СѢВЕРНА МАКЕДОНИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗДИРВАНЬЯ

отъ

Йорданъ Ивановъ

Лекторъ въ Университета.

— Съ образи и карти —

СОФИЯ
1906.

СѢВЕРНА МАКЕДОНИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗДИРВАНЬЯ

отъ

Йорданъ Ивановъ

Лекторъ въ Университета.

— Съ образи и карти —

СОФИЯ
1906.

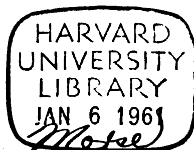
HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
JAN 6 1961

Прѣдговоръ.

Прѣди четири-петь години почнахъ да събирамъ материяли за историята на Кюстендилъ и неговата околность. Като дойде редъ да проучавамъ събранитѣ извѣстия, видѣхъ, че прѣзъ древностьта и особито прѣзъ края на срѣднитѣ вѣкове и прѣзъ цѣлото турското владичество, до Танзимата, този градъ е билъ видно административно и духовно срѣдище на голѣмъ дѣлъ земя по горня Струма и Вардаръ и че заедно съ тази широка область той се е нахождалъ дълго врѣме подъ еднакви исторически сѫдбини. Това ме накара да разширя първата си цѣль и да напиша тѣзи издирванья за миналото на сѣверна Македония.

Откато Берлинскиятъ договоръ откѫсна отъ Македония сѣвернитѣ ѝ крайща и ги остави подъ България, оттогава се измѣни и онова правилно схващанье на македонскитѣ граници, които обхващатъ именно всичкото пространство земя, което отъ Шаръ, Скопска Черна гора, Крайщкитѣ планини, Витоша, Рила и Родопитѣ се навожда на югъ къмъ Бѣло море и се пои отъ Вардаръ, Струма и Места. Тази природно отдѣлена часть на Балканския полуостровъ дори и да нѣмаше общо име, трѣбваше, за улеснение, да се създаде. За щастие, въпрѣки всевъзможнитѣ политически прѣвратности и дѣлитби, въпрѣки официалното турско наименувание Румели, което обгрѫщаше и Македония, името на послѣдната не само че не изчезна, но се и заздрави напослѣдъкъ.[1]) За запазванье на това име досега са спомогнали, между друго, старитѣ книжовни традиции. Охридскитѣ патриарси въ своя титулъ често са прибавяли и прозвището — *Μακεδονίας*. Владицитѣ въ Битоля,

1) Названието Македония е отъ името на едно малко племе, което въ прѣдкласично врѣме поселявало котловината между р. Бистрица и р. Мавронеро (Воденската рѣка), юго-западно отъ Солунъ. Заякналата по-послѣ македонска държава прострѣла името на сѣверъ и истокъ.

Струмица, Велесъ и др. са си прикачвали и титула ἔξαρχος Μακεδονίας. Писательтъ и печатарь Яковъ, родомъ отъ кюстендилска Каменица, казва прѣзъ 1566 г. изидохь ѿ Македоние ѿтчьства моего. Три години слѣдъ Якова се провиква единъ неговъ съименникъ от прѣделех македоньскихь ѿ места зовомь Софиа. Прѣзъ 1771 г. пише попъ Алекси въ славной земли македонстей, въ граде . . . Самоковъ. Прѣзъ 1670 г. Мохамедъ IV проводилъ въ Македонію . . . своего везира, който изтурчилъ между други и Крупникъ, Кочени. Въ единъ апокрифенъ разказъ се говори за Тимотея оть Македоніе отъ града Коласіи (Кюстендилъ). Прѣзъ 1689 г. австрийскитѣ войски, навлѣзли въ Турско и пристигнали до Скопье, Щипъ, Кюстендилъ или, както се обяснява въ попъ Драголевия сборникъ . . . до пол' Македоны и до Средца града. Въ запискитѣ на дупничанина Бисеровъ се бѣлѣжи, че Дупница е „най-послѣдный градъ на сѣверный край на Македоніѫ“ и пр. Най-послѣ, всичкитѣ чужди и домашни географии, като напр. на Фотинова, Неофита Рилски и др., отъ първата половина на XIX в., поставятъ сѣвернитѣ македонски граници по вододѣла на горня Струма, а градоветѣ Дупница, Кюстендилъ, Щипъ, Кратово — въ Македония.

Приключваньето на Дупнишко и Кюстендилско въ Македония се подкрѣпя не само географски и исторически; то има и силни етнографски основи: историческа горня Македония прѣдставя изобщо еднородна цѣлина по езикъ, обичаи носии и антропометрия. Сегашната, слѣдователно, турско-българска граница е изкуствена въ всѣко отношение: тя сѣче на двѣ не само цѣлото горньомакедонско население, но дори и малкитѣ му покраини Каменица, Пиянецъ и дупнишко-джумаиската котловина; тя прѣмахна духовнитѣ традиции на една бѣлѣжита и стара епархия, която е сѫществувала 16 вѣка; тя прѣкрати общението, търговията и прѣсуши изворитѣ за благосъстоянието на кюстендилския окрѫгъ, чиито стремежи не са бивали никога обърнати на сѣверъ.

Понеже, по липса на достатъчни извори и паметници, сега не може да се даде пълно освѣтление на цѣлия миналъ битъ на горньомакедонското население, въ тази си книга давамъ само сбирка отъ монографии по такива области, които можахъ да си уясня и за които успѣхъ да събера извѣстия,

часть отъ които тукъ се съобщаватъ за първи пѫть. Изоставихъ да говоря за Скопье, едно че за него се написа особито изслѣдванье отъ покойния В. Кънчовъ, а друго—защото, като отдѣлно нѣкогашно административно и духовно сѣдалище, Скопье се дѣли отъ сѣверомакедонскитѣ крайща Велбуждско, Овчеполско и се намира въ по-голѣма връзка съ сѣверозападна Македония. Въ книгата си не засегнахъ и найновата история. Съ описание на етничния битъ на населението — племенни наслоения, чужди културни влияния, езикъ, носии, обичаи, фолклоръ и пр. — ще се занимая въ друга книга.

На г да Н. Коцевъ, Н. Грънчаровъ, Йор. Захариевъ, Йор. П. Георгиевъ, Д. Ихчиевъ Т. Димчевъ, А. Харизановъ, Н. Наумовъ, М. Давидовъ, Т. Недковъ и др. особено съмъ благодаренъ, задѣто ме улесниха съ нѣкои извѣстия и паметници.

София, май 1906. **Й. Ив.**

СЪДЪРЖАНИЕ.

I.

Древнята Пауталия и нейната околность.

Тракo-пеонски племена по горня Струма.

Отъ археологически и исторически извѣстия се учимъ, че 3000 години прѣди Христа, пъкъ дору и по-рано, източната половина на Балканския полуостровъ е била заселена съ тракийски племена, събратя на индо-европейцитѣ — индийци, иранци, славѣне, гръко-латини, германци. [1]) Едни отъ тракитѣ минали изъ Европа прѣзъ морето и заели сѣверо-западнитѣ и срѣднитѣ малоазиятски области: Троя, Мизия, Витиния, Фригия. За общото потекло на европейскитѣ и малоазиятски тракийски племена говорятъ всичкитѣ запазени останки отъ тѣхното минало, езикътъ, погребалнитѣ могили и находкитѣ въ тѣхъ [2]); пъкъ и древни историци, като Херодотъ, Страбонъ и др., твърдятъ сѫщото и го подкрѣпватъ съ много езиковни посочвания. Това родство е било запазено и въ народнитѣ тракийски прѣдания и спомени, та кога избухнала прочутата троянска война, въ XII вѣкъ прѣди Хр., пеонцитѣ откждѣ Струма и Вардаръ се отзовали на помощь на съплеменника си Приама противъ елинитѣ. Илиадата, която възпѣва събитията на тая война, ни посочва какъ Резъ, царь на струмскитѣ траки, отишълъ да помага на Троя. Той се возѣлъ въ злато и сребро обкована колесница и ималъ великолѣпно орѫжие. [3]) Другъ войвода, Пирехмесъ, прѣдвождалъ криволѫкитѣ пеонски войници, дошли изъ страната на широкия Вардаръ. [4])

---

[1]) *P. Kretschmer,* Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896, стр. 181.

[2]) Zeitschrift für Ethnologie. 1905, I, стр. 91 и сл.

[3]) *Ῥῆσος βασιλεύς. Homeri* Ilias X, 435.

[4]) *Πυραίχμης ἄγε Παίονας ἀγκυλοτόξους . . . ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρυρέοντος.* Id. ib. II, 848 — 849.

Хиляди години вече тракитѣ живѣели засебенъ свободенъ животъ подъ водителството на племеннитѣ си князье, когато прѣзъ 506 год. пр. Хр. Дариевиятъ военачалникъ Мегабазъ миналъ въ Европа, завладѣлъ голѣмъ дѣлъ тракийска земя и много жители пеонци прѣселилъ насилствено въ Азия. Агрианцитѣ обаче, които живѣели по горня Струма,[1]) не били покорени отъ перситѣ.[2]) По-късно само, 492 г., тѣ влѣзли въ състава на еднoплеменното одризско царство на Ситалка (431 — 424 пр. Хр.). Пеонцитѣ, които обитавали западно по горня Струма, по планинитѣ на сегашно Кюстендилско и Пиянешко, продължавали да се радватъ на нѣкогашната си свобода.

Кои са тия *пеонци*, тия *агриане?* Пеонитѣ били отъ тракийско потекло. Тѣ живѣли между Струма и Вардаръ. И сега цѣлиятъ край отъ Кадинъ-мостъ до Малешевско носи име Пиянецъ. Сѣверно отъ пеонитѣ, при изворитѣ на Струма, живѣло сродното племе агриане, тъкмо тамъ дѣто сега живѣятъ тъй нареченитѣ българе граовци, въ мѣстностьта Граово. Името агриане (*Ἀγριάνες*, *Ἀγρίαι*) ще рече „полци", хора отъ полето, отъ нивитѣ, и въ това си значение името се схожда съ гръцкото *ἀγρός* — нива, латинското ager — нива и албанското ara — нива или egre — дивъ, селски[3]). Тукидидъ (V вѣкъ пр. Хр.) пръвъ говори съ положителность за тоя народъ. Одризскиятъ царь Ситалка, кореньтъ на чието царство било Одриско, като тръгналъ на походъ противъ македонцитѣ, „събралъ войска и отъ агрианетѣ, леитѣ и други пеонски племена, които били подъ негова власть. Тѣ бѣха послѣднитѣ, продължава Тукидидъ, крайнитѣ народи на царството му, което се простираше до агрианетѣ въ Пеония и до Струма. Тая рѣка извира отъ планина Скомбъръ, протича прѣзъ земята на агрианетѣ, на леитѣ и служи за граница на одризката държава; задъ нея на западъ живѣятъ независимитѣ пеонци."[4]) Ще рече Тукидидъ смѣта агрианетѣ за пеонци; па Страбонъ[5]) само казва, че нѣкога тѣ били подъ Пеония.

---

[1]) *Thucyd.* II, 96.
[2]) *Herod.* V, 16.
[3]) Срв. *Tomaschek,* Die alten Thraker I, стр. 22; *Meyer,* ...ol. Wört. d. albanesischen Sprache. s. v.
[4]) *Thucyd.* II, 96.
[5]) *Strabo,* 281, 40.

Въ IV вѣкъ пр. Хр., кога настанало силното македонско царство на Филипа и Александра, цѣла Пеония,[1]) заедно съ областьта на агрианетѣ, били присъединени къмъ Македония, но сé се управявали отъ своитѣ мѣстни, племенни князье. Такъвъ е билъ князьтъ на агрианетѣ Лангаръ,[2]) съврѣменникъ на Александра. Въ 335 г. пр. Хр. виждаме пеонци и агриане съ Александра Велики въ похода му къмъ Дунава. Агрианетѣ, за които Диодоръ казва че били 1000 души,[3]) съставяли най-пъргавата часть на Александровата лека инфантерия, като пращници, стрѣлци и метачи на копия.[4])

Сè обаче прѣзъ сѫщия IV вѣкъ пр. Хр. въ Кюстендилско почва да се слуша името на друго племе — *дантелети* или *дентелети*, чието войводство Птоломей поставя между софийското, дарданското, бесското и медишкото. Учениятъ изслѣдвачъ Томашекъ казва, че дантелетитѣ обитавали горнята струмска долина отъ Осогово и Руенъ до Витоша и Знеполье, съ главенъ пунктъ кюстендилската котловина и града Пауталия.[5]) Историкътъ Теопомпъ (IV вѣкъ пр. Хр.) ги нарича „дантелети, народъ тракийски — *Δανθαλῆται ἔθνος θρᾳκικόν*;“ а неговиятъ съврѣменникъ Хекатей Абдерски ги зове „десили, народъ тракийски — *Δεσιλοί ἔθνος θρᾳκικόν*“.[6]) Па като знаемъ, че и Херодотъ още поменава да са живѣли траки по изворитѣ на Струма,[7]) ще трѣбва да приемемъ, че на истокъ отъ агрианетѣ, въ Кюстендилско и Дупнишко, лека-полекаповоинственитѣ, а може би и по-многобройни траки дентелети сѫ взели връхъ надъ съсѣдитѣ си полци-агриане, които прѣстанали да се чуватъ. И еднитѣ и другитѣ обаче сè били донѣйдѣ подъ македонската държава, било като съюзници, било като васали съ вѫтрѣшна автономия. Прѣзъ 280 г. пр. Хр. нахлули отъ сѣверъ келти, опустошили Пеония, Македония и разбили македонската войска. Послѣ, като оставили Маке-

[1]) *Diodori* siculi, XVI, 22.

[2]) Това име (*Λάγγαρος*) е тракийско; срѣща се и на единъ надписъ намѣренъ до Коня, въ Мала-Азия: *Λάγγαρις*. Срв. *M*[illegible] XVI—XVII, стр. 5.

[3]) . . . *τοξοτῶν δὲ και τῶν Ἀγριάνων* [illegible] *χίλιοι*. *Diodori* siculi, XVII, 17, 4.

[4]) *Arriani* Anabasis I, 1; Срв. *Tomaschek*, Thraker I, 22.

[5]) *Tomaschek* I, 63.

[6]) Idem I, 62.

[7]) *Οἱ ἄνω, θρῇικες οἱ περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Στρυμόνος οἰκημένοι*. *Herod*. VIII, 115.

дония, втурнали се въ Тракия, и тамъ основали силна държава съ столица Тиле, до Казанлъкъ. Слѣдъ 66 години келтската държава се разсипала отъ възстанието на тракитѣ. Послѣднитѣ се замогнали, подновили одризката държава и се опълчили и противъ македонцитѣ, които държали Филипополъ. Тогава именно, 183 г. пр. Хр., македонскиятъ царь Филипъ V тръгналъ противъ одризитѣ, беситѣ и дентелетитѣ, да ги усмири и накаже тѣзи, що се отметнали отъ него.[1]) Слѣдъ двѣ години, на връщанье отъ похода, отъ онази „хемусска“ височина — вѣроятно Рила (Dunax),[2]) отдѣто ужъ могли да се видятъ всички околни морета и народи, изгладнѣлитѣ и изморени Филипови войски ударили прѣзъ земята на съюзницитѣ си, дентелетитѣ. Ето думитѣ на самия историкъ: „Този народъ (дентелетитѣ) бѣше съюзникъ на Филипа, но послѣдниятъ, поради злочестинитѣ, въ каквито бѣ изпадналъ, опустоши полята имъ, като да е въ вражеска земя. Македонцитѣ ограбиха изпърво уединенитѣ чифлици, а послѣ нападнаха и на нѣколко селища, за вѣченъ срамъ на царя Филипа, който гледаше какъ неговитѣ съюзници напусто молятъ съ жалостенъ гласъ боговетѣ, що закрилятъ договоритѣ, и споменаватъ и самото Филипово име. Слѣдъ като задигна жетвата отъ тази страна, той се обърна къмъ медитѣ и почна да обсажда града Петра (Петричъ).“[3]) Ограбенитѣ дентелети се отметнали тогава отъ македонското приятелство и взели да помагатъ на новитѣ гостье, римлянетѣ, които при Пидна разбили съвсѣмъ македонския царь Персея и завладѣли земята му (168 г. пр. Хр.). Прѣзъ 90 г. пр. Хр. ги виждаме да помагатъ на претора К. Сенций[4]) противъ медитѣ, които били разбити. Но слѣдъ 5—6 години римскиятъ военачалникъ, Сула подчинилъ дентелетитѣ, прѣжни съюзници, задѣто грабѣли Македония, която била римска областъ.[5]) Стратегичнитѣ мѣста обаче на кюстендилския край накарали римлянетѣ да са добрѣ съ дентелетитѣ и да ги не дразнятъ,

---

[1]) *Διελθὼν δὲ διὰ μέσης τῆς Θρᾴκης, ἐνέβαλεν εἰς Ὀδρύσας, Βέσσους, καὶ Δενθηλήτους. Polyb.* XXIV, 6, 4.

[2]) Часть отъ югоизточната рилска верига, отъ лѣво на рѣка Рила, и сега носи у народа име *Дунàва.*

[3]) *T. Livius* XL, 22.

[4]) *Cicero*, In Pisonem § 34.
Sulla Dardanos et Denseletas ceterosque, qui Macedoniam in deditionem recepit. Цит. у *Tomaschek* I, 62.

както това личи отъ рѣчьта на Цицерона противъ Пизона. Като проконсулъ въ Македония, прѣзъ 57 г. пр. Хр., тоя послѣдниятъ заслужилъ Цицероновия укоръ въ сената, задѣто, съ

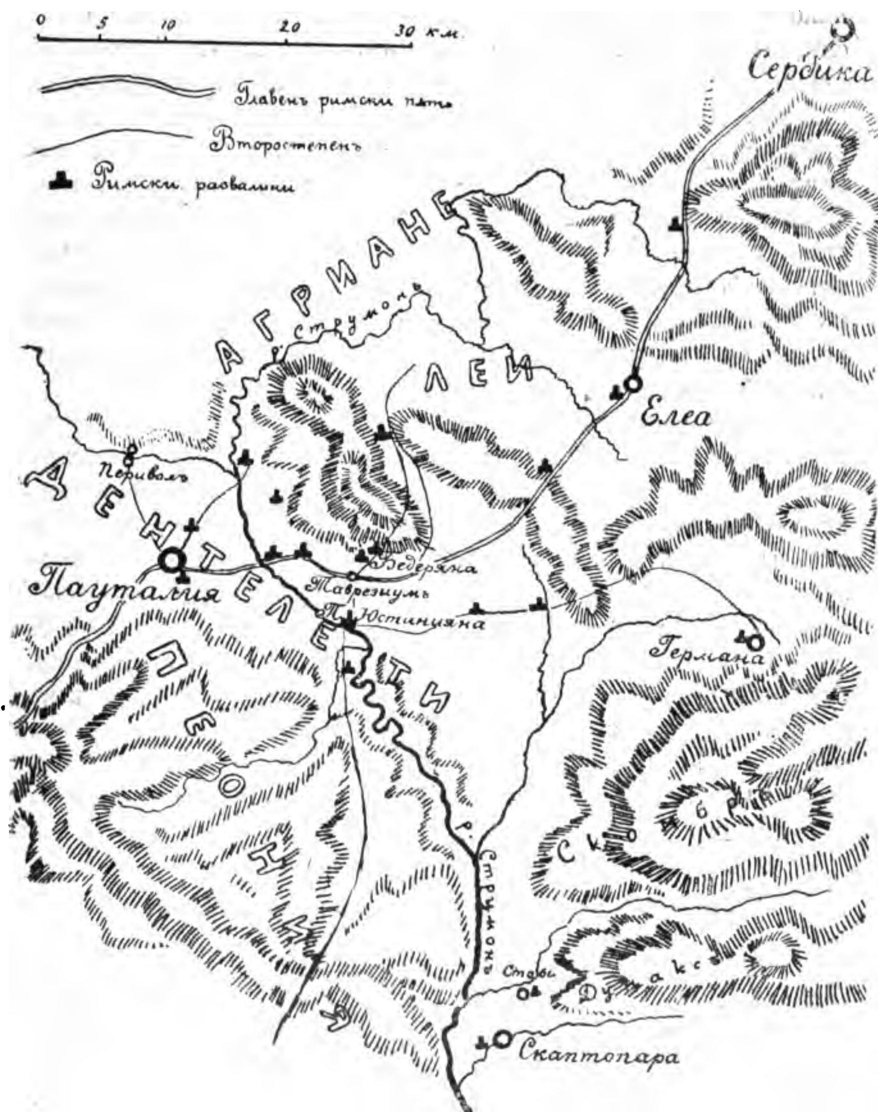

1. Карта на Кюстендилско въ древнитѣ вѣкове.

лошото си отнасяне къмъ дентелетитѣ, спечелилъ новъ врагъ на империята. Ето думитѣ на римския ораторъ: „Ти отвори

война и на дентелетитѣ, народъ винаги покоренъ на тази империя, дору и когато всички варваре отъ Македония са се подигали въ обща буна; на тѣхъ, които бѣха защитили нѣкога претора Сенция, ти имъ обяви война колкото несправедлива, толкова и жестока, и вмѣсто да ги земешъ за вѣрни съюзници, ти благоволи да ги направишъ страшни врагове. По тоя начинъ защитницитѣ на Македония станаха нейни опустошители. Тѣ ни нападнаха кога събирахме данъцитѣ, прѣвзеха градоветѣ ни, опустошиха нивитѣ ни, подчиниха си нашитѣ съюзници, завлѣкоха робьетѣ ни, закараха стадата ни; а солунчане отчаени, задѣто не могатъ да бранятъ (отъ тѣхъ) града си, бидоха принудени да се затворятъ въ крѣпостьта.“ 1) Тѣзи и други буйства на тозъ планински народъ са накарали и Страбона да причисли нѣкои отъ дентелетитѣ къмъ хайдушкитѣ, грабителски народи. 2) По-късно дентелетитѣ станали пакъ съюзници на римлянетѣ, затова, когато бастранетѣ нахлули въ дентелетска Тракия, съюзна на римлянетѣ, римскиятъ управитель на Македония пращалъ на два пѫти помощь на дентелетския царь Сита, прѣзъ 29 и 28 год. пр. Хр. Извѣстно врѣме още дентелетитѣ се ползували съ полузависимость, докато подпаднатъ подъ пълната власть на империята и станатъ римски провинциалисти 3). Въ 46 год. сл. Хр., при императора Клаудия, цѣла Тракия била обърната въ римска провинция и раздѣлена на 50 войводства. На дѣсния брѣгъ на Струма Плиний Стари (23—79) поменава като най-видни тракийски народи дентелетитѣ и медитѣ 4), които обитавали въ днешнята кюстендилска котловина, въ Пиянецъ и Малешево.

Градъ Пауталия. Бѣлѣжки и паметници.

Нѣколковѣковниятъ свободенъ и самостоенъ животъ на пеонитѣ-траки въ кюстендилската котловина вече ни навежда на мисъль, че тукъ ще да е имало и по-голѣми заселени

1) *Cicero* In Pisonem § 34. Цицеронъ ги нарича *Denseletœ*.

2) . . . *Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Δανθηλητῶν. Πάντα μὲν οὖν ταῦτα ληστρικώτατα ἔθνη. Strabo* VII, V, 12.

3) Срв. *Tomaschek* I, 63.

4) Populorum ejus, quos nominare non pigeat, amnem Strymocolunt dextro latere Denseletæ et Medi. *Plin.* IV, 18.

центрове. Историкътъ Титъ-Ливий споменава, че въ 181 г. пр. Хр. македонската войска ограбила нѣколко дентелетски паланки (vicos evasterunt), [1] но имената не са имъ казани. За пръвъ пжть обаче срѣщаме името на древния Кюстендилъ — Пауталия — по тъй наречените автономни монети[2]), сѣчени въ тоя градъ прѣзъ I вѣкъ слѣдъ Христа. На лицето на тѣзи монети обикновено е изобразено нѣкое божество, а на опакото — нѣкой религиозенъ мотивъ съ името на града. Така напримѣръ, на една автономна мѣдна кюстендилска пара (обр. 2), пазена въ Софийския Народенъ Музей, на лицето ѝ стои главата на Асклепия (Ескулапа), богъ на медицината, а на опакото — змия, знакъ на цѣлебни извори, и името на общината на кюстендилци (*ΠΑΓΤΑΛΙΩΤΩΝ*). Друга такава пара, съ глава на бога Аполона отъ лицето и волска глава и надписъ ***ΠΑΝΤΑΛΕΩ. ΕΝ. ΠΑΙΩ.*** на опакото, показва че градътъ Пауталия билъ въ Пеония (*Πανταλεωτῶν ἐν Παιωνία*). [3])

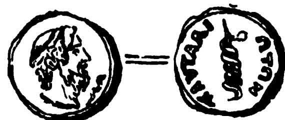

Обр. 2. Автономна монета отъ Пауталия.

Тукъ му е мѣстото да кажемъ нѣколко думи за това название на града — Пауталия. Прѣди всичко бие на очи различното прѣдаванье на първата сричка на думата: *Παυταλία* (на автономната кюстендилска пара; у Птоломея, отъ II вѣкъ, Geographia III, 11; на императорскитѣ кюстендилски монети, сѣчени отъ врѣмето на Хадриана та до Гордиана, 117 — 244; по надписитѣ, намѣрени въ Кюстендилъ и неговото войводство; у нѣкои други писатели, като Малхъ и т. н.); *Πανταλία* (на автономни кюстендилски монети, у Екеля II, 37); Peutalia (въ Пайтингерската карта); *Παιταλία* (у Стефана Византийски)[4]); *Πανταλεία* (у историка

---

[1]) *T. Livius* XL, 22.

[2]) Автономни монети са били сѣчени отъ отдѣлни градове, които се ползували съ свободно вжтрѣшно управление или които, като васални или съюзни на римската империя, сж имали право да сѣкать пари на свое име, безъ образа на императора или управителя на областьта. По мнѣнието на бургаския италиански вицеконсулъ Д. Такела (Свѣтлина, 1895 стр. 91) кюстендилскитѣ автономни монети по типъ и направа се оснасятъ къмъ I в. сл. Хр.

[3]) *Eckhel,* Doctrina numorum II, стр. 37.

[4]) Срв. *Tomaschek,* Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Wien 1882, стр. 7.

Прокопия, De ædif. IV, 4); Potelense (въ единъ по-късенъ надписъ [1]). Това разновидно прѣдаванье съ елинската и латинската азбуки вече показва, че името не е нито елинско, нито латинско, а мѣстно, тракийско. Първата гласна на името се прѣдава съ *ау, ан, ай, о,* а това посочва, че тракийскиятъ съотвѣтственъ звукъ ще е билъ двугласка и то най-близка до *ау,* както стои въ най-вечето надписи.

Що се отнася до самото значение на името Пауталия, това може само да се прѣдполага, защото тракийскиятъ езикъ, освѣнъ по нѣкои отдѣлни имена, е непознатъ още за науката, а сроднитѣ езици едва ли би могли да дадатъ винаги посочвания за правилно обяснение на името. Тълкуванието, че името трѣбва да се извожда отъ кореня *пу,* съ значение *чистъ* (срв. санскритското pótr — чистачъ, латинското putus — чистъ), и да се довежда въ свръзка съ *чистеньето*, плавеньето на златото [2]) въ Кюстендилско, ни се вижда доста изкуствено. Ние ше прѣдложимъ друго, ново тълкувание. Изобилнитѣ и лѣковити топли извори въ Пауталия не са могли да не обърнатъ вниманието на старитѣ. Тѣзи извори ще да са били първата причина, че на това именно мѣсто да стане по-голѣмо заселище. На много пауталийски монети личи образа на змия (обр. 3), лѣчебенъ символъ у древнитѣ, образа на бога Асклепия, на Телесфора, на богиня Хигея — всички покровители на здравьето и лѣчебнитѣ води, бани. Още отъ срѣднитѣ вѣкове та досега градътъ носи и названието Баня, поради топлитѣ си извори, банитѣ. Италия ни дава сжщо такъвъ примѣръ. Градътъ Путеоли въ Кампания (сега Pozzuoli) е получилъ името си отъ мѣстнитѣ топли лѣковити извори (puteus, изворъ), тъй че названието му напълно отговаря на нашето

Обр. 3. Пауталийска монета отъ имп. Каракала.

[1]) Срв. *Tomaschek,* Zur Kunde usw. 23; *Idem,* Traker II, 63.
[2]) Срв. *Idem,* Zur Kunde, 15.

име Баня, Бани [1]). Този примѣръ, който се подкрѣпя и отъ стотина подобни, дѣто селището носи името Баня (нѣмското Bad, френското Bains и пр.) поради топлитѣ води, прѣдставя и другъ честитъ случай за сравнение: името Путеоли съдържа сжщия индоевропейски езиковенъ коренъ и суфикси, както и името Пауталия, и както първото означава Баня, тъй и второто. Тази мисъль се подкрѣпя положително и отъ запазеното тракийско име *Пòте*, давано на топлитѣ извори, топлици, при с. Катрище надъ Кадинъ-мостъ (Кюстендилско). И тъй първото име на Кюстендилъ—Пауталия — е било прѣдадено и на поколѣнията, само че прѣведено отъ тракийски на елински, и запазено прѣзъ срѣднитѣ вѣкове и досега като неофициално име на Велбуждъ — Кюстендилъ „Баня“ (отъ *βαλανεῖον*, balneum).

Римлянетѣ, като покорили съвсѣмъ тракийската земя, 46 г., раздѣлили я на отдѣлни войводства (стратегии), които съотвѣтствували на завареннитѣ мѣстни, племенни дѣления. Дентелетската область била сжщо тъй прѣименувана на дентелетско войводство (*στρατηγία Δαντηλητική*) около Кюстендилъ; племето серди около София образувало сердско войводство (*στρατηγία Σερδική*); медитѣ по срѣдня Струма образували медическо войводство (*στρατηγία μαιδική*) и т. н. [2]) Войводствата на сердитѣ и дентелетитѣ били най-западнитѣ на тракийската область, чийто главенъ градъ тогава билъ Филипополисъ (Пловдивъ).

Землището на дентелетци е било доста обширно. Свърлишкиятъ надписъ,[3]) царибродскитѣ надписи по пауталийски милиарни стълбове,[4]) скаптопаренскиятъ надписъ,[5]) осоговскиятъ надписъ на „Грамадитѣ“[6]) могатъ донѣйдѣ да посочатъ границитѣ на войводството: Рила кждѣ Джумая (Скаптопара)— на изтокъ, Осогово — на югъ, тимошкитѣ притоци и сердиш-

---

[1]) Puteolos dictos putant ab aquæ calidæ putore, quidam a multitudine puteorum earumdem aquarum gratia factorum. Срв. у E. Desjardins, Tab. Peutinger. стр. 222.

[2]) *Ptolomæi* Geographia III, 11.

[3]) Arch. epigr. Mittheilungen X, 240.

[4]) Мсб. XVI—XVII, 101—104.

[5]) Athenische Mittheilungen XVI, 267—279.

[6]) Той посочва именно *границата* (*ὅρος*) между Пауталийското землище и Македонската провинция.

кото войводство—на сѣверъ, като е оставало Царибродско на Пауталия, а балканскитѣ спусъци къмъ Пиротъ на Сердика; западната граница ще да е била по вододѣла на Българска Морава и Струма. При прочутия държавенъ организаторъ Траяна, Пауталия била възобновена съ сгради, храмове, бани и водопроводи и получила име Улпия (*Οὐλπίας Παυταλίας*), по прозвището на самия императоръ Улпий Траянъ (97—117 г.). Половинъ вѣкъ по-късно градътъ билъ още по-украсенъ отъ добродѣтелния и ученъ императоръ Маркъ Аурелий (160—180), та Пауталия захванала да се вика още и Аурелиова (Pautalia Aurelii).[1]) Пауталия спадала къмъ тракийската провинция до 271 г., когато царь Аурелианъ като изоставилъ незащищаемата вече заддунавска Дакия, прѣнесълъ послѣдньото име на западна Мизия, дѣто влѣзли Сердика и Пауталия. Малко по-късно, при Диоклетияна, новата Дакия, за по-лесно управление, била поддѣлена на двѣ: прибрѣжна и вѫтрѣшна или срѣдиземна (Dacia ripensis et Dacia mediterranea). Това дѣление било запазено дору и прѣзъ византийската епоха. Градове на Срѣдиземна Дакия били 5: Сердика — главенъ градъ, Пауталия, Германа (Сапаревска Баня до Дупница), Наисосъ (Нишъ) и Ремесия на (Бѣла-Паланка между Нишъ и Пиротъ).[2])

Благодарение на мира, що се закрѣпилъ въ областьта прѣзъ II и III вѣкъ, благодарение на рударскитѣ и земедѣлски богатства, за които ни говорятъ тогавашнитѣ паметници, Пауталия станала голѣмъ и хубавъ градъ. Тукъ минавалъ голѣмиятъ римски пѫть, що съединявалъ Македония съ Дунава. Отъ Стоби (сега Грацко, при вливаньето на Църна въ Вардаръ) прѣзъ Транупара, прѣзъ Астибо, пѫтьтъ прѣвалялъ Осогово, минавалъ прѣзъ сѣдловината и вододѣла „Грамадитѣ", спущалъ се въ Пауталия, и прѣзъ Струма, селата Долня-Гращица, Горня-Гращица, Таваличаво, край Брдуня (Бедеряна), прѣвалялъ е къмъ града Елеа (въ радомирската котловина), за да се отправи прѣзъ Крапецъ и Църква за

---

[1]) Corpus Inscr. latinarum VI, № 2671.

[2]) *᾿Επαρχία Δακίας μεσόγειου, ὑπὸ κονσουλάριον, πόλεις έ, Σαρδικὴ μητρόπολις, Παυταλία, Γερμανά, Ναϊσός, ῾Ρεμεσιάνα.* Hieroclis Synecdemus, Bonnae, 393.

Сердика [1]) и Дунава. Другъ пѫть прѣзъ Пауталия съединявалъ Византионъ съ Дирахионъ (Драчъ) на Синьото море.

Прѣзъ IV и V вѣкъ, поради нашествията на готи и хуни, много градове на полуострова пострадали. Прѣзъ 447 г. Атиловитѣ орди разсипали градоветѣ на Дакия, и столицата ѝ оплѣнили и обърнали на пепель. При все това Пауталия ще е спазвала още отъ своитѣ прѣлести, та императоръ Зенонъ въ 479 г. я прѣдложилъ за столица на готския прѣдводитель Теодориха, Валамировъ синъ. Съ това Зенонъ мислилъ да спре нападенията на тогози Теодориха и дору да постави усамотенъ другия Теодорихъ, синъ Триариевъ. За това ни разправя историкътъ Малхъ. „Зенонъ изпрати при Теодориха патриция Адамантия, синъ Вивиановъ, нѣкогашенъ градоначалникъ, когото бѣ въздигналъ и въ консулски санъ. На Адамантия биде прѣдписано да отстѫпи на Теодориха мѣсто въ Пауталия, окрѫгъ въ илирската область, която отстои не далече отъ тракийскитѣ проходи. По тоя начинъ Зенонъ би го ималъ като наи-близъкъ пазитель противъ другия Теодориха, синъ Триариевъ, въ случай че този прѣдприеме нѣкое настѫпление. Па дори ако и самси Теодорихъ Валамировъ се опита да наруши договора, то Зенонъ ще може по-лесно да го надвие, като го е поставилъ между илирски и тракийски войски. Ако ли Теодорихъ захване да говори, че войската му прѣзъ тази година ще страда поради недостатъкъ на съѣстни припаси, тъй като въ Пауталия не може вече да се надѣе ни на посѣвъ, ни на жътва, Зенонъ отпусна на Адамантия 200 литри злато и му заповѣда да прѣдаде тая сума на тамошния ипархъ за снабдяванье готитѣ съ достатъчно продоволствие въ Пауталия.“ [2]) Прѣговоритѣ обаче били прѣкѫснати, понеже Теодорихъ прѣдпочелъ да стои малко по-настрана и свободенъ, за което се отправилъ къмъ Дирахионъ на Синьо море.

Историческитѣ извѣстия за Пауталия продължаватъ и прѣзъ VI вѣкъ. Макаръ политически градътъ и да билъ подъ

[1]) Разстоянията въ *Tabula Peutingeriana* сѫ поставени въ мили така: Stobis. XXX. Tranupara. XX. Astibo. L. Peutalia. XX. Aelea IIX (corr. XXX). Sertica.

[2]) . . . *ἔπεμψε παραγγείλας, χώραν μὲν αὐτῷ* (на Теодориха) *δοῦναι ἐν Παυταλίᾳ* . . . *Malchus,* Excerpta, Bonnæ, 247.

източната римска империя, черковно той зависѣлъ подъ Римъ. Въ врѣме на черковнитѣ спорове между императоръ Анастасия и римския архиепископъ, пауталийскиятъ епископъ Евангелъ билъ повиканъ въ Цариградъ, 516 г.[1]) Организаторътъ на византийската държава Юстиниянъ прѣзъ този вѣкъ поправилъ много градове и други нови въздигналъ. Между първитѣ историкъ Прокопий споменава София, Нишъ, Германа и Пауталия, чиито крѣпостни стѣни бидейки порушени отъ врѣмето, били поправени, за да могатъ да устоятъ на вражескитѣ нападения.[2]) Поправени били и други крѣпости въ землището на пауталийския градъ; такива били непознатитѣ сега: Та́рпоронъ, Со́вастасъ, Херду́скера, Вле́пусъ, Сеспури́есъ.[3])

Тия са оскѫднитѣ извѣстия, що знаемъ отъ писателитѣ за Пауталия. Много повече говорятъ за града различнитѣ веществени старини, запазени въ Кюстендилъ или прибрани по музеитѣ. На първо мѣсто по важностьта си стоятъ многото *монети* сѣчени въ Пауталия; до сега са познати повече отъ 200 различни вида, едни описани въ трудоветѣ на Мионе, на Коенъ и пр., а други, необнародвани още, се намиратъ въ обществени и частни сбирки. Проучваньето на монетитѣ хвърля свѣтлина върху много тъмни страни на древнята мѣстна, па и обща история. Поради това и нумизматиката вече не е, както нѣкога, любима забавка на безработни голѣмци, а сигуренъ инструментъ на историята; тя е разрѣшила цѣлъ редъ спорни въпроси и то отъ най-непознатото минало. Кюстендилскитѣ монети, автономнитѣ и сѣченитѣ при императоритѣ, отъ Хадриана до Гордиана (117—244), както ще видимъ, ни даватъ добъръ примѣръ за това; отъ тѣхъ се учимъ за положението на древния градъ, за природнитѣ му богатства, за занятието на населението, за религията му и пр.

Положението на града край Струма е засвидѣтелствувано отъ редъ монети съ изображение на рѣченъ богъ дър-

---

[1]) *Tomaschek,* Zur Kunde, 27.

[2]) *'Αλλὰ καὶ Σαρδικῆς καὶ Ναϊσουπόλεως, ἔτι μέντοι Γερμανῆς τε καὶ Πανταλείας διεῤῥωγόντα τῷ χρόνῳ τι τείχη εὑρὼν οἰκοδομησάμενός τε ξὺν τῷ ἀσφαλεῖ ἄμαχα τοῖς πολεμίοις διεπράξατο εἶναι.* *Proc.* De Aedific. IV, 1. Ed. Bonnae, 267—8.

[3]) *'Ιπὸ πόλιν Πaυτά(λειαν) Τάρπωρον, Σόβαστας, Χερδούσκερας, Βλέπους, Σεσπουρίες. Id. ib.*

жащъ ладия, или тръстика, или класъ и пр. съ надписъ *Στρυμών* — Струма.[1]) Ладията, освѣнъ като символъ на рѣчно божество, ни наумѣва и плавателна рѣка, нѣщо което е противорѣчиво съ съврѣменното непълноводие на рѣката, която обикновено може да се гази и едва може да влачи ладии или салове. Знае се обаче отъ стари, че дѣйствително Струма до прѣди 50—60 години е била по-пълноводна, не е могла да се прѣброди, та са я прѣплаввали съ ладия. Изсичането на прочутитѣ нѣкога Витошки гори, отдѣто извира Струма, не ще съмнѣние, е причинило това сѣкванье на водата.[2])

По-точното положение на Пауталия е засвидѣтелствувано отъ нѣколко вида монети съ изображение на хълма, що се издига надъ Кюстендилъ, извѣстенъ съ турското си име „Асарлъкъ“. Така, на една голѣма бронзова монета отъ императоръ Каракала (196—217) се рисува хисарлъка, покритъ съ растителность и увѣнчанъ на върха съ храмъ на бога Асклепия. Подобенъ храмъ съ стжпала, четири стълба и статуя на Асклепия се издига и при политѣ на хълма; три други храмчета украсяватъ странитѣ му; три човѣшки фигури излизатъ отъ долния храмъ (обр. 4)[3]). На други подобни монети[4]) богътъ на медицината, Асклепий, бива придруженъ отъ дъщеря си Хигея, богиня на здравьето, или отъ Телесфора, лѣкарь-ясновидецъ. Това посочва, че тукъ около горещитѣ извори е имало Асклепионъ т. е. храмъ посветенъ на тѣзи богове-лѣкаре, и посѣщаванъ отъ болни и недѫгави за цѣренье,

Обр 4. Пауталийска мон. съ хисарлъка и храмове.

---

[1]) Срв. у *Mionnet* I стр. 398, № 238, Supplément II, № 987 *Ἀ. Ποστολάκα, Κατάλογος* I, стр. 140 и др.

[2]) Народътъ си го обяснява съ просичаньето и проширяваньето на Крѣсненската клисура, която прѣди това, поради тѣснотата си, възпирала горня Струма и я правила по-пълноводна. „Сега Струма се изтече“, казватъ.

[3]) Отъ собствената ми сбирка.

[4]) *Mionnet* I, № 982, 1155 и др.

както ни учи култътъ на Асклепия напр. въ светилището му въ Епидавъръ и другадѣ. Пауталийци са били изразили благодарностьта си и почетьта си къмъ тия богове чрѣзъ едно посвещение, изпратено въ прочутия храмъ на Асклепия въ гр. Епидавъръ (Пелопонесъ) [1]. Бждещитѣ разкопки на върха и при подножието на хисарлъка ще ни зарадватъ съ откриванье на нѣкоя отъ тѣзи изобразени на монетитѣ храмове-лѣчебници, пакъ и други още древности. Вредомъ по върха и по странитѣ на хисарлъка се ровятъ парчета отъ голѣми тухли и керамиди, камъне отъ градежъ и хоросанъ. На нѣколко мѣста, главно по полянката на хисарлъка, са правени бързи нощни разкопки отъ иманяре. На сжщата полянка се разкри прѣди години цѣла хубава римска постройка, а на страната откъмъ града, на линията дѣто захваща наклона, още се търкалятъ нѣколко голѣми дѣлани гранитни камъне (база, жертвеникъ и пр.) съ явни слѣди отъ основи. Споредъ току-що споменатата монета отъ Каракала на това мѣсто се е издигналъ Асклепиовиятъ храмъ. По ребрата на хисарлъка сега дѣйствително не личатъ храмовитѣ постройки, що виждаме на монетата, но несъмнѣнъ тѣхенъ замѣстникъ е тъй нареченото по турски мѣсто „Кръклъкъ", или св. Четиридесеть мжченици. Прѣди освобождението, вечерь на това свето мѣсто набожни туркини палѣха свѣщи по продълговати пѣсъчни камъне, въ които бѣха извъртени 40 дупки за залавянье на свѣщитѣ. На българетѣ не е било позволено да се бъркатъ въ този обредъ. Допущано е било обаче при 39-тѣхъ турски свѣщи да се запали и една българска, за споменъ на загиналия единъ българинъ симитчия, който случайно е билъ попадналъ между избититѣ за вѣрата 39 мусулмане мжченици. Слѣдъ освобождението, на 9-и марта, деньтъ на св. Четиридесеть, християнското население посѣщаваше това оброчище и правѣше голѣмъ съборъ на полянката на хисарлъка. Сега съборътъ става долу въ полето, защото върхътъ е залѣсенъ съ борчета. Въ свръзка съ този хълмъ стои и една геологическа легенда, позната отъ всички въ тоя край. Нѣкога кюстендилската котловина заедно съ града били езеро. Отъ хисарлъка до върха Спасовица, единъ часъ нѣщо на сѣверъ, била прѣхвърлена дебела желѣзна верига, по която ставало и съобщението между

[1]) *Ἀσκληπιῶι — Ὑγιείαι — Τελεσφόρ(ωι) — Πανταλιώταις — Ἡρακλιανὸς — ὁ ἱερεύς*. Срв. *Dumont,* Mélanges, стр. 482.

двата брѣга. Веригата се скъсала, кога минавали сватбаретѣ на царь Костадина, чиито дворци били на хисарлъка. Прѣданието прибавя, че сватоветѣ отъ сватбата са още живи, прѣобърнати на червени червейчета и живещи сега въ топлитѣ води [1]).

Извънредно поучителни за природнитѣ богатства на пауталийския край са двѣ рѣдки монети, едната отъ Юлия Домна [2]), жена на Септимия Севера, а другата отъ посиненика имъ и наслѣдникъ Каракала [3]); първата монета ще рече е отъ края на II-я вѣкъ, а втората — отъ началото на III-я, когато градътъ е билъ най-цвѣтущъ. Любопитно е опакото на тия монети. На срѣдата е изобразена богиня-рѣка, напомняща Струма, полегнала на лѣво; дѣсната си ржка опира върху ладия, а лѣвата върху ждъ, отъ който се излива вода. Задъ богинята и надъ нея се извива лозница съ гроздове, а подъ нея се простира нива съ високи житни класове. Четири ангелчета украсяватъ картинката: едно протѣга ржцѣ къмъ гроздъ и до него надписъ *ΒΟΤΡΥ* (*βότρυς*, гроздъ); друго, при краката на богинята, е нарамило торба и отгорѣ надписъ *ΑΡΓΥΡΟΣ* (*ἄργυρος*, сребро); третьо, въ нивата, бере житни класове и до него надписъ *ΣΤΑΧΥ* (*στάχυς*, класъ); четвъртото протѣга ржцѣ къмъ водата, що изтича изъ урната, и надъ него надписъ *ΧΡΥΣΟΣ* (*χρυσός*, злато); изоколу стои и името на града *Οὐλπίας Παυταλίας*. Ще рече римската Пауталия се е славѣла съ грозде и жито, сребро и злато. За изобилно обработванье на лозата, житото и други овощия въ Пауталия говорятъ и много дру-

Обр. 5. Пауталийска мон. отъ Юлия Домна.

---

[1]) Такива червейчета, дълги 1—2 сантиметра, дѣйствително се срѣщатъ въ топлитѣ кюстендилски води.

[2]) *Ἀ. Ποστολάκας, Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων*, стр. 141 и таблица 5.

[3]) Тази монета е била описана подробно още прѣзъ 1789 г. въ дисертацията Epistola Nicolai Schow ad principem Borgiam cardinalem presbyterum, in qua numus Ulpiae Pautaliæ ineditus ex Museo Borgiano Velitris illustratur. Romae 1789 Срв. *Mionnet*, Suppl. II. стр. 388 №1108; *Tomaschek*, Zur Kunde usw., и Beschreibung der antiken Münzen I, Berlin 1888, стр. 202.

ги монети, по които личатъ гроздове, класове, купъ овощия, образа на богиня Кибела, закрилница на земнитѣ произведения и др. [1]). За изваждане на сребро въ Пауталийско и злато въ притоцитѣ на Струма имаме и по-късни свидѣтелства у турскитѣ историци Хаджи-Калфа, Сеадедина, Евлия Челеби, у домашнитѣ български и сръбски документи, па и у неотколѣшни спомени. За всичко това ще кажемъ по-долу, като му дойде редъ.

Обр. 6. Пауталийска мон. отъ Каракала.

Като прибавимъ къмъ горньото, че и Хермесъ (Меркуръ), богъ на търговията и индустрията, е изобразенъ на твърдѣ много пауталийски монети, можемъ каза възъ основа на нумизматиката, че градътъ се е радвалъ на голѣмо богатство, оживена търговия и околность надарена съ всѣкакви земни блага.

За величието на римска Пауталия говорятъ и множество други старини, едни пръснати изъ града и околията, други затрупани въ землището на града и околностьта, и които лека-полека се откриватъ. По тѣхъ прѣди всичко можемъ сѫди и за нѣкогашното пространство на града: тѣ се намиратъ по цѣлото току-речи сегашно селище и по цѣлата източна незаселена страна на града, именно отъ върха Петъръ-тепеси надъ Слокощица, Галевишкитѣ лозя, Герено, лозята и градината на Овощарското училище, та до воденицата на г. Сарийски. Ето по-главнитѣ старини, които свидѣтелствуватъ, че градътъ дѣйствително е билъ простиралъ много по-наизтокъ долньото си крило. 1-о Въ лозята на г. г. Т. Масъровъ и К. Лѣкарски («Банскитѣ» лозя) се намѣри старъ водопроводъ съ направление Богословъ—Герено. Трѫбитѣ са се сглобявали отъ дебели хубаво изпечени глинени коруби. Опитни хора разправятъ, че дѣйствително по източния склонъ на богословския хълмъ много по-леко може да се докара водата, стига да се има нужда отъ нея, за запустѣлата сега източна страна

[1]) *Mionnet,* Suppl. II №№ 986, 994, 1022, 1056, 1093, 1122; *Мсб.* XVI—XVII, 93.

на града. 2-о Тукъ-тамѣ по долината Герено се виждатъ останки отъ старъ градежъ. Една сводова римска гробница бѣ открита миналата година въ долния край на тази долина, току до слокошкия пѫть. По нивитѣ до мостчето на сѫщия пѫть и долинка се ровятъ множество стари тухли, хоросанъ и камъне отъ градежъ. 3-о Въ Галевишкитѣ лозя са намѣрени неотколѣ отъ лозаре много сребърни императорски монети. (Кокалитѣ и черепитѣ въ тази мѣстность са ново нѣщо, отъ врѣмето на кърджалиитѣ, както ще видимъ послѣ). 4-о Хълмътъ между дупнишкия пѫть и слокошкия, дѣто нѣкога бѣха турски гробища, а сега лозье на Овощарското училище, крие подъ повръхнината си обширни кявгирѣни римски постройки, една часть отъ които бидоха открити прѣди 20 год. нѣщо и скоро затрупани. Друга часть отъ тия градежи е била закачена при посажданье на училищното лозье, изъ което се ровятъ голѣми тухли и голѣми камъне. 5-о Току подъ сѫщия хълмъ, по случай проширяванье на дупнишкото шосе, се изкопа голѣма гранитна плоча съ подпорки като маса и съ надписъ.[1]) 6-о Въ училищния дворъ освѣнъ много слѣди отъ старъ градежъ, се открилъ и трижгъленъ каналъ, образуванъ отъ много голѣми и дебели тухли, каквито г. Вашичекъ, управитель на училището, ми показа. Подобенъ каналъ се откри тази година при копанье основитѣ на храма Ал. Невски въ София. 7-о На софийското шосе, тъкмо подъ долнята сграда на училището, са били намѣрени нѣколко гроба и голѣми глинени врѫчви. 8-о Още по-долу, въ самия разсадникъ г. Вашичекъ ми показа мѣстото на откритъ отъ него олтаренъ градежъ съ жертвенъ камъкъ и надписъ едва запазенъ.[2]) Отъ храма на западъ имало слѣди отъ каменены пѫть, сега разрушенъ за разсадника. 9° Воденицата и имѣнието на г. Сарийски са надъ развалини.

Вѫтрѣ изъ града единъ-два метрови дълги гранитни плочи служеха доскоро за калдъръмъ въ нѣкои улици на махалата Велбуждъ (Стамболъ-капия), като напр. прѣдъ кѫщата на Иванчо п. Николовъ, на свещеникъ Георги Границки, около Аджундарската чешма и баня, мѣстото Фуркаташи въ махала Тополище (Каваклия), старата улица въ сѫщата махала и др. Голѣми дѣлани гранитни стълбове и че-

---

[1]) Гл. № 4 на прибавенитѣ въ края на книгата надписи.
[2]) Гл. № 18 отъ надписитѣ.

твъртити камъне се гледаха изъ нѣкогашнитѣ голѣми ханове и имарети, като Деве-хани, Ташъ-хани, Таиръ-хани, Табакъ-хане и др., сега едни съвсѣмъ съборени, а други полуразвалени. Банитѣ, джамиитѣ, пералищата, абдестлъцитѣ — всички издаватъ въ зидарията си староврѣмски камъне, дѣлани за друга служба. До прѣди освобождението градътъ бѣше заграденъ отъ три страни, край пѫтищата, съ пространни турски гробища — на Стамболъ-капия, надъ Аджундаръ на хълма „Намазге“ и на Голѣмъ-мостъ, край пѫтя за Соволяно. Хиляди мряморни и гранитни камъне и хубави стълбове отъ

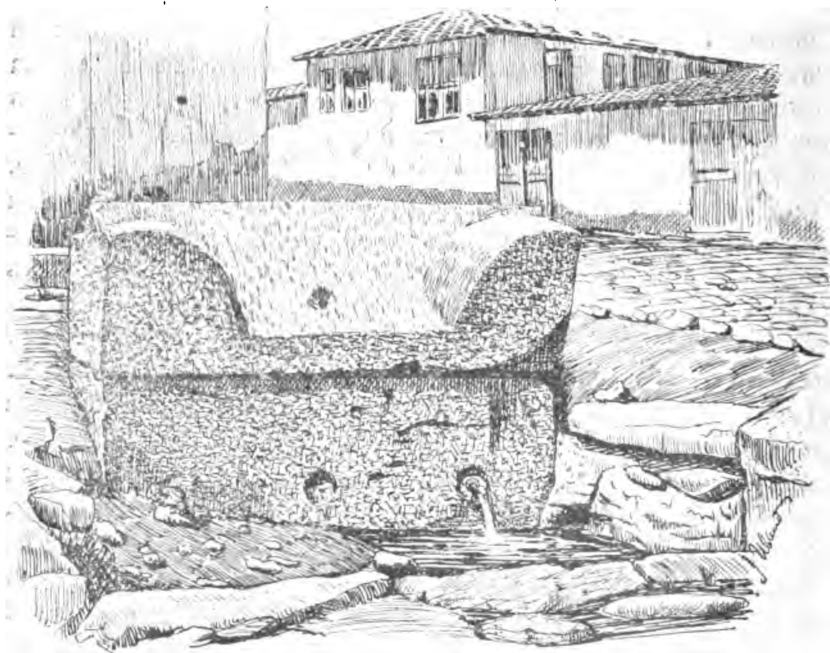

Обр. 7. Саркофагъ при имарета, служащъ за абдестлъкъ.

разна голѣмина стърчеха като гора изъ тия покоища. Подобни камъне се издигаха изъ двор采ветѣ на текетата и джамийскитѣ гробища. Най-послѣ, всѣка току-речи стара кюстендилска кѫща има у двора си, въ земника си, на прага си или другадѣ нѣкой старъ камъкъ или каменна колона. Само многото голѣми 3—5 метрови колони би били доста, за да си прѣдстави човѣкъ колко и какви хубави са били храмоветѣ, частнитѣ и обществени сгради, които са красѣли едноврѣмския градъ Пауталия. Голѣмитѣ, тежки гра

нитни саркофази (гробници корита) и тѣхнитѣ роговати похлупаци, приготвяни тъй трудно отъ древнитѣ за вѣченъ покой, сега са пръснати изъ града и служатъ за разни цѣли: на мѣста тѣ са чешмени корита (Инджили-чешмеси, Имаретъ-чешмеси, Аджундаръ, Айдинъ и пр.); другадѣ, въ турскитѣ абдестлъци, сега вече изпоразвалени, изъ коритата текатъ по 4—5 шопки топла вода; въ трети домакинитѣ си турятъ сливи; четвърти, разсѣчени на парчета, се пригаждатъ за стѫпала и други постройки. Не малко са и подставкитѣ на статуи и жертвеницитѣ, едни изъ дворове, други по улицитѣ. Това надъ почвата; колко много пъкъ старини се криятъ заринги въ земята и на каквито зидаретѣ почти винаги са се натъквали при копанье основи за нови сгради! Така, подъ сегашното голѣмо здание на Педагогическото училище и около него се таятъ чудни постройки, сега затрупани. Ето какво говори за тѣхъ единъ ученъ свидѣтель: „На пустото сега пространство между реалното училище и окрѫжното управление, при изравняванье на земята за публична градина прѣзъ лѣтото на 1880 г. случайно закачили, около 2—3 метра дълбоко, основитѣ на нѣкоя великолѣпна антична сграда. Понеже се намирахъ въ града и официално пѫтувахъ, можахъ самъ да разгледамъ това откритие. На изкопаното мѣсто се виждаше дебела стѣна отъ огромни четвъртити дѣлани камъне, около 20 метра дълга, която вървѣше отъ западъ къмъ изтокъ; къмъ нея отъ югъ се прилѣпяха тухлени стѣни съ сводове на нѣкаква си врата и съ кѫсчета отъ многобройни глинени водни трѫби. При туй се намѣриха нѣколко мѣдни пари, между които една отъ царя Антонина, сѣчена въ Никополъ при Търново, и една отъ царя Юстинияна. Но откритието по-нататъкъ се не продължава, и изкопаниятъ отѫслекъ пакъ се засипа отъ градското управление. Тя е била безъ съмнѣние сѣверната страна на римска баня, съединена съ нѣкоя отъ споменатитѣ Асклепиови светини“ [1]).

Голѣма часть отъ тѣзи тракийски и римски старини иматъ и надписи, нѣщо което ги прави особно цѣнни. Надписитѣ, които са обнародвани по разни списания и сборници, както и тѣзи нови, които азъ можахъ да открия, събрахъ

---

[1]) *Иречекъ*, Пѫтувания стр. 544—545.

въ една сбирка, като приложение къмъ историята на Кюстендилъ. Отъ тѣзи надписи любопитенъ е този отломъкъ, що е зазиданъ въ сѣверната стѣна на банята Дервишъ-хамамъ и въ който се споменава за старата крѣпость на града, надъ вратата на която е билъ вѣроятно поставенъ надписаниятъ гранитъ: „Всички, които вървятъ отъ града (крѣпостьта) или къмъ града, виждамъ и забѣлѣзвамъ“ [1]).

Пѫтища и селища въ Пауталийско.

Заедно съ елинската образованость и римска държавна уредба въ пауталийския край захваналъ и по-спокоенъ животъ. Населението се отдало на земедѣлски и индустриаленъ животъ, благосъстоянието се уголѣмило, селищата станали по-благоустроени. Това личи отъ многото паметници, останали отъ врѣмето. За градскитѣ пауталийски старини вече казахъ що-годѣ, за да спомена на кратко и за тѣзи отъ пауталийската околность, доколко съмъ могълъ да ги спходя лично и разгледамъ. Ще поставя на първо мѣсто селищата по пѫтя Пауталия—Сердика, който е прѣсичалъ полето, Струма, и по източнитѣ склонове на Конявската планина е прѣваляль въ радомирското поле, въ градъ Елеа [2]). Отъ Пауталия пѫтьтъ е тръгвалъ източно, и, покрай могилитѣ наредени къмъ с. Жабокъртъ, прѣсичалъ Струма прѣдъ село Долня-Гращица, дѣто е имало укрѣпенъ градецъ. На Струма е имало тамъ 70 метра дългъ гранитенъ мостъ, отъ който още са запазени основитѣ отъ крайщата и подпоркитѣ, полупотънали въ сухо рѣчно корито. Тѣзи мостови останки отъ голѣми дѣлани гранитни плочи и сега се наричатъ отъ околното население „Ра̀клитѣ“. Поради постоянното и незабѣлѣзано подпълванье на тукашния лѣвъ брѣгъ отъ политѣ на Конявската планина, Струма се измѣстила по-назападъ, та мостътъ останалъ на сухо и материалътъ му дигнатъ. Село Долня-Гращица се таи въ хубава долинка, изобилно напоявана. Изоколу се издигатъ хълмове, по двата западни и южния отъ които личатъ слѣди отъ римски по-

---

[1]) Гл. № 1 отъ надписитѣ.

[2]) Казвамъ по източнитѣ склонове, защото сегашното шосе прѣзъ Коняво—Цървеняно е по-ново; то е било прокарано по настояванье на единъ влиятеленъ бей, който ималъ имоти въ Конявско.

стройки. На върха на най-западния хълмъ, дѣто са сега християнскитѣ гробища, личатъ оголени квадратни основи и нѣколко разхвърлени дѣлани гранитни камъка, единъ отъ които е половина отъ саркофагъ. Селянетѣ казватъ на развалината „лятѝнската црква“. На отсрѣщното западно понизко възвишение личатъ основи на продълговатъ римски кастронъ (укрѣпление), наричанъ отъ селянетѣ „кальéто, градѝщето“. Селянетѣ оттамъ са вадили гранитни камъне, тухли; намѣрили са императорски бронзови и златни монети, бронзова статуйка на Хермеса, прѣдницата на глинена конна статуйка, вѣроятно отъ тракийски конникъ.[1]) Подобенъ градежъ билъ откритъ неотколѣ и на южното продълговано бърдо отъ г. Станимира Димитровъ, житель на сѫщото село. Названието на селото, както и туй на близкото надъ него въ сѫщата долина Горня-Гращица, дѣто се забѣлѣзватъ развалини (и тамъ има „кальѐ“) и дѣто са намѣрени много парчета отъ мраморни човѣшкистатуи, сега зазидани въ черквата, трѣбва да обяснимъ отъ думата „градъ“ — укрѣпление.

Римскиятъ пѫть, отъ споменатиятъ мостъ на Струма, е продължавалъ по долината на Долня-Гращица, Горня-Гращица, за да стигне въ слѣдньото селце Таваличаво (Таврезиумъ) и до крѣпостьта Брдýня (Бедеряна), родни мѣста — първото на Юстинияна, а второто на лелйна му Юстина. За тия селища азъ писахъ по-подробно другадѣ [2]), а тука ще кажа на кратко само най-интересното за читателитѣ на тая книга. На единъ източенъ скалистъ и издаденъ хълбокъ на Конявската планина, току надъ село Таваличаво, и сега стоятъ развалинитѣ на древенъ укрѣпенъ замъкъ, който е владѣлъ както римския пѫть, що е минавалъ подъ него, такà и цѣлото поле на югъ до и прѣзъ Струма За стратегичното положение на укрѣплението, което прилича донѣйдѣ на боянското, ако и да е много по-голѣмо отъ послѣдньото, говори и още единственото тѣсно съобщение съ замъка отъ сѣверъ и страшнитѣ изоколу урвѣсти скали, които се спущатъ отвѣсно въ дълбоки долове. На близо се намира хубава балканска чешма и около нея монастирски развалини За тѣх-

---

[1]) Монетитѣ (една златна отъ Юстинияна), статуйката и конника ги видѣхъ у г. Ст. Димитровъ.

[2]) Архиепископията и градътъ Първа Юстинияна (Приложение на Църковенъ вѣстникъ за 1903 г., стр. 110—139).

ната древность свидѣтелствува намѣрената тамъ бронзова монета, сѣчена въ гр. Сердика прѣзъ III вѣкъ. Укрѣплението на „Брдуно“ има правожгълна форма съ дължина отъ югъ къмъ сѣверъ. Освѣнъ останкитѣ отъ струтени зидове, по цѣлата полянка и околни стръмнини се намиратъ много стари тухли, керамиди, парчета отъ глинени домашни сждове малки и много голѣми. И всичко това се вижда отгорѣ безъ всѣкакво разравянье. Говедарьтъ Янѐ Костовъ отъ с. Таваличаво лани бѣ изровилъ подъ рушевинитѣ бронзова монета отъ Юстинияна, която се съхранява у мене, заедно съ горнята отъ императоръ Каракала. Селянетѣ отъ Таваличаво си прѣкарватъ още товари тухли и голѣми керамиди отъ укрѣплението.

Току подъ крѣпостьта долу, по двѣтѣ страни на една долинка, е село Таваличаво. По горния селски мегданъ и при южния входъ на селото личатъ много слѣди отъ стари тухли, керамиди, хоросанъ. Въ мѣстото „Гробо“ се намѣри сводова гробница съ познатитѣ Юстиниянски кръстове по стѣнитѣ. По-лани открихъ въ селото и единъ каменeнъ надписъ, посветенъ на тракийския богъ Сабазия отъ селски общинаре.[1])

А за тѣзи двѣ мѣста—Брдуня и Таваличаво, които лежатъ въ нѣкогашна Срѣдиземна Дакия, имаме документални стари извѣстия. Историкътъ Прокопий свидѣтелствува, че императоръ Юстинъ (518—527) билъ роденъ въ крѣпостьта Бедеряна, поради което носѣлъ и прозвище Бедеряянски — *Ἰουστῖνος ὁ ἐκ Βεδεριανῆς*.[2]) Юстиновиятъ сестринецъ и наслѣдникъ се родилъ пъкъ въ село Таваличаво. Затова историкътъ говори така: „Близу при село Таврезиумъ се намира крѣпостьта наречена Бедеряна. Въ това село се родилъ всемирниятъ владѣтель царь Юстиниянъ“[3]) (527—565).

Що се касае до други селища въ пауталийската котловина, и особито за града Първа Юстинияна, горепоменатиятъ историкъ казва: „наблизу до селото (Таврезиумъ) царьтъ съгради великолѣпенъ градъ и го нарече Юстинияна Прима (което на латински ще рече Първа), за награда на страната, що го е откърмила.“[4]) Селището си е сжществувало и по-

[1]) № 34 отъ надписитѣ.
[2]) *Proc.* Anecdota, VI.
[3]) *Proc.* De Aedif. VI, 1.
[4]) Id. Ibidem.

рано съ друго име, но царьтъ го е уголѣмилъ, украсилъ, снабдилъ съ крѣпость и направилъ сѣдалище на независимъ архиепископъ, подъ чието вѣдомство били подчинени епархиитѣ: Срѣдиземна Дакия, Дардания, Горня Мизия, Превалитана и часть отъ Панония. За новоучредената духовна столица на западната балканска половина били издадени отъ императора двѣ заповѣди, въ 535 и 545 г., втората отъ които, кратката, гласи така: „Заповѣдвамъ, щото блаженѣйшиятъ архиепископъ на Първа Юстинияна, нашето отечество, да има винаги подъ архиерейската си власть епархиитѣ на Срѣдиземна Дакия, Превалитана, Дардания, Горня Мизия и Панония, а пъкъ той да се ржкополага отъ своя собственъ синодъ и да заема надъ подвластнитѣ си епархии мѣстото на Римския прѣстолъ, съгласно съ опрѣдѣлението на светѣйшия папа Вигилия.“ [1]) Съврѣменникътъ Прокопий описва новия градъ съ слѣднитѣ думи: „Тамъ Юстиниянъ съгради водопроводъ и снабди града съ постоянно текуща вода. Той издигна и други много грамадни постройки достойни за основателя си. Трудно е да се изчислятъ божиитѣ храмове и богатитѣ дворци на първенцитѣ, величието на колонитѣ, хубостьта на стъгдитѣ, източницитѣ, улицитѣ, банитѣ и пазарищата. Съ една дума, градъ голѣмъ и многолюденъ, съ всичко изобиленъ, достоенъ за главенъ градъ на цѣлата тая страна. При това царьтъ го опрѣдѣли за сѣдалище на илирския архиерей, като пръвъ по важностьта си измежду градоветѣ на областьта.“ [2]) Извѣстията за този новъ градъ се прѣкжсватъ къмъ самото начало на слѣдния VII вѣкъ, [3]) когато прѣстава да се говори и за другия голѣмъ градъ въ кюстендилската котловина, именно Пауталия. Слѣдъ 50—60 годишно траенье Първа Юстинияна е била изгорена и ограбена отъ аваритѣ и славѣнетѣ, който опустошавали цѣлия полуостровъ. Рушевинитѣ на този градъ и сега личатъ въ котловинката, що се образува току подъ Кадинъ-мостъ, въ мѣстностьта „Мощени,“ дѣто и народното прѣдание ни посочва „гулéм грат,“ който се простиралъ и по двата брѣга на рѣката, но билъ изгорѣлъ. Разкопкитѣ, които имахъ възмож-

---

[1]) Corpus juris civilis, Vol. III Novelæ. Berolini 1895, стр. 655—6.

[2]) Proc. De Aedif. VI, 1.

[3]) Срв. писмата на св. Григория Велики въ Migne, Patrologia, pars lat. LXXVII, col. 607—609.

ность да захвана прѣзъ лѣтото 1904 г. въ тази мѣстность и въ околнитѣ могили, доказаха, че дѣйствително тука е имало старо селище, което е било уголѣмено и разукрасено попослѣ, за да бѫде запалено, порутено и ограбено най-сетнѣ. Находкитѣ въ могилитѣ ни посочватъ прѣдюстиниянска езическа епоха, а повечето отъ намѣренитѣ монети и домашни

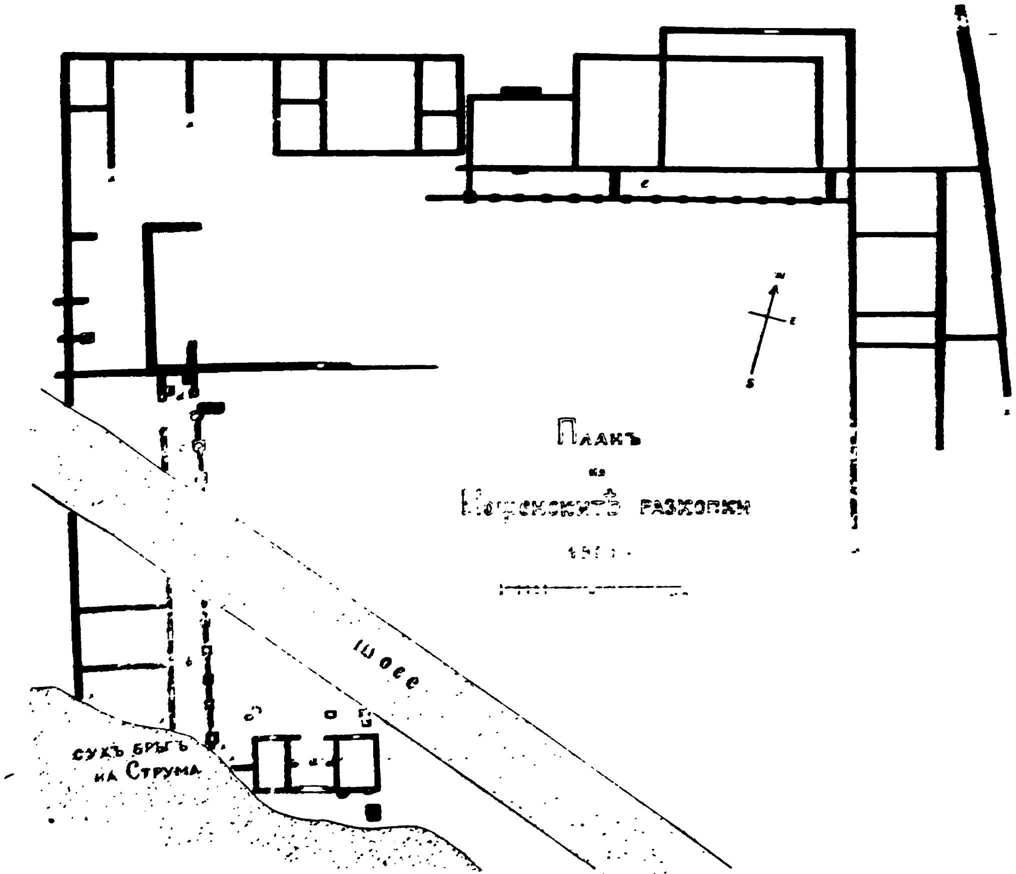

Обр. 8. Планъ на Мощенскитѣ разкопки прѣзъ 1904 г.

вещи въ градището са отъ по-послѣдня, римско-византийска епоха каквато е тази отъ врѣмето на Юстинияна За тѣзи находки любезнателниятъ читатель ще намѣри повече въ моя рапортъ за разкопкитѣ въ Извѣстия за командировкитѣ на Министерството на Народното Просвѣщение кн. II 1905, а

тукъ отсрѣща може да види плана на разкрититѣ прѣзъ 1904 г. градски основи.

Пътьтъ отъ Тавреэиумъ се е отбивалъ и къмъ Първа Юстинияна, а оттамъ прѣзъ Друмоаръ (добъръ пъть) и Фролошъ (укрѣпление, стража), е прѣвалялъ осоговския гребенъ на югъ. Другъ пъть отъ Пауталия—Първа Юстинияна — по сегашното дупнишко шосе е минавалъ прѣзъ единъ градецъ, чиито развалини се познаватъ при клисурското ханче до с. Паничарево; по-нататъкъ на височината, между разметанишката и долистовска рѣки е лежалъ другъ градъ, паметницитѣ, камънетѣ, статуитѣ отъ който се разнасятъ изъ селата на цѣлата разметанишка долина. Отъ този градъ пътьтъ е вървѣлъ източно край могилитѣ при Голѣмо село, прѣвалялъ е височината, безъ да заобикаля надѣсно къмъ Дупница, и прѣзъ Яхиново, край могилитѣ, прѣзъ Црвéни-брѣгъ е стигалъ въ голѣмия градъ Германа, сега Сапаревска Баня. По тоя пъть е ставало съобщението между Византионъ (Цариградъ) и Дирахионъ на Синьо море. Обаче дали този западенъ пъть е минавалъ прѣзъ Руенъ, задѣто е билъ пътьтъ къмъ Стоби на Вардаръ, или прѣзъ криворѣчната клисура, дѣто минава сегашното шосе, не личатъ древни слѣди.

Единъ второстепененъ пъть е съединявалъ Пауталия съ голѣмото пазарско село Ямборано (тържище, пазарище). Другъ такъвъ съ направление къмъ Спасовица, е отивалъ на единъ градецъ, чиито слѣди личатъ около с. Ръждавица, дѣто е имало укрѣпление и особенъ военъ крѣпостенъ пазитель (кастрофилаксъ); [1]) оттамъ покрай струмския проломъ пътьтъ е прѣхвърлялъ въ областьта на агрианетѣ.

Етнографски бѣлѣжки за пауталийската область.

Докато не се проучатъ историческитѣ паметници за тракитѣ, докато не се изслѣдватъ езиковнитѣ останки на този народъ, докато, най-сетнѣ, не се разкриятъ нѣколко древни селища и могили, та да се види и веществената тракийска култура, едвали би могълъ да се дири ясенъ отговоръ за първитѣ етнографски сѫдбини на Балканския полуостровъ.

[1]) Срв. Надгробния надписъ на единъ отъ тѣзи военни отъ кѫдѣ III столѣтие, № 38 отъ надписитѣ.

Съ други думи, смѣло ще бѫде да говоримъ сега и за племенни отлики между пеонци, дентелети, меди, агриане и др., докато не са положени още крѣпки основи на една бѫдеща наука — тракологията; смѣло ще бѫде сега толкозъ повече, че и познатитѣ откѫслечни езиковни данни не дѣлятъ пеонската область отъ дентелетската напримѣръ или тракийската въ етнографско отношение. Нѣщо повече може да се каже само за срѣщата на тракийската култура съ елинизма, послѣ съ латинския организаторски духъ и най-сетнѣ съ славѣнската стихия, на която било речено да залѣе балканскитѣ области.

Тракитѣ живѣели раздѣлени на племена, които имали демократическо управление, уреждано отъ събранията на племето и войводитѣ му [1]). Тѣ се занимавали главно съ скотовъдство и рударство, па и военнитѣ работи не занемаряли. Древнитѣ писатели хвалятъ металическитѣ тракийски издѣлия, а по отглеждане на хубави коньe Тракия не е имала съперникъ. И отъ друга страна тракитѣ били напрѣдналъ народъ: тѣ имали установена своя религия, светилища и таинствени обреди, много отъ които били прѣсадени твърдѣ рано въ елинската култура, както за това свѣдочатъ най-старитѣ гръцки поети и писатели. Обичаитѣ и вѣрата у тракитѣ най-напрѣдъ е описалъ историкътъ Херодотъ, който живѣлъ прѣзъ V вѣкъ пр. Христа. „Тракийскиятъ народъ, каже той, е най-многобройниятъ на свѣта слѣдъ индийцитѣ. Ако би този народъ да се намираше подъ властьта на едно лице и да живѣеше единодушно, той би билъ непобѣдимъ, и, спорeдъ мене, много по-силенъ отъ всички други народи. Това обаче за тракитѣ е мѫчно и току-речи невъзможно Затова и тѣ са слаби. Тѣ носятъ имена споредъ областитѣ. Освѣнъ гетитѣ, траузитѣ и онѣзи, що живѣятъ надъ крестонитѣ, всички други траки се ползуватъ еднакво отъ свои закони. Азъ вече порано разказахъ какво вършатъ гетитѣ — народъ, който се брои за безсмъртенъ. Траузитѣ живѣятъ въ всичко друго тъй, както и другитѣ траки. А съ новородено и умрѣло ето какъ постѫпватъ: роднинитѣ, като заобиколятъ новородения младенецъ, скърбятъ за бѣдитѣ, що трѣбва да понесе човѣкъ и изреждатъ всичкитѣ човѣшки злочестини; умрѣлия пъкъ

[1]) Срв. *Dumont*, Mélanges, 216 и слѣдващи.

погребватъ въ земята съ шумъ и веселие, като припомнюватъ бѣдитѣ, отъ които се е избавилъ, за да почива послѣ въ пълно блаженство. Крестонитѣ, що живѣятъ по-горѣ, постжпватъ тъй: всѣки има по нѣколко жени, та когато нѣкой отъ тѣхъ умре, женитѣ почватъ да спорятъ и приятелитѣ му гледатѣ да узнаятъ коя измежду женитѣ е била най-любимата на покойника. И тази, която се признае за първа, мжжье и жени я занасятъ тържествено надъ гроба, дѣто бива убита отъ най-близкия роднина и послѣ погребена съ мжжа си. Останалитѣ пъкъ жени смѣтатъ това като нещастие за себе си, защото то се брои у тѣхъ за най-голѣмъ позоръ. Другитѣ траки иматъ слѣдния обичай: тѣ продаватъ на пазаря дѣца за чужбина, момитѣ не пазятъ, а имъ позволяватъ да се съобщаватъ съ когото поискатъ. Женитѣ си купуватъ за много пари отъ родителитѣ имъ. Татуировката у тѣхъ се брои като признакъ за благороденъ произходъ, а отсжствието му — за признакъ на низко потекло. Да бездѣйствува човѣкъ — това у тѣхъ е завидно, да борави съ земедѣлие — това е най-срамотно, а най-почтено е да се занимава съ война и грабежъ. Такива са главнитѣ имъ обичаи. Отъ боговетѣ почитатъ само Ареса, Диониса и Артемида, а царетѣ имъ, независимо отъ другитѣ граждане, почитатъ най-вече измежду другитѣ богове Хермеса, нему единому се кланятъ и казватъ, че отъ него произхождатъ. Богатитѣ се погребаватъ тъй: тѣ излагатъ три дена наредъ трупа и пируватъ, като колятъ всевъзможни жертвени животни, и като оплачатъ прѣдварително покойника, послѣ го погребватъ, било като го изгорятъ, било като го заровятъ по нѣкой другъ начинъ и, като насипатъ могила, устрояватъ всевъзможни състезания. При най-важното състезание се даватъ и съотвѣтни на играта награди. Така се погребватъ тракитѣ [1])“.

По тия и други свидѣтелства бидоха дадени и на български нѣколко кратки, но хубави бѣлѣжки по религията на тракитѣ [2]). Тамъ се изпъкна признатото вече отъ ученитѣ религиозно влияние отъ тракo-фригийскитѣ племена върху елинитѣ, какъвто е билъ напримѣръ шеметния оргии-

[1]) V, 3—9.

[2]) Гл. Сбирка отъ нови и итересни четива. Събралъ А. Боруйски. Пловдивъ 1900, стр. 19—22; *Еврипидъ*, Вакханки, прѣв. Д-ръ Г. Кацаровъ, Пловдивъ 1903, стр. 3—10.

аленъ култъ на Сабазия, познатъ у елинитѣ съ името Дионисъ. Сѫщо тъй и култътъ на Деметра, елевзийскитѣ тайни водятъ потеклото си отъ Тракия, отдѣто дошли и първитѣ религиозни пѣвци и музиканти, като Орфея, Музея и др. да сѣятъ божеско слово между елинитѣ.

Езикътъ на тракитѣ не е запазенъ нито въ единъ текстъ. За него знаемъ само отъ нѣкои отдѣлни думи, за които случайно ни говорятъ старитѣ писатели, и отъ собственитѣ имена, чието число сѐ повече и повече се увеличаватъ съ обнародванье на надписи отъ Тракия. Колкото обаче и да са оскѫдни до сега тракийскитѣ езиковни данни, нѣма съмнѣние, че тракитѣ са клонъ отъ голѣмата индоевропейска раса, къмъ която се числятъ индийцитѣ, перситѣ, славѣнетѣ, германцитѣ, елинитѣ и латинитѣ. При това може да се каже, че тракийскиятъ езикъ е най-сроденъ съ славѣнския и староперсийския, къмъ които се приближава не само по цѣлата си консонатна звукова система [1]), но и по рѣчника, колкото и малко да е той познатъ до сега. За любопитство, ние ще посочимъ нѣколко общи и близки трако-славѣнски думи, каквито намираме въ стари свидѣтелства и въ издирванията на Томашека, Кречмера и др.: *багайос* — богъ, *земела* — землѧ, *веди* — вода, *(В)едеса* — Воденъ (градъ въ Македония), *матар* — мати, матере, *зелкиа* — зелиѥ, *акмониа* — камы, камене, *гордо* (зордо, Сарда) — градъ, *Струмон* — строуга, *кетри* — четыри, *гар* — гора, *рабо* — работа, *раиск-* — рай (веселъ, веселъ), *ороло* — орьлъ, *вриза* — ръжь, *Bustritius fluvius* — Быстрица рѣка и др. Било поради подобни езиковни близости между славѣнскитѣ езици и тракийския, било поради други исторически съображения, нѣкои писатели смѣтатъ славѣнетѣ за единъ и сѫщи народъ съ тракитѣ, обитаващи полуострова въ Влашко и Трансилвания още отъ край врѣме; други мислятъ, че траки и славѣне, като сродни народи, са обитавали заедно полуострова. Едното или друго отъ тия мнѣния са били бранени отъ Лелевеля, Черткова, Шафарика, Куно, Богуславски [2]) и др., за да не по-

---

[1]) Срв. *Kretschmer,* Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, стр. 229.

[2]) Въ лани излѣзлата книга на Едуарда Богуславски Einführung in die Geschichte der Slaven. Iena 1904, се защищава това гледище и съ по-нови научни доводи.

менавамъ и домашнитѣ югославѣнски писатели Раковски, Ст. Захариевъ, Верковичъ, Милоевичъ и др. Само при бѫдещитѣ издирвания на тракийското минало, когато езикътъ и културата на това племе се уяснатъ повече, само тогава ще може да се рѣши въпроса за истинското историческо и етнографическо сродство между тъй нареченитѣ траки и славѣне. Отъ досегашнитѣ свѣдѣния се знае, че тракитѣ не са си служили съ езика за книжовни, писмени нужди: както що са заели елинското писмо, тъй са писали и на елински езикъ. Трѣбва обаче да забѣлѣжимъ, че въ старата тракийска область са открити три-четири каменни надписа (въ Ямболско, Самоковско, Пещерско, Кюстендилско), които приличатъ помежду си по знацитѣ и не се схождатъ съ никое отъ познатитѣ древни писмена. Безъ съмнѣние, туй ще е рано паднало отъ употрѣба древньо писмо; дали обаче е дѣло на тракитѣ или на друго племе, туй ще покажатъ бѫдещитѣ издирвания, когато обнародваме казанитѣ надписи.

Гръцката култура е дошла въ досѣгъ съ тракийската още въ незапомтени врѣмена, когато по бѣломорскитѣ брѣгове се образували елински колонии, и по-късно, слѣдъ VII вѣкъ Хр., когато и по черноморскитѣ брѣгове се вѣстиха елински пришелци изъ Мала-Азия и основаха града Аполония (послѣ Созополъ), Анхиало и др. Гръцкото влияние слѣдователно е могло още твърдѣ рано да се упражни върху тракитѣ, които били по-далечъ отъ културнитѣ центрове на Египетъ и Асиро-Вавилония. И дѣйствително, тракийскитѣ монети отъ V вѣкъ пр. Хр. ни учудватъ съ хубавия си художественъ ковъ, като при това по своята форма ни напомнятъ по-старитѣ елински образци. Гръцката образованость бѣ пуснала толкова дълбоки корени въ тракийската земя, главно въ югоизточния ѝ дѣлъ, че дору когато римлянетѣ завладѣха страната прѣзъ I вѣкъ, побѣдителитѣ бѣха длъжни да употрѣбяватъ въ Тракия гръцкия езикъ като официаленъ. Затова всичкитѣ надписи отъ града Пауталия и неговата котловина са писани на елински. Изключение правятъ: единъ латински надгробенъ надписъ на саркофагъ,[1]) единъ малъкъ християнски латински надписъ отъ VI столѣтие,[2]) и другъ двоезиченъ[3]) на гръцки и латински, и тритѣ намѣрени въ Кюс-

[1]) Надписъ № 22

[2]) и [3]) Срв. надписитѣ №№ 20, 3.

тендилъ; единъ малъкъ латински надгробенъ дадписъ въ с. Смоличино, ако не смѣтаме нѣкои надписи отъ Радомирско и Дупнишко, както и голѣмия двоезиченъ скаптопаренски надписъ въ Джумая.

Римляпетѣ, съ организаторската си дарба, съ легионитѣ си, съ жертвитѣ що са давали за уреждание селищата, укрѣпленията, съобщенията и търговията, много надминали елинитѣ. Императоръ Траянъ чрѣзъ своя довѣреникъ легатъ въ Тракия (propraetor, πρεσβευτῆς Σεβαστοῦ ἀντιστράτηγος) особено се погрижилъ и за образуванье на търговскитѣ колонии, за прѣуспѣванье на които далъ и особени правдини.[1]) Оттогава ще води потеклото си кюстендилското голѣмо село Ямборано (ἐμπόριον, тържище, пазаръ), всрѣдъ една отъ най плодороднитѣ долини въ този край, както и прилѣпеното до него село Периволь (περιβολή, градина, бахча). Такива са още селата: Друмоаръ (δρόμος, пжть, χάριν, добъръ), Фролошъ (φρούρησις, стража, постъ), Пелатиково (πελατικόν, войнишко село, село на наемни войници), Паралово (παρα+λοφία, гребенъ, хълмъ), Яменъ (ἰαμεναί, мочуръ, низипа),[2]) Койно (κοινός, община, държава) и др. Гръцката образованость закрѣпнала още повече, когато, съ раздѣлата на империята, Кюстендилско се паднало подъ Византия, която отново засилила елинския езикъ и укрѣпила християнството. Разбира се, не тъй ефимерно ще са минали римското владичество и езикътъ на римскитѣ легиони. За романизирани траки отъ Пауталия са запазени нѣколко бѣлѣжки въ сборника на латинскитѣ надписи;[3]) па дору и сегашниятъ езикъ по Кюстендилско живо е запазилъ романски езиковни останки, като: беневреци (bracae), капа (отъ caput), пиле (pullus), пипонь (pepo, peponis), церъ (cerrus), фурка (furca), клисура (clausura), егрекъ (grek, стадо), оцетъ (acetum), тугла (tegula), калчунье т. е навуща (calceus, обуща) и др.

При всичкото обаче духовно и материално влияние на елинизма и на Римъ върху тракийскитѣ племена, послѣднитѣ са могли да запазятъ повечето отъ расовитѣ си отлики и до началото на срѣднитѣ вѣкове. Онѣзи племена, що били приели елинския езикъ, какъвто е билъ случая въ града Пауталия,

---

[1]) Срв. Bulletin de corresp. hellénique XXII, 533.

[2]) Въ Яменъ има дѣйствително топлици и подъ тѣхъ мочуръ.

[3]) Срв. надписи №№ 29, 30.

били останали по кръвь траки, защото никога не е имало елински колонии въ тѣзи мѣста, а само елинска образованость. Не е чудно, слѣдователно, че тракийската култура, която познаваме главно по елински езиковни паметници, да ни се прѣдставя на пръвъ погледъ като погърчена. Погърчена е била тя само формално, а въ сжщность е запазила своя религия, свои обреди, свой домашенъ битъ, и, въ планинскитѣ мѣста, свой тракийски езикъ. Открититѣ до сега надписи отъ Пауталийско подтвърдяватъ това най-нагледно съ своитѣ мѣстни тракийски имена, като: Дизасъ, Долесъ, Мукатралъ и др. Чисто тракийскитѣ божества: Сабазий (Дионисъ), покровитель на природата и живота; Кибела (Семела—земля —Деметра), животворна земна богиня; тракийскиятъ конникъ; богиня Артемида — всички личатъ обилно, кои на многовиднитѣ пауталийски монети, кои по каменни паметници отъ сжщия градъ и край. Пъкъ и погребалнитѣ обреди, въ могили, запазили тракийския си характеръ и прѣзъ римското владичество въ Кюстендилско[1]). Отъ такъвъ характеръ са напр. могилитѣ №№ 1 и 3 при Кадинъ-мостъ, разкрити лани отъ менъ. Знае се още, че дору до края на VI вѣкъ слѣдъ Хр. тракийскиятъ езикъ още се е говорилъ въ планинскитѣ мѣста.[2])

Това обаче, което не могли да извършатъ елини и римляне спрѣмо тракийскитѣ племена, направили го по-роднитѣ до тѣхъ славѣне. Честитѣ нахлувания и опустошения на разни сѣверни народи — готи, хуни, авари, вече били орѣдили и тъй елинизираното и пороманено на много мѣста тракийско население, че кога и славѣнетѣ дали послѣдния силенъ напоръ, рухнала съвършенно разклатената тракийска сграда. Разорението отъ славѣнетѣ било хунско: „Никоя мѣстность, говори съврѣменникътъ, никоя гора, ни пещеря, нито едно кжтче отъ римската земя не остана неповрѣдена. Случваше се, че нѣкои крайща биваха опустошавани и по петь пжти.“[3]) И, когато

---

[1]) Отъ намѣренитѣ Юстиниянови и др. монети въ разкритата тази година погребална могила въ с. Горня-Глоговица (Радомирско) се учимъ, че тука тракитѣ запазили своята религиозна индивидуалность и прѣзъ VI вѣкъ.

[2]) По свидѣтелството на Антонина Плезански въ Itinera Hierosolomytana. Цит. у *Densusianu*, Histoire de la langue roumaine I, Paris 1901, стр. 21.

[3]) *Proc.* Anecdota, XI.

до началото на VII в. славѣнскиятъ потопъ бѣ залѣлъ Балканския полуостровъ, останалитѣ тукъ-тамѣ тракийски вирове се слѣха за винаги въ славѣнското море. По политѣ и полята на тракийската Рила и Осогово закипѣ новъ животъ, новъ народъ, нова кръвь. Балкани и води, села и градове получиха нови славѣнски имена или старитѣ се осмислиха по славѣнски: тракийското име „Струмонъ“ (Стримонъ) се сближи съ славѣнския коренъ „строуꙗ“. Крѣпостьта Бедеряна се осмисли съ славѣнското име Брдунъ. Пеония взе да се изговаря съ славѣнски суфиксъ ьцъ на Пиꙗньцъ, както и сега се нарича мѣстото отъ Кадинъ-мостъ до Малешевско; много села съ тракийско, елинско или латинско име бидоха посславѣнени съ суфикса *ан*, *ов* и т. н.: Згýрово (scauria или scoria), Ямборано (*ἐμπορίον*), Пелатиково (*πελατικόν*) и др. Най-сетнѣ и самото име Пауталия изчезна още въ началото на VII в.,[1]) за да бѫде замѣстено по-послѣ съ друго славѣнско — **ѤльбоужДъ**.

---

[1]) Наистина императоръ Константинъ Багрѣнородни прѣзъ X вѣкъ поменава още града съ старото му име Пауталия, но знае се, че той въ случая се е водилъ по стария пѫтописъ на Хиероклеса, като дору и буквално е заелъ думитѣ на послѣдния, както се види отъ слѣдньото сличение

У Хиероклеса:	У Константина:
Ἐπαρχία Δακίας μεσογείου, ὑπὸ κονσουλάριον, πόλεις ε, Σαρδική μητρόπολις, Πανταλία, Γερμανή, Ναϊσός. Ῥεμεσιάνα.	*Ἐπαρχία Δακίας μεσογαίου, ὑπὸ κονσιλαρίον, πόλεις 5, Πανταλία, Γερμανός, Ναϊσός, ἡ πατρὶς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, Ῥεμεσιάνα.*

(*Const. Porphyr.* Edid. Tafel, Tubingæ, 1846, стр. 6 и 13).

II.

Срѣдневѣковниятъ Велбуждъ.

Името Велбуждъ.

Извѣстията за старинската Пауталия се прѣкжсватъ въ самото начало на VII вѣкъ, и прѣзъ слѣднитѣ четири столѣтия не се чува ни думица за града. И едва когато славѣнетѣ прѣживѣха цѣла културна епоха — приеманье християнството, развитие на своя книжнина, образуванье на снажна държава при Симеона и Самуила и най-послѣ подпаданье подъ Византия — едва тогава за пръвъ пжть се чува славѣнското име на нѣкогашна Пауталия — Велбуждъ. Това обаче не ще рече, че прѣзъ тѣзи четиристотинъ години градътъ ще да е прѣсталалъ да живѣе по една или друга причина. Наистина, той е пострадалъ отъ славѣнскитѣ нахлуванья и обири, обаче, по-късно, при въздиганье на българската държава и гражданственость, градътъ е вече сжществувалъ и то като епископско сѣдалище. За това ни учатъ актоветѣ на Василия Българоубиецъ, който, като покори България, утвърди въ 1019 г. заварената вжтрѣшна и черковна автономия на страната, както що е била при царетѣ Петра и Самуила. Между завареннитѣ градове стои и Велбуждъ (*Βελεβούσδιον* или *Βελεβούσδα*). [1])

Въ срѣдневѣковнитѣ паметници името Велбуждъ се срѣща написано по слѣднитѣ начини: *Βελεβούσδιον*, *Βελεβούσδα* [2]) и **Бєльблоүждь**[3]) прѣзъ XI вѣкъ; **Бєлблоүждь**[4]), Velebusdium[5]),

[1]) Срв. поправено издадения текстъ на хрисовулитѣ отъ проф. Гелцера въ Byz. Zeitschrift II, стр. 42—46.

[2]) Byz. Zeitschrift II, 43; срв. по-долу стр. 46.

[3]) Начертанието **Бєльблоүждь** се срѣща въ Даниловото тълкувание, паметникъ който описва събития отъ XI вѣкъ, а самъ той е запазенъ въ по-късенъ прѣписъ. Срв. Споменик V, стр. 12—13.

[4]) Споменик III, 124.

[5]) *Zachariæ Lingenthal,* Jus Græco-Romanum, III, Lipsiæ 1857, стр. 560.

Βελεβούσδιον [1]) прѣзъ XII в.; Belebusdium, Belesbusdium [2]), Бѣлбѫждь [3]), *Βελεβούσδιον* [4]) прѣзъ XIII в.; Бѣлбоуждь [5]), *Βελμάσδιν* [6]), Бѣльбѹшка баня [7]) прѣзъ XIV в. До сега са се изказвали различни мнѣния за потеклото и значението на това име. Тъй, въ Показалеца на градоветѣ, що си мѣнявали името, името Велбуждъ, което има тамъ начертание *Βελεσβούδιον*, е посочено като произходеще отъ по̀-старо *Βελεντιούπολις*. [8]). Това тълкуване е много изкуствено, защото знаемъ, че и подиръ императора Валентияна (IV в.), отъ когото градътъ е моглъ тъй да се нарече, името Пауталия е живѣло още два вѣка. Пъкъ и втората съставна часть не може да се докара въ успоредица — *πόλις* съ *βούσδιον*. Така произвеждаха името и Рали и Потли, [9]) пъкъ и Григоровичъ [10]).

Второ мнѣние, на Томашека [11]), като да свързва називанието Велбуждъ съ името вельбѫдъ (камила, дума заета отъ готското Ulbandus), дадено на града ужъ поради издигнатата надъ града стръмна гърбушка, хисарлъкъ. Въ свръзка съ това мнѣние стои и обяснението на Неофита Рилски [12]), че ужъ Велбуждъ билъ нареченъ тъй по близнята гора Девебагъръ, което значело «камилски гърди". Називанието Девебагъръ, произнасяно изкривено и Деве-баиръ, както се нарича прѣломътъ между Кюстендилъ и Паланка, ще рече на турски «камилски ревъ" поради рева на камилитѣ-кервано, които въ турско врѣме минаваха съ трудъ и пъшканье по стръмния осоговски вододѣлъ.

Споредъ третьо мнѣние, изказано отъ Е. Карановъ [13]), Пауталия е била прѣменувана Велбуждъ по името на Юсти-

---

[1]) Byz. Zeitschrift I, 256.

[2]) *Migne*, Patrologia p. lat. Inocentius III, t. II, 289, 292.

[3]) Синодикъ царя Бориса, Изд. картографически институтъ въ София 1896, стр. 75.

[4]) *Acropolita*, 84; *Satha*, Bibliotheca græca VII, 494.

[5]) *Safarik*, Pámatky, 61.

[6]) *Cantac.* I, 428.

[7]) Гласникъ XXII, 216.

[8]) *Tafel*, Const. Porphyr. 21. Показалецътъ ще да е паметникъ отъ XI—XII вѣкъ.

[9]) *Σύνταγμα τῶν κανόνων*, V, 496.

[10]) Очеркъ путешествія по европ. Турціи, 2 изд., 172.

[11]) Zur Kunde usw. 27.

[12]) Описаніе болгарскаго священнаго монастыря рыльскаго. София 1879, стр. 31.

[13]) Отчетъ на Кюст. д. педагогическо училище за 1897 г., стр. 50.

нияновия войвода славѣнинътъ Хвилибудъ отъ VI вѣкъ. Тукъ ще прибавя, че истинското изговарянье на послѣдньото име е Хилбудь (Χιλβούδις), споредъ надгробния надписъ намѣренъ неотколѣ въ Цариградъ и обясненъ отъ менъ въ Периодическото списание [1]. У историка Прокопия името е писано Χιλβούδιος [2]).

Ученитѣ слависти Миклошичъ и Иречекъ произвеждатъ думата Велбуждъ отъ славѣнското лично сложно име Вельбѫдь, тъй както е станало отъ Драгобудъ—Драгобуждъ [3]) или отъ Радибудъ—Радибушъ (македонско село). Иречекъ посочва сѫщото име запазено въ Чехия—Велбудице [4]). Това мнѣние трѣбва да се приеме за най-правдиво и не трѣбва да отиваме до нѣкоя юсова старобългарска форма — Велбѫждь, както е написано веднажъ въ единъ български паметникъ, по прѣписъ отъ XV в [5]), защото не е тази епоха, която ще ни посочи правия изговоръ на носовкитѣ, а по-прѣжнята. А именно старитѣ начертания на името са съ оу, и ако на това мѣсто името да имаше ѫ, това щѣше да бѫде отбѣлѣзано въ гръцкия оригиналъ, както е сторено съ имената, които дѣйствително иматъ такъвъ звукъ, като: Σουνδέασκος (Сѫтѣска), Σφεντέρομος (Свѧт-...) и др. [6])

Сѫдбини на Велбуждско подъ Византия и България.

Ни единъ паметникъ, ни едно свидѣтелство на нѣкой историкъ не ни казватъ кое именно славѣнско племе е заседнало по горня Струма и Осогово. Само нѣкои нови диалектични и антропологични издирвания хвърлятъ слаба свѣтлина върху тъмното минало. Думата ми е за констатираното голѣмо езиковно единство между Кюстендилско, Дупнишко, Джумаиско, Пиянешко, Кочанско и Щипско, които краища съставятъ ядрото на централнитѣ български говори, про-

---

[1]) Спсп. LXII, стр.63—65.
[2]) De bello Got. Bonnæ, 331.
[3]) *Miklosich,* Bildung der savischen Personnenamen въ Denkschriften на вѣнската академия, 1860, стр. 254.
[4]) Пѫтувания по България, 546.
[5]) Синодикъ на Царя Бориса, 75.
[6]) Byz. Zeitschrift II, 43.

стрѣни отъ Стара-планина, прѣзъ Рила и Осогово, та по срѣдния Вардаръ и Прилѣпско [1]). Антропологическитѣ измѣрвания на българетѣ отъ княжеството и отъ Македония, правени отъ Д-ра С. Ватевъ, като че да изключаватъ кюстендилския и дупнишки крайща отъ сѣверобългарската и тракийска група и ги поставятъ въ единство съ македонската, както по широчината на черепа, тъй и по количеството на мозъка. Къмъ такъво единство говори и носията въ Дупнишко (Дольно поле), Кюстендилско, Осоговията, Пиянецъ, Джумая и др., дѣто са чернодрешковци; па най-сетнѣ и историческото минало поставя Рила и Осогово се въ македонскитѣ граници. Тѣзи данни показватъ, че велбуждскиятъ край е билъ поселенъ отъ славѣне, различни отъ сръбскитѣ славѣнски племена, които се прѣселиха по-късно на полуострова и заеха сѣверо-западния му дѣлъ. За това различие говорятъ, нека споменемъ пѫтьемъ, два твърдѣ важни езиковни бѣлѣга, запазени въ старитѣ иноезични паметници, именно ѫ и ѣ, произнасяни прѣзъ X, XI, XII и XIII вв. първиятъ носовно, а вториятъ като ꙗ, ѥа у велбуждци и у тѣхнитѣ съсѣди, докато сръбскитѣ племена прѣзъ тази епоха замѣстватъ редовно ѫ съ ȣ, ѣ съ ѥ [2]). Съ това и изобщо съ топонимията на Македония азъ ще се занимая въ особено издирванье, а сега нека посоча политическата хронология на Велбуждско.

На силнитѣ и чести нахлувания на славѣнетѣ въ византийската империя прѣзъ VI вѣкъ императоритѣ не можаха нищо да сторятъ: изтрѣбеното и плѣнено население отъ трако-илирци и гърци скоро биде замѣстено съ славѣне по цѣлия полуостровъ между тритѣ морета. Съврѣменникътъ Прокопи по тоя случай казва: „Илирикъ, цѣла Тракия, цѣлата страна отъ Йонийско море та до прѣдградията цариградски, сетнѣ Гърция, Херсонъ биваха опустошавани току-речи всѣка година отъ хуни, славѣне и анти прѣзъ всичкото Юстинияново царуванье, и тѣхнитѣ жители страдаеха отъ неописуеми теглила. Азъ мисля, че прѣзъ всѣко отъ варварскитѣ нахлуванья по 200000 ромеи биваха изтрѣбявани или плѣнявани, тъй че областитѣ заприличаха на

[1]) Срв. *Б. Цоневъ* въ Сборникъ за нар. ум., наука и книжнина, XVIII, XIX; *Й. Ивановъ,* Томъ X.

[2]) *Љ. Стојановић* въ Глас II, 3 и слѣдващи.

скитски пущинаци“ [1]). Императоръ Константинъ Багрѣнородни не се свѣни да изповѣда истината, че пришелцитѣ ославѣнили всичката страна и направили ромеитѣ варваре (славѣне) [2]). Славѣнското множество заживѣло по цѣлата византийска държава като у дома си, кждѣ съвсѣмъ независимо, кждѣ васално подъ властьта на императора. Струмскитѣ крайща съ останала Македония влизали въ голѣмото славѣнско княжество, което се намирало спрѣмо Византия ту независимо, ту васално Така напр. въ края на VII в. славѣнскитѣ струмски племена въ Славиния били не само свободни, но и воювали съ империята. Прѣзъ 685—687 год. тѣ, заедно съ други славѣнски племена, нападали на Солунъ да го прѣвземать. Императоръ Юстиниянъ II Ринотметъ тръгналъ на срѣща имъ съ войска въ 687 год., но тѣ се бранили юнашки въ клисуритѣ и не го допуснали въ земята си [3]). Че струмцитѣ останали и слѣдъ този походъ свободни, свидѣтелствува извѣстието въ житието на Св. Димитрия Солунски, споредъ което споменатитѣ военни операции се свършили съ помиряванье на слѣдната 688 г. [4]). Въ сжщото извѣстие се говори още, че тѣзи варваре били подъ заповѣдничеството на свои отдѣлни войводи (*ἐκ διαφόρων ῥηγῶν*) [5]). Макаръ да нѣмаме положителни данни за врѣмето, когато е било подчинено окончателно македонското славѣнско княжество (кнѧжєніє словѣньско) [6]), можемъ да се догаждаме, че заедно съ засилванье на християнството между славѣнетѣ, тѣзи послѣднитѣ лека-полека по миренъ начинъ са и подпадали подъ пò-прѣка византийска власть; а прѣзъ VII вѣкъ тукашнитѣ славѣне вече били покръстени, както ще видимъ пò-долу.

Населението по горня Струма видѣло български (Крумови) войници прѣзъ 809 г., когато и София била взета отъ

---

[1]) *Proc.* Historia Arcana, 108.

[2]) *ἐσθλανθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος.* De Thematibus II, 6.

[3]) *Theophanis* Chron. II, Bonnæ, 557.

[4]) *Τὰ τῆς ἐσχάτης ἀπενεγκάμενοι οἱ βάρβαροι, εἰς εἰρήνην λοιπὸν Προσελάλησαν.* Tougard, De l'histoire profane, 186.

[5]) *Jd. ib.* 184.

[6]) Пан. житие на Методия, гл. 2-а на края.

ржцѣтѣ на Византия слѣдъ единъ сѣчъ на 6000 византийски войника [1]). Въ коя година обаче и при кого отъ Крумовитѣ наслѣдници миналъ и Велбуждъ подъ българетѣ не се знае; извѣстно е само. че при царя Бориса (845—884) Македония до Струмица и Охрида били български. Глуха и неизвѣстна е за насъ историята на Велбуждъ прѣзъ всичкото врѣме на първото българско царство; па дори и името на града ни става извѣстно едва въ 1019 г. [2]), когато всичката българославѣнска земя била въ ржцѣтѣ на Византия.

Има обаче двѣ исторически събития отъ първото българско царство, които са станали въ землището на града Велбуждъ, едното — подвигътъ на св. Ивана Рилски отъ село Скрино на Струма, другото — убийството въ Разметаница на Арона, братътъ на царя Самуила. Нека ми бжде позволено тука да се поспра на второто, защото извѣстието за убийството на Арона въ Разметаница има не само мѣстенъ интерѣсъ за кюстендилци и дупничане, но е важно и за българската история. Съ името на царя Самуила са свързани редъ въпроси: отдѣ води потеклото си Самуиловиятъ родъ, кога и кждѣ е положено началото на западното българско царство, царували ли са всичкитѣ Самуилови братя, кога е станалъ Самуилъ самовластенъ господарь и др. И въпрѣки разнитѣ извѣстия (гръцки, славѣнски. арабски, арменски и латински), както и грижливитѣ издирванья на Гилфердинга [3]), Рачки [4]), Дринова [5]), Иречека [6]), Прокича [7]), всичкитѣ тѣки въпроси стоятъ още отворени за науката. Това произлиза отъ недостатъчностьта и противорѣчията на съотвѣтнитѣ паметници, и докато къмъ послѣднитѣ не дойде нѣкой новъ по-надежденъ или по-ясенъ, въпросътъ за потеклото на Самуиловата царщина сѐ ще си бжде тъменъ. Малъкъ, но полезенъ приносъ въ това отношение ще прѣдставятъ, вѣрвамъ, слѣднитѣ ми вѣсти за Разме-

---

[1]) *Theophanus*, Ed. Boor, I, 475.

[2]) Въ хрисовулитѣ на Василия Българоубиецъ до охридския български архиепископъ.

[3]) Сочиненія I, 159—255.

[4]) Rad Jug. Akad. XXIV и слѣдв.

[5]) Южные славяне и Византія въ X вѣкѣ, Москва 1876, гл. Ш.; Началото на Самуиловата държава, Бр. псп. IX—X.

[6]) Исторія Болгаръ, стр. 245-257; Archiv für sl. Ph. XXI, стр. 543 сл.

[7]) Почетак Самуилове владе, въ Глас LXIV, стр. 109—145.

таница, дѣто се е разиграла кървавата и жестока сцена между Самуила и брата му Арона. Историкътъ Кедринъ (собствено Скилица), чието свидѣтелство за пораждането на западното българско царство е най-цѣнно за сега, говори за Самуила и братята му така:

Τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Δαβὶδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίω ἀναιρεθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρά τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν, Μωϋσῆς δὲ τὰς Σέρρας πολιορκῶν λίθῳ ἀπὸ τοῦ τείχους βληθεὶς ἐτελεύτησε· καὶ τὸν Ἀαρὼν δὲ τὰ Ῥωμαίων, ὡς λέγεται, φρονοῦντα ἢ τὴν ἀρχὴν εἰς ἑαυτὸν σφετεριζόμενον ἀνεῖλεν ὁ ἀδελφὸς Σαμουὴλ παγγενεί, κατὰ τὴν ιδ' τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ῥαμετανίτζας, μόνου Βλαδοσθλάβου τοῦ καὶ Ἰωάννου διασωθέντος, τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, παρὰ Ῥαδομηροῦ τοῦ καὶ Ῥωμανοῦ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουήλ.

(Cedreni Hist. comp. II, 435.

А отъ тѣзи четиримата братя Давидъ наскоро се помина, убитъ отъ нѣкои власи пѫтници между Костуръ и Прѣспа и тъй нареченитѣ Хубави дѫбове; Моисей пъкъ, като обсаждаше Сѣръ, умрѣ ударенъ отъ каменъ хвърленъ отъ крѣпостьта. А Арона, било за това, както казватъ, че съчувствувалъ на ромеитѣ, или било за това, че искалъ да присвои за себе си властьта, уби го братъ му Самуилъ съ цѣлия му родъ на 14-и юли, въ мѣстностьта Разметаница, освѣнъ Владислава, наричанъ още Иоанъ, неговъ синъ, спасенъ отъ Радомира, наричанъ и Романъ, Самуиловъ синъ.

Разметанишката долина и рѣка Разметаница и сега стоятъ съ старото си име на 8—10 километра западно отъ гр. Дупница. Рѣка Разметаница е дѣсенъ притокъ на р. Джерманъ; тя извира отъ Бобовдолската и Колошка планина, тече на югъ, прѣсича шосето Кюстендилъ-Дупница при „Бинеко“ и подъ село Грамадье се влива въ Джерманъ, а този послѣдниятъ въ Струма. Слѣдитѣ отъ древни градежи, антични монети, статуи, надписи изъ Разметаница (така се нарича и долината) говорятъ достатъчно за нѣкогашната трако-елинска култура по тия мѣста. Старинитѣ особено изобилватъ по височинката заключена между двата притока — долистовски и бобовдолски, току сѣверно до шосето. Това мѣсто отъ години насамъ е бивало копано и ровено било отъ иманяре, било отъ селянетѣ изобщо, които си вадѣли дѣлани камъне и тухли за градежъ. Положението на полянката между двѣ рѣки и брѣ-

говетѣ, които я ограждатъ отъ три страни, както и просторътъ на развалинитѣ показватъ най-добрѣ, че на това мѣсто се е издигало и срѣдневѣковно укрѣпление, феодална кула съ всичкитѣ ѝ принадлежности. Развалинитѣ и мѣстото сега се наричатъ **Ца̀ричина** и се свръзватъ въ народнитѣ уста съ слѣднитѣ прѣдания, които ни напомнятъ горѣприведения разказъ на Кедрина за убийството на Арона и цѣлия му родъ отъ Самуила въ мѣстностьта Разметаница. Едното прѣдание, по-старото, се намира записано въ бѣлѣжкитѣ на покойния дупнишки учитель Д. Бисеровъ. Споредъ тѣхъ нѣкога въ Разметанишко живѣли братя царе съ двѣ живѣлища: лѣтното — на планинската височина Врмъ (източно отъ с. Коркина), а постоянното — на горѣпоменатото мѣсто Царичина. Веднажъ, незнайно за какво, единиятъ братъ спогналъ другия отъ Врмъ и, като го застигналъ на Царичина, убилъ го. Другото устно прѣдание, което, при обиколката ми на туй мѣсто съ учителя Георги Манасовъ, можахъ да чуя отъ неуки говедаре и селяне, е слѣдньото. На Царичина живѣлъ нѣкога нѣкой царь. Царскиятъ синъ побѣгналъ веднажъ (неизвѣстно по какви причини) отъ родния край, въпрѣки жалбитѣ на майка си. Царицата сѐ гледала какъ се отдалечава чедото ѝ, докато найсетнѣ послѣдната височина не го затулила отъ майчинъ погледъ. Затова, казва прѣданието, сега най-високиятъ хълмъ юго-западно отъ Царичина, задъ Върбовникъ, се нарича „Погледъ". Интересно е, че току до „Погледъ" другъ единъ хълмъ се вика̀ «Издай-глава» и може да се доведе въ свръзка съ сѫщото прѣдание.

Кедриновото извѣстие и тѣзи прѣдания, съпоставени при други познати свидѣтелства за царуването на Самуила — могатъ поясни, чини ми се, и други въпроси относещи се до потеклото на западното българско царство. Извѣстието, че въ Разметаница е билъ избитъ цѣлиятъ родъ на Арона, съ жената и дѣцата му, че тукъ тѣ си имали лѣтно и зимно живѣлище, показва какво часть отъ владѣнията на четиримата братя се намирали въ западна България. Прибавимъ ли при това още и факта, че първото духовно и политическо срѣдище на Самуиловата държава бѣ гр. Срѣдецъ, та сетнѣ Воденъ, Прѣспа и Охридъ; че при убийството на Арона и рода му въ Разметаница ще е билъ и Самуиловиятъ синъ Радомиръ-Романъ, който пощадилъ (спасилъ) братовчеда си

Владислава, комуто е било дадено възможность да избѣга по направление на върха „Погледъ“ — идѣло би да потърсимъ огнището на Самуиловата държава въ Разметаница. Освѣнъ това фактътъ, че Аронъ си ималъ земи и живѣлъ съ рода си въ една мѣстность, дохожда въ свръзка и съ свѣдѣнията които имаме за срѣдневѣковната държавна феодална организация на българетѣ, дѣто боляретѣ били едва-ли не самостоятелни областни управници. Самъ Кедринъ казва, че бащата на четиримата въпросни братя билъ мощенъ български болѣринъ, графъ, комисъ (*δυνηθέντων κόμητος όντες παῖδες*). Интересно е тукъ и названието Царичина, произходеще отъ «царица», както и името на близкия градецъ Радомиръ, носено и отъ Самуиловия синъ Радомиръ-Романъ.

Близу 200 години врѣме, отъ 1018 г. до края на XII в., Велбуждскиятъ край се е намиралъ подъ византийска власть. Тази власть обаче, поради слабостьта на Византия, била твърдѣ лабава: областитѣ се управявали често пѫти отъ мѣстни боляре и страната изобщо станала арена на иноплеменни нахлуванья и народни възстания. Историята на Велбуждско отбѣлѣзва слѣднитѣ извѣстия отъ това врѣме, нахлуваньето на печенѣзитѣ прѣзъ 1048—49 г., посѣщенията на Велбуждско отъ Романа-Диогенъ, по-послѣ отъ кръстоносцитѣ, изгаряньето на града отъ сърбитѣ и др.

Прѣзъ зимата на 1048 г. голѣмъ брой *печенѣзи*, около 80000 души, прѣминали замръзналия Дунавъ и се втурнали въ византийската царщина да обиратъ. Византийскитѣ войски, съ помощьта на българския болеринъ-войвода Михаила, сполучили не само да разбиятъ тѣзи монголски пълчища, но и да ги изловятъ, обезоржатъ и поселятъ по полетата на София, Нишъ и Ѳвче-поле, както ни учи историкътъ Кедринъ [1]). За тѣзи печенѣжки боеве, главно около София и Бояна, ни разправя и единъ старъ български паметникъ. Българскиятъ войвода Михаилъ, който помагалъ на византийцитѣ, билъ надвитъ изпърво, та се дръпналъ въ Велбуждъ, отдѣто, като събралъ дружина, тръгналъ отново срѣщу печенѣзитѣ и

---

[1]) . . . *τὰς δὲ τῶν Πατζινάκων μυριάδας ὁ τῆς Βουλγαρίας παραλαβὼν ἄρχων Βασίλειος ὁ Μοναχὸς ἐγκαθιδρύει ἀνά τε τὰς πεδιάδας τῆς Σαρδικῆς, τῆς Ναΐσου καὶ Εὐτζαπέλου διασπείρας πάντας καὶ πᾶν ὅπλον ἀφελόμενος διὰ τὸ ἀνεπιβούλευτον.* Cedr. II, 587.

ги надвилъ [1]). Поселенитѣ въ западна България печенѣзи, бидейки пръснати между населението и оженени за българки, скоро се пославѣнили и изгубили, като оставили само името *шопъ,* шопи, както се наричатъ и сега жителитѣ отъ Софийско, Трънско, Босилиградско, Радомирско, часть отъ Паланешко, Кумановско, Овчеполско и Кратовско. Това име е въ свръзка съ печенѣжкото племе «шопъ», което у византийския императоръ Константина Багрѣнородни се вика *τζοπον*. Любопитно е сжщо да се забѣлѣжи, че печенѣжката носия — кжси дрежки до надъ колѣнѣтѣ и кжси ржкави [2]) съотвѣтствува досжщъ на сегашната шопска носия, особено въ Софийско. Пъкъ и самиятъ женски типъ въ софийското поле ни наумѣва за неславѣнско, татарско потекло, въ отлика отъ мжжкото население въ сжщитѣ мѣста, което е стройно, високо, съ славѣнски типъ. Това нагледъ противорѣчиво явление е вече доказано въ антропологическата наука въ смисъль, че у женитѣ се спазватъ винаги по силно расовитѣ бѣлѣзи; пъкъ то се обяснява и съ принципа на кръстосването, дѣто бащинитѣ качества, — въ случая печенѣжкитѣ, се прѣдаватъ на женскитѣ рожби. Въ Софийско, Нишко и Овчеполско, дѣто Кедринъ казва че били поселени печенѣзитѣ, и сега са запазени имената: Печенско-бърдо на пжтя между

---

[1]) Това извѣстие е заплѣтено съ апокрифни примѣси въ Даниловото тълкувание (Споменикъ V, 12—13), дѣто името на българския войвода Михаила е смѣсено съ това на Бориса-Михаила, и се прѣдхожда отъ титула „каганъ“ (ханъ, князъ), който се дава на българскитѣ царе Бориса, Симеона, Петра, а може-би той ще да е въ свръзка съ името Кегенъ, който е помагалъ на възстаналитѣ въ Софийско славѣне:
и тоу пакы приде двѣ уести из'маильтѣнь. и поплѣнить всоу землю бльгарьскоую. и шьдь каганъ. сьставить е на срѣдьци. и тоу створіть сѣуа два. и реуеть оу воинѣ (както е изправено у Дринова въ Сборниче Дриновъ, стр. 110) **ѡставите тоу плѣнь. идѣте же домомь. и наунoуть глаголати измаильте. не даимь мы нь биіемь се и тоу створеть раз'бои великь. и іесть же тоу стоуоден'ць двои врата ниы и боудеть пролитніе крьви мнозѣ. ѩко оутоноути оу крьви ж'дрѣбьцоу трилѣтьноу. и тѣ оудолѣють емоу іегры из'биють іемоу воіе а самь оубѣжить вь Вельблоуждь. и тоу пакы сберетъ сироты. и попе и дикы. и минхы вѣ Витоши горѣ идѣже соуть сьбраии мнози светнї ѿ всѣхь земль. и поидоуть сь кресты на измаила. патриарьхь поидеть прѣдь ними. нау'ноуть бочти се іегры, и ѿмоуть плѣнь** (стр. 13).

[2]) *Const. Porphyr.* De Administrando imperio, гл. 37, дѣто се говори за народа печенѣзи, неговитѣ обичаи и носия.

София и Берковица, село Печеноге около Крагуевацъ, Печеневца при Лѣсковецъ на Българска Морава, Печенци — врѣхъ въ Кратовско [1]). Любопитно е при това извѣстието на Константина Багрѣнородни за името *Батанъ,* както се е викалъ войводата на печенѣжкото племе «шопъ». Сѫщото печенѣжко име носи и селото Батановци, между Перникъ и Радомиръ. Печенѣжската кръвь и типъ се засилили по тия мѣста и отъ куманетѣ, тѣхни съплеменници. Тѣ върлували въ полуострова 2 — 3 столѣтия, докато най-сетнѣ се слѣли съ славѣнското население, като оставили и тѣ слѣди отъ името си по цѣлата българска страна. Само въ Македония има 12 селища съ името Куманово или Куманичъ, или Куманичево. И софийската околия си има своята Куманова-чука, Куманица и др.

По-нататъкъ, историята на велбуждската область дохожда въ досегъ съ името на императора *Романъ-Диогенъ IV* (1068 — 1072). Прѣзъ византийското робство Срѣдешко и Велбуждско съставявали една голѣма административна провинция—Provincia Triadice et Velevusdii[2]). Извѣстно врѣме Срѣдецъ е билъ и столица на покореная подъ Византия българска страна, сѣдалище на дуковетѣ и стратезитѣ. Кѫдѣ 1066—67 г. дукъ на България е билъ този Романъ-Диогенъ[3]). Той принадлежалъ на знатенъ родъ и водѣлъ потеклото си

---

[1]) Срв. *Карановъ* въ Мсб. IV, 282.

[2]) *Zachariæ,* Jus Graeco-Romanum, III, 560.

[3]) Диогенъ билъ синъ на Константина Диогена отъ Кападокия, който въ 1024 г. билъ назначенъ управитель на Срѣмско, а по-послѣ, кѫдѣ 1028—1030 г. билъ дукъ на солунската область. Като солунски управитель направилъ сговоръ съ славѣнскитѣ войводи съ цѣль да свали тогавашния византийски императоръ и да възкачи сина на послѣдния български царь Ивана Владислава, Фружина, който слѣдъ паданьето на царството билъ назначенъ началникъ на придворната стража въ Цариградъ. Наклеветенъ за този заговоръ, Константинъ, който водѣлъ византийска царкиня, билъ само прѣмѣстенъ за стратегъ въ Мала-Азия, а послѣ, като продължавалъ въ старитѣ си замисли, билъ уловенъ, подстриженъ силомъ монахъ. Той свършилъ живота си съ доброволно хвърляньe прѣзъ прозореца, за да го не сполети участьта и на други тогавашни политически прѣстѫпници, именно ослѣпяваньето (Срв. *Н. Скабалановичъ,* Византiйское государство и церковь въ IX вѣкѣ, Спб. 1884, стр. 20—22, 223, 229).

ию баща изъ Кападокия; самъ баща му билъ женень за императорската сестриница. Прѣди да стане дукъ на България Диогенъ управявалъ придунавскитѣ градове. Диогенъ се родѣелъ и съ българската царска породица, защото се оженилъ за царь Иоанъ Владиславовата дъщеря, Фружинова сестра, отъ която ималъ синъ Константинъ. Слѣдъ смъртьта на императора Константинъ Дука († 1067), византийскиятъ прѣстолъ останалъ въ ржцѣтѣ на жена му Евдокия. Диогенъ скроилъ съзаклетие отъ София да заеме царския прѣстолъ, но билъ уловенъ издайнически отъ единъ арменецъ, закаранъ въ Цариградъ и осжденъ на смърть. Императрицата присжтствувала при прочитанье смъртната прѣсжда. Благородниятъ изгледъ на тридесетогодишния Романа, снажното му тѣло, хубавитѣ му очи съкрушили царицата, чието сърдце се изпълнило съ жалость и очитѣ съ сълзи. Сенаторетѣ забѣлѣжили явното състрадание на царицата и Диогеновата смъртна прѣсжда била замѣнена съ заточение въ Кападокия. Скоро обаче заточеникътъ билъ повиканъ въ Цариградъ и на день Великдень билъ назначенъ стратилатъ, за да бжде по-късно избранъ за съпругъ[1]) на Евдокия и прогласенъ императоръ подъ име Романъ-Диогенъ IV[2]). Тука не е дѣйствувала само личната обичь на царицата; имало е цѣла дворцова група, която е симпатизирала на юначния Диогепа, познатъ въ боеветѣ срѣщу печенѣзитѣ, и въ негово лице е дирила онази крѣпка мжжка дѣсница, която трѣбвало да подигне мощьта на Византия. И подобно на царетѣ отъ македонската династия, Диогенъ се поставилъ лично на чело на войскитѣ и се отправилъ срѣщу селджукскитѣ турци, които застрашавали малоазийскитѣ области. Слѣдъ три славни войни съ турцитѣ (въ 1068, 1069, 1071) Диогенъ билъ раненъ въ едно сражение и уловенъ въ плѣнъ, но се освободилъ съ откупъ. Противната Диогену партия въ Цариградъ прогласила Евдокийния синъ Михаила царь, а срѣщу Диогена била проводена войска. Уловенъ прѣдателски, Диогенъ билъ силомъ покалугеренъ и ослѣпенъ. Той умрѣлъ отъ ранитѣ си при ослѣпяваньето и билъ погребенъ отъ Евдокия въ год.

---

[1]) Първата жена на Романа, българката, се била поминала.
[2]) *Скабалановичъ,* 99.

1072[1]), на островъ Прота, въ основания отъ тѣхъ монастирь.

Такива са накратко историческитѣ извѣстия за срѣдешкия дукъ Диогена. Домашнитѣ обаче свѣдѣния даватъ нѣкои любопитни допълнения. Въ описа на турскитѣ области отъ сръбския патриархъ Василия Бркичъ отъ 1771 год. намираме: Четвертое Княжество Дарданское Кюстендилъ Баня, Діогена кесаря гдѣ онъ родися.[2]) Ако е истинско това извѣстие за кюстендилското потекло на Диогена, то трѣбва да се обясни съ управлението на Диогеновия баща Константина въ Срѣмско, Солунско, и възможното прѣбивание на сѣмейството му въ Кюстендилъ, който още отъ древность се е славѣлъ съ банитѣ си. Извѣстието у Аталиота, че Диогенъ ἐξιὼν οὖν εἰς Καππαδοκῶν, ἐξ ἧς τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως ἔσχηκε . . .[3]) трѣбва се разбере въ смисълъ, че Диогенъ водѣлъ потеклото си отъ Кападокия, защото знаемъ, че когато се е раждалъ той, баща му вече живѣеше въ югославѣнскитѣ земи. А може-би славѣнското свидѣтелство за рождението на Диогена въ Велбуждъ ще е произлѣзло отъ споменитѣ за сѫщия български дукъ Диогена, който е живѣлъ въ Срѣдецъ и като ловецъ спохождалъ осоговскитѣ гори и Козяка, дѣто и съградилъ монастиря на св. Прохора Пчински. За това се говори както въ житието на св. Прохора, тъй и въ надписитѣ около картиннитѣ сцени изъ живота на светеца, както са запазени още въ Пчинския монастирь[4]). Пъкъ и между народа а запазена легендата[5]).

Диогенъ, като дукъ на България, спохождилъ веднажъ, по случай на ловъ, светеца Прохора, който му прѣдрекълъ царско достоинство. И дѣйствително, послѣ поставише Диwгена цара у Цариград, и благослови его патриар. Когато слѣдъ врѣме царьтъ дошълъ въ жеглиговската страна, проводилъ да подирятъ постника, но послѣдниятъ билъ вече починалъ. Царьтъ почелъ мощитѣ на светеца и му съградилъ храмъ.

---

[1]) Срв. *Скабалановичъ,* 107, 109.

[2]) Споменик X, 54.

[3]) *Mich. Attaliota,* Bonnæ 99.

[4]) Срв. статията на А. С. *Јовановиħ* въ Гласник XLIX, 321 и сл.; *Мсб.* IV, 312.

[5]) Срв. *Јовановиħ*, тамъ; *Новаковиħ* въ Споменик XXIX, 5.

на рѣка Пчиня, сегашниятъ монастирь Св. Прохоръ Пчински. За Прохора ще се повърнемъ.

Наистина, нѣмаме извѣстия за византийското културно влияние върху Велбуждско прѣзъ XI—XII вѣкъ, но изглежда, че то ще да е било доста силно, особено въ центроветѣ, въ градоветѣ. Знае се напр., че велбуждскиятъ епископъ Никифоръ, отъ края на XI в., билъ всецѣло отдаденъ на гръцката образованость и дору се подвизавалъ на литературно поле съ бесѣдитѣ и тълкуванията на св. Ивана Златоуста. Единъ гръцки ръкописъ отъ този велбуждски епископъ (*ὁ ἐπίσκοπος Βελεβουσδίου*) отъ 1072 г. се намира въ Парижъ.[1]) Какви обаче са били послѣдуещитѣ сѫдбини на този край, нѣмаме никакви извѣстия. Едва къмъ края на XII в. Велбуждско се чува въ историята. Слабата Византия пакъ станала арена на чужди нахлувания. Кръстоноснитѣ, на чело на Фридриха Барбароса, се разполагали съ византийскитѣ земи като съ свои владѣния. Слѣдъ отминаванье на кръстоноснитѣ, сърбитѣ се възползували отъ византийскитѣ безредици и, прѣзъ зимата 1189/90 г., навлѣзли въ градоветѣ Срѣдецъ, Перникъ, Земенъ (**Земльнъ**, укрѣпление на Струма при Велбуждъ), Велбуждъ, Житомискъ, Скопье и др., оплѣнили ги и ги изгорѣли[2]), но безъ да се задържатъ, защото не ги оставили гърцитѣ. Сѣверна България вече била освободена и влизала въ новата държава на Асѣня и Петра, а Велбуждъ се си оставалъ гръцки. Така отъ една грамота отъ императора Алексия III, дадена на венециянцитѣ за право търгуванье въ византийскитѣ земи, се учимъ, че софийската и велбуждска областъ прѣзъ 1198 г. били гръцки (Provincia Triadice et Velevusdii).[3]) Въ разпрѣдѣлението на гръцкитѣ земи отъ 1204 г. името на Велбуждъ не личи, защото градътъ вече билъ миналъ подъ българетѣ, при царь Калояна.

Царь Калоянъ, като издигналъ политически българската държава, намислилъ да се отърве и духовно отъ гърцитѣ, та направилъ уния съ папата. Тогава (1204 г.) папа Инокенти III далъ на търновския митрополитъ Василия титлата

[1]) *Coletti*, Illyricum sacrum VIII, 246. Цит. у Томашека.

[2]) **Сьи же Стефань Немани . . . разсипа грькомь градь Срѣдьць и Петрьникь и Ꙁемлнь и Велбоуждь и Житомискь и Скопле и Лешскь.** Ђ. *Стојановић*, Споменик III, 124.

[3]) *Zachariæ*, Цит. съч. III, 560.

примасъ, а на епископитѣ въ Велбуждъ (Анастасия) и Прѣславъ, които именувалъ архиепископи, изпратилъ палиумъ [1]) въ знакъ на тѣхното древньо достоинство, на единия като замѣстникъ на архиепископията Първа Юстиниана, а на другия за споменъ на царското сѣдалище отъ първото българско царство. Сжщиятъ митрополитъ Анастаси се споменава по-късно съ двама свои намѣстници епископи Бєлбѫждьстїи Епифани и Димитъръ въ Синодика на царя Бориса. [2])

Слѣдъ смъртьта на Асѣня II (1218—1241) грърцкиятъ царь Ватацесъ завладѣлъ прѣзъ 1247 г. много български крайща, родопскитѣ градове, Македония, а между тѣхъ и велбуждската область. [3]) Скоро обаче Велбуждско ще е мина-

---

[1]) Ето и писмото отъ папата до велбуждския архиепископъ:

Anastasio Archiepiscopo Bellebusdiensi.

Cum omnes unum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra, nec omnia membra eumdem actum habere noscantur sed non solum in officiis sed in forma et a se distent, distantia hujusmodi, vel differentia potius, non deformitatem corporis sed decorem potius operante, cum stella etiam in claritate distet a stella, decet, ut qui majorem locum in Ecclesia Dei tenent, honorentur amplius, et specialibus honoris insignibus adornentur. Cum igitur venerabilem fratrem nostrum . . . archiepiscopum Trinovitanensem in omnibus terris, in quibus charissimus in Christo filius noster, Calojannes, rex Bulgarorum et Blacorum illustris, imperat, primatem duxerimus statuendum, honoris insignia, quæ ad officium ejus spectant, et juxta sedis apostolicæ consuetudinem concedentes; ut te quoque, tanquam honorabile membrum ecclesiæ Trinovitanensis, et *metropolitanum Belebusdiensis* ecclesiæ, ac suffrageneis ejus metropolitico jure praclatum, specialiter honoremus, per dilectum filium, L. tituli Sanctæ Crucis presbyterum cardinalem, apostolicæ sedis legatum, virum honestate morum et dote scientiæ commendatum, quem inter cæteros fratres nostros specialis dilectionis brachiis ampexamur, insigne videlicet plenitudinis pontificalis officii, tibi dirigimus conferendum juxta formam bullæ nostræ munimine roboratam. Monemus igitur fraternitatem tuam, et exhortamur in Domino, et per apostolica tibi scripta mandamus, quatenus illud humiliter et devote suscipias, et eo, non ad elationem sed humilitatem potius infra ecclesiam tua in missarum solemnibus, diebus illis utaris, quos idem tibi cardinalis exponet, talemque te studeas exhibere, ut interior virtutum ornatus exteriorem vestium ornatum excedat, et amictus exterior interiorem mentis habitum, non imaginaria tantum simulatione sed vera potius expressione figuret.

(*Migne,* Innocentius III, Том. II, стр. 292).

[2]) Стр. 75.

[3]) *Acropolita* 84: *καὶ χῶρος ὁ Βελεβουσδίου.*

ло пакъ у българетѣ, ако се сѫди по хрисовула на Вирпинския до Скопье монастирь отъ българския царь Константинъ Тихъ (1248—1277) [1]), за да отиде слѣдъ това пакъ подъ Византия и, най-сетнѣ, въ 1282 г., съ обсебваньето му отъ краль Милутина II, подъ Сърбия. Велбуждъ станалъ изгубенъ за винаги за търновското царство.

Велбуждската битка въ 1330 г.

Прѣзъ лѣтото 1330 г. велбуждската котловина видѣла за послѣденъ пѫть българския царь и войскитѣ му, дошли да възвърнатъ тия краища къмъ българската държава. Тогава е станала прочутата *велбуждска битка*, тъй важна по своитѣ послѣдици не само за тази область, но и за балканскитѣ държавици изобщо. За това нека се поспремъ повечко за нея.

Слѣдъ Асѣновци България взела да пада. Войнитѣ съ Византия, наклуваньето на татаретѣ при Тертеровци, вѫтрѣшнитѣ размирици и често смѣняванье на царетѣ—всичко това разстроило търновското царство. Юго-западнитѣ и южни области минавали една по друга подъ съсѣдитѣ. Тогава именно енергичниятъ сръбски краль Стефанъ Урошъ II, нареченъ Милутинъ, прошириль сръбската държава на юго-истокъ въ щета на българското господарство. Когато слѣдъ междуособицитѣ българскитѣ боляре си избрали за царь Михаила Шишмана, видински деспотъ (1323), България до толкова се свѣстила, че станала главенъ факторъ, отъ който зависѣла сѫдбата на Византия и Сърбия. По свидѣтелството на историцитѣ Кантакузена и Грегора, воинственият Михаилъ взелъ да се бърка въ вѫтрѣшнитѣ византийски разпри и дору кроелъ планове да влѣзе въ Цариградъ; а отъ друга страна мислѣлъ да си възвърне западнитѣ български краища, които се намирали подъ сърбитѣ [2]). Слѣдъ бързитѣ побѣди въ Тракия, конницата на българския царь Михаила се явила прѣдъ вратитѣ на Цариградъ. Стариятъ императоръ Андроникъ, като нѣмалъ довѣрие у гърцитѣ, искалъ да пусне въ столицата българската конница, която да го пази отъ младия Андроника, претендентъ за императорския прѣстолъ. Обаче

[1]) *Срезневскій,* Свѣдѣнія и замѣтки LXXXI—XC, 14—22.
[2]) *Флоринскій,* Южные славяне и Византія, II, 49.

младиятъ Андроникъ, като разбралъ плановетѣ на дръзкия български владѣтель, съ когото ималъ таенъ задруженъ договоръ, побързалъ и той съ войскитѣ си къмъ Цариградъ и съобщилъ на дѣдо си да бѫде прѣдпазливъ. Слѣдъ това богато обдарениятъ български войвода Иванъ, който само съ нѣколцина другаре билъ пуснатъ въ столицата вѫтрѣ, се повърналъ назадъ. Пъкъ и сърбитѣ се били нахвърлили на византийскитѣ области, та когато прѣзъ 1328 г. младиятъ Андроникъ свалилъ дѣдо си и влѣзълъ въ Цариградъ, обърналъ очи къмъ сърбитѣ и рекълъ да се избави отъ тѣхъ. За тая цѣль той закрѣпилъ още повече прѣжния съюзъ съ българетѣ и го насочилъ срѣщу сърбитѣ.

Неприязненитѣ отношения между сръбския дворъ и българския се бѣха проявили и по-рано, когато Михаилъ изпѫдилъ жена си Неда (1324), сестра на сръбския краль Стефана Дечански, и взелъ Андрониковата сестра Теодора. Съ това Михаилъ е гледалъ да се популяризира слѣдъ българетѣ и свърже прѣстола си съ този на покойния български царь Светослава, чиято съпруга била тази Теодора. [1]) Още по-враждески се настроили сърби и българе, когато се намѣсили въ византийскитѣ междуособици, именно въ борбата на Андрониковци, дѣто българетѣ подкрѣпяли младия, а сърбитѣ — стария Андроникъ. Разбититѣ военачалници на Андроника стари избѣгали въ Сърбия. Въ противовѣсъ на сръбското участие, Андроникъ млади въ 1327 г. заключилъ договоръ съ Михаила главно противъ дѣдо си. На слѣдната година договорътъ билъ подновенъ и насоченъ къмъ Сърбия, която трѣбвало да се нападне прѣзъ лѣтото 1330 г. Сърбитѣ отъ своя страна било поради изпѫжданьето на Неда, било поради гръко-българския съюзъ, сѫщо тъй се настроили срѣщу българетѣ, та въ 1328 г. виждаме какъ Стефанъ Дечански се договаря съ дубровничане да му доставятъ орѫжие, което ще му трѣбва за войната съ Михаила, български царь [2]). Освѣнъ това, сърбитѣ почнали и да дразнятъ българетѣ, като забранили на дубровничане да внасятъ соль въ България [3]).

---

[1]) *Gregoras* I, VIII, 289.

[2]) . . . . armi per la guerra, che gia era cominciata tra lui et Michiel re di Bulgaria. *Resti* подъ 1328 г. Срв. у *Флоринскій* II, 51.

[3]) *Ljubic,* Monumenta slav. merid. I, 377.

Войната била въ надвечерието си. [1]) Прѣзъ пролѣтьта 1330 г. въ Търново се събрала българската войска, на помощь на която дошли влашки и татарски отреди съ Иванко Бесараба и зетъ му Александъръ. [2]) Отъ Търново [3]) Михаилъ потеглилъ съ 15 хиляди войска къмъ Видинъ [4]), прѣзъ София за Македония, дѣто да се съедини съ съюзника си Андроника III, който го очаквалъ въ Битоля. Уплашенъ отъ помногобройнитѣ съюзници, сръбскиятъ краль изпратилъ посланици при българския царь да го молятъ за помирение, [5]) но получилъ отказъ. Тогава кральтъ Дечански събралъ войскитѣ си въ полето наречено Добриче, между Ястребацъ планина, рѣка Морава и крайкавацкия притокъ, сѣвѣрно отъ гр. Прокупле, [6]) и заминалъ на югъ да посрѣщне Михаила прѣди още да се е съединилъ съ гърцитѣ. Отъ долината на Българска Морава той се прѣхвърлилъ въ долината на Пчиня, отдѣто, слѣдъ като се помолилъ въ Нагоричкия монастиръ св. Георги (въ с. Старо-Нагоричино, до Куманово), завилъ на сѣверо-изтокъ къмъ сегашна Крива-Паланка, отдѣто, слѣдъ нова молитва въ монастиря св. Якимъ Осоговски, се спрѣлъ на станъ въ вторникъ 24-и юли 1330 г. при рѣка Каменьча (Камычьна), сегашното Каменичко до Кюстендилъ. Българетѣ били вече заели Струмския проломъ при Земенъ, на около 18 километра далечъ отъ сърбитѣ. Крѣпостьта Земенъ съ Велбуждъ били тогава сръбски владѣния. По-нататъшното развитие на сражението е описано у архиепископа Данила, у Кантакузена и у Грегора така:

---

[1]) Тя е описана главно отъ *Грегора*, томъ I, стр. 454—456; отъ *Кантакузена* I, 428—430; отъ *Данило*, 170—195.

[2]) Срв. *Руварац* въ Гласник XLIX, 17—21.

[3]) *Данило,* Животи краљева и архиепископа српских, Загреб 1866, стр. 179.

[4]) *Idem*, ib., 181.

[5]) И тако прѣвысокыи краль посьла сьлы (посьлы) своѥ кь семоу цароу бльгарьскомоу мирьныѥ и любовьныѥ глаголы вѣштаѥ ѥмоу рекы: помени вь оумѣ своѥмь, драгыи и любимыи брате кральевьства ми, ꙗко ни ѥдиниѥ дѣтѣли зьлыѥ не сьтворихь ти противоу зьлобамь твоимь многыимь, ꙗже ты вьздаешь ми (Данило, 180).

[6]) Сръбскиятъ „историкъ“ П. Сретковичъ напусто дири Добриче кждѣ Враня (Историја, П, 309; Гласник LП, 269) съ цѣль

Михаилъ български билъ заелъ Земенъ съ близкитѣ околности и отъ четири деня наредъ, както казва Грегора, опустошавалъ земята съ огънь и мечъ, като изсѣкълъ дору и дърветата, вѣроятно да оголи мѣстностьта и да не позволи на сърбитѣ да се приближатъ незабѣлѣзано изъ гѫстацитѣ. [1]) Два-три деня се протакали изкуствени прѣговори между лагеритѣ, докато пристигнатъ закъснѣлитѣ сръбски войски. [2]) Въ това примирие българската войска се пръснала по селата да събере храна и сѣно. Въ петъкъ обаче, като пристигнали всичкитѣ сръбски отреди, кральтъ заповѣдалъ всенощно бдѣние и моление и на утрето, петия день откато враждебнитѣ войски стоели една срѣща друга, т. е, въ сѫбота 28-и юли 1330 г. [3]), кральтъ като знаелъ, че Михаилъ не мисли за война този день, поради уговореното примирие, заповѣдалъ щото войската му да тръгне рано за борба и се яви внезапно прѣдъ българетѣ [4]). Отъ стана на Каменица сърбитѣ ще са слѣзли едни прѣзъ Велбуждъ, за да заематъ височината Спасовица надъ Струма, а други са се спуснали по рѣка Драговищица току надъ с. Шишковци, дѣто е станало сражението. Войската на Дечански е била около 10,000 души сърби и маджаре; главната му сила образували 300 души тежко въоръжени нѣмски конница. [5]) Грегора посочва пъкъ на 1000 души келтски всадника, които се отличавали

да посочи, че центрътъ на тогавашния сръбски животъ тегнѣелъ нѣйдѣ пò на юго-изтокъ. Миличевичъ веднажъ за винаги право посочи положението на въпросното мѣсто, па и косвено отговори на Сретковича, че кѫдѣ Враня „нема никаквога великога поља, и да нико не зна место које би се звало Топлица, или Добриче“ (Краљевина Србија, 307). Добричкото поле не веднажъ е служило за военнъ станъ и бойно мѣсто, при Лазара, при Гюргя Бранковичъ и пр.

[1]) Мѣстностьта и сега е гѫсто покрита съ сливови градини.

[2]) , . ожидааше бо господинь краль (Стефанъ Дечански) сьвькоуплıениꙗ воискы своıеıе, нѣкоторыимь властѣлıемь оукьснѣвьшиимь на работѣ ıего (Данило, 182).

[3]) . . . *καὶ τριακοσίους ἐξ Ἀλαμανῶν* (Cantac. I, 429).

[4]) *Данило,* 183; *Miklosich,* Monumenta serbica, 93.

[5]) Дьневи соуботѣ свытаюшти и вьсеи воисцѣ ıего приспѣвьши кь нıемоу, семоу же цароу мьнештоу, ꙗко не хоштеть прѣвысокыи краль брати се сь нимь, и вь незапоу оубо ꙗко решти вь само полоудьне соуботьнааго дьне опльчивь се сь вои своими, и иде тьштьно на рать . . . (Данило 183).

съ снажность и рѣдка опитность въ военното дѣло [1]). Сръбскитѣ извѣстия казватъ, че едната часть отъ тѣхната войска командувалъ младиятъ наслѣдникъ Стефанъ Душанъ, а другата — самъ кральтъ. За лично командуванье на Дечански и дума не може да става, защото той е билъ току-речи слѣпъ [2]), та въ случая се е задоволилъ да стои съ щаба си на височината Спасовица. Ненадѣйното появяванье на сръбската войска прѣдъ българския лагеръ произвело ужасаеще смущение. Юначниятъ царь Михаилъ се метналъ на конь и се старалъ да събере войската и я окуражи. И дѣйствително, ако и изненадана и разпасана, българската войска се пазила доблестно. При цвиленьето на коньетѣ, викътъ на воюващитѣ, мѣтаньето на стрѣлитѣ, траканьето на мечоветѣ и копията, лѣещата се кръвь между братски народи, картината е била грозна: Струма почервенѣла отъ кръвь и българетѣ били поразени. Царь Михаилъ, споредъ свидѣтелството на Кантакузена и Грегора, билъ люто раненъ, падналъ въ плѣнъ и слѣдъ четири деня издъхналъ отъ ранитѣ си. Споредъ Данила, царьтъ, като видѣлъ, че войската му е разбита, побѣгналъ и падналъ отъ коня. Тогава билъ застигнатъ отъ сръбски войници, които го умрътвили и тѣлото му било донесено отсетнѣ на конь прѣдъ сръбския краль, който плакалъ надъ трупа на своя зеть. А пъкъ Стефанъ Душанъ казва въ една своя повеля, че той самси отрѣзалъ съ мечъ главата на Михаила. [3]) Българскиятъ станъ падналъ въ ръцѣтѣ на сърбитѣ. Заловенитѣ плѣнници боляре били задържани, а българскитѣ войници, като еднопленници, били пуснати веднага на свобода. Тѣзи, които били отишли по селата за храна, като чули за изхода на боя, пръснали си кой кждѣто види. Хилядитѣ християнски трупове, що покривали долината на Струма, между Стенско, Ръж-

---

[1]) *ἔχων περὶ αὐτὸν χιλίους ἱππέας Κελτοὺς μεγέθει τε σώματος καὶ ῥώμης περιουσίᾳ ὅπλων ἐμπειρίᾳ πολεμικῶν κράτιστα ἠσκημένους τε καὶ ἐσκευασμένους.* (*Greg.* I, 455).

[2]) Въ Пшинския поменикъ . . . **стефана кралꙗ слѣпаго** (Споменик XXIX, 29), а въ единъ записъ отъ 1330 г. се говори за сѫщия . . . **ıегоже отьць ѡслѣпи** (Ђ. *Стојановић*, Стари српски записи I, 26).

[3]) **и Михаилоу, цароу Бльгарскомоу, мьчемь главоу отѥхь** (*Новаковић* Законник Стефана Душана. 1898. стр. 4.)

давица, Шишковци и Николичавския връхъ, били погребвани до късна вечерь, а татаретѣ били оставени незаровени. Така се свършила битката при Велбуждъ (*ἐν τόπῳ Βελμάσδιν*) [1], дѣто казва краль Дечански . . . цара Михаила оубихъ на мѣстѣ рекомѣмь Вельбоуждь вь лѣто. ѕωли мѣсеца июлıа вь. кй. дьнь. [2])

На утрето, въ недѣля, въ първия часъ на деня, прѣдъ побѣдителя били донесени всичкитѣ заловени богатства, а подиръ това привели и плѣненитѣ велможи, оковани въ желѣза. Мнозина отъ тѣхъ, като не вѣрвали, че царьтъ имъ е убитъ, кральтъ заповѣдалъ да имъ извадятъ царевото тѣло. Кога видѣли истината, велможитѣ горко плакали и, като се биели по гърдитѣ, викали о любимыи и сладкыи нашь господине . . . [3]). Слѣдъ това боляретѣ измолили отъ краля да позволи да се погребе прилично тѣлото на господаря имъ. Кральтъ, като се посъвѣтвалъ съ войводитѣ си, заповѣдалъ тѣлото да бѫде прѣнесено и погребено съ почести въ черквата на светаго великомѫченика Георгия[4]). А на самото мѣсто, дѣто билъ шатърътъ на сръбския краль, именно на Николичавското бърдо на върха, въ честь на спасението

Обр. 10. Михаилъ изобразенъ на сребъренъ грошъ.

---

[1]) *Cantac.* I 428.

[2]) *Miklosich,* Monumenta serbica, 93.

[3]) *Данило,* 188.

[4]) Архиепископъ Данило казва, че тази черква ще е Св. Георги Нагорички, при Куманово (стр. 188). Менъ се чини, че въ свидѣтелството на Данило, който билъ далечъ отъ бойното поле, прибавката „нагорички“ е направена по незнание мѣстата. Старинската черква св. Георги, дѣто е билъ погребенъ царьтъ, стои още съ своята срѣдновѣковна византийска архитектура въ селото или по-добрѣ прѣдградието на Кюстендилъ, наречено Колуша (старата Коласия). Тая черква, чийто образъ е помѣстенъ по-нататъкъ, е била митрополитска. Запазено е и прѣдание за гроба на убитъ тукъ български царь. Наопаки, за старонагоричкия храмъ св. Георги нѣма никакво подобно прѣдание (Срв. J. X. - Васиљевић, Нагоричке цркве, Београд 1901, стр. 11). Василевичъ поменава нѣкакъвъ кивотъ въ нагоричката черква, но фалшивиятъ надписъ на този кивотъ може и друго да говори. . . .

и побѣдата, билъ издигнатъ храмъ св. Спасъ (Възнесение), развалинитѣ на който още стърчатъ усамотени и гледатъ замислени цѣлото кюстендилско поле[1]). По името на черквата, и бърдото се нарича Спа́совица. Нѣкой „патриоти“ се бѣха заканили да съборятъ този поучителенъ вѣковенъ паметникъ на братски кръвопролития!

Велбуждската битка оставила дълбоки слѣди въ околното население. И сега още низината сѣверо-източно отъ с. Шишковци, край Струма, тъкмо дѣто е билъ боятъ, носи название *Шйшманица*, по името на загиналия тамъ Михаила Шишманъ[2]). Запазено е живо прѣдание и за сражението и пролѣ-

Обр. 10. Черквата Спасовица издигната въ честь на побѣдата 1330 г.

нитѣ кърви край Спасовския хридъ, дѣто сега напролѣть расте много божуръ — алениятъ ужъ отъ българската кръвь, а тъмниятъ отъ сръбската. У побѣдителитѣ сърби споменътъ е запазенъ и въ пѣснитѣ. Така, краль Стефанъ казва на своя банъ да се приготви:

---

[1]) Краль Стефанъ Дечански, казва лѣтописецътъ, оубивь блъгарскаго цара Михаила на Велкоуждіи, и црьковь светаго Възнесеніа създати тоу, идѣже тѣньта (шатъръ, палатка) его бѣ, иже и до нынѣ стоить, вьсеи земли тои зрѣніе доброты подаваеть. (*Šafařik,* Památky, 61).

[2]) Интересно е въ случая ударението на началния слогъ на думата. Така срѣщаме името и у нѣкои византийски писатели.

Јер хоћемо, бане, војевати
На далеко у земљу Бугарску,
На Мијајла краља Бугарскога. [1])

Прѣзъ врѣме пъкъ на самата битка Стефанъ, казва пѣсеньта, застигналъ Михаила на едно равно поле и го посѣкълъ:

Сустиже га у поља равна,
Сабљомману, одс'јече му главу. [2])

Прѣданието за битката минало отъ славѣнетѣ и у турцитѣ, отъ които ще да го е заелъ и описалъ яничаринътъ сърбинъ Михаилъ отъ Островица XV в.. Ще има обаче нѣщо вѣрно и въ този чудноватъ и легендаренъ разказъ, като напр. за граденьето на черква, за примирието, за убиваньето на Михаила и др.. Ето буквалния прѣводъ на Михаиловия разказъ. „Сръбскиятъ краль, който се наричалъ Милутинъ, отъ рода на първия краль сръбски Уроша, далъ да се ослѣпи синъ му Стефанъ. Този Стефанъ слѣдъ смъртьта на баща си е владѣлъ и по Божия промисъль могълъ е да вижда. Той събралъ войска и отишълъ въ българската земя срѣщу българския царь Димитрия (resp. Михаила); и когато дошълъ до една рѣка въ българската земя, която се вика Искъръ (resp. Струма), настанилъ се на отсамната страна на тази вода съ цѣлата си войска. Пристигналъ сѫщо тъй и българскиятъ царь съ всичката си сила. И двамата владѣтели били набожни хора, та когато българскиятъ царь захваналъ да гради сияйна черква въ името Спасителево на отвѫдната страна на рѣката, и краль Стефанъ захваналъ сѫщо тъй съ голѣми разходи да гради на отсамната страна черква въ името на св. Богородица. Като влѣзли въ черквата, мирно се договаряли по между си безъ проливанье кръвь; тѣзи черкви стоятъ и до день днешенъ. Тогава, синътъ на сръбския краль събралъ войска, безъ да знае баща му, прѣминалъ прѣзъ водата, ударилъ на българския царь, разбилъ войската му, него самаго заробилъ и го довелъ при баща си Стефана, краль сръбски или рашки. Кральтъ като видѣлъ туй неблагородно дѣяние на сина си,

[1]) *Вук Караџић*, Српске народне пјесме, 2-о изд. II, № 30.
[2]) *Id.* II, № 30.

много се наскърбилъ и дочакалъ съ хубави почести българския царь. Прѣзъ врѣме на обѣда, кральтъ понеже отстѫпилъ на царя, както се и слѣдва на царь, по-горньото мѣсто, дошълъ синътъ кралевъ прѣдъ баща си съ боздуганъ въ рѫцѣ и му казалъ: „не е пристойно да поставяшъ неприятеля си по-горѣ отъ себе си“, и слѣдъ туй замахналъ по българския царь и го убилъ на мѣсто. Туй ожалостило твърдѣ много бащата, краля. Кральтъ заповѣдалъ да се отнесе мрътвецътъ и честно погребе въ единъ градъ, който се нарича Търново; и оттамъ веднага се повърналъ нажаленъ въ своята сръбска земя, безъ да пожелае да вземе за себе си българското царство, сѐ заради онова неблагородно дѣло на своя синъ. Послѣ туй дошли при него българскитѣ велможи и го помолили да ги приеме и стане тѣхенъ милостивъ господарь. Кральтъ туй направилъ, но синъ му като се боелъ, отдалечилъ се въ албанската земя; при все това баща му нищо зло не му е мислѣлъ. Послѣ кральтъ отишълъ въ единъ градъ, нареченъ Звечай; но и синъ му пристигналъ тайно, безъ да угади нѣкой, тъй че прѣзъ нощьта влѣзълъ крадешкомъ при леглото на родителя си и тамъ удушилъ баща си краля. Баща му проговорилъ и казалъ: „небето чуе воплитѣ ми, че баща ми ме ослѣпи, а синъ ми ме удуши“ [1]).

Слѣдъ побѣдата сърбитѣ продължили похода си и навлѣзли въ радомирското поле, въ българската държава, чиято граница тукъ била по Конявската планина. Побѣдителитѣ водѣли съ себе си вързани и българскитѣ боляре, които трѣбвало да прѣдадатъ градоветѣ и областитѣ владѣни дотогава отъ тѣхъ. [2]) Кога дошли въ Мракàта [3]) и послѣ въ с. Изворъ, тѣ били причакани отъ пратеници на Белаура, братъ на убития царь Михаила, и други велможи отъ сръбската партия, съ съжаление за братската война и молба за сливаньето въ едно на сръбската и българска държави. [4]) Сърбитѣ не

---

[1]) Гласник XVIII, 72—73. Споредъ легендитѣ, Душанъ се нарекълъ тъй, защото удушилъ баща си.

[2]) *Данило,* 192.

[3]) . . . **и приде на мѣсто глаголѥмо Мракоу** (Дан. 193). Долнята, юго-западна часть на Радомирско и сега се нарича Мракà, Мракàта. Тамъ е и село Изворъ, току надѣсно отъ шосето Кюстендилъ-Радомиръ.

[4]) . . . **И отъ тоудоу прѣдвигьшоу се ѥмоу сь вои своими приде прѣдѣль землѥ бльгарьскыѥ вь мѣсто рекомо Изворь.** *На утрето*

приели прѣдложението и, незнайно защо, се повърнали назадъ. На търновския прѣстолъ билъ възкаченъ роднината на Михаила — Иванъ Александъръ.

Велбуждъ останалъ още по-здраво въ сръбски ржцѣ, докато слѣдъ тридесетина години се отдѣлилъ отъ сръбската държава, за да стане сѣдалище на отдѣлно сѣверомакедонско княжество, велбуждското или Константиновото, което, както ще видимъ, било усвоено отъ турцитѣ едва прѣзъ XV столѣтие.

дошли пратеници оть брата цароу томоу Михаилоу рекомаго Бѣлаоурь и оть вьсѣхь велемоштьныихь землю тою *(Дан.* 193), *които имали власть надъ отдѣлни области, да извѣстятъ и молятъ краля* оть селѣ бо срьбьскоѥ кралѥвьство и царьство бльгарьскоѥ вь ѥдино соуште сьвькоуплѥниѥ и мирь боудеть *(Дан.* 195).

III.

Християнството въ сѣверна Македония и епископиитѣ брѣгалнишка и велбуждска.

Покръщанье на сѣверомакедонскитѣ славѣне прѣзъ VII вѣкъ.

Християнското учение се появило на Балканския полуостровъ още въ врѣмето на апостолитѣ, отъ които Павелъ лично е проповѣдвалъ въ Солунъ и Филипи, главенъ градъ на нѣкогашна Македония [1]). Още въ I вѣкъ за македонскитѣ градове Солунъ, Филипи и Верея (Беръ, Караферия) са били поставени епископи отъ самаго апостолъ Павла, както за туй ни учатъ дѣянията и посланията апостолски, пъкъ и извѣстията на първитѣ християнски писатели. Така, въ Солунъ са светителствували Аристархъ [2]), Гай [3]), въ Филипи — Епафродитъ [4]), Ерастъ [5]), Олимпадъ [6]), Виталисъ [7]), въ Верея — Онисимъ [8]). При всичкитѣ несгоди и гонения, християнството се ширило изъ Македония, та когато прѣзъ IV вѣкъ новата вѣра се общепрогласила за държавна въ римското царство, разливаньето на християнската струя бѣ залѣла всичкитѣ току-речи крайща на Македония и съсѣдна

---

1) Филипи сега е развалини на пѫтя отъ Драма за Кавала.

2) Дѣяния 19, 29; 20, 4; Колос. 4, 10.

3) Римл. 16, 23; *Le-Quien,* Oriens Christianus II, 27 слѣдв., ц. у *Лепорскій,* Исторія Ѳесалон. Экзархата, Спб. 1901, стр. 303.

4) Филип. 2, 25; *Le-Quien*, 67; *Лепорскій,* 305.

5) Дѣяния 19, 22; Римл. 16, 23; II Тим. 4, 20; Martyrologium Romanum, 367, ц. у *Лепорскій*, 305.

6) *Le-Quien,* 67; *Лепорскій*, 306.

7) *Id. ib.*

8) Колос. 4, 9; *Лепорскій*, 306.

Срѣдиземна Дакия, чиито главни градове били: Сердика (София), Пауталия (Кюстендилъ), Наисосъ (Нишъ), Ремесияна (Бѣла-Паланка), Германа (Сапаревска Баня). Всички по-голѣми градове били вече и епископски сѣдалища. Прочутъ проповѣдникъ между дакитѣ и беситѣ прѣзъ IV вѣкъ билъ ремесиянскиятъ епископъ Никита. Неговиятъ сподвижникъ Павлинъ ни разправя, че другарьтъ му училъ еднитѣ и другитѣ даки (uterque Dacus) [1]) т. е. тѣзи що живѣели въ двѣтѣ Дакии: прибрѣжна и срѣдиземна. Християнството тъй прѣуспѣвало прѣзъ този вѣкъ, особено слѣдъ приемането му за господарствена вѣра отъ императоръ Констатина Велики, че Македония напр. и Дакия имали тогава повече епископски сѣдалища, отколкото сега ги има въ сѫщитѣ крайща. Така, столицата на Македония II — Стоби (сега развалини при Грацко, до вливаньето на р. Църна въ Вардаръ) е пратила на I вселенски съборъ въ Никея, въ 325 г., своя епископъ Вудия. Слѣдъ малко, прѣзъ 343 г., въ София се събралъ другъ черковенъ съборъ, въ актоветѣ на който личатъ имената и на епископитѣ: отъ Дионъ (сега село Малатрия, източно отъ Серфидже до морето), Верея, Диоклетиянополъ, Хераклия Линкестийска (Битоля), Лихнида (Охрида), Тесалоникъ, Филипи, Партикополъ, Скупи (Скопье) и др. [2]). Малката Македония II (сега сѣверна Македония по Брѣгалница и Струмица), освѣнъ въ столицата си Стоби, имало е и други епископства, отъ които ни са извѣстни двѣ — баргалското и запарското; тѣхни епископи присѫтствуватъ на халкидонския съборъ (451 г.) и V вселенски (552) [3]).

И тъй, когато славѣнетѣ прѣзъ V—VI вѣкъ почнали да се поселяватъ по полята и планинитѣ на Македония, тази послѣдната била напълно християнска. Славѣнскитѣ колонисти трѣбвало лека-полека да приематъ религията на своитѣ съсѣди християне, всрѣдъ които живѣели; пъкъ отъ друга страна, при строгитѣ заповѣди на Юстинияна противъ невѣрницитѣ и еретицитѣ, немислима била друга вѣра прѣдъ християнската. Право е, казва императорътъ въ своя кодексъ, да се отнематъ земнитѣ блага на тѣзи, които не почитатъ

---

[1]) Срв. *Соколовъ*, Изъ древней исторіи Болгаръ, Спб. 1879, стр. 101.

[2]) *Idem*, ib, 104; *Лепорскій* 331.

[3]) *Лепорскій*, 310.

истиннаго Бога [1]). Ненавистьта на императора напр. къмъ манихеитѣ е крайна. На тѣзи „проклети“ (*καταράτους*) хора, казва императорътъ, само смъртьта може да изкупи прѣстжпленията имъ: затова трѣбва да се прѣслѣдватъ всѣкждѣ, да се изличи името имъ отъ земното лице, да се изтезаватъ съ най-крайни мжчения, дѣто и да ги намѣри човѣкъ. [2]) На езичницитѣ и манихеитѣ императорътъ запрѣщава да си иматъ свое, „тъй че, бидейки лишени отъ всичко, да погинатъ въ нищета“. Самото езическо богослужение било запрѣтено подъ страхъ на смъртна казънь; пъкъ дори и тѣзи отъ новопокръстенитѣ, които би се помамили да си послужатъ отново съ бащината си вѣра, бивали убивани. При голѣмитѣ обаче нахлуванья на славѣнетѣ въ византийската земя, прѣзъ края на Юстинияновото царуванье и прѣзъ втората половина на VI вѣкъ, ослабнала държавната власть надъ провинциитѣ, та настжпили пакостни минути и за християнетѣ. Ето що разказва съврѣменникътъ Прокопи за нахлуваньето на „мирнитѣ“ ужъ славѣне прѣзъ 551 год. „Още щомъ славѣнетѣ се нахвърлиха у земята на ромеитѣ, тѣ изклаха, безъ да гледатъ мало-голѣмо, всички, които имъ падаха на ржцѣ. Цѣлата страна на Илирика и на Тракия бѣше посѣяна съ трупове, повечето оставени непогребени. Славѣнетѣ не убиваха съ мечъ, или съ брадва, или по другъ познатъ начинъ, но като зачукваха яко въ земята островърхи колове, набиваха жестоко на тѣхъ злочеститѣ жертви и като забиваха коловетѣ дору прѣзъ червата, тъй ги умъртвяваха. Или пъкъ, тѣзи варваре побиваха въ земята четири едри греди, завръзваха о тѣхъ своитѣ плѣнници за ржцѣ и крака, и, като ги удряха послѣ постоянно и силно по главата съ камшикъ, тѣ ги прѣбиваха като кучета, змии или други врѣдителни животни. На мѣста затваряха по кжщята хората заедно съ добитъка, що не можеха да поворатъ съ себе си, и тъй ги изгаряха безъ милость. И така, славѣнетѣ погубваха всички, които имъ се изпрѣчваха на пжтя“ [3]). Византия сѐ се броела за владѣтелка на балканитѣ, нейнитѣ войски сѐ пазѣли дунавскитѣ покрайнини, но нейната вжтрѣшность вече обгржщала по-голѣми или по-малки оазиси славѣн-

[1]) Codex Just. I, 5, 12.

[2]) Типична е заповѣдьта, споредъ която кждѣ се срѣщне манихей да се заколе: *Ὁπουδήποτε οἱ Μανιχαῖοι εὑρισκόμενοι κεφαλικῶς τιμωροῦνται.* Cod. Just. I, 5, 11.

[3]) *Proc.* De bello goth. Bonnæ 443—444.

ски княжества, едни полузависими, други свободни. За това врѣме напълно подхожда рѣчьта „държава въ държава“. Християнството слѣдователно е могло да вирѣе главно у онѣзи славѣне, които били по-сближени съ туземцитѣ християне и се намирали въ областитѣ прѣко подчинени на империята. То прониквало обаче и посрѣдствомъ напусналитѣ военната ромейска служба наемни войници славѣне, както и чрѣзъ завърналитѣ се плѣнници, що били прѣкарали повече врѣме като християне въ Византия. Надгробниятъ камененъ надписъ на славѣнина Хилбуда († 534), войвода при Юстинияна, показва че покойникътъ, убитъ отъ сътечественицитѣ си на Дунава, е билъ християнинъ, рабъ божи (*δοῦλος τοῦ θεοῦ*). [1])

Компактната обаче славѣнска маса въ Македония дълго врѣме се държала о своята бащина вѣра, главно поради полузависимия или съвсѣмъ свободенъ животъ на славѣнското княжество, което се простирало отъ Родопитѣ до Синьо море. Отъ житието на св. Димитрия знаемъ, че струмцитѣ и др. славѣне, които живѣели въ Македония и нападали на Солунъ въ VII вѣкъ, били езичници и прѣди захващанье на боя си служели съ славѣнски гадания. [2]) Слѣдъ утихванье на кръвопролитията между гърци и славѣне около Солунъ, кждѣ 680 год., е станало едно важно събитие, което още не е станало достояние на историческата наука. Думата ми е за приеманье на християнството отъ цѣлъ славѣнски край въ Македония, именно брѣгалнишкиятъ. Извѣстията по това събитие бидейки важни не само за историята на разпространение християнството между славѣнетѣ, но и за началото на писмото у тѣзи послѣднитѣ, ще трѣбва не само да се посочатъ, но и освѣтлятъ, защото досегашнитѣ издирвачи — черковни историци и слависти, било поради оскждни географски свѣдѣния, било поради несъзиранье историческата подкладка, що се съдържа въ извѣстни паметници, познати като легендарни, не са използували въпроснитѣ извѣстия. А тѣзи извѣстия ще уяснятъ доста тъй наречения Кирило-Методиевски въпросъ, който сега като че да е застаналъ при слѣднитѣ положения: 1-о Изпърво славѣнетѣ-християне са си служели съ гръцка азбука и гръцки черковенъ езикъ; 2-о

[1]) Спсп. LXII, 64.
[2]) *Tougard,* De l'histoire profane, 126.

дѣйностьта на Кирила и Методия не е засегнала прѣко югославѣнскитѣ земи; 3-о Климентъ е положилъ начало на славѣнска писменость и славѣнски богослужебенъ езикъ у българетѣ; 4-о отъ двѣтѣ познати стари славѣнски азбуки— кирилица и глаголица, — глаголицата се отдава на св. Кирила, а кирилицата на неговия ученикъ Климента. [1]) И при всичката едновѣковна работа по разрѣшението на този въпросъ, може-би ни едно отъ току-що посоченитѣ негови положения не ще да е вѣрно, и той сѐ си остава, както го нарече единъ руски славистъ — „непорѣшеный вопросъ". Явно е слѣдователно, че или изворитѣ са недостатъчни, или тълкуванията едностранчиви.

Въпроснитѣ извѣстия се заключаватъ въ Солунската легенда, Успѣнието на Кирила философа, кастамонийския записъ, двѣ български лѣтописи, Страданието на тивериополскитѣ мѫченици и другадѣ.

Тъй наречената *Солунска легенда* или Слово на Кирила философа е кратка автобиографна бѣлѣжка на нѣкого си Кирила, който изнамѣрилъ азбука на македонскитѣ славѣне и ги кръстилъ въ градъ Равенъ на рѣка Брѣгалница. Легендата е югославѣнски паметникъ запазенъ въ нови прѣписи, всички намѣрени въ Македония и обнародвани единъ въ Гласник кн. VIII (сѫщиятъ прѣпечатанъ въ Български книжици отъ 1859 г., стр. 15—16; послѣ прѣпечатанъ отъ Бильбасова въ неговото дѣло Кириллъ и Меѳодій II, Спб. 1871, стр. 217—219; най-послѣ помѣстенъ отъ П. Успенскій въ въ неговата Исторія Аѳона, II, отд. I стр. 103—104), други въ Солунскитѣ български книжици отъ 1889, стр. 44—45, като изводъ отъ тиквешкия рѫкописъ (Срв. Мин. Сб. VIII, IX, X.), трети отъ Г. Ангеловъ, въ книгата му за Кюстендилъ, по прѣписъ направенъ още прѣзъ 1861 г. отъ пергаментния сборникъ на с. Търново, кривопаланешка каза. Благодарение на любезностьта на родолюбивия кюстендилецъ Г. Ангеловъ, азъ можахъ да се снабдя съ току-що поменатия прѣписъ и да допълня съ него праздниннитѣ и тъмнитѣ мѣста на тиквешкия текстъ, който, ако и по-новъ отъ търновския, ще ми послужи за основа, защото прѣписътъ на послѣдния е

[1]) Срв. *V. Jagić,* Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Wien. 1900.

много побългаренъ и модернизиранъ отъ прѣписвача. Ето самата легенда съ прѣводъ:

Слово Кырила философа

ꙗко ѹвѣри бⷧѹгаре ѿче блⷭви.

(Слово Кѵрила славенца солѹнскагѡ філософа бѹгарскагѡ, *к.* [1])

Бѣше житїе (рожденїе, *т.* [2]) моѥ вь Кападокыїи, и ꙋченїе моѥ вь Дамасцѣ, и вь ѥⷣинь д҃нь стахь вь цр҃кви великой патриархии, Алексанⷣрии, и биⷭ гласъ кь мнѣ изь ѡлтара г҃ле: Кыїриле, Кыїриле, иди вь землю (пространнꙋ *т.*) и вь ѥзики словинскыѥ се́ рекше Бльгаре, тебе бо рче г҃ь ѹвѣрити иⷯ и законь дати имь. Азь ѡскрьбѣхь велико, понеже не знаⷯ камо ѥ земла Бльгарⷭка, и придоⷯ вь Кипьрь, и не ѥхь глась ѡ земли Бѹгарской, и хоточщꙋ вьзвратитсе, ноу ѹбоꙗхсꙗ да не бꙋдꙋ ꙗко прⷪрокь Иѡна, и паки сьнидоⷯ вь Критъ. И тоу мне рѣша: сьниди вь Солоунь граⷣ, и сьнидоⷯ и ꙗвихсе митрополитоу Иѡанꙋ и ѥгда повѣдахь ѥмꙋ, ѡнь порꙋгасе мнѣ велико и рⷱе: ѡ старче безꙋмни, Бльгаре соута чл҃коаⷣци и тебѣ хотеть изести. Изидоⷯ на трьгь и чоухь Бльгарь говорещи, и оустрашисе срⷣце моѥ въ мнѣ, и биⷯ ꙗко

Слово

на

Кирила философа какъ покръсти българетѣ.

Благослови отче.

Азъ се родихъ въ Кападокия и се учихъ въ Дамаскъ. Веднажъ, като бѣхъ въ великата черква на Александрийската патриаршия, чухъ изъ олтаря гласъ, който ми казваше: „Кириле, Кириле, иди въ обширната земя при славѣнскитѣ народи, наричани българе, защото Господь ти заповѣдва да ги обърнешъ въ християнство и да ги научишъ на законитѣ“. Стана ми много тежко, защото не знаехъ дѣ е българската земя. Азъ дойдохъ въ Кипъръ, и като не чухъ ни дума за българската земя, поискахъ да се върна, но се побояхъ да не бѫда като пророкъ Йона, та пакъ слѣзохъ въ Критъ. И тука ми казаха тогава: „Отиди въ градъ Солунъ“, — и азъ отидохъ и се явихъ на митрополита Йоана, и когато му разказахъ, той ми се поруга много и ми рече: „О

[1]) *к.* = Константиновъ прѣписъ въ Гласник VIII, стр. 146.

[2]) *т.* = търновски прѣписъ.

вь адѣ и тмѣ. И вь единь дн҃ь вь неделоу ст҃оу изидох исц҃рквѣ и седох на мраморѣ мислещи и скрьбещи, и видѣхь голꙋба гл҃лющи, въ оустех ношаше зборькь, сьчици скокине соупоуль свезаноу (сборокъ счице со кꙋки й ꙋголѣ сврзана, *т.* зборькь сьчици скокине соугоуль свезану, *к.*) [1]) и врьже мнѣ на крило, и прѣчтох ихъ, и ѡбрѣтох всехь л҃в (л҃е҃, *к.*) и вьложихь их вь пазоухоу (и) несох митрополитꙋ. Тог҃а ѡ(ни) вь тело мое ськришесе, и азь ист(ре)бихь грьцки езикь, ег҃а посл(а) митрополить звати ме на т(ра)пезꙋ, азь не разꙋмѣ що грьцк. . (что мнѣ грьчки глаголеть, *т.*) кьмнѣ, тꙋ сьнидоше се вьси Солоне, чюдеще се ѡ мнѣ. Тако ис(ках)оу мене, и чꙋхь Бльгаре ѡ мнѣ (такожде й скриха мене чꙋха Блъгары о мнѣ, *т.*) говорѣ. (Великій кнꙗзъ Десіміръ Моравски и Радивои кнꙗзъ Прѣславски и вси кнꙗзи Блъгарски собраша се около Солꙋна й ратовахꙋ Солꙋна за 3 лѣта кръви великꙗ проливающа, й *т.*) . . . . . . глаголахоу: дадите нам чл҃вка иегоже иесть намъ Бг҃ъ послалъ, такожде и даше мене. Поеше мене Бꙋгаре сь радостию великою, и приведоше мене вь

старче безумни, българетѣ са человѣкоядци, тѣ ще искатъ да те изѣдятъ!“ Излѣзохъ тогава на пазаря и чухъ българе, които разговаряха, и уплаши се сърдцето ми, та бѣхъ като въ адъ и тъмнина. И въ единъ день отъ свѣтлата недѣля (Великдень) излѣзохъ изъ черквата и поседнахъ на мрямора замисленъ и натжженъ; тогава видохъ гължбъ, който говорѣше и който носѣше въ устата си връзчица съчици вързани въ крайя съ червено; той ги хвърли на рамото ми, азъ ги прочетахъ и намѣрихъ, че са 32 (или 35); послѣ ги вложихъ въ пазвата си и занесохъ на митрополита. Тогава тѣ се скриха въ тѣлото ми и азъ забравихъ гръцкия езикъ, та когато проводи митрополитътъ да ме повикатъ на трапезата, азъ не разумѣвахъ каквото ми приказваха по гръцки. Тогава се събраха всички солунчане и ми се чудѣха. Мълвата дойде и до българетѣ, а великиятъ князъ Десимиръ Моравски, Радивой князъ Прѣславски и всичкитѣ князе български се събраха около Солунъ и воеваха съ града, като проливаха прѣзъ три годиня много кърви и говорѣха:

---

[1]) *Вороновъ* (Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, Кіевъ 1877, стр. 244) прѣдлага слѣдньото четенье на текста: „**ношаше зборькъ** (volumen, свитъкъ) **съчьци** (ramis, вѣтьвями) **кокини** (cocci *κόκκου*, красильнаго дерева) **соугоубъ** (dupliciter, вдвойнѣ, вдоль и поперекъ) **свезанъ.**“

гра^д^ Равьнь на рѣцѣ Брѣгалницѣ. Азъ написахь имъ ЛВ словѣ. Азь ихь мало учахь, а ѡни сами много прѣобрѣтаху. Те бо рч҃е Гь православноу вѣру и Христ^ь^то Бу прѣдадоуть Боуже (Боже, *к.*). (Тѣмъ бо рече Господъ права вѣра и христіанство Богу предадуть. *т.*)

„Дайте ни човѣка, що ни е проводилъ Богъ“, и ме дадоха. Българетѣ ме приеха съ велика радость, заведоха ме въ града Равенъ на рѣката Брѣгалница. Азъ имъ написахъ 32 (35) букви. Азъ ги учехъ малко, а тѣ сами много приучваха. И Господь ги научи на православна вѣра и християнство.

Като изключимъ анахронизмитѣ и легендарнитѣ страни, които се съдържатъ въ Словото, както е случая съ всички паметници за живота и дѣйностьта на Кирила и Методия, пакъ оставатъ цѣнни исторически извѣстия. Пръвъ академикътъ А. А. Куникъ обърна внимание на историческата страна на Солунската легенда, а Билбасовъ се постара да го подкрѣпи главно съ посочванья изъ дѣлата на архиепископа Теофилакта за „Страданията на тивериополскитѣ (струмишки) мжченици“ [1]). Както единиятъ обаче, тъй и другиятъ, като съзиратъ историческата цѣна на паметника, отъ друга страна грѣшатъ, като поставятъ описанитѣ събития два вѣка по-послѣ и дѣлата на едного Кирила смѣсватъ съ дѣлата на Кирила, братътъ Методиевъ. Оттамъ иде натегнатото и прѣсилено третиранье на питаньето и, което е главно, недовѣрието на критиката слѣдъ това и къмъ самия паметникъ. Не е чудно, слѣдователно, ако Вороновъ, въ капиталното си съчинение за изворитѣ на Кирило-Методиевския въпросъ, слѣдъ като потърси въ историята на IX вѣкъ, когато живѣлъ Кирилъ, братътъ Методиевъ, нѣкой солунски митрополитъ, който да се нарича Йоанъ; слѣдъ като подири дали прѣзъ това врѣме българетѣ са воювали три години противъ Солунъ, и като се попита за нѣкакъвъ градъ Равенъ на Брѣгалница и не намѣри отговоръ на ни едно отъ тия питанья, — прогласи Солунската легенда за единъ отъ малонадежнитѣ, послѣдни източници за живота и дѣйностьта на св. Кирила. Па за подобно отричанье му спомогнаха и други несъобразности, що

[1]) Срв. *Бильбасовъ,* Кириллъ и Меѳодій II, стр. 2—8.

личатъ въ Словото: Кирилъ роденъ въ Кападокия, училъ се въ Дамаскъ, ходилъ по Александрия и Кипъръ и др.![1]).

При все това Словото е съ широка историческа подкладка. И Куникъ, и Билбасовъ, и Вороновъ, втрѣнчени въ солунския урожденецъ св. Кирила, синътъ на Лъва, въ неговата славна дѣйность, не са се и досѣщали да се озърнатъ въ други вѣкъ, да помислятъ за други Кирилъ. А такива Кириловци са трима: единътъ — просвѣтитель на брѣгалнишкитѣ славѣне, други Кирилъ, братътъ Методиевъ—учитель на мораво-паноскитѣ славѣне и трети Кирилъ — проповѣдникъ гръцки срѣдъ руситѣ. Отдѣли ли се дѣйностьта на тѣзи трима Кириловци, ще се изяснятъ привиднитѣ противорѣчия въ Солунската легенда.

За насъ историческа цѣна въ Словото иматъ извѣстията за митрополита Йоана Солунски, за личностьта на Кирила Кападокийски, за врѣмето кога славѣнетѣ нападали Солунъ, за покръщаньето на славѣне на Брѣгалница, за града Равенъ и за изнамиранье на славѣнска азбука. Нека се опитаме прочее да ги разяснимъ.

Между солунскитѣ митрополити, Йоановци има двама— единъ прѣзъ VII и други прѣзъ XIV вѣкъ. За послѣдния въ случая и дума не може да става, защото тогава южнитѣ славѣне са били вече отдавна кръстени и просвѣтени, та остава да видимъ дали епископъ Йоанъ отъ VII вѣкъ има нѣкаква връзка съ този поменатъ въ Словото и съ дѣлата, които се разказватъ въ него. Въ актоветѣ на VI вселенски съборъ въ Цариградъ прѣзъ 680 г. стои подписа на „Йоана, по божията милость епископъ тесалоникски, викари на Римския апостолски прѣстолъ и легатъ“. [2]). Сжщиятъ Йоанъ, като солунски епископъ, се спеменава и въ житието на св. Димитрия Солунски, кога се говори за нападаньето на Солунъ отъ славѣнетѣ прѣзъ 676 год.:

'Εγένετο τοίνυν, ὡς εἴρηται, ἐπὶ τῆς τοῦ ἐν ὁσίᾳ τῇ μνήμῃ ἐπισκοπῆς 'Ιωάννου, τὸ τῶν Σκλαβίνων ἐπαρθῆναι ἔθνος, πλῆθος ἄπειρον	И тъй, случи се, както се рече, прѣзъ епископството на светопаметния Йоана, че се повдигна славѣнскиятъ народъ,

---

[1]) *Вороновъ*, Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія. Кіевъ 1877, стр. 222—237.

[2]) *Mansi*, Conciliorum Collectio, **XI, 640, ц.** у *Лепорскій*, **305.**

συναχθὲν ἀπὸ τε τῶν Δραγουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζιτῶν, Βαιουνητῶν, Βερζητῶν καὶ λοιπῶν ἐθνῶν . . . . βουλεύσασθαί τε ὁμοθυμαδὸν καὶ κατὰ τῆς εἰρημένης ἡμῶν φιλοχρίστου ταύτης πόλεως παρατάξασθαι, καὶ ταύτην ὡς τὰς λοιπὰς ἐκπορθῆσαι. (*Tougard*, De l'histoire profane, 118).

безкрайно множество състоеще се отъ драговичи, сагудати, белѣгезити, бабуни, бързаци и отъ други народи . . . . тѣ рѣшиха едногласно да тръгнать и противъ тоя христолюбивъ градъ (Солунъ) и да го опустошатъ като другитѣ градове.

При друго нападение, сѫщиятъ Йоанъ увѣщава уплашенитѣ граждане да се не боятъ, а да се въоржжатъ и да чакатъ неприятелитѣ уповайки се на Бога и на св. Димитрия, закрилникъ на града; за примѣръ дору епископъ Йоанъ е стоялъ между въоржженитѣ на градскитѣ стѣни. [1]). Йоанъ се поминалъ прѣзъ 695 г. [2]). За сѫщитѣ сѫбития, както видохме, говори и Словото: собраша се ѡколѹ Солѹна и ратовахѹ Солѹна за 3 лѣта [3]), само че при думата кнѧзи са прибавени отъ послѣдня рѫка имената Десимиръ, Радивой, които тукъ са анахронизми. Слѣдователно, изпъква най-неоспоримо, че посоченията въ Словото фактъ за солунския епископъ Йоана и за борбитѣ между славѣнетѣ и гърцитѣ около Солунъ е съвършенно исторически и се отнася къмъ края на VII вѣкъ, когато били направени послѣднитѣ найсилни нападения на славѣнетѣ въ южна Македония и Солунъ.

Въ свръзка съ поменатитѣ събития около Солунъ стои и едно гръцко извѣстие, запазено въ архивитѣ на кастамонийския светогорски монастирь и обнародвано отъ еп. П. Успенски [4]). Като изоставимъ анахроничнитѣ въ това извѣстие

---

[1]) *Ὁ δὲ τὴν ἐπισκοπὴν μετὰ χεῖρας ἔχων ὁ προονομασθεὶς πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης, μὴ ῥαθυμεῖν παρῄνει, ἀλλὰ προθύμως τῶν δεόντων ἀνθοπλίζεσθαι, διαβεβαιούμενος μηδὲν λυπηρὸν ἢ ὀκνηρὸν φέρειν, τῷ Θεῷ δὲ μᾶλλον καὶ τῷ μάρτυρι τὰς ἐλπίδας ἐπιῤῥίπτειν τούτοις δὲ καὶ τοῖς τοιούτοις τὸ θάρσους διὰ τῆς παραινέσεώς τε καὶ βεβαιώσεως ὁ ὅσιος πατὴρ τοῖς τῆς πόλεως παρέχων καὶ τῷ τείχει μετ' αὐτῶν ἐνδιατρίβων.* *Tougard,* De l'histoire profane стр. 130—2.

[2]) Гласник XVIII, 324.

[3]) Това се схожда и съ историята: прѣзъ 676 г. било третята война на славѣнетѣ около Солунъ и двѣ години послѣ (678 г.) — четвъртата.

[4]) Исторія Аѳона, III, 311.

тенденциозни редове, насочени противъ иконоборцитѣ, останалата часть, що говори за славѣнскитѣ племена сагудати и ржхини, които вземали главно участие при обсадата на Солунъ прѣзъ VII вѣкъ, дава цѣнно съобщение за разпространение на християнството срѣди обсаждачитѣ. Ето това извѣстие:

Κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν εἰκονομάχων βασιλέων, τὰ εθνη ἀπὸ τὰ παραδουνάβια μέρη, εὑρόντα καιρὸν ἀναρχίας, διότι οἱ βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων εἶχον πόλεμον κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων οἱ ἀσεβεῖς, τότε δὴ τότε οἱ λεγόμενοι ῥηχίνοι, καὶ ἁπλούστερον βλαχορηχίνοι καὶ σαγουδάτοι, ἐξουσιάσαντες τὴν Βουλγαρίαν, καὶ ἁπλώσαντες ἀπὸ ὀλίγον κατ'ὀλίγον εἰς διάφορα μέρη ἐκυρίευσαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, τέλος ἦλθον καὶ εἰς τὸ ἅγιον Ὄρος μὲ ὅλα τοῦς τὰ γυναικόπαιδα. διότι δὲν ἦτο τινᾶς νὰ τοῦς ἀντισταθῇ καὶ νὰ τοὺς πολεμήσῃ. Οἵτινες μὲ τὸν καιρὸν ἐπειδὴ ἐτατηχήθησαν ἀπὸ τοῦς ἁγίους πατέρας, ἐπίστευσαν καὶ ἔγιναν τέλειοι χριστιανοί.

Прѣзъ днитѣ на неблагочестивитѣ ромейски царе иконоборци, които водѣха война срѣщу светитѣ икони, народитѣ отъ дунавскитѣ крайща, възползувани отъ безначалнитѣ врѣмена, тъй нареченитѣ ржхини или по-просто влахо-ржхини и сагудати, като покориха България и се разшириха малко-по-малко въ различни страни, завладѣха и Македония. Най-послѣ тѣ дойдоха и въ светата гора Атонска съ всичкитѣ си челяди, защото нѣмаше кой да имъ се опре или да воюва съ тѣхъ. Слѣдъ нѣколко врѣме светитѣ отци ги огласиха съ евангелско учение и тѣ повѣрваха и станаха съвършени християне.

Кой е билъ този Кирилъ Кападокийски? Той не е сжщиятъ Кирилъ, който прѣзъ IX вѣкъ въвеждалъ християнството уруситѣ и имъ далъ азбука, пакъ не е и Кирилъ, братътъ Методиевъ [1]). Прѣзъ 864 г. руситѣ обсаждали Цариградъ, но се повърнали слѣдъ като били обдарени отъ византийцитѣ. Въ 866 г., когато съ Михаила III съуправявалъ и Васили Македонецътъ, руситѣ проводили пратеници въ Цариградъ, да искатъ наставници за новата вѣра. Царь Васили имъ проводилъ Кирила и Атанасия, които кръстили руситѣ и имъ начертали 35 букви: „Тогава Васили Македонецътъ държе-

---

[1]) Това разяснение и отдѣлянье на тримата Кириловци пръвъ даде *Успенскій* въ своята Історія Аѳона.

ше скиптра на ромеитѣ. Той прие съ голѣма радость проводенитѣ отъ тѣхъ (руситѣ) людье и имъ изпрати единъ архиерей, извѣстенъ съ благочестие и добродѣтель, и съ него още двама человѣка — Кирила и Атанасия, които сжщо тъй бѣха добродѣтелни, много учени и разумни, и не само че знаеха напълно божественото писание, но и мирскитѣ науки бѣха хубаво изучили, за което свидѣтелствуватъ написанитѣ отъ тѣхъ съчинения. Тѣ като отидоха тамъ, поучаваха всички, кръщаваха ги и ги наставяваха въ християнско благочестие (*Οὗτοι δὲ ἐκεῖσε ἀπελθόντες πάντας ἐδίδασκον καὶ ἐβάπτιζον καὶ πρὸς τὴν τῶν χριστιανῶν εὐσέβειαν ἐνῆγον*). Но като видѣха варварството и съвършенната простота на този народъ, реченитѣ многоучени мжжье не заблагоразсждиха да го учатъ по елинскитѣ 24 букви, да не би да го отклонятъ пакъ отъ благочестието, та по тая причина му начертаха 35 писмена и по тѣхъ го учеха. А названието на тия писмена е такъво: азъ, буки, вѣдѣ, глаголи и пр. . . . Такива са 35-тѣ букви у руситѣ (*ταῦτα μὲν εἰσι τα λε̄ γράμματα τῶν „Ῥωσῶν“*). [1]).

Епископътъ, що е билъ проводенъ въ Русия, се е викалъ Алекси, както това е можалъ да обдири Порфири въ една арабска лѣтопись, отдѣто ние изваждаме нѣколко важни за случая редове, прѣведени отъ арабски на френски: „Un évêque nommé Alexios alla prêcher en Russie la sainte religion . . . ceux qui étaient présents, ainsi que le roi, embrassèrent la sainte religion. Ce fut à cette époque que régnait à Constantinople l'empereur Basile le Macédonien“. (Единъ епископъ по име Алекси отиде въ Русия да проповѣдва светата вѣра. (Слѣдъ едно чудо) . . . всички присжтствуващи, както и самиятъ царь, приеха светата вѣра. Това се случи кога царуваше въ Цариградъ императоръ Васили Македонецътъ“ [2]). Сподвижникътъ на Алексия, Кирилъ, като се

---

[1]) Часть отъ извѣстието бѣ намѣрено изпърво отъ далматинеца Бандурия и помѣстено при обясненията на сжщия къмъ съчинението на Конст. Багрѣнородни за Управлението на империята, отдѣто ние заемаме горнитѣ редове (*Bandurii* Animadversiones in Const. Porph. lib. de Administrando Imperio, Bonnæ 362 — 363); Напослѣдъкъ едвамъ рускиятъ византистъ Регель намѣри цѣлото извѣстие на о. Патмосъ и го издаде въ Analecta byzantino-russica, Спб. 1891 г. Срв. Сочиненія Конст. Багрянороднаго: „О ѳемахъ“ и „О народахъ“ Пер. Гавріилъ Ласкинъ, Москва 1899, стр. 213.

[2]) *П. Успенскій,* Цит. съч. и часть, стр. 106.

върналъ въ Цариградъ, билъ ржкоположенъ за епископъ въ сицилийския градъ Катана, който духовно зависѣлъ отъ цариградския патриархъ. Тамъ се и поминалъ и погребенъ бысть въ Катаонѣ градѣ [1]).

Горнитѣ посочванья, чини ми се, са достатъчни да се установи сжществуваньето на трима Кириловци, дѣйствуващи срѣдъ славѣнетѣ, единътъ Кирилъ Кападокийски прѣзъ VII в., другиятъ Кирилъ — братътъ Методиевъ, дѣйствуващъ въ Моравия въ IX в., и третиятъ Кирилъ — просвѣтитель на руситѣ въ IX в., по-късно катански епископъ.

Историческата цѣна на Солунската легенда, колкото тя се касае за проповѣдванье християнството между сѣверомакедонскитѣ (брѣгалнишки) славѣне и създаванье за тѣхъ славѣнска азбука отъ Кирила Кападокийски, 200 години прѣди Кирила Солунски, се подкрѣпя и отъ други извѣстия, найвече домашни. Така, въ една българска лѣтописна бѣлѣжка стоятъ тия многознаменателни думи, поставени въ устата на Константина Философа, кога го поканили да прѣведе писанието на български езикъ: Како могѫ азъ извести писаніе на Болгарскаго ѧзыка? Дрѫгіи філософе, бывшіи прежде мене, трѫдишасѧ 200 годъ и ничто не ѫспѣша, понеже болгарского ѧзыка греческими бѫквами пословити неможно [2]). Тази бѣлѣжка наистина е отъ много късенъ прѣписъ, отъ XVIII вѣкъ, обаче за нея е черпано отъ непознатъ още по-старъ изворъ [3]). Въ тази бѣлѣжка слѣдователно имаме запазенъ споменъ, че 200 год. прѣди Константина Философа (т. е. 680 до 864) е имало човѣкъ, който се опиталъ да даде на славѣнетѣ въ сѣверна Македония азбука. А понеже тя е имала, споредъ Солунската легенда 32 ила 35 букви, личи, че тя се е различавала отъ грѫцката, ако не по 24-тѣхъ нейни букви, то поне по останалитѣ до 32 или 35, които ще да са били нагодени по славѣнскитѣ звукове. Най-вѣроятно е, че часть отъ народътъ бидейки отчасти свикналъ съ тогавашнитѣ грѫцки букви, Кирилъ Кападокийски

---

[1]) *Бодянскій,* О времени произхожденія Славянскихъ письменъ. Москва 1855, 67. Бодянски на врѣмето дирѣше градъ Катана въ Кюстендилъ (Костендже). Стр. 69.

[2]) *Спиридонъ,* Исторія во кратцѣ и пр. Изд. В. Н. Златарски, София 1900, стр. 46.

[3]) Срв. *Id.* ib., стр. XXXVIII обясненията на В. Н. Златарски.

ще да е притурилъ къмъ 24-тѣхъ познати гръцки букви нови нѣкои. Но дали бързописното (курсивно) тогавашно гръцко писмо му е послужило за основа или пъкъ главното унциално, това на литургическитѣ книги, не може да се утвърди. Фактъ аналогиченъ обаче ни прѣдставятъ и сегашнитѣ македонци, особено въ южнитѣ крайща, които си служатъ съ гръцкитѣ букви за да пишатъ бащиния си славѣнски езикъ. Не е чудно, че гръцкото бързописано писмо отъ VII в. е дало повечето отъ буквитѣ на тъй наречената „глаголица". Източнитѣ елементи у тази азбука лесно би се обяснили съ гръко-семитскитѣ азбуки на Мала-Азия и Сирия, отдѣто дишълъ Кирилъ Кападокийски.

А че наистина дълго врѣме прѣди Кирила и Методия славѣнетѣ са си служели съ гръцката азбука и съ нея са писали на своята родна рѣчь, това се твърди и отъ прочутото сказание на черноризеца Храбра, който дословно говори слѣдньото:

Кръстивъше же сѧ, римьскъıими и грѣчьскъıими письменъı нѫждаахѫ сѧ пьсати словѣньскѫ рѣчь безъ оустроıениıа. Нъ како можетъ сѧ пьсати добрѣ грѣчьскъıими писменъı Богъ, или животъ, или ѕѣло, или цръкъı, чаıаниıе, или широта, или ıадъ, или ждоу, или юность и ина подобнаıа симъ. и тако бѣшѧ многа лѣта.	Като се кръстиха (славѣнетѣ) бѣха принудени да пишатъ славѣнски думи съ римски и гръцки букви безъ уредица. Но какъ може да се пише добрѣ съ гръцки букви Богъ, или животъ, или ѕѣло, или цръкъı, или чаıаниıе, или широта, или ıадъ, или ждоу, или юность и други подобни на тѣхъ? И така бѣше прѣзъ много години.

„И така бѣше прѣзъ много години", т. е. откакъ се кръстили славѣнетѣ, едни по-рано други по-късно, тѣ са си служили съ гръцката азбука, търговцитѣ за търговията си, отдѣлнитѣ лица — за катадневнитѣ си нужди, така са правѣли и сѣверомакедонскитѣ славѣне, кръстени още кждѣ *680*-та година.

Въ „Успѣнието на Кирила Философа", ржкописъ намѣренъ въ Призрѣнъ отъ Хилфердинга, има едно забѣлѣжително извѣстие, че Кирилъ е отивалъ на Брѣгалница, както казва и Солунската легенда, и покръстилъ 4050 души между славѣнетѣ, които още били езичници:

Потомъ же шь҃ въ Брѣгальницꙋ и обрѣть ѿ словѣнскаго ѥзыка нѣколико крщенѣ. (и елицѣх не обрѣт крщенѣх онъ же) кр҃тивь ихь приведе на православнꙋю вѣрꙋ. и написавь имъ книгы словѣнскыим ѥзыком. и сих ихже (иже) обрати на вѣрꙋ хр҃тіанскꙋ, четыри тысꙋще и н҃ (н҃а тысѧщѧ) [1].

Тѣзи редове са главната цѣна на този паметникъ, който ще да е изобщо компилативенъ трудъ, дѣто влѣзли прѣдимно извѣстия отъ пространното, Панонско житие на св. Кирила [2]. Ако се удаде на Воронова донѣйдѣ да пообясни употрѣбеното тукъ число 4050 [3]), ни най-малко не е можалъ той да отхвърли, въпрѣки всевъзможни залитания, свидѣтелството, че на Брѣгалница именно е станало нѣкакво събитие при кръщение на славѣнетѣ, както за това ни говори Солунската легенда. Но още по-цѣнно е тука извѣстието, че отъ славѣнския народъ (**ѿ словѣнскаго ѥзыка**) на Брѣгалница вече по-рано е имало покръстени (**нѣколико крщенѣ**). Естествено е, че тѣзи свидѣтелства не са свързани съ св. Константина Философа, въ чието житие тѣ са приложени отъ компилаторитѣ, които не са били съврѣменици на описваемитѣ събития и са сливали единия Кирилъ съ другия. И дѣйствително, критиката намѣри, че „Успѣнието“ е съставено не по-рано отъ края на XI или началото на XII вѣкъ [4]) т. е. 400 г. слѣдъ Кирила Кападокийски и 200 слѣдъ Кирила братъ Методиевъ.

Епископиитѣ брѣгалнишка и велбуждска.

Въ горѣприведенитѣ извѣстия за покръщанье на славѣнетѣ се споменаха имената Равенъ и Брѣгалница. Тѣ са важни по край друго и за историческата топография, па и за българската черковна история, та нека ми бжде позволено да ги разясна и съпроводя съ кратки свѣдѣния, повечето отъ които се излагатъ тука за пръвъ пжть.

Прѣзъ началото на срѣднитѣ вѣкове въ Македония II т. е. около р. Брѣгалница и Струмица, се споменава между

---

1) *Бильбасовъ,* Кириллъ и Меѳодій II, 240.
2) Срв. *Вороновъ,* 192 и слѣдв.
3) Id. ib., 197.
4) Id. ib., 203.

други и градъ 'Ἀρμονία [1]), чието име прѣдадено на славѣнски ще рече тъкмо Равьнъ, не само по смисъль, прѣводъ, но и по тогавашнитѣ славѣнски звукови закони, толкова повече, че сѣверомакедонскитѣ славѣне казватъ Раменъ вм. Равенъ ('Ἀρμονία — Рамония — Рамьнъ или Равьнъ — Раменъ). Попослѣ градътъ е споменатъ и у Константина Багрѣнородни[2]), когато селището е било вече въ славѣнски ръцѣ и съ славѣнско име Равьнъ. Нито единъ другъ славѣнски паметникъ, освѣнъ Солунската легенда, не ни говори за градъ Равенъ на Брѣгалница. За мѣстоположението му може да се догаждаме отъ днешната мѣстность Рамна до с. Тработивище, единъ километъръ до срѣдня Брѣгалница. На тази мѣстность се намиратъ развалини отъ стари сгради [3]).

Много повече знаемъ за името Брѣгалница. Въ древность, прѣди да дойдатъ славѣнетѣ, това име звучело Баргала (Βάργαλα) и било давано на градъ въ Македония II [4]). Баргала било и епископско сѣдалище; това знаемъ отъ актоветѣ на халкидонския съборъ въ 451 г., дѣто стои и името на баргалския епископъ Дардания [5]). Когато славѣнетѣ заседнали въ Македония, името на града Баргала получилъ славѣнско осмисление и сближение съ думата брѣгъ произнасяна тогава бр͡еагъ или брⁱагъ, та Брѣгалница. За това имаме необоримо свидѣтелство и у Теофилакта, който пише името както се е произнасяло — Βραγαλῃνίτζα [6]). Дали обаче въ славѣнската епоха името Брѣгалница се е давало и на рѣката и на градъ край нея, както сега Струмица се вика и рѣката и лежащиятъ край нея градъ, не може да се каже положително. Съ изричното горньо извѣстие за съществуванье на християне и епископия въ Брѣгалница, редоветѣ въ Успѣнието на Кирила Философа потомъ же шѣдъ въ Брѣгальницѫ и обрѣтъ отъ словѣнскаго языка нѣколико крщенѣ се оправдаватъ найпълно, защото е немислимо нѣколковѣковната брѣгалнишка епископия да не е успѣла да посѣе християнското сѣме между пришелцитѣ славѣне. Кирилъ Кападокийски слѣдъ това е разширилъ още по-вече новата вѣра, та когато тукашниятъ

---

[1]) *Hieroclis* Synecdemus, у *Tafel,* Const. Porph. 12.
[2]) *Tafel,* ib. 3.
[3]) *Г. Ангеловъ,* Кюстендилъ, 1900, стр. 7.
[4]) *Hieroclis,* 12.
[5]) *Лепорскій,* 310.
[6]) Гл.по-долу.

край подпадна подъ българското царство, на Бориса, новиятъ господарь на Брѣгалница, не оставаше друго освѣнъ да съгради черкви за завареннитѣ славѣне християне и да въздигне старото епископство (прѣзъ 870—871 г.) [1]), което до тогава съществувало подъ славѣнското княжество (кнѧжєниє словѣньско).

Изрично свидѣтелство за урежданьето на брѣгалнишката епископия намираме у Теофилакта, въ неговото дѣло „Страдание на тивериополскитѣ мѫченици“ [2]). Въ врѣмето на Бориса въ българската земя се явили покойни вече свети хора, които цѣрѣли недѫгавитѣ вѣруещи. Особени чудеса вършели струмишкитѣ (тивериополски) мѫченици, чиито тѣла почивали въ Струмица (Тивериополъ). Мълвата дошла и до царя Бориса. Като горещъ закрилникъ на божественитѣ нѣща, царьтъ заповѣдалъ да издигнатъ храмъ въ брѣгалнишката епископия (*ἐν τῆς Βραγαλῃνίτζης ἐπισκοπῇ*) [3]) и тамъ да прѣнесатъ мощитѣ на чудотворцитѣ. Мѣстниятъ български управитель (*ἄνδρα Βούλγαρον*) Таридинъ построилъ храма и, като събралъ архиереитѣ и свещеницитѣ, войводитѣ и много народъ, тръгналъ съ множеството съ пѣснопѣния къмъ Струмица. Струмичане обаче не давали по никой начинъ да имъ се вzематъ светцитѣ; но по увѣщанието на войводата (комисъ) и архиепископа да послушатъ желанието на своя царь Бориса, тѣ отпустнали мощитѣ на трима отъ светцитѣ. Въ брѣгалнишкия храмъ, дѣто били поставени мощитѣ билъ учрѣденъ и особенъ клиръ, който извършвалъ богослужението на български езъкъ (*Ἀφωρίσθη δὲ τῷ θείῳ τούτῳ ναῷ καὶ κλῆρος, βουλγάρων γλώττῃ τὰ Θεῖα πεπαιδευμένος* [4]). При Симеона били прѣнесени мощитѣ и на другитѣ светци отъ Струмица въ голѣмия брѣгалнишки храмъ. Покрай митрополитския храмъ, Борисъ е съградилъ и други черкви въ брѣгалнишката епископия, която се е наричала и овчеполска. Това извѣстие е запазено

---

[1]) *Голубинскій,* Краткій очеркъ, 46.

[2]) *Theophylactus,* Bulgariæ archiepiscopus, Martyrium ss. quindecim illustrium martyrum qui imperanti impio Iuliano Apostata Tiberiopoli, qua Strumitza bulgarice dicitur, passi sunt, помѣстено въ грѫцката Патрология на Миня т. 126 или въ IV т. на Теофилактовитѣ съчинения.

[3]) Tom. IV, col. 201.

[4]) Tom. IV, col. 208.

въ старъ български лѣтописъ, отдѣто извличаме слѣднитѣ важни за случая редове:

Тьи царь (Борисъ) кръсти всү землю блъгарскую и създа црькви по земли блъгарстѣи; и на рѣцѣ Брѣгалници и тоу прiемь царство, на Овчи поли създа бѣли црькви [1]).

Що се касае до питаньето—защо да се прѣнасятъ мощитѣ на светцитѣ отъ Струмица въ Брѣгалница, когато се знае, че при Бориса и Симеона и двѣтѣ мѣста са принадлежели на българетѣ [2]), мнѣнието на черковния историкъ Голубински, който отдава прѣнасяньето на нѣманье до тогава епископия въ Струмица, е най-правдивото [3]).

Като е дума за брѣгалнишката епископия, умѣстно е да се освѣтли още единъ тъменъ въпросъ отъ българската черковна история, въпросътъ за сѣдалището на епископията. За сѫществуванье на градъ и епископия Баргала въ римско-византийската епоха споменахме по-горѣ. Дали обаче при нахлуваньята на славѣнетѣ, аваритѣ и др. народи градътъ Баргала не е загиналъ, както туй е станало съ повечето Юстиниянови градове и крѣпости, що ни изброява историкътъ Прокопи отъ VI вѣкъ? Чини ми се, че разорението не е пощадило и Баргала, защото впослѣдствие освѣнъ рѣка Брѣгалница не се споменава изрично и градъ Брѣгалница. Само епископията е носѣла името на рѣката, както туй е бивало и съ много други епископии: маравската, величката [4]) и др. Пъкъ и самото название „брѣгалнишка епископия" не е траяло много, защото още при Бориса тамкашната епископия се е красѣла и съ друго име — проватска (овчеполска); сѫщо и по-нататъкъ брѣгалнишката епископия се именува ту морозвиздска, ту малешевска, ту злетовска или лѣсновска, докато въ началото на турското робство не подпадна подъ кюстендилската. Това промѣняванье на названията е въ

---

1) Споменик III, 191.

2) Въ списъка на епископскитѣ мѣста подчинени на Цариградския патриархъ въ царуваньето на Лъва Мѫдрия (886—912) Струмица не личи между епархиитѣ. Срв. *Tafel*, Const. Porph., 45—51. Тивериополскиятъ епископъ на събора въ 879 г. е отъ фригийския Тивериополъ. Срв. *Гильфердингъ*, Сочиненія I, 76.

3) *Голуб.* 63.

4) *Баласчевъ*, Климентъ епископъ словѣнски, София 1896, стр. XXVIII—XXIX.

свръзка съ епископското сѣдалище и областното название. Освѣнъ въ Теофилакта, другадѣ не се срѣща названието „брѣгалнишка епископия“. Така, на цариградския съборъ въ 879 г. не личи никакъвъ брѣгалнишки епископъ, а личатъ двама „провАтски“. Единиятъ проватски епископъ (*Προβάτου*), билъ Мануилъ, а другиятъ проватски (*Προβάτων*) се викалъ Лъвъ [1]). Първиятъ е билъ провадийския епископъ (*πρόβατον*, овца, както се и нарича Провадия отъ турцитѣ — Овчà, име заето отъ българетѣ), а вториятъ — брѣгалнишкиятъ, чийто титулъ е даденъ по името на брѣгалнишката котловина — Овче-поле, *Πρόβατα*. По-нататъкъ виждаме, че титулътъ на епископа пакъ се мѣни. Епископътъ отъ брѣгалнишкитѣ крайща е нареченъ морозвиздски въ списъка на епископитѣ прѣзъ първото българско царство при Симеона, Петра и Самуила. Тука нѣма никакво закриванье на брѣгалнишката епископия, а прѣименувание, защото, въ тъй късо врѣме не било възможно, пъкъ най-сетнѣ и недопустимо отъ черковнитѣ традиции, да се затвори основаната отъ Бориса брѣгалнишка епископия отъ сѫщия царь или отъ близкитѣ му наслѣдници.

Брѣгалнишката епископия, слѣдъ като се е викала овчеполска, по-сетнѣ личи като морозвиздска. А Морозвиздъ е билъ градъ на срѣдня Брѣгалница, южно отъ градъ Кочани въ политѣ на Плачковица. Сега „Мородвисъ“ или „Морозда“ е село съ около 350 души население, повечето турци и малко българе, и съ развалини отъ стари черкви. Градътъ се поменава прѣзъ 1018 г., при паданьето на България подъ Византия. Когато византийскитѣ войски се промушнали въ тѣснинитѣ на горня Струма и взели Перникъ съ други 35 крѣпости, когато самси императорътъ тръгналъ къмъ Македония да вземе земитѣ на току-що убития послѣденъ български царь Ивана Владимира, българскитѣ велможи и градове мирно се прѣдавали на императора съ цѣль да запазятъ правдинитѣ си. Пратеници отъ Морозвиздъ (*Μωρόβισδος*), Битоля и Липлянъ прѣчакали императора въ града Мосинополъ и му прѣдали своитѣ градове [2]). Арабскиятъ географъ Едризи отъ XII вѣкъ миналъ прѣзъ Морозвиздъ

---

[1]) Срв. у *Голуб.* 54.

[2]) *Ἐνταῦτα δὲ* (въ Мосинополъ) *καὶ πρέσβεις ἧκον ἐκ Πελαγονίας καὶ Μωροβίσδου καὶ Λιπενίου, παραδιδόντων τῷ βασιλεῖ τὰς πόλεις. Cedreni* Hist. II, 467.

отивайки отъ Кратово за Малешево. „Формендисъ“, казва той въ своята география, е градъ разположенъ на планински хълмъ и заобиколенъ съ лозя и обработени земи [1]). Въ хрисовула на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г. се изброяватъ главнитѣ мѣста подчинени на морозвиздската епископия, която по-рано се викала брѣгалнишка:

Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Μοροβίσδου εἰς αὐτὸν Μορόβισδον καὶ τὸν Κοζιάκον καὶ τὴν Σλάβιστην καὶ τὴν Σθλετοβὰν καὶ τὸν Λουκόβιτζον καὶ τὴν Πιάνιτζαν καὶ τὴν Μαλέσοβαν κληρικοὺς ιε καὶ παροίκους ιε. [2]).	И морозвиздскиятъ епископъ (да има подчинени) въ самия (градъ) Морозвиздъ, въ Козякъ, въ Славище, въ Злетово, въ Луковица, въ Пиянецъ и Малешево 15 клирици и 15 парици.

Освѣнъ Злетово и Луковица, първото — голѣмо село въ Кратовско съ 1000 жители, а второто — съ сегашно име Луково въ Кратовско или Лукавица въ Осоговията, останалитѣ изброени въ морозвиздската епархия имена са названия на мѣстности, жупи, а не на отдѣлни селища. Така, Козякъ наричатъ мѣстностьта и селата, около 60, между рѣкитѣ Крива и Пчиня; Славище или сега Славишко поле се нарича долината на рѣка Крива съ около 30 села; Малешево и Пиянецъ (Пеония стара) са мѣстности, първата по горня Брѣгалница съ около 15 села, а втората — по срѣдня Брѣгалница та до Струма въ Кюстендилско, съ около 50 села. [3]).

По-нататъкъ въ списъцитѣ на епископитѣ подъ Охридската патриаршия отъ XI—XII в. намираме морозвиздската епископия названа веднажъ малешевска (*ἡ Μαλέσοβα*) [4]), втори пжть пакъ морозвиздска (*ὁ Μοροβισδίου*), а епископътъ се нарича малешевски (*μαλεσόβης*). [5]). Отъ това проф. Гелцеръ заключава, че прѣзъ XI в. епископското сѣдалище било минало отъ Морозвиздъ въ Малешево. [6]). Твърдението обаче е прибързано: сѣдалището на епископията сѐ си е оставало въ

---

1) *Tafel,* Const. Porph. 32.

2) Byzant. Zeitschrift II, 43.

3) Сега сѣверниятъ Пиянецъ съ главни села: Тишаново, Ваксево, Койно, Раково, Страдалово, Рашка-Грацица и др. припада къмъ кюстендилската околия, въ княжество България.

4) Byz. Zeitschrift, I, 257.

5) Ibidem, II, 52.

6) Ibid. II, 52: Es scheint demnach, dass im 11. Jahrundert die Kathedra von Morozvizd nach Malesovo verlegt ward.

Морозвиздъ. Прѣзъ XI—XII в. крайщата Морозвиздско и Малешевско съставяли една обща провинция, и понеже обикновено второто име е поставяно на първо мѣсто (Provincia Malesovi et Morovisdii, както е въ грамотата на имп. Алексия III отъ 1198 г. [1]), и епископа споредъ това са титулували, покрай морозвиздски, още и малешевски. Знае се при това, че градъ Малешево не е имало. Пъкъ най-сетнѣ и хрисовула на Душана отъ 1347 г. за присъвокуплението на морозвиздската епископия къмъ злетовската показва най-убѣдително, че името „малешевска" не е било въ свръзка съ епископското сѣдалище. За този хрисовулъ ще кажа ей сега.

За по-нататъшната близка сѫдба на морозвиздската епископия не знаемъ нищо, но изглежда че тя ще да е западнала а епископството съ градътъ — осиромащели. Ето защо въ 1347 г, кога се събралъ черковенъ съборъ въ Скопье за урежданье черковнитѣ дѣла на Душановата държава, било рѣшено, щото запустѣлата отъ много години морозвиздска епископия въ село Морозвиздъ да се присъвокупи подъ новоучрѣдената нова епископия, злетовската, която била въздигната отъ игумения въ епископия. Духовниятъ центъръ на злетовската епископия билъ наистина близкиятъ монастирь на св. Гаврила Лѣсновски, обаче официално епископията се именувала злетовска, по името на близкия градецъ Злетово, важно на врѣмето си рударско мѣсто, дѣто е прѣбивавалъ и епископътъ. Душанъ казва: Поискавше обрѣтосмо вь ѡбласти тои епископию Морозвиждьскоу ѿ многыихъ лѣтьь запоустѣвшоу и подложисмо ю под епископню светыхь архаггель вь Злетовѣ. сь селомь тѣмь Морозвиздомь . . . [2]). Първиятъ епископъ въ Злетово, както се учимъ отъ единъ записъ отъ 1353 г. билъ Арсени. [3]).

Но и съ прѣмѣстванье на сѣдалището си брѣгалнишката епископия не е промѣнила своитѣ граници, посочени въ горѣприведената извадка отъ хрисовула на Василия Българоубиецъ, защото и Лѣсновско и Злетовско са влизали въ брѣгалнишката или овчеполска область. както се учимъ отъ селата, изброени въ сѫщия хрисовулъ на Душана и отъ слѣдния

[1]) *Zachariae Lingenthal,* Jus Græco-Romanum III, 560.

[2]) Гласник XXVII, 290; *Флоринскій,* Памятники законод. дѣят. Душана. Кiевъ 1888, стр. 88.

[3]) *Стоајновић*, Записи I, 38.

записъ отъ 1330 г.: вь тоже лѣто свьрши сѧ книга сиꙗ вь ѡбласти ѡвчеполькои вь хорѣ златовстѣи, вь горѣ лѣсновьстѣи, вь монастири стго архистратига Михаила [1]. И тъй, още отъ самото основание на брѣгалнишката епископия, било ѝ речено да мѣни сѣдалища и наименования. Слѣдъ изоставянье официалното „морозвиздска“ епископия, името Морозвиздъ се споменава прѣзъ 1571 г. въ записъ писанъ при ігоуменоу іеромонахоу Павлоу, сыноу Никифора Морозвиздскаго въ лѣто ЗОД мана ка [2].

А кога точно е била закрита и лѣсновската епископия, паметницитѣ не ни казватъ. Знае се само, че вече рано прѣзъ турското робство всичкитѣ морозвиздки и овчеполски крайща бѣха подъ велбуждската или коласийска (кюстендилска) архиепископия [3]. А сега е редъ да кажемъ на кратко и за нея.

Християнството, както видѣхме, бѣ пуснало отрано още корени въ Македония и Дакия. Дакийски епископи участвуватъ на първитѣ черковни вселенски и помѣстни събори въ IV вѣкъ. Дакийската и македонска области бидейки римски, пъкъ и слѣдъ раздѣлата на империята като попаднали въ голѣмата илирска префектура, която духовно била подъ западъ, то и слѣдъ свършъка на римската империя въ 476 г. илирскитѣ епископи продължавали да са въ зависимость отъ римския папа. Цариградскитѣ императори, като не искали да подигатъ черковни спорове, признавали по неволя черковната папска власть въ западнитѣ свои области, толкозъ повече, че се забѣлѣзвало извѣстно доброволно влѣчение у илирското духовенство къмъ римския прѣстолъ. Ето защо, когато византийскиятъ императоръ Анастаси се опиталъ, прѣзъ 515 г., да упражни извѣстни репресалии спрѣмо духовенството въ Илирика, не сполучилъ. Прѣзъ есеньта сѫщата година били повикани въ Цариградъ петима илирски епископи: Лаврентий лихнидски (охридски), Домнионъ сердикски (софийски), Алкисонъ никополски (отъ Епиръ), Гайянъ наиски (нишки) и и Евангелъ пауталийски. Прѣстарѣлиятъ лихнидски епископъ, слѣдъ дълго арестуванье въ императорския дворъ, билъ върнатъ при паството си, но на наиския и никополския било сѫдено тамъ да си намѣрятъ гроба; само сердикскиятъ и

---

[1] *Стојановић* Записи I, 26.
[2] *Idem.* ib., 214.
[3] *Id.* ib., 371; Глас. LVIII, 222—224.

пауталийскиятъ епископи били допуснати да се върнатъ на катедритѣ си затова, че императорътъ се боелъ отъ бунтъ въ илирскитѣ войски въ Софийско и Кюстендилско (ob metum illyriciani catholici militos)[1].

За избѣгванье на по-нататъшни черковни спорове, императоръ Юстиниянъ въздигналъ въ Илирика въ 545 г., съ позволение на папа Вигилия, нова архиепископия. — Първа Юстинияна, замѣстница на римския прѣстолъ. Пауталийската епископия, близка до първоюстинидиянската, влизала съ много други подъ послѣдната. На втория цариградски съборъ (553 г.) присжтствувалъ и пауталийскиятъ епископъ Фока (Phocas religiosissimus episcopus Potaliensis).

Заедно съ прѣкжсванье извѣстията за града Пауталия прѣзъ слѣднитѣ вѣкове, спиратъ и свѣдѣнията за пауталийското епископство, което подъ име велбуждско се вѣстява едва къмъ края на първото българско царство, при Петра и Самуила. Отъ хрисовула на царь Василия личи, че епископството се е простирало между срѣдешкото, нишкото и морозвидското (брѣгалнишкото), като е обхващало на изтокъ Германия (Сапаревска Баня) и Разлогъ:

Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βελεβουσδίου εἰς αὐτὴν τὴν Βελεβούσδαν καὶ τὸν Σουνδίασκον καὶ τὴν Γερμάνειαν καὶ τὸν Τερίμερον καὶ τόν Στοβὸν καὶ κάτω Σουνδέασκον καὶ τὰ Ῥάσλογα κληρικοὺς ιε' καὶ παροίκους ιε'[2].	И епископа на Велбуждъ (да има) въ самия Велбуждъ, въ Сжтѣска, въ Германия, въ Теримеръ, въ Стобъ, въ Долня Сжтѣска и въ Разлогъ 15 клирици и 15 парици.

За сждбата на епископията отъ XI до XIII в. е казано на стр. 46—48.

Повечето отъ току-що изброенитѣ градове и мѣста още сжществуватъ било подъ сжщото име, било подъ друго. Найблизу до епископския градъ Велбуждъ е била покраината Горня Сжтѣска, около пролома на Струма, между радомирското поле и кюстендилското. Самото старобългарско име сѫтѣска, прѣдадено съ гръцки букви като *Σουνδίασκος* или *Σουνδέασκος*, значи дефиле, тѣснина, и тъкмо съотвѣтствува да е било дадено на селищата край клисурата отъ с. Калище до с. Ръждавица, а вѣроятно и на едноименнъ градъ. За неговитѣ развалини и за надписа съдържащъ името на крѣпостния

[1] *Лепорскій*, 158—159.
[2] Byz. Zeitschrift II, 43.

управитель азъ поменахъ по-горѣ, стр. 25. Сега ще забѣлѣжа, че въ свръзка съ старото име сѫтѣска е названието на близкото село Стѣнско[1]), на изтокъ отъ което личатъ по нивитѣ стари зидове, тухли и хоросанъ.

Градъ Германия е сегашното село Баня при Дупница. И това име ни учи за езиковно родство между траки и славѣне. По звукъ и смисъль тракийското *герма* отговаря на славѣнското *горещъ*, литовското *горме* (*гор*ещина)[2]) и ще е дадено на града поради изобилнитѣ горещи води, бани. Сегашното слѣдователно название на селището е свободенъ прѣводъ на старото му име. Въ VI вѣкъ Германия е билъ единъ отъ виднитѣ градове на Срѣдиземна Дакия.[3]) Императоръ Юстиниянъ поправилъ крѣпостьта му.[4]) Великиятъ войвода, чието име пълни военната история на сѫщия вѣкъ, Велизари, се родилъ въ Германия, както ни учи самиятъ му секретарь историкъ Прокопи[5]) Градътъ е продължавалъ да сѫществува и прѣзъ X в., при българското царство, както видѣхме, съ сѫщото си име. Прѣзъ XII в. прѣзъ него заминалъ арабскиятъ географъ Едризи. Пѫтникътъ дошълъ отъ Малешево въ „Бермания“, градъ хубавъ, разположенъ на равнище и заобиколенъ съ лозя и обработени полета; оттамъ и продължилъ пѫтя си за Стобуни (Ихтиманъ) и Атралса (Срѣдецъ).[6]) По-нататъкъ името на града заглъхва. Имаме обаче извѣстия за името на протичащата оттамъ рѣка, наречена въ грамотата на Иванъ Шишмана за Рилския монастирь — рѣка Гєрманцица, сега Джерманъ. Сегашното селце Джерманъ, което нѣма никакви древности, ще е по-ново селище, получило името си отъ рѣката[7]). Наопаки, много са стари-

---

[1]) Името би трѣбвало да звучи по сегашния мѣстенъ говоръ Сатеска. Изговорътъ Стѣнско е по-късенъ гръцки прѣводъ на славѣнската дума съ прибавенъ още по-послѣ славѣнски суфиксъ—**ско**, защото сѫтѣска, дефиле, на гръцки ще рече *στενόν*.

[2]) И у другитѣ родни езици *горещъ* се казва: *гарма* у староиндийцитѣ, *гарема* у иранцитѣ (Срв. *Bartholomae*, Altiranisches Wörterbuch, Strassburg 1905, s. v.). Персийската дума *герма, герме* (گرمه)—горещина е минала и въ турски езикъ, та оттамъ ще бѫде оназванието *гѐрме*, давано на стария римски водопроводъ край Скопье.

[3]) Срв. по-горѣ, стр. 10.

[4]) Срв. стр. 12.

[5]) *Proc.*, Bonnae, I, 361.

[6]) *Tafel*, Const. Porph., 32.

[7]) *Иречекъ*, Пѫтувания, 615.

нитѣ въ с. Баня: дѣлани гранитни камъне, зидове, стълбове, саркафази, жертвеници, парчета отъ мозаика и монети отъ римската епоха. Отъ единъ латински надписъ, посветенъ на Септимия Севера Благочестиви, виждаме, че селището е било още прѣзъ 193—211 г. [1]). По-новъ, българско-византийски стилъ е хубавата византийска черквичка св. Никола, както и двѣтѣ бани, отъ които едната е изоставена.

Селището Теримеръ ще се е намирало по сѣвернитѣ поли на Рила, ако може това да се сѫди по реда указанъ въ хрисувула на Василия, дѣто подиръ Германия иде Теримеръ и послѣ Стобъ.

Името Стобъ ни наумѣва другъ едноимененъ древенъ градъ Стоби, столица на Пеония; названието е слѣдователно старо трако-пеонско, както и самото селище. Въ паметницитѣ се явява най-напрѣдъ въ горѣприведения хрисовулъ отъ 1019 г. По-късно, въ 1190 г., слѣдъ навлизанье на кръстоносцитѣ къмъ Цариградъ, сърбитѣ се възползували и ограбили покрай други градове и Стобъ. Стобъ се е държалъ като градъ и прѣзъ XIV вѣкъ. Иванъ Шишманъ заповѣдва, щото градь Стѡбь никакоже да не имать власть надъ рилскитѣ монастирски хора и тѣхнитѣ имоти. Стобъ сега е село на р. Рила съ много зидища, камъне и др. древности.

Покрайнината Долня Сѫтѣска ще да е обхващала селищата по струмската клисура между Четирци и Бобошево. Ако е сѫществувала въ X—XI вѣкъ едноименна паланка — Сѫтѣска, тя трѣбва да се дири при с. Бобошево, не само породи посочения въ хрисовула редъ (Сапаревска Баня, Стобъ, Долня Сѫтѣска, Разлогъ), но и поради стратегичностьта на мѣстото, пъкъ и по нѣкои запазени старини. Въ и до Бобошево, което е на края на клисурата (сѫтѣска) има 5 черкви, много оброчища, старински монастирь св. Димитрия; надъ селото въ клисурата стоятъ рушевинитѣ на едно градище, вѣроятно нѣкогашно укрѣпление. И при с. Пастухъ, въ горнята часть на клисурата, има 4 стари черквички като параклиси и едно уединено градище срѣщу селото, обаче въ селото нѣма никакви други старини, които да свѣдочатъ, че тукъ е имало въ срѣднитѣ вѣкове градъ, както се мисли; пъкъ и мѣстоположението не благоприятствува за

---

[1]) Arch. epigraph. Mittheilungen X, 73.

градъ [1]). Търсениятъ градъ Житомитскъ е другадѣ. А че и прѣди 300 години Пастухъ не е билъ по-голѣмо и заможно селище, знаемъ отъ надписа въ черквата св. Богородица, горѣ на канарата срѣщу селото, споредъ който ктитори на черквичката са били не прѣдполагаемитѣ граждане, а селянетѣ отъ село Блато.

На изтокъ велбуждската епископия се е простирала дори до Родопитѣ и обгръщала мѣстностьта Разлогъ, чиито главни паланки сега са Мехомия и Банско. Това обаче не траяло дълго врѣме. Прѣзъ XIV вѣкъ, бидейки останалъ извънъ границитѣ на кюстендилското княжество, пъкъ и при турцитѣ като се е броелъ подъ санджака Калиполи [2]), Разлогъ билъ отцѣпенъ отъ Велбуждъ въ черковно отношение.

Първи български светители-изпостници въ сѣверна Македония и монастиритѣ имъ.

При първото българско царство християнството бѣ тъй проникнало срѣдъ славѣнетѣ, че покрай обикновени ревнители за новата вѣра — проповѣдници, книжовници и бѣло духовенство—изпъкнаха и други юнаци на вѣрата — изпостницитѣ, които съ своето самоотричанье въ непристъпнитѣ нѣдра на балканитѣ турнаха основа на монашеството и на ония монастири, които прѣзъ слѣднитѣ вѣкове на народни крушения и изпитни пръскаха свѣтлина и внушаваха бодрость и надежди. Значението на тѣзи светители бѣше толкова по-голѣмо, че тѣ, като се вѣстиха тъкмо въ срѣдището на Балканския полуостровъ, въ Рила и Осогово, станаха свѣтилници не само за мѣстнитѣ племена, но и за по-далечни крайща; и не безъ право първиятъ отъ тѣзи служители св. Иванъ Рилски е назованъ патронъ на българския народъ. Другитѣ изпостници били св. Якимъ Осоговски или Сарандапорски, св. Гаврилъ Лѣсновски и св. Прохоръ Пчински.

---

[1]) Срв. *Иречекъ,* Пѫтувания, стр. 608. Да се влѣзе въ селото или излѣзе съ кола е съвсѣмъ немислимо. Тукъ дори и лѣтно врѣме са принудени да си служатъ съ малки сани за сваляньe дърва. Пастухци, както и скринци, по-долу, са бѣдни и измѫчени хорица. „Да не іе останало от бащà, кoі би се свртéл у това место . . .,“ ми казваше единъ пастухчанинъ.

[2]) *Hadschi Chalfa,* Rumeli und Bosna, 73 .

Колкото обаче множко се знае за живота на св. Ивана и за историята на неговия величественъ монастирь, толкова малко е проучено и оповѣстено за неговитѣ събратя, пъкъ и това, що е писано за тѣхъ, е недостатъчно, тъмно, а нѣйдѣ и криво. Ето защо ще изложа на кратко, възъ основа на запазени извѣстия, истината по живота и монастиритѣ на тѣзи светители.

Въ сѣверна Македония, именно въ пчинския край, сѫществува прѣдание, че свв. Иванъ, Якимъ, Гаврилъ и Прохоръ били рождени братя [1]). Бащата на българската история Паиси изкарва послѣднитѣ трима и Йоаникия Дѣвички за ученици на Ивана Рилски: „За тія четири святыхъ преподобныхъ отци наши Гаврила, Прохора, Іоакима, Іоаникія глаголется и обретается писано въ 50 славословія людская и мірская, за що су были ученици преподобнаго отца Іоанна Рилскаго: онъ ихъ научилъ и просвѣтылъ святымъ житіемъ и правиломъ монашескимъ. За много время въ Рилскую пустыню пребивали съ нымъ; последи пратилъ ихъ святы отецъ Іоаннъ по оны пустыни составляти монастири и собырати человѣци, кои ка нымъ приходятъ и желаютъ быти монаси, предавати имъ чинъ и правило монашаско. И тако молитвами отца Іоанна святаго просіяли како звѣзди четири ученици его тыя святыи. Отъ ныхъ ся почело въ Болгарію перво чинъ монашески и много монастири ся оградили въ время ихъ въ Болгарію . . . Така святы отецъ Рилски началныкъ инокомъ въ Болгарію былъ“ [2]). Иречекъ смѣта споменатитѣ светители за съврѣменици [3]). Новаковичъ е наклоненъ да постави Якима, Гаврила и Прохора слѣдъ Ивана Рилски, прѣзъ XI вѣкъ [4]). Прѣданието, което изкарва тѣзи изпостници братя или ученици на св. Ивана, трѣбва да се разбира въ духовенъ смисълъ, — че тѣ са били братя ратници за Христовата вѣра или че св. Иванъ, като пръвъ български пу-

---

[1]) Гласник XLIX, 337. Сѫщото прѣдание записано отъ Василевича гласи: „Свети Прохор је био брат св. Јовану Рилском, св. Јаћиму Сарандапорском, и св. Краљу нашему Дечанском!“ (Споменик XXIX, 5).

[2]) Издание на А. Теодоровъ, 114.

[3]) Исторія Болгаръ, 226. Пѫтувания; 536.

[4]) Први основи словенске књижевности, Београд 1893, стр. 161, 165.

стиножитель, е станалъ образецъ, учитель на останалитѣ трима, които се подвизавали въ съсѣднитѣ крайща на Рила.

Че само св. Иванъ е живѣлъ прѣзъ X в., а другитѣ трима сѣверомакедонски пустинници — прѣзъ слѣдния XI в., за това ни говорятъ историческитѣ елементи, запазени въ житията на тѣзи светци. Досегашнитѣ посочванья за врѣмето когато са светителствували Якимъ, Гаврилъ и Прохоръ са бивали или погрѣшни или несигурни, пъкъ и Новаковичъ, който най-вече се е спиралъ на питаньето, се задоволява съ думитѣ „може бити XI века.“ За рѣшението на въпроса ще спомогнатъ находещитѣ се у менъ нови прѣписи отъ житията — едното на св. Якима и другото на св. Гаврила, толкозъ повече, че вториятъ паметникъ е още непознатъ за науката, необнародванъ. Тѣзи прѣписи ще ни упжтятъ да установимъ и врѣмето, когато са били съставени житията.

Св. Иванъ Рилски[1]) се родилъ около 876 г. въ село Скринò на Струма и умрѣлъ въ 946 г. Споредъ легендитѣ, запазени и сега между населението на струмския край, както и споредъ познатитѣ шесть животописа на светеца, Иванъ останалъ отрано сиракъ, та билъ принуденъ да се цѣни пастирь у едного скринчанина. Легендитѣ разправятъ, че когато пастирчето Иванъ трѣбвало да прѣмине на отвждния струмски брѣгъ, мѣталъ доламичката си на водата, качвалъ се отгорѣ и прѣминавалъ водата като по сухо. Уплашенъ отъ тази «дяволщина», господарьтъ казалъ веднажъ на мом-

[1]) Най-старото житие на светеца е написано отъ непознатъ авторъ прѣзъ XII в., главно възъ основа на живи народни прѣдания, и запазено въ прѣписъ съ българска редакция отъ XIV в. То биде обнародвано отъ проф. Милетича (Прилож. на Църковенъ Вѣстникъ за год. 1902, 130—140). Има и два по-нови прѣписи на това безименно житие: единъ отъ 1602 г. въ Рила, а другъ отъ 1756 г. (издаде Гильфердинъ, Сочиненія I, 125—131). Второ, безименно житие е написано отъ срѣдешкия чиновникъ Георги Скилица отъ XII в.; печатано е въ минеитѣ на Макария. Третьо, кратко житие се намира въ Пролога на 20-и окт., съставено прѣзъ XIII в. Четвъртото житие е съставено отъ търновския патриархъ Евтимия (издадено въ Гласник XXII). Петото житие е отъ Димитра Кантакузена отъ XV в. и шестото отъ Владислава Граматика отъ сжщия вѣкъ. И двѣтѣ тѣзи са вписани въ голѣмия рилски Панегирикъ; второто печатано въ Гласник XXII. Разборъ на житията, безъ прѣписа обнародванъ отъ Милетича, вж. у П. Сырку въ Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, Спб. 1883.

ченцето да му плати, че да си дири работа другадѣ. Вмѣсто възнаграждение Иванъ поискалъ теленцето, което се родило при неговото слугуванье, и то му било дадено. Оттогава на сетнѣ пастирчето се изгубило. Наклонено къмъ усамотенъ животъ, то се поселило въ съсѣдната планина Руенъ, дѣто и приело иночески санъ[1]). Между оброчищата тукъ по дѣсния брѣгъ на Струма и особено надъ с. Бобошево, край монастиря на св. Димитрия, ще да е имало стари скитове, дѣто св. Иванъ е прѣкаралъ първитѣ си калугерски години. Бидейки подгоненъ отъ своитѣ съселяне[2]), изпостникътъ заминалъ къмъ Перникъ край Струма, и слѣдъ като прѣстоялъ нѣколко врѣме тамъ, прѣминалъ въ пла́нинѫ Вито́шѫ. Отъ Витоша св. Иванъ отишълъ въ пѹстыни Ры́лстѣи, дѣто, всрѣдъ дивата и необитаема природа, прѣкарвалъ въ постъ и молитва изпърво въ една хралупа, а послѣ въ една пещеря, находеща се на единъ часъ нѣщо надъ сегашния монастирь. Когато светецътъ се прочулъ между овчаретѣ и околнитѣ селища съ своитѣ подвизи и лѣкуванья надъ разни недѫгави, набрали се и други другаре сподвижници, приправили скитове и черквица. Съ това се положило начало на бѫдещия великъ монастирь. Житията приказватъ и за посѣщението, което направилъ на светеца българскиятъ царь Петъръ, по името на когото ѿт то́лѣ сѧ прозва́ мѣсто тὸ Царевь връхъ. Слѣдъ смъртьта на пустиножителя, царь Петъръ заповѣдалъ да прѣнесатъ тѣлото му въ Срѣдецъ. Поради това св. Ивана старитѣ служби сѐ го прѣвъзнасятъ като срѣдечьскыи свѣтилникъ, срѣдечьскаꙗ похвала. Въ 1183 г. маджарскиятъ краль Бела III плѣнилъ Срѣдецъ и мощитѣ на св. Ивана занесълъ въ гр. Гранъ (Esztergon). Слѣдъ малко, въ 1187 г., византийскиятъ царь Исакъ Ангелъ, за да благоразположи срѣдешкия край къмъ себе си и да не се послѣдва примѣра на подигналитѣ се българе въ Търновско съ Асѣня и Петра, измолилъ отъ маджаретѣ българската народна светиня, мощитѣ на св. Ивана, и ги прѣнесълъ тържествено въ Срѣдецъ. Слѣдъ седъмь години Асѣнъ прѣвзелъ Срѣдецъ и за-

---

[1]) И въста́вь пѹсты́ножи́тель ѡтець Іѡаннь и идѐ на мѣсто, идѐ же прьвѣе пріѧть инѡ́чьство под пла́нинѫ, ꙗмѣ єи Рѹень, въ мѣ́стѣ зо́вомое Скрынὸ (Милетичъ, 136).

[2]) Срв. легендата Мсб. IV, 153.

повѣдалъ да се прѣнесатъ мощитѣ въ Търново. Калугеретѣ отъ рилския монастирь взели живо участие въ прѣнасянието имъ. Останкитѣ на светеца били пазени въ Търново до 1469 г., когато по настояванье на тримата братя граничане (с. Граница при Кюстендилъ), които възобновили монастиря, и по ходатайството на вдовицата султанка Мара, Георги Бранковичева дъщеря, мощитѣ били най-сетнѣ възвърнати въ монастиря, дѣто почиватъ и до днесъ.

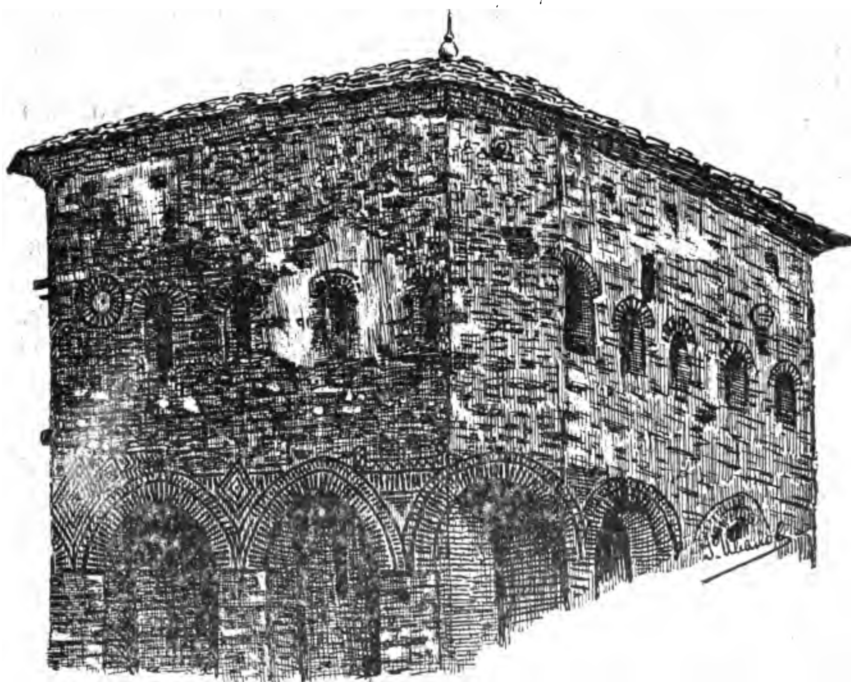

Обр. 11. Горнята часть на Хрельовата кула.

Стариятъ монастирь [1]) на св. Ивана се издигалъ на полянката подъ постницата св. Лука. Прѣзъ XIV в. владѣтельтъ на Струмица и Мелникъ—Хрельо, който ту бива Душановъ велможа, ту независимъ войвода, ту гръцки приятель, обновилъ монастирскитѣ сгради. Хрельовата черква стояла

[1]) Свѣдѣнията за историята на монастиря са събрани отъ *Неофита Рилски*, Описаніе болгрсаго касвященнаго монастыря рылскаго, София 1879.

до 1834 год. Тогава тя била съборена като малка и тѣсна и на мѣстото ѝ направена сегашната. Запазена е здрава само Хрельовата кула, въ монастирския дворъ, висока 25 метра и съ надписъ за съграждането ѝ прѣзъ 1332 г. [1]) Послѣднитѣ си години Хрельо прѣкаралъ въ монастиря като калугеръ Харитонъ и се поминалъ въ 1343 г. [2]) При турското нашествие монастирьтъ билъ оплѣненъ, та братята се пръснали и всичко запустѣло. Скоро обаче, както рекохме по-горѣ, монастирьтъ билъ възобновенъ отъ граничанетѣ братя Йаосафъ, Давидъ и Теофанъ, синове на киръ Якова, който станалъ епископъ на Крупникъ, сега помашко село въ горньоджумайската каза. Прѣзъ 1469 г. били прѣнесени мощитѣ на светеца въ монастиря. Събраното братство се отнело до турското правителство за закрила и получило фермани, които закрѣпили правдинитѣ на светата обитель[3]). Монастирьтъ се замогналъ, калугеретѣ нараснали до 200, и славата му минала дору извънъ българскитѣ земи, откждѣто пращали дарове.

Ето какъ вѣрно са схванати отъ Иречека заслугитѣ, принесени отъ Рилския монастирь за българския народъ и то тъкмо прѣзъ най-усиленитѣ турски врѣмена. „Като се намиралъ посрѣдъ българскитѣ земи, той станалъ общенародна светиня, посѣщавана отъ поклонници отъ всички страни. Животописътъ на св. Ивана съ разказитѣ за царя Петра, царя Асѣня и хрисовулътъ на царя Шишмана спомагали да се запази паметьта на отколѣшното българско царство. Навѣрно подъ влиянието на монастиря ислямътъ, който отъ Родопитѣ напрѣдналъ дори до долината на Струма, не се разпространилъ по̀-нататъкъ на сѣверъ, ами само прѣзъ планинитѣ на западъ къмъ Вардаръ. Инакъ и Дупнишко и Кюстендилско щѣше да се напълни съ помаци. Епископитѣ на

---

1) При дрьжавѣ г(осподи)на прѣвысокаго Стефана Дȣшана кралꙗ съзыда сьи пиргъ господинь просевастъ Хрел(ь) съ трȣдомь великомь и ексодомь с(ве)томȣ оцȣ Іωаннȣ Рылскомȣ и м(а)т(е)ри Б(о)жіи нарыцаемѣи Осѣновица в л. ѕ. ѿ. м. г(оспод)не 6840 = 1332). *Милетичъ*, Приложение къмъ Ц. В. за 1902, стр. 108.

2) Срв. Мсб. XVIII, 205.

3) Срв. ферманитѣ въ Мсб. IV, 610 и сл.

Обр. 12. Сѣверното крило на Рилския монастирь.

тѣзи покрайнини въ миналото и наше столѣтие (19-о) били повечето гърци, които къмъ своето стадо знаели да проговарятъ само гръцки или турски; словото Божие на народенъ езикъ славѣнското население тукъ слушало само отъ калугеретѣ на Рилския монастирь, въ който черковнитѣ служби безъ прѣкжсванье се чели само на славѣнски. Въ тази своя дѣйность монастирятъ се опиралъ о многобройнитѣ метоси, които ималъ въ цѣлъ редъ градове"[1]). Не е чудно, слѣдователно, ако първиятъ двигатель на българщината — Паиси свѣдочи, че монастирьтъ на велику ползу е той всемъ Болгаромъ и прибавя: за то су должни вси Болгари прилежно чувати и милустину давати въ той святи Рилски монастиръ, да не угаснетъ толикая полза и похвала Болгарская[2])

Прѣзъ размирнитѣ врѣмена отъ края на XVIII и началото на XIX в. монастирьтъ страдалъ извънредно много отъ турци, арнауте и кърджалии, докато прѣзъ 1833 г. цѣлиятъ монастирь билъ погълнатъ отъ силенъ пожарь. Благодарение обаче на щедростьта на цѣлия български народъ, монастирьтъ билъ подновенъ великолѣпно прѣзъ 1833 — 1847 г., за да стане такъвъ, какъвто до виждаме днесъ.

Това което е билъ св. Иванъ и неговиятъ монастирь за рилския край и Струма, неговитѣ сподвижници свв. Якимъ, Гаврилъ и Прохоръ са били за Осоговско, за сѣверна Македония.

Св. Якимовото родно мѣсто не е извѣстно. Знае се само, че изпърво светецътъ дошълъ въ ѿбласть ѿсогѡвскꙋю[3]) и се спрѣлъ въ селото Градецъ, въ дома на там-

---

[1]) Пжтувания по България, 641.

[2]) Теодоровъ, 113.

[3]) Цитатитѣ вадя отъ прѣписъ на житието направенъ въ Хилендарския монастирь прѣзъ 1789 г. отъ Теодосия Лековъ. Житието е познато още и по други прѣписа: единъ въ българската скопска митрополитска библиотека (издаденъ въ прѣводъ отъ Д. Мариновъ, Слꙋжба преподобнаго Отца нашего Іωакіма Осогѡвскаго, Срѣдецъ 1900, стр. 41—54); втори, обнародванъ отъ Ламански въ Записки Имп. Ак. Наукъ VI, 123—138; трети, обнародванъ въ Гласник XXII; четвърти, непъленъ, се намира въ ржкописната сбирка на синодалната библиотека въ София № 99; и най послѣ нашиятъ, Лековъ прѣписъ, който ще издада при удобенъ случай. Всички тѣзи прѣписи са нови; най-старият, синодал-

кашния князь [1]). Князьтъ далъ прибѣжище на чужденеца, позволилъ му да живѣе въ своята область и му посочилъ мѣста по сарандапорската рѣка [2]). Постникътъ си избралъ бабинъ долъ [3]), дѣто имало добра пещеря. Тамъ св. Якимъ прѣкаралъ живота си въ постъ и покаяние. Като умрѣлъ, тѣлото му било намѣрено отъ ловци, които го погребали до пещерята и отъ врѣме на врѣме посѣщавали цѣлебния и чудотворенъ гробъ на светия отецъ, докато и тѣ слѣдъ дълги години се поминали. По-нататъкъ, въ днитѣ на гръцкия царь манойла цѧрѧ греческаго голѣмаго багрѧнороднаго (1143 — 1180), нѣкой си овдовѣлъ иерей по име Теодоръ отъ овчеполското село Усранъ-долъ [4]) (в странѣ ѡвчеполстѣи въ селѣ

ниятъ, ще е отъ XV в. Това не ще рече обаче какво и житието е било съставено по това врѣме, понеже въ два прѣписа (Гласник XXII и Записки И. А. Н. VI) личели редове, че отъ насилията на безбожнитѣ агаряне много мѣста и монастири ще запустѣятъ. Новаковичъ заключава, че житието ще се отнася къмъ XIV или XV в., когато дошли турцитѣ; а понеже обнародваниятъ въ Гласника прѣписъ билъ намѣренъ при единъ ржкописъ на Владислава Граматика отъ XV в., то и Якимовото житие ще да е дѣло на тогози Владислава (срв. Први основи, 166). Новаковичъ е прибързалъ; прѣписи има нѣколко, даже синодалниятъ изглежда още по-старъ, а Лековиятъ и скопскиятъ съдържатъ други извѣстия, и тъкмо пасажътъ за турцитѣ, на който се позива Новаковичъ, не личи тамъ. Този пасажъ е билъ прибавенъ отъ прѣписвачитѣ. Изглежда, слѣдователно, че Якимовото житие е било още прѣди XIV вѣкъ; иначе и не бихме могли да си обяснимъ послѣдователното хронологично прѣдаванье на исторически случки отъ XII и XIII вѣкове.

[1]) Градецъ сжществува още като село въ Паланешко, въ източнитѣ склонове на Козякъ-планина, 2 часа нѣщо далечъ отъ Паланка. При Градецъ има развалини. Тамъ е било по-рано сѣдалището на мѣстната жупа. Паланка е основана въ XVII в.

[2]) Така се викала въ срѣднитѣ вѣкове сегашната Крива-рѣка. Името е гръцко и ще рече „четиридесеть брода“ (*σαράντα πόροι*) поради многото лжкатушки на рѣката и съотвѣтнитѣ бродове. Българетѣ прѣкръстили рѣката на Крива, за да я нарекатъ по-сетнѣ така и турцитѣ—Егри-дере. Интересно е, че има и село по горня Крива-рѣка, което се нарича Кръкля, турски прѣводъ на по-старото Четиридесеть брода (*кърkъ*=40).

[3]) Така се вика и сега долътъ на дѣсно отъ монастиря св. Якимъ, при Крива-Паланка, нѣщо на 30 километра юго-западно отъ Кюстендилъ.

[4]) Въ едни ржкописи е Осмирдолъ, въ други Осмердолъ, въ трети Осмидолъ (срв. Гласник, XXII 250; *Спространовъ*, Описъ

рекомѣмъ ѡсмѣкьдѡль) дошълъ въ гората славишка (славыщской)[2]) въ Сарандапоръ, дѣто се билъ прочулъ покойния свети Якимъ, видѣлъ мѣстото и се завърналъ въ родното си село да продаде що ималъ и да употрѣби паритѣ за богоугодни дѣла. Като продалъ имотитѣ си и тръгналъ за Сарандапоръ, спрѣлъ се да прѣнощува въ кратовското село Тополовикь. На сънь му се явилъ св. Якимъ и го поощрилъ за намѣрението му. На другия день Теодоръ пристигналъ въ Сарандапоръ, постригълъ се самъ монахъ, нарекълъ се Теофанъ и станалъ пръвъ игуменъ на монастиря, който почналъ да гради въ името на св. Якима (. . . ймѧ ѥго ѳеѡфанъ. й бысть йгȣменъ первыи мѣстȣ томȣ й нача творити црко). Светецътъ се явилъ веднажъ на игумена и му заржчалъ да извади мощитѣ му отъ земята, дѣто лежели отъ 50 години, да направи джбовъ кивотъ и ги положи въ монастиря. Теофанъ извършилъ поржчаното заедно съ всичкитѣ останали монастирски братя.

Току-що приведенитѣ животописни и други бѣлѣжки са важни и за установяванье врѣмето, кога е живѣлъ св. Якимъ. Теофанъ съградилъ монастирската черква и извадилъ мощитѣ на светеца откато лежали 50 години въ земята (йзвади мѧ йзъ гроба, нѣсть ли мй лѣпо йзвадити мѧ предвеликимъ семъ мракомъ преставлена, н : лѣтъ). Това като било прѣзъ царуваньето на гръцкия царь Мануила Багрѣнородни (1143—1180), смъртьта на светеца ще трѣбва да отнесемъ 50 г. нѣщо по-рано т. е. кждѣ края на XI и началото на XII в., а самия му животъ—прѣзъ втората половина на XI вѣкъ. Въ този смисълъ говори и извѣстието, че слѣдъ смъртьта на Якима ловци посѣщавали чудотворния му гробъ и, като живѣли и тѣ дълги години (и потомъ же многимъ лѣтомъ минȣвшимъ, й томȣ родȣ преминȣвшȣ ѿ житїѧ сего), поминали се, за да дойде слѣдъ това Теофанъ и открие мощитѣ подиръ петдесетгодишното имъ стоение въ

на ржкописитѣ въ библиотеката при св. Синодъ. София 1900, стр. 79; Записки И. А. Н. VI, 128). Истинското название е Усрань-долъ, село въ Кочанско.

[2]) За Славище и Славишко поле срв. стр. 77.

гроба[1]). Думитѣ пъкъ отъ житието относещи се до Теофана, който совершй цр҇ковь. И҆ собрⷶ игꙋменъ брⷶтїю, установяватъ най-нагледно, че монастирьтъ св. Якимъ Осоговски е билъ въздигнатъ прѣзъ срѣдата на XII в. отъ игумена Теофана, въ днитѣ на царя Мануила Багрѣнородни (1143—1180), и че не е слѣдователно дѣло отъ XIII—XIV в., както обичатъ да твърдятъ нѣкои.

Въ по-нататъшната история на монастиря св. Якимъ Осоговски намираме извѣстието за българския царь Калояна (1196—1207) — Калѡꙗ цр҇ѧ болгарскаго, който посѣтилъ обительта за праздника на св. Якима на 16-и августъ[2]). Слѣдъ 50 години сѣверна Македония пакъ минала отъ България подъ Византия и послѣ подъ Сърбия. Прѣзъ 1330 г. Стефанъ Дечански се спрѣлъ на молитва въ монастиря и заминалъ срѣщу Михаила къмъ Струма[3]). Житието свръшва съ едно чудо, станало въ врѣмето на никейския императоръ Ватацеса, отъ срѣдата на XIII вѣкъ (Бъ цр҇тко вацатꙋко бѣше же тишина велїѧ . . . . И прихождахꙋ людїе отъ ѿ всѣхъ странъ на празникъ стаⷢ ѻц҇а).

Отъ по-послѣшни извѣстия се учимъ, че прѣзъ XIV в. осоговскиятъ монастирь е билъ въздигнатъ отъ владѣтеля на велбуждската область, войвода Костантинъ, който билъ и главенъ ктиторъ на храма. Въздигнатитѣ отъ Константина монастирски сгради били порушени отъ земетресение прѣзъ 1585 г.,[4]) та още сжщата година отишли въ Москва кюстендилскиятъ митрополитъ Висарионъ, осоговскиятъ игуменъ Герваси и йеромонахъ Стефанъ да молятъ царя Теодора Ивановичъ да поднови монастиря и да стане неговъ ктиторъ[5]). Монастирьтъ е билъ въздигнатъ, братството се поумножило и благосъстоянието закрѣпило. Турскиятъ географъ Хаджи Калфа

---

[1]) Въ прѣписа на житието издаденъ въ Гласник, както и въ обнародвания отъ Ламански (Записки Имп. Ак. Наукъ, VI, 123—138) вмѣсто 50 е поставено 8 поради погрѣшното замѣстванье на н҃ (50) съ и҃ (8). Въ нашия прѣписъ, въ скопския (Слꙋжба преподобнагѡ ѻтца нашегѡ Їѡакїма Ѻсогѡвскаго, Срѣдецъ 1900, стр. 46) стои право числото 50.

[2]) Срв. въ скопския текстъ, стр. 53.

[3]) Вижъ стр. 50.

[4]) *Стојановић*, Записи I, 234.

[5]) Глас LXVIII, 223.

(умрѣлъ 1656), като говори за Осоговската планина, споменава, че на височинитѣ ѝ има много старъ монастирь и край него подъ едно кубе положени тѣлата на ктиторъ и ктиторка. Кивотитѣ били покрити съ златотканенъ покровъ.[1]) И Евлия Челеби, турски историкъ, който прохождалъ прѣзъ тия крайща прѣзъ 1661 г., свидѣтелствува, че монастирьтъ билъ старъ, голѣмъ и цвѣтущъ. Светинята била посѣщавана отъ много гостье, за които имало приготвени стотини постилки и завивки отъ стари копринени и златоткани платове. Гостьетѣ бивали услужвани отъ монаситѣ съ голѣми почести.[2]) Когато слѣдъ това, въ 1686 г., печскиятъ патриархъ, който държалъ всех србских и поморских и бльгарских земль, дошълъ въ монастиря (прїидох зде въ монастирь Осоговъ), намѣрилъ

Обр. 13. Монастирьтъ св. Якимъ Осоговски.

въ него: 47 сребърни кандила, 20 позлатени, 7 чаши, 1 дискосъ, 1 нафорникъ, 1 голѣма чаша съ похлупакъ, 1 чаша отъ Черноевича, 2 потира, 1 потиръ старъ (древни), 2 кивота, 7 котлета, 1 голѣмъ котелъ, 2 тиквице, 2 дръжки (ручке), 2 кандилници, 4 евангелия, 47 кръста, 1 панагия, 109 лъжици, 2 звѣздици, 2 патерици. Всичко това било сѐ отъ сребро (сиа вы-

---

[1]) Rumeli und Bosna, 94.

[2]) Сияхатъ Намеси, V, 565.

шеписана вса ѿ сребра), както забѣлѣзва собственоржчно самъ патриархътъ[1]). Кждѣ срѣдата на слѣдния XVIII в. монастирьтъ запустѣлъ, мощитѣ на светеца се изгубили. За това говори Паиси Хилендарски като съврѣменикъ[2]).

Едва прѣзъ първата половина на XIX в. виждаме да се подигатъ отново сгради за запустѣлия монастирь. Главенъ ктиторъ станалъ Хаджи Стефанъ Бегликчията отъ Паланка (1845 г). Той билъ много влиятеленъ човѣкъ, имадъ особени права и носѣлъ оржжие. Сегашниятъ монастирь се състои отъ голѣмата монастирска черква на св. Якима, отъ малка до нея—св. Богородица и отъ нѣколко сгради наоколу за гостьетѣ; има обаче само единъ калугеръ, игуменътъ. До скоро е стоялъ и единъ отъ скитоветѣ на монастиря, при ближньото с. Станци.

За *св. Гаврила Лѣсновски* се е знаело твърдѣ малко. Сръбскитѣ писатели, които най-вече са се занимавали съ миналото на сѣверомакедонскитѣ монастири, са се задоволявали за св. Гаврила съ онѣзи кратки извѣстия, които са вмѣстени въ житието на св. Якима. Новаковичъ, като приема, че ще да е имало стари легенди за св. Гаврила, твърди, безъ да е забѣлѣжилъ, че въ бѣлградската академска библиотека има кратко житие на светеца, какво „о Гаврилу Лѣсновском не нађе се до сад ништа“[3]), а Иванъ Хаджи Василевичъ дори отрича да е имало жития за Гаврила[4]). Освѣнъ бѣлградското кратко житие, азъ намѣрихъ друго по-пространно, пъкъ и Ефремъ Карановъ е направилъ извадки отъ третьо едно Гаврилово житие[5]). По-долу помѣстямъ двѣтѣ първи.

Първото, проложно, житие на св. Гаврила е писано прѣзъ 1330 г. въ самия Лѣсновски монастирь отъ българина

---

[1]) *И. Іастребов*, Податци за историју српске цркве. Београд 1879, стр. 83—84.

[2]) Изд. Теодоровъ, 114: Но отъ скорая времена (той пише въ 1762 г.) монастиръ его запустѣлъ, и моши его или во землю лежатъ, или некуде ихъ пренели калогери; за то неизвѣстно естъ де ся обрѣтаютъ.

[3]) Први основи словенске књижевности, Београд 1893, стр. 176.

[4]) Свети Прохор пчињски и његов манастир, Београд 1900, стр. 9.

[5]) Срв. Мсб. IV, 308—309.

Станислава[1]); то се намира въ единъ пергаментенъ Синаксарь, № 51 на академската бѣлградска библиотека. Това житие, както и другитѣ отъ 69-и до 231-и листъ са прѣписъ отъ по-старъ другъ български текстъ, както забѣлѣзва проф. Ламански, който твърдѣ подробно разглежда езика на паметника[2]). Проложното житие отъ 1330 г. показва, че е имало и друго по-обширно, защото обикновено проложнитѣ жития идатъ отъ пространнитѣ. Слѣдователно, бѣлградското житие ни учи какво не само то самото е копие на друго подобно по-старо най-малко отъ XIII в., но че е сѫществувало и пространно житие на св. Гаврила въ срѣднебългарската литература. Житието прѣписано отъ Станислава ни дава приблизителни извѣстия и за врѣмето когато е живѣлъ св. Гаврилъ. Отъ думитѣ какво св. Гаврилъ постничествувалъ около 30 год. въ Лѣсновско и какво 30 г. слѣдъ смъртьта му тѣлото му било обдирено отъ единъ русинъ, който живѣлъ въ София (вь градѣ Срѣдечьстемь), живота на св. Гаврила Лѣсновски трѣбва да отнесемъ къмъ византийското робство, XI—XII в., когато София и Лѣсновско са били подъ една власть. Това се потвърдява и отъ подробноститѣ въ пространното житие, дѣто злетовскиятъ епископъ влиза въ писмени сношения съ софийския митрополитъ, за да му обади, че Обловъ-върхъ (дѣто били мощитѣ на св. Гаврила) се намира въ тѣхния край. Най-послѣ извѣстието въ краткото житие (отъ 1330 г.), че мощитѣ на светеца, слѣдъ като стояли дълго врѣме въ монастиря, били прѣнесени въ Търново (и по многоу врѣмени прѣнесени бышѫ моще его вь град Трьновь Бльгарьскы), показва какво прѣнасянието е могло да стане само прѣзъ XIII в., когато българетѣ за послѣденъ пѫть владаха тия покрайнини.

Пространното житие на св. Гаврила Лѣсновски е запазено по новъ прѣписъ отъ руска редакция. Старото монастирско житие било занесено прѣзъ 1862 г. въ Сърбия отъ попъ Христа[3]), който обаче накаралъ дѣтето си Ивана да направи прѣписъ и го остави въ монастиря. Единъ отъ тѣзи

[1]) Срв. Записки Имп. А. Н. VI, 20.

[2]) Ibidem, 19—108.

[3]) Мсб. IV, 307.

прѣписи на Ивана попъ Христевъ е и нашиятъ, печатанъ по-долу[1]).

Нека изложимъ сега на кратко извѣстията изъ тѣзи жития за живота на св. Гаврила и неговия Лѣсновски монастирь. Отъ пространното житие се учимъ, че Лѣсновскиятъ монастирь (на св Архангела Михаила, въ склоноветѣ на Плавица планина, разклонение отъ Осогово, край Злетово въ Кратовско) е сѫществувалъ и прѣди Гаврила, но послѣдниятъ съ своя животъ и залѣганье прошириль монастиря и славата му пръсналъ на далече. Гаврилъ билъ родомъ отъ село Осиче до Градецъ (Паланешко). Гавриловитѣ родители били отъ знатенъ родъ, та и дѣтето си още отрано дали на книжно учение. Порасълъ Гаврилъ, билъ оженeнъ, но сѐ пазилъ дѣвството си, казва житието, и, подиръ смъртьта на жена си, тръгналъ на пѫть. На сънь му се явилъ ангелъ Господенъ и му рекълъ да се завърне въ Осиче и тамъ да построи храмъ Рождество на св. Богородица. Гаврилъ въздигналъ храма съ щедрата помощь на родителитѣ си, слѣдъ което отишълъ въ Лѣсновския монастирь и билъ постриганъ. Новиятъ монахъ поискалъ отъ игумена да му позволи да отиде въ нѣкой отъ скитоветѣ; посоченъ му билъ скитъ по посока къмъ Злетово. Прѣдаденъ на постъ и молитва, Гаврилъ прѣкаралъ извѣстно врѣме въ този скитъ, послѣ го оставилъ и дошълъ во стран̑ѹ Лѹково, село още по̀-навѫтрѣ въ Плавица планина, и найсетнѣ се отмѣстилъ по-нагорѣ на Обловъ-върхъ[2]), дѣто гората била непроходима. На Обловъ-върхъ светецътъ прѣка-

---

[1]) Прѣписвачътъ на житието (Препи́сецъ аз' і̑ѡа́нъ прото попъ христевъ из' Кратово и а̑ко би̑ има́ло грешки притѹ̑рите (поправете, допълнете) вие 1868 годі̑на, на листъ 12 б.) Ив. попъ Христевъ сега е кюстендилски гражданинъ. Той въ младини е билъ пристрастенъ прѣписвачъ и подвързвачъ на черковни и други книги, каквито и сега не липсватъ у домътъ му. Иванъ п. Христевъ си спомня съ въодушавение своитѣ младини въ Кратово, когато е тичалъ по полето да бере разноцвѣтни билки, отъ които е правѣлъ боитѣ за своитѣ цвѣтни заставки и образи по рѫкописитѣ.

[2]) . . . пришéдъ да́лной гори и̑ непроходи́мѣй, оу̑ некои вéрхъ ѿбловъ ꙗ̑ко же сказаетсѧ грéчески с҃ронгило. Отъ тия думи личи, че и тукъ имаме мѣстно име запазено и на български и на гръцки; думата стронгйло (*στρογγύλος*) ще рече *обълъ* (облъ), валчестъ.

ралъ доста години, подвизавалъ се съ постъ и молитва, и непознатъ отъ монастирскитѣ братя, тамъ свършилъ живота си, за което въ службата му се пѣе кондакътъ: Ра́дꙋйсѧ гора̀ Лесно́вскаѧ ꙗ̑ко обрѣтесѧ тебѣ свѣти́льникъ ве́лики Гаврии́лъ, и ра́дꙋетъ сѧ дне́съ пꙋсті́нѧ Стро́нгилова въ нюже и пре́ста́вле́ніе приѧтъ . . . Мощитѣ били намѣрени отъ единъ монахъ русинъ, отъ гра́дъ Сре́децъ, слѣдъ присъняванье, и послѣ прѣнесени тържествено въ Лѣсновския монастирь, дѣто тѣ вършели чудеса и изцѣрение. Монастирьтъ билъ често посѣщаванъ и обсипванъ съ богатства отъ „българския князь Михаила“[1]), комуто светецътъ помогналъ въ сраженията му съ нѣкого си Маврагана въ този край. Житието забѣлѣзва по̀-нататъкъ, че когато приелъ властьта въ този край другъ славѣнски войвода Оливеръ, Душановъ областенъ началникъ, той проширилъ монастиря, който дотогава билъ ма́лаѧ церковь, и го обсипалъ съ богатства и хубости. Пространното житие завръшва съ извѣстието, че при дохожданье на Мурада мощитѣ на светеца били занесени отъ българския патриархъ на съхранение въ Търново. Понеже мощитѣ били прѣнесени още въ XIII в., явно е че прибавката за турцитѣ въ пространното житие е поставена отъ нѣкой прѣписвачъ.

Монастирьтъ особено прѣуспѣвалъ при Оливера. Но това не ще рече, както нѣкои обичатъ да твърдятъ, какво Оливеръ е билъ пръвъ устроитель на монастиря. Лѣсновскиятъ монастирь е билъ обширна калугерска община съ много бра-

---

[1]) Отъ даванього на думата „князь“ въ сжщото житие на мѣстнитѣ славѣнски жупани, както и отъ ясната разлика, която правятъ житията за царь и князь, немислимо е тука титулътъ да е даденъ на нѣкого отъ българскитѣ царе Михаила Асѣня (1246—1257) или Михаила Шишмана (1323—1330), особено пъкъ на втория, който и не е владѣлъ тѣзи мѣста. Тукъ ще трѣбва да се разбира нѣкой мѣстенъ български князь, който се е сражавалъ съ „поганско“ нѣкое воинство, вѣроятно печенѣжско или куманско. Самото сражение има локаленъ характеръ и се́ се върти въ кратовскитѣ села Ратковица, Злетово и пр. Мавраганъ, който билъ мꙋжъ си́ленъ, ста́ проти́вꙋ Ми́хаила, и̑ . . . завладѣ и̑ держа́вꙋ е́гѡ̀. Но послѣ, съ помощьта на св. Гаврила, взе́мъ Михаи́лъ воинство своѐ, нападе на пала́та е̑гѡ̀ (Маврагана) и порази́ е̑гѡ́ . . . и̑ поганнихъ воиновъ разгна̀ и̑ истреби́. Тия събития ни наумяватъ печенѣжкитѣ и кумански нахлуванья прѣзъ XI—XII вѣкове. За Михаила срв. стр. 41—42.

тя и служители. Така, прѣди Оливера още, когато въ Злетово билъ управитель Драгославъ, 1330 г., е писана една книга отъ българина Станислава: вь монастири стго архистратига Михаила и у гроба прѣподобнаго Оца Гаврила, ѡбдрьжѧщу хорою златовьскою жоупаноу Драгославоу, при огоумснѣ Θеωдоси, и при іеромонасѣ Савѣ и при іеромонасѣ Кирилѣ, и при минисѣ Данилѣ, и при икономѣ Германѣ, и при келари Висарионѣ, и при прочихъ братиѧ. Съгласно съ това говори и житието, споредъ което Гаврилъ отишълъ въ Лѣсново, дѣто имало монастирь, игуменъ и братя, и се постригълъ монахъ.

Монастирьтъ е продължавалъ да се радва на тишина и прѣуспѣванье въ владичеството въ Кратовско на князь Константина. Пъкъ и въ началото на турското засѣданье въ тия земи, въ XV вѣкъ, монастирьтъ е билъ крѣпенъ отъ приноситѣ на заможнитѣ рударски градове Злетово и Кратово. Кратовскитѣ князье и и маденджии (князь Димитръ † 1564, князь Никола слѣдъ Димитра, 1581 г., и др.) щедро подържали монастиря — сградитѣ му и ржкописитѣ му. Прѣзъ 1627 г. бива направена отъ ново магерницата, прѣзъ 1635 г. се докарва вода и пр.[1]), но вече монастирьтъ почва да запада. Ето защо въ 1660 г. кюстендилскиятъ митрополитъ Михаилъ далъ просба до руския царь въ Москва, който да вземе подъ покровителството си Лѣсновския монастирь, западналъ отъ турски золуми, както и да се позволи на митрополита и на монастирскитѣ братя да дохождатъ за милостиня въ Русия за сжщата обитель. Молбата била удовлетворена. Отъ сжщата просба се учимъ, че кюстендилскиятъ митрополитъ е прѣбивавалъ и въ Лѣсновския монастирь.[2]) Не много слѣдъ това, въ 1672 г., нѣкои отдѣления на монастиря сѐ още били разпаднали, като напр. трапезарията и келиитѣ, та група набожни паланчане направили всичко това и подарили сребърно кандило на храма.[3]) И дѣйствително, монастирьтъ ще се е замогналъ отново, защото знаемъ, че прѣзъ XVII—XVIII вѣкове тука е било срѣдище на черковна литературна работа.[4]) Може би

[1]) Мсб. IV, 311.
[2]) Глас. LVIII, 259.
[3]) *Стојановић*, Записи I, 408.
[4]) Спомени за монастиря прѣзъ XVIII в. гл. *Стојановић*, Записи II, стр. 63, 72, 144, 151, 154.

къмъ тази епоха, ако не къмъ XIV в., да се отнасятъ извѣстията въ „Изяснителното писание“, което придружава житето на св. Гаврила и служи за негово продължение, и отъ което знаемъ, че монастирьтъ съ своитѣ скитове, постници и множеството на монаситѣ е билъ една отъ най-обширнитѣ монашески републики на полуострова. По тѣзи обители изъ лѣсновската и злетовска гора са живѣли около 200 монаха[1]. Монастирьтъ западналъ, вѣроятно, заедно съ Осоговския, прѣзъ XVIII в. Обновлението станало въ 1805 г. по инициативата на йеромонаха Теодосия, който казва: прїдохь ѹ Лѣсновски монастирь во време Али-бегово ѹ Скопѣ Маденџїю и Асан-бегъ синь его, ѡбретосмо монастирь до ссврьшенаго запѹстенїа, и соградимъ дванаесь ѡдаи, подъ подконѹшни, надъ монастирь до кѹла, и магерница ѡбнови се даниемъ благочестивї кристїань[2]). Сега монастирьтъ е загради̇нъ съ високъ зидъ; има доста стаи за гостьетѣ. Калугеретѣ са 6. До прѣди 50—60 години лѣсновската монастирска библиотека е била много голѣма и много ржкописи, сега пръснати по Бѣлградъ, София, Русия и частни библиотеки, сѐ са отъ Кратово, Лѣсново или Злетово. Този книжовенъ центъръ заслужава по-широко изучванье.[3])

I.

Кратко Гаврилово житие отъ 1330 г.

15 януари.

Вь тьж де҃н памѧт прѣпо҃бнаго ѿ҃ца нш҃его поустынножителѣ Гаврила Лѣсновьскаг҇.

Ть҇ прѣпобныи ѿ҃ць нш҃ь Гаврилъ бѣаше бл҃городноу и богатоу родителю с҃нь и вьдань бы҃ на оученꙗю книжномоу, и би̇ ꙗемь изволениꙗемь поспѣшень бы҃. пришедшоу вьзрастоу ꙗего и ѡбрѫчишѧ ꙗемоу невѣстѫ добра рода. ѡномоу же не примѣшьшоу сѧ ꙗ. и шедь вь монастырь и бы҃ мнихь. и вьземь бг҃тво много и ѡтиде. и проꙗвлениꙗемъ великааго архистратига Михаила вьше҃ вь горѫ Лѣсновьскѫѭ. и сьз҃а.

[1]) Мсб. IV, 301—302.
[2]) Записи, II, 330.
[3]) За имотното състояние на мон. гл. прибавкитѣ.

храмь вь имѧ стаа҇го архистратига и игоумена постави и мьнихы сьбра, и тоу ѡстави все имание свое. и ѡшедь въ горѫ и мльчаше вь бдѣнии, мл҃твѣ, безь сна прѣбываѧ дн҃ь и нощь и много томлениꙗ приемь ѿ бѣсовь и сьтвори л҃ лѣт. и пришедь вь монастырь и прѣстависѧ, и сьтвори тѣло его вь земли дроугыⷯ л҃ лѣт, и проꙗвисѧ етероу роусиноу вь градѣ Срѣдечьстемь и прииш҇е и изѧть и сьтвори ковчегь и тоу положи мощи его. сьтворьшоу же чюдесь много, слѣпии прозрѣшѧ и хромии исцѣлѣшѧ, поражени ѿ дхь нечистыхь вси исцѣление оулоучишѧ прикосновениемь стыⷯ мощеи; и по многоу врѣмени прѣнесены бышѧ моще его вь граⷣ Трьновь Бльга(ра)рьскы (sic) и положены бышѧ вь Трьпезици оу стыⷯ ап҃ль, идеже и до нн҃ѣ лѣжѧть, точѧщи исцѣлениꙗ и до сего дн҃е.

II.

Житие прпбнагѡ оц҃а: Гаврыила Леснóвскагѡ:[1]

Сéи пр҃пбни гавриꙑлъ бѧше ѿ странѝ Ѡсéчкѡмъ пóле родúтелемъ богáтꙋ ѕѣло, и̑ бл҃гочестúвꙋ. блúзъ цáрскимъ совѣ́тникъ бѧ́ше. неимꙋ́щꙋ чáдо: и̑ тáко дн҃ъ и̑ нóщъ слѣ́зи проливáше, и̑ кѡлѣ́на преклонѧ, мл҃тви бг҃ꙋ воздавáше, оу̑подобúсѧ, ꙗ҇кѡ же Е҆̂фимиáнъ творѝ тúхимъ срц҃емъ бг҃ꙋ огодúвшимъ. бг҃ъ почúнною мнóгою просѧ́щимъ, дáрꙋетъ и̑ родѝ чáдо, и̑ бúстъ неизглагóланаѧ рáдостъ и кртúша ѿрока, и̑ растѧ́ше ѿ҃троче и̑ креплѧ́ше дх҃омъ ст҃имъ и̑ бúвшꙋ лѣ́та ѿ҃книжномо оу̑ченї́емъ, и̑ родúтели е҆̂гѡ̀, дáша оу̑чúти съ кнúкъ и̑ мúнꙋ́вши мáло врéмѧ, всѧ́ пи҃сáнїѧ разꙋмѣ́въ, не еди́номъ ꙗ҇зúкомъ, но мнóгимъ. "А҆ е҆ѵ҃лскꙋю кни́гꙋ еди́нъ чáсъ не ѡстáвлше ѿ рꙋ́ки своеѧ̀. би́вшꙋж ѡ҆̂ брáчномъ лѣ́та роди́тели сочетáша е҆̂гѡ̀ брáкомъ, ѿ дóбра и̑ цр҃ка рóда, 'А҆ ст҃ы́й нѝ ѿ нютъ неизволѧ́ше гóре рꙋ́цѣ воздви́заше дабѝ сохрани́лъ дѣ́вства своегѡ̀ и̑ припадѐ на моли́твꙋ дéнъ и̑ нóшъ ѿколъ моли́тва и̑ крѣ́постъ ѝ всѧ́кї стрáсти побѣ́да различни́ы. пóсланъ бы́стъ а҆̂рхáнгелъ Михаи́лъ и прїéмъ

[1]) Запазвамъ правописа на прѣписа отъ Ивана попъ Христевъ отъ Кратово. Само собственитѣ имена прѣдавамъ съ главни букви.

дѹшѹ ѿ сѹпрѹгѹ ѐгѡ̀. А стиы омолѝ родители да ѿпѹстатъ егѡ̀ ѿ тве́рдїи адама́нтъ оуподо́бисѧ ꙗ́кѡ же Алексїѧ бжїи члкъ. и родители ѿпѹстиша ѐгѡ̀ смѝромъ преподо́бнии же ше́дъ и́дѧше пѹте́мъ ѡбрѣ́те не́кѡѐгѡ̀ дїа́кѡна, именемъ Ѳѡмъ, на пѹтѝ цѣлова́вшесѧ бра́тскимъ цѣлова́нїемъ и сѣ́дшѹ и́мѧ на пѹтѹ и бесѣ́да мно́га простре́ша и оуснѹша ма́ло во снѣ ꙗви́сѧ а҃глъ гдн҃ъ и речѐ сто́мѹ воста́ни и и́ди на поле Ѿсиче на мѣ́сто а҃зъ ти покажѹ и та́мо оустро́й хра́мъ, ро҃ство̀ престїѧ бц҃и. И сти воста̀ ѿ сна́ и течѐ повѣ́да родителемъ своимъ родители же да́ша ѐмѹ имѣ́нїѧ доволно на всѧ́кѹ потре́бѹ и возвижѐ хра́мъ реченномѹ мѣ́стѹ, со всѧ́кимъ оукраше́нїѧ. и па́ки приыдѐ пр҃ный, въ монастирь Лесно́вскый поклонїсѧ и взе́мъ ѐгѡ̀ ѐгѹменъ и вопросѝ ѐгѡ̀. за кои ве́щи прише́лъ ѐсѝ ча́до, ѻнъ же извѣстѝ и повѣ́да игѹменѹ всѧ̀ подро́бнѣ, и ѐгѹменъ прїа́тъ ѐгѡ̀ на мно́го днѝ и́скѹшаше ѐгѡ̀ съ различнимъ искѹше́нїемъ оусмотрѝ ѐмѹ смире́нїе и терпѣ́нїе. добръ подвикъ на мл҃твѹ дерза́ше постри́же ѐгѡ̀ агг҃лскимъ ѡбразомъ, би́вшѹ ма́ло вре́мѧ припаде́ преподо́бни проше́нїемъ, да́лъ бл҃госло́венїе ѐгѹменъ за не́кой скїтъ, близъ пр҃мо манастирь въ долъ пра́мо Зле́тово. и егѹменъ дадѐ емѹ мѝръ, преподобный же приыде до́лъ, дово́лно днѝ пребѝвъ та́мо молча́нїе и сна̂ николиже непрїѧ́ста, но сле́зи точа́щѹ де́нъ и но́щъ. мл҃твѹ бг҃ѹ, оусе́рдно воздава́ще Авелъ бг҃ѹ же́ртвѹ посила́ше и мирстиы пришет-шимъ ко сто́мѹ исцѣленїе прїе́млюще, ѿ различни недѹгъ и бѣсо́въ мно́гыи и́сцѣле́нїе и прочиа̀ потомъ мно́гою за исцѣле́нїе прихо́дѧщимъ къ немѹ. А пр҃пбнїи сла́ви ра́ди лютскїѧ, ѡста́ви то́й ски́тъ,, и преиде во странѹ Лѹково, въ не́кои ма́ли де́бръ и та́мо ма́ло вре́мѧ пребѝ. Та́и де́баръ никои незна́ѧше слѹчи́сѧ воеди́нъ де́нъ не́кои па́стирь пасѹще ко́злищъ оусмотри́въ пр҃пбнаго стоѧ́ща на моли́твѹ и при́те́къ па́стирь припадѐ на колѣ́на ко сто́мѹ, просѝ бл҃ве́нїе и стїй речѐ ѐмѹ, бѹ́дѝ тебѣ, и воста́въ па́стирь гл҃ѧ, ѿче стїй грѣ́хъ ра́ди моегѡ̀, всѧ ко́злищъ погибо́ша ѿ не́коѧ ѡгненаѧ бо́лестъ, мо́лимъ тѧ бг҃а ра́ди, сотворѝ мл҃твѹ нане́мъ и речѐ ѐмѹ стїй небо́йсѧ ча́до хокѣ бо́гъ да ѡбра́тне печа́лъ твою̀ на радост'. и́маше тамо ка́менъ и́ско́панъ, по́лнъ вода́ми; ѿ дождевнимъ налїе́нїемъ и́спо́лненъ. до . ю: мѣри вода́мъ, и прїидѐ стыи близъ ка́менѹ прекло́нъ колѣ́на возве́дъ ѡчи и

рѹ́цѣ на нбо, моли́сѧ бг҃ѹ и прекр҃ти во́дѹ кр҃нимъ зна́менїемъ и почерпа̀ во́дѹ и́зъ ка́мене и да́дѐ пастирѹ и речѐ е́мѹ возми́ ча́до и покропѝ ко́злищъ, и взе́мъ во́дѹ па́стиръ покропѝ козлищъ слобо́дисѧ здра́ви ѕѣло̀ бл҃годарѝ па́стиръ ст҃о́мѹ. 'А пр҃пбни ѡ҆ста́ви то́и дебръ пришедъ да́лной г ри и непри́холи́мѣй, оу҆ не́кои верхъ ˝Ѳбловъ ꙗ҆́ко же сказа́етсѧ гре́чески Ѳ҃ронгило. Та́мо мно́га времена̀ и лѣ́та живѐ посто́мъ и мѹ ченїемъ без' сна̀ пребива́ше о҆́тъ бѣ́совскї́ѧ за́висти многи скорби и томле́нїѧ терпа́ше, мл҃твою прогона́ше и҆́хъ и ѡ҆пол- чишисѧ ꙗ҆́кѡ добри и тве́рди а҆дама́нтъ, поживе́ же та́мо доволно лѣ́та: л҃: и та́мо престависѧ въ жизнъ вѣ́чный та́мо ѿ бра́тїѧ никои не зна́еше, не́коѧ ма́ла пе́щера и҆дѣ́же почива́хѹ мощи ст҃а́гѡ оу҆гѹле́мъ оу҆жа́зъ и мислъ падо́ша, и необрѣто́ша помишла́хѹ въ нѣ́кои да́лнѣй стра́нѣ пресели́лъ сѧ е҆́стъ по не́колико ма́ло днѝ, ꙗ҆ви́сѧ пр҃пбни во гра́дъ Ѳре́децъ, не́коемѹ мона́хѹ і҆́менемъ і҆ѡсифъ родомъ рѹсиꙗнимъ сі́и бѧ́ше смире́нъ и ѿ всѧ́кїѧ ми́рскїѧ ве́щи воздержа́нъ. постомъ и мл҃твѹю бодренъ бг҃ѹ, оу҆годенъ и мнѧше тоѧ видѣ́нїе да не е не́кое прелще́нїе, дрѹга́ѧ нощъ па́ки ꙗ҆ви́сѧ, пр҃пбный и речѐ 'І҆ѡсифѹ послѹ́шай пойди оу҆ ве́рхъ ˝Ѳбловъ и та́мо ѡ҆брѧ́щеши мо́щи, принесе́нѹ бити оу҆ монасти́ръ Лесновски, мона́хъ ѕѣло пристра́шенъ би́въ, и па́ки таѧ́ше пре́зъ та́ѧ нощъ, па́кн ꙗ҆ви́сѧ ст҃ы и речѐ, богомъ заповѣ́даном' 'А҆зъ сказа́хти. и востанъ а҆́бїе мона́хъ прите́къ повѣда̀ митрополи́тѹ ѡ҆видѣ́нїе е҆́мѹ, митрополи́тъ вопросѝ гра́ждани и ѡ҆кресна́ѧ се́ла и҆́ма ли въ на́шои е҆па́рхїи Ѳбловъ верхъ, и тї́ѧ реко́ша неймамо тако́ваго мѣ́ста въ на́шои е҆па́рхїи. писа̀ митрополи́тъ по дрѹгі́и епископовъ гдѣ̀ и на коѧ стра́на и держа́ва зове сѧ Ѳбловъ ве́рхъ, и прїиде писа́нїе оу҆ Ѕлѣ́тово на епі́скопа. е҆пи́скопъ видѐ писа́нїе, вопросѝ мѣ́сто ра́ди и каза́ша е҆мѹ̀ мѣ́сто, писа̀ е҆пи́скопъ въ на́шой е҆па́рхїи и҆́ма Ѳбло ве́рхъ и҆звѣ́щено би̑ митрополи́тѹ и пое́мъ митрополи́тъ 'І҆ѡсифа и прочиꙑ сщ҃енници и презви́тери и кнѧзи прише́дше оу҆ манасти́ръ Лесно́вски сотвори́ша бде́нїе, би́вшѹ днѝ пое́мъ митрополи́тъ епископа, 'І҆ѡсифъ и монасти́рски е҆гѹ́менъ, и прочих сщ҃е́никѡвъ и прии́доша въ горѹ ˝Обловскѹю. Тѹ нощъ па́ки ꙗ҆ви́сѧ ст҃ы́й ѡ҆́цъ 'І҆ѡсифѹ речѐ е҆мѹ̀, блйзъ е҆смъ тебѣ̀ волѣвои стра́нѣ, и а҆́бїе воспрѧнѹ ѿ сна̀ 'І҆ѡсі́фъ ста̀ на мл҃твѹ, прише́дшѹ днѝ прїиде 'І҆ѡсифъ рече́нномѹ мѣ́стѹ ѡ҆брѣте мо́щи ст҃а́го и поклони́сѧ мо́щемъ и митрополи́тъ со епи́скопомъ,

и҆ ѥгꙋ́менъ и҆ про́чіи сщ҃е́ници, мона́си и҆ кнѧ́зи. Ѿ вели́ка сла́ва и҆ ра́досъ, исхожда́ше бл҃гооу́ханїе ꙗ҆́кѡже ши́покъ кри́нъ бл҃гово́нныи и҆ бы́вшꙋ пренесе́нїе мо́щи оу҆ мн҃ти́ръ Лесно́вски мно́ги ѿ не́дꙋкъ разли́чнихъ и҆сцѣле́нїе прїѧ́ша, за мно́гаѧ лѣ́та въ тоѧ̀ ѻ҆би́телъ почива́хꙋ мо́щи ст҃а́го, и приходѧ́щимъ съ вѣ́рою, прокаже́нии ѿ дх҃ъ нечи́стихъ, скораѧ помо́щъ и҆ исцѣле́нїе оу҆лꙋча́хꙋ, во гра́дъ Кра́тово и҆ма́ше не́кои а҆рмені́нъ, велмѝ бг҃а́тъ неимѣ́ѧше ча́да токмо є҆ди́нои дѣви́ци, и҆ тои и҆мѧ́ше рꙋка̀ де́снаѧ сꙋ́ха пришѐдъ во монасти́ръ поклони́сѧ ст҃и́мъ мо́щемъ и҆ ѿ того̀ ча́са исцѣлѐ рꙋ́ка дѣви́цѣ. та́кѡжде и҆ дрꙋ́гомꙋ кнѧ́зꙋ и҆сцѣли̇̀ ѻ҆́трока ѿ дх҃ъ нечи́стихъ. Поне́колико вре́мѧ бы́вшꙋ владѣ́нїе ꙋ тои де́ржави и҆ землѝ, Михаи́лъ вели́кїи, кнѧ́зъ Болга́рскїи, добрѣ́ оу҆строѧ́ваше вла́дѣнїе и҆ держа́ви и своеѧ̀ врагъ за́вистїю ра́ди, возбꙋдѝ нѣ́коегѡ є҆́ллинина ро́домъ ѕѣло̀ бога́тъ мꙋ́жъ си́ленъ и҆́менемъ Маврага́нъ, ста́ проти́вꙋ Михаи́лꙋ, и подиже бра́нъ на него̀ и҆ завладѣ́ и҆ держа́вꙋ є҆гѡ̀, па́ки Михаи́лъ оу҆крѣпи́всѧ собра̀ воинство ста против поганнаго и҆ бѝ бата́лїѧ мегю̀ двѣ́ма побѣдѝ Мавра́нъ Михаи́ла и҆ бѣжа̀ во странꙋ̀ Ра́тковицꙋ, тамѡ ѡ҆брѣ́те и҆сто́чникъ своинство́мъ и҆ почѝ ма́ло тꙋ̀ и҆ горко заплака̀ и помоли́сѧ бг҃ꙋ и҆ речѐ грѣ́хъ ра́ди мои побѣдѝ на́съ пога́нинъ. Паки воздви́ рꙋцѣ горѣ благодарѝ, поможи́мъ препо́добне ѻ҆́ч҃е Гаврии́ле, много ти́хъ согрѣши́хъ, не ꙗ҆́кѡ роди́тели мои добрѣ̀ послꙋ́жиша тебѣ̀ а҆́зъ стави́хтѧ, и҆ ви́дѣхънꙋ́ждꙋ предъ ѻ҆ч҃и́ма мои́ма помоли́сѧ и҆ оу҆спѐ ꙗ҆ви́сѧ є҆мꙋ̀ ст҃ыи, во снѣ̀ и҆ речѐ є҆мꙋ̀ воста́ни Михаи́ле и҆ и҆дѝ оу҆ Ѕлѣ́тоꙗо къ сїю нощъ, и҆ зе́ми два́ воина съ копїе, и҆ и҆ди оу҆ Ра́таницѣ и҆ оу҆бѝ Маврага́на, не бойсѧ а҆зъ є҆смъ стобо́ю. и҆ воспрѧнꙋ́въ Михаи́лъ ѿ снѝ а҆бїе повелѐ войномъ и҆ прїидѐ оу҆ Ѕлѣ́тово и҆ бистъ нощъ часъ ѕ҃: поемъ два́ воина съ тобо́ю ни́чесо́же не взѧ́ша токмо поєди́номъ копїе придоша въ пала́ти Маврага́нови. ѡ҆ чꙋ́до, толико во́инства и҆ стра́жи ни ѿню́дъ ко́и оу҆смотри. защище́нїемъ бж҃и и҆мъ, ꙗ҆́кѡже фараѡ́нꙋ потопле́ннимъ, ѻ҆́чи и҆мꙋ́тъ и҆ не оу҆зрѧ́тъ, и҆ толкнꙋ́вша во врата̀ и҆дѣ́же спѧ́ше, и҆ ѿверзостасѧ врата̀ и҆ внидо́ша и҆дѣ́же спѧ́ше Маврага́нъ. Михаи́лъ со двѣ́ма во́инома и҆ Михаи́лъ ѻ҆у҆потребѝ копїе па́ки ѻ҆у҆бо́ѧсѧ и҆ внеза́пꙋ созадѝ ста̀ п҃пеныи фатѝ рꙋки кнѧзꙋ и҆ прободе Маврага́на такожде и҆ воини сотвори́ша и а҆бїе ѿ тꙋ́дꙋ и҆зидо̀ша и҆ прии҆доша во своѧ̀ сїи бы́вшꙋ днѝ. взе́мъ Михаи́лъ во́инство своѐ нападе на

палáти ѐгѡ̀, и поразѝ ѐгѡ́ ѡ̓гнемъ сожежѐ ѝ поганѝхъ воиновъ разгнà ѝ истребѝ ꙗ̓кѡ пшенѝца ѝзбран"а ѿ тернїе ѝ бѝ тѝшина велїѧ, по тóмъ чéсно прихождѧ́шїе Михайлъ кнѧ́зъ ко ст҃омъ покланѧ́шесѧ доволно ѝмѣ́нїе подавáше, ѝ почи ѡ̓ г҃дѣ, по тóмъ прїѧ̀ держáвꙋ ̓Іѡнъ Ѻливéрхъ ѕѣлò крáсенъ лицéмъ, не тóкмо лицéмъ, но ѝ д҃шею вéсма хитрпѝсецъ, не едѝнимъ ѧзѝкомъ но многимъ въ палáта сéрбскога ц҃ра Стéфана сѝлнаго, пéрвыи совѣ́тникъ ѝ пѝсецъ бѧ́ше ѕѣлò ѹ̓сердїе ѝ любовъ п пбномꙋ ѡ̓ц҃ꙋ Гаврилꙋ ѝмѧ́ше мн҃тѝръ мáлаѧ цéрковъ бѧ́ше Іѡ̓нъ млтвами ȃрхистратѝга нбн҃ыхъ сѝлъ ѝ пр҃пбнагѡ ѡ̓ц҃а воздвѝже цéрковъ доволно широтáмъ ѝ висотáмъ совсѧ́кимъ ѹ̓крашéнїемъ ѹ̓строѝ, млтвами ст҃óмꙋ, ѝ бѝстъ ѝсцѣлéнїе ꙗ̓кѡже рѣкà точáщи, на многаѧ лéта тишинȃ бѧ́ше зáвистїю рáди дїáволски нéкои тꙋрки цр҃ъ ̓Ѧмꙋрáтъ ѿ Шáмъ подѝже брáнъ на сéрбомъ, трѝста сотъ тѝсѧщъ воиновъ. разꙋмѣ́въ тó, патрїархъ бол҃арски во гратъ Тéрново ѹ̓боѧсѧ сожжéнїе рáди прийдè ѝ взéмъ мóщи пр҃пбнаго пренесè ѝ положѝ ѝ въ Трапéзецъ ѹ̓ ст҃ины ȃп҃лъ, ѝдѣ́же лежѝтъ ѝ до днè сéго, точатъ исцѣлéнїе: ȇмꙋ́же слáва въ вѣ́ки вѣковъ Ѧмѝнъ:· :· :· :·

III.

Изъ службата на св. Гаврила Лѣсновски.

Слáва глáсъ е҃:

Веселѝсѧ пꙋстѝнѣ, воспитáвши бл҃жéннагѡ ѡ̓ц҃а Гаврийла радꙋ́йсѧ гѡрò прїéмшаѧ мощи преслáвнаѧ, велѝкаго страстотéрпца, Оц҃а Гаврїыла. Къ немꙋ́же притекáющины всѝ рóды зéмленнины лѝкъ состáвлше, соглáсно вопїемъ Хр҃тꙋ бг҃ꙋ нáшемꙋ емꙋ́же ти радꙋешисѧ ѝ предстóиши со ȃгг҃ели предъ пр҃толомъ слáви ȇгѡ̀ вовозвеселѝлъ ȇси зéм'ю своѝ ѹ̓подобївсѧ непостꙋпно во ѡ̓бластъ Лесновскꙋю достóйно тѧ воспѣвáемъ вси рóди, непрестáнно тѧ ѹ̓блажáемъ. (л. 4).

Св. Прохоръ Пчински. Ако вземемъ прѣдъ видъ реда на имената на сѣверомакедонскитѣ светители въ житието на св. Якима и въ други нѣкои стари забѣлѣжки и черковни пѣсни, трѣбва да прѣдположимъ, че слѣдъ св. Ивана Рилски по врѣме до него най-близу е стоялъ св. Прохоръ. Тъй, Якимовото житие дава слѣдния редъ на изпост-

ницитѣ: новосїѧ́нный ѻ҆ц҃ъ ІѠа́ннъ, про́хоръ, и҆ гаврїи́лъ, и҆ прп҃бный ѻ҆ц҃ъ на́шъ Ішаки́мъ. Въ единъ сборникъ отъ XVI в., сега въ Бѣлградската академска библиотека № 24, четемъ . . . д҃. звѣзди иже въ послѣдниа врѣмена просїавше: Прохора Пшинскаго, Ішакума Сърандапорьскаго, Иларїѡна Мьглѣнскаго и҆ Гаврїила Лѣсновскаго [1]). Тази бѣлѣжка, освѣнъ че поставя Прохора прѣдъ Якима и Гаврила, но тя учи и друго: като поставя Прохора и Якима прѣдъ Илариона Мъгленски, който е живѣлъ прѣзъ XII в († 1164)[2]), тя иде въ съгласие съ поставеното по-горѣ мнѣние, че животътъ на св. Якима се отнася къмъ края на XI в. А прѣзъ този вѣкъ е живѣлъ, както ще посочимъ, и св. Прохоръ.

Макаръ и да се бѣха дали нѣколко извѣстия и статии за св. Прохора отъ Хана [3]), Йовановича [4]), Каранова [5]), Новаковича[6]), сѐ до послѣдньо врѣме не бѣше обнародвано научно житието на светеца, ако не смѣтаме некритично печатаното въ Бѣлградъ прѣзъ 1879 г. за нуждитѣ на черквата. Неотколѣ, Иванъ хаджи Василевичъ въ своята книжка за свети Прохора Пчински и неговия монастирь, Бѣлградъ 1900, обнародва житието на светеца по прѣписъ отъ края на XVIII или началото на XIX вѣкъ, както и часть отъ други прѣписъ. Добрѣ щѣше да направи авторътъ да обнародваше и третия прѣписъ на житието, съ който и сега си служатъ въ монастиря. Що отъ това, че въ него житие било писано за св. Прохора, че билъ родомъ же болгаринъ? Сличени едно съ друго тѣзи жития биха могли да ни позволятъ да сѫдимъ и за по-стария имъ изворъ, какъвто отрича Василевичъ[7]), при все че го е имало. Тъй, Паиси Хилендарски твърди най-положително, че още прѣди 1762 г. той е челъ житието на св. Прохора, въ което се описвали на широко дѣянията на светеца (писано пространо къ житїи его)[8]). Самъ игуменътъ на

[1]) *Стојановић*, Записи I, 180.

[2]) *Голубинскій*, Краткій очеркъ, 660.

[3]) Reise von Belgrad nach Salonik, 2-e Aufl. Wien 1868, стр. 87 и слѣд.

[4]) Срв. Гласник XLIX, 316 и слѣд.

[5]) Мсб. IV.

[6]) Споменик XXIX, 1 и слѣд.

[7]) Свети Прохор, 8—9.

[8]) Изд. Теодоровъ, 113.

монастиря, Диониси, пише прѣзъ 1851 г. какво той прѣписвалъ службата и правилото на св. Прохора отъ ρукописъ на зецки кожени книга[1]). Службата и житието на светеца се намиратъ и въ ржкописа на Скопската българска митрополия въ прѣписъ отъ 1847 г., правенъ въ Кратово. Слѣдователно, подобно на св. Ивана Рилски, св. Якима и св. Гаврила, и св. Прохоръ е ималъ свое старо житие, което е запазено само по нови прѣписи.

По устнитѣ легенди и по житието можемъ очърта живота на св. Ивана-Прохора Пчински въ слѣднитѣ редове. Прохоровитѣ родители се викали Иоанъ и Ана; тѣ живѣели въ едно овчеполско село, дѣте се родилъ и бждещиятъ пустиножитель. Кога станалъ Прохоръ на брачна възрасть, родителитѣ му го посъвѣтвали да се ожени, но юношътъ, бидейки влѣченъ къмъ духовенъ животъ и съзерцание, напусналъ домашнитѣ си и се поселилъ въ една пещеря край Старо-Нагоричино, въ жеглиговския (сега кумановски) край. Въ тази пещеря (срѣщу старонагоричката черква св. Георги) Прохоръ прѣкаралъ дълги години строгъ изпостнически животъ. Тамъ веднажъ пустиножительтъ билъ посѣтенъ неочаквано отъ единъ ловецъ (споредъ други овчарче), по име Диогенъ. Прохоръ прѣдрекълъ на Диогена, че ще стане царь у Цариградъ (. . . Диωгене реченω естъ да идешъ ȣ Цариград и бȣдеши царъ, но егда взидешъ на прѣстолъ помени и мене старца)[2]) и го замолилъ да си спомни за стареца, кога седне на прѣстола. Че дѣйствително Диогенъ е билъ историческо лице и правилъ бунтъ противъ Византия и, отъ софийски войвода станалъ императоръ (1067—1071), това се посочи по-горѣ, стр. 43—46. Замѣсването на Диогеновото име въ житието и устнитѣ прѣдания установяватъ покрай друго, че Прохоръ билъ по-старъ съврѣменикъ на Романа-Диогена и че, слѣдователно, живѣлъ прѣзъ XI вѣкъ.

Когато усѣтилъ, че въ жеглиговския край ще надойдатъ нѣкои варваре, диви човѣци[3]), вѣроятно печенѣзитѣ, часть отъ които прѣзъ 1049 г. бѣха поселени въ овчеполскитѣ

[1]) Споменик XXIX, 6; *Васильевић* Свети Прохор. 8.

[2]) Id. ib. 14.

[3]) Id. ib. 12.

села, Прохоръ се прѣмѣстилъ въ по-уединена планинска мѣстность Козякъ. Тамъ на единъ отъ западнитѣ склонове на планината, надъ рѣка Пчиня, светецътъ си избралъ постница и тамъ се поминалъ. Царь Диогенъ се сѣтилъ за Прохора, та отишълъ въ жеглиговската страна, дѣто той знаелъ светеца (царъ Дїωгенъ прїиде в҆ областъ жеглиговстѣи),[1]) построилъ монастирь св. Георги[2]) и проводилъ человѣци да дирятъ прѣмѣстилия се въ Козякъ старецъ. Прохоръ се билъ поминалъ, та человѣцитѣ намѣрили мощитѣ му въ пещерята. Дїогенъ приде к пещерꙋ, поклонисѧ ωбретенїе мощы светаго, почести его многω оусердно и, като поискалъ да ги прѣнесе въ новопостроения жеглиговски храмъ, светецътъ се явилъ на сънѣ Диогену и пожелалъ да не се прѣнасятъ тамъ мощитѣ му. Тогава царьтъ заповѣдалъ да издигнатъ малка черква св. Лука на дѣсно отъ Пчиня и друга голѣма—св. Прохоръ, на лѣво отъ рѣка Пчиня, подъ село Ябланица, и тамъ поставилъ мощитѣ му. Деньтъ на светеца е на 19-и октомври, смѣсенъ съ този на св. Ив. Рилски,[3]) а се празднува на 19-и септември[4]).

И тъй, монастирьтъ на св. Прохора Пчински, наричанъ и св. Отецъ, както се викатъ и свв. Иванъ Рилски, Якимъ и Гаврилъ въ своитѣ покраини, е билъ съграденъ още прѣзъ XI в. Слѣдъ Асѣновци, сръбскиятъ краль Милутинъ, като освои сѣверна Македония, поднови между други и Пчинския монастирь[5]). По-нататъшната сѫдба на монастиря е позната твърдѣ откѫслечно. Отъ единъ надписъ на монастирския зидъ се учимъ, че храмътъ на св. Прохора е траялъ прѣзъ началото на турското робство. Споредъ него, прѣзъ 1489 г. чер-

---

[1]) Id. ib. 16.

[2]) Това е Нагоричкиятъ монастирь при р. Серава. Той е сѫщиятъ „Вирпински“ надь Сєрѣвѫ, както стои у грамотата на Конст. Асѣня, дадена на този монастирь, основанъ отъ царя Романа (Грамота у *Срезневскій*, Свѣдѣнія и замѣтки LXXX—XC, 15).

[3]) Въ житието обнародвано отъ Василевича криво стои і҃д вм. і҃ѳ, написано тъй поради смѣсванье отъ прѣписвача на д съ ѳ.

[4]) Въ житието четемъ: м҃ца септемврїи ѳ҃і д҃нъ памѧть . . . Прохора, а въ службата: мѣсеца октомврїи ѳ҃і день памѧть . . . Прохора.

[5]) *Šafařik*, Památky, 60.

квата била изписвана съ иждивението на Марина, попъ Радоневъ синъ, отъ Кратово[1]). Пъкъ и отъ слѣднитѣ вѣкове има бѣлѣжки, че монастирьтъ е животувалъ както Богъ далъ. Въ монастирската библиотека още се пазятъ ръкописи главно отъ XV и XVI вѣкове. Отъ бѣлѣжкитѣ по тѣхъ и по ръкописи пръснати другадѣ узнаваме за просѫществуваньето на монастиря. Тъй на единъ миней четемъ чстніе ѡбители и сщеніе храмъ преподобнаго ѡца нашего Прохора . . . въ лѣ. . зои (7078—1580); на едно евангелие стои: . . . придохъ въ монастиръ стаго ѡца Прохора. . . . ва лето ,з тисѹщъ и ,сз (7206—1698)[2]); прѣзъ 1725 г. скопскиятъ митрополитъ Кирилъ взема една книга отъ Пчинския монастирь[3]); на единъ миней е записано: . . . въ обители свѣтаго оца Прохора пшинскаго аѱмд (1749); на споменатото евангелие: да се знае кога ѹмре Милентіа монахъ ва монастиръ пшински лето 1791[4]). Отъ една бѣлѣжка на безименна книга, вѣроятно отъ XVIII в., виждаме, че монастирското братство се е състояло отъ около 25 монаха.[5]) Отъ 1816 г. насамъ монастирьтъ не е прѣкъсвалъ сѫществуваньето си, макаръ на врѣме да е бивалъ управяванъ не отъ калугере, а отъ свещеници. Въ Софийския нар. музей се намира часть отъ листъ хартия, на която се изреждатъ синоретѣ и земитѣ на монастиря. Документътъ не е цѣль; прѣписътъ е отъ XIX вѣкъ.

Покрай прочутитѣ обители на свв. Ивана, Якима, Гаврила и Прохора, по-късно възникнали и други по-малки монастири въ сѣверна Македония. По своето народополезно минало заслужаватъ да се споменатъ Бобошевскиятъ монастирь св. Димитъръ край Струма, Карпинскиятъ — св. Богородца между Паланка и Куманово,[6]) Жаблянскиятъ св. Ив. Кръститель въ Радомирско и др. Спомени запазени по стари книги свидѣтелствуватъ, че въ казанитѣ монастири е имало голѣми библиотеки и старателни прѣписвачи.

---

[1]) *Стојановић*, Записи I, 113.
[2]) Срв. у *Васильевића*, 55 и слѣд.
[3]) *Стојановић*, Записи II, 66.
[4]) *Васильевић*, 62.
[5]) Id. ib. 60.
[6]) За Карпинския мон. гл. въ прибавкитѣ.

IV.

Велбуждското княжество.

Историята на велбуждското княжество или войводство съвпада съ сѫдбоноснитѣ врѣмена на турското нашествие на Балканския полуостровъ. Княжеството възниква прѣзъ срѣдата на XIV вѣкъ, разширява се по земитѣ между Струма и Вардаръ, съ столица въ Велбуждъ, живѣе съвсѣмъ независимъ самостоенъ животъ, става васално на турцитѣ при износни условия, прѣживѣва търновското царство и, слѣдъ владичеството на своитѣ господаре—Евдокия, Драгаша, Константина, Юсуфа, слѣдъ едно възстание, подпада окончателно подъ турската държава въ XV вѣкъ, за да образува голѣмия кюстендилски санджакъ, който се простиралъ отъ Витоша до Бѣласица, отъ Вардаръ до Струма, па дори и прѣко тѣзи граници.

Основание на княжеството и задружно владѣние на Дѣяновци.

Слѣдъ смъртьта на Душана (20-и декември 1355), въ чиято държава влизалъ цѣлиятъ току-речи западенъ дѣлъ на полуострова, сръбското царство било сполетѣно отъ невъобразимъ разгромъ. Безначалието се повело отъ самия царски родъ. На Душановия синъ и наслѣдникъ, 19-годишния неопитенъ и мекъ Урошъ II, било оспорвано правото отъ чича му Синиша, който се прогласилъ за царь на гърци и сърби въ Тесалия. Душаница—царица Елена, вмѣсто да защити сина си Уроша, взела сама да властвува, особено пъкъ като намѣрила и подрѫжка между нѣкои велможи. Маджаретѣ ударили на Бѣлградъ и го освоили, а гърцитѣ отнемали една по друга южнитѣ области. Сръбската държава, съставена отъ различни народни единици—сърби, българе, албанци, гърци, безъ яко политическо срѣдище, въ кѫсо врѣме била подѣлена между дотогавашнитѣ областни управители на царството: Дѣяновци, Мрънявчевци, Балшичовци и др. Приживѣ на Душана деспоти и севастократори на сѣверна и източна Македония били Дѣянъ, Оливеръ и Богданъ.

Дѣянъ билъ синъ на македонския войвода Жарко[1]) и зеть на Душана, по сестра му Теодора, която послѣ въ монашество се нарекла Евдокия. Бащинията на Дѣяна, който въ паметницитѣ се зове севастократоръ[2]) и деспотъ[3]), била въ жеглиговската жупа. Тя му била утвърдена отъ Душана въ 1354 г.[4]) и обхващала дѣлове отъ сегашнитѣ кази: кумановска, скопска, гилянска, прѣшовска и паланешка, както личи отъ селата дадени Дѣяну отъ Душана[5]). Селище Жеглигово не е имало; това име се е давало само на жупата[6]). Освѣнъ села и черквата св. Богородица, не се споменава нѣкой по-голѣмъ заселенъ центъръ. Центърътъ на Дѣяновата бащина ще да е билъ около Нагоричино и Архилевица (сега Алинци въ Страцинъ-планина), дѣто Дѣянъ **ıесть сьзидаль ȣ своıеи баштинѣ оу земли жеглиговской а ȣ мѣстѣ рѣкомѣмь Архıлıевица** черква Въведение Богородично[7]). И Куманово било тогава село[8]).

Дѣянови съврѣменици и владѣтели на съсѣднитѣ източни

---

1) Срв. издирваньето на И. Руварца въ неговата книга О кньезу Лазару, Нови Сад, 1888, стр. 107.

2) Душанъ нарича Дѣяна свой братъ . . . **Братȣ цртва ми севастократорȣ Дѣанȣ** (*Д. Аврамовићъ.* Описаніе древностій сербски у Светой гори, у Београду 1847, стр. 51; *Miklosich,* Monumenta Serbica, 143).

3) Дѣянъ е нареченъ „деспотъ“ въ Пчинския помѣникъ, изданъ отъ Новаковича въ Споменик XXIX.

4) Mon. Serb. 145. Тамъ стои **ЅѠНЅ** (6856—1349) при индиктъ 10. Руварацъ изправи датата на 1354, когато е билъ патриархъ Сава. (О кньезу Лазару, 101—105).

5) Срв. хрисовула у *Аврамовића,* 52, у *Miklosicha,* Monumenta Serbica, 142 и сл. Топографията у хрисовула обясни *Д-ръ Іован Хаџи Васильевић,* Драгаш и Константин Дејановићи и ньихова држава, Београд 1902, стр. 44—47.

6) Сега името Жеглигово е съвсѣмъ забравено. Яничаринътъ Михаилъ отъ Островица (XV в.) споменава „поле Зегликовъ“ (Гласник XVIII, 75); по-късно, прѣзъ 1513 г., се говори другадѣ, че турцитѣ оплѣнили Жеглигово, Овче-поле (Стојановић, Записи I, 128) и т. н. Турцитѣ нарекли съ това име (Жеглигова) въздигналото се при тѣхъ село Куманово въ градъ. Това свидѣтелствува пжтникъ Буе (La Turquie d' Europe, I, 168).

7) Monumenta Serbica, 143. Сега Карпински монастирь.

8) Въ единъ хрисовулъ отъ 1326 г. на краля Дечански се поменуватъ селата: Куманово, Слатино, Бѣлѣковци, Лутовица и др., и сега сжществуеищи въ Кумановско (Гласник XLIX, 363).

Душанови области били Оливеръ и Богданъ. Мнозина историци, Николаевичъ, Флорински, Новаковичъ и др., смѣтатъ Дѣяна, Оливера и Богдана за братя. Че последнитѣ двамина са били братя, свидѣтелствува императоръ Кантакузенъ, който лично познавалъ Оливера и Богдана и минавалъ прѣзъ земитѣ имъ [1]). Нѣма обаче свидѣтелство за братството на послѣднитѣ съ Дѣяна. Братя не са били, но са били роднина поради сродяваньето имъ съ Душана: Дѣянъ зеть на царя, а Оливеровица е една отъ царкинитѣ и се нарича „василиса" (царица).[2]) Споменитѣ за Дѣяна спиратъ въ 1354 г., та се мисли, че той не е прѣживѣлъ Душана. Оливеръ сѫщо се изгубва отъ сцената слѣдъ 1355 г.[3]). Богданъ или негови наслѣдници съ сѫщото име се споменаватъ много по-късно, до 1413 г.[4]).

Слѣдъ смъртьта на Дѣяна и Оливера, цѣла сѣверна Македония между Струма и Вардаръ останала въ рѫцѣтѣ на Дѣяновитѣ наслѣдници: съпругата му Теодора, синоветѣ му Йоанъ Драгашъ и Константинъ Драгашъ и дъщеря, съ името на майка си, Теодора [5]). Това присъединение на околнитѣ области е станало било по роднински връзки, било силомъ, съ война. По членъ 41-и на Душановия законникъ, ако нѣкой властитель умре безъ наслѣдници, бащината му

---

[1]) . . . *Μπογδάνου τὸν Λιβέρου ἀδελφόν* (Cant. II, стр. 260).

[2]) Въ единъ записъ въ Лѣсновския монастирь за Оливеровица Мария се казва: *καὶ τῆς πανευτυχεστάτης βασιλίσσης Μαρίας τῆς Λυβεριοης* . . . (Гласник XIII, 293).

Несигурната епирска хроника, дѣто Оливеръ е посоченъ за братъ на българския царь Александра и Елена Душаница и пр., е накарала Николаевича въ статията си за сръбскитѣ Комненовци (Гласник, XII, XIII) да изкара Оливера, Дѣяна, Богдана, Александра, Елена Душанова всички за дѣца на Кесаря Воихна и внуци на Новака Гребострека. Па тъй мисли и Флорински (Памятники законодательной дѣятельности Душана, Кіевъ 1888, стр. 83). Руварацъ поставя Дѣяновци извънъ това родство (О кньезу Лазару, Нови Сад 1888, стр. 97 и 107.)

[3]) *И. Руварац*, О кньезу Лазару, 108.

[4]) Гласник XLII, 308.

[5]) Теодора била женена за Жарка Мркшичъ, а послѣ, слѣдъ 1371 г., като вдовица била дадена въ Зета за Георгия Балшича (Theodora—sorella di Dragas et Constantino, filiuoli di Deano, както стои у Мавро Орбини, цит. у Руварца, 108). Орбини (стр. 287) казва за Теодора, че била „госпожа мѫдра и хубава". Въ монашество Теодора се е викала Ксения (Годишньица Чупића XV, 198).

се дава на неговъ роднина, до третьо братовчедство най-вече: кои властелинь не и оузима дѣце, али пакы оузима дѣцоу, тере оумрѣ, по еговѣ съмрьти баштина поуста (остане) догде се обрѣте оть егова рода, до третіега братоучеда; тъзіи да има еговоу баштиноу[1]). Имаме, обаче изрично свидѣтелство у Халкокондила, че Дѣяновитѣ синове, които се отличавали между съврѣменицитѣ си по своитѣ дарби, проширили бащината си земя, къмъ която присъединили чрѣзъ война много области отъ албанцитѣ и сърбитѣ[2]). Не се знае дали Велбуждъ, прѣди да подпадне въ земитѣ на Дѣяновци, е билъ подъ прѣкото управление на Оливера или на нѣкой другъ по-малъкъ властелинъ. Но тъй или иначе Велбуждъ билъ изгубенъ за сръбското царство слѣдъ смъртьта на Душана, коя година неизвѣстно, и станалъ столица на Дѣяновци[3]).

Сѣверомакедонското княжество на Дѣяновитѣ наслѣдници е било съвършено независимо, както ще видимъ по-долу. То се е управявало изпърво съвмѣстно отъ вдовицата майка Теодора, въ монашество наречена Евдокия, и отъ синоветѣ ѝ. Въ запазенитѣ актове на съуправителитѣ майка и синове Евдокия се титулува „царица“, било поради това, че е била царева, на Душана, сестра, било като прѣка наслѣдница на Неманичитѣ, слѣдъ смъртьта на Стефана Уроша въ 1371 г. По-голѣмиятъ ѝ синъ Иоанъ Драгашъ се подписва въ тѣзи актове „деспотъ“, а по-младиятъ Константинъ—„господинъ“. Пълната външна и вътрѣшна независимость на княжеството трѣбвало да пострада слѣдъ прочутата Маричка битка въ 1371 г. За участието на Дѣяновци въ тази битка срѣщу турцитѣ нѣма запазено ни едно домашно или чуждо изрично извѣ-

---

[1]) *Новаковић*, Законик цара Душана, 1898, стр. 37 и 171.

[2]) *Ἐνταῦθα μὲν οὖν ἐγγυᾶται Κωνσταντῖνος ὁ Ζάρκου, Δραγάσεω δὲ ἀδελφός, ὃς ἐκείνου τελευτήσαντος τοῦ Ζάρκου ἦν ἀνδρῶν ἄριστος τὰ ἐς σύνεσίν τε καὶ πόλεμον, οὐδενὸς λειπόμενος τῶν ἐς ἐκεῖνον τὸν χρόνον, καὶ πρός τε Ἀλβανοὺς καὶ Τριβαλλοὺς πολέμους διαπολεμῶν χῶραν τε αὐτῷ ὑπηγάγετο οὐ φαύλην, καὶ ἐπὶ τῇ τελευτῇ αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ κατέσχε τὴν χώραν καὶ ἐφοίτα ἐς τὰς βασιλέως θύρας.* (*Chalc.* De reb. turc. II, 81.)

[3]) Най-вѣроятно изглежда, че окончателното отцѣпванье на Дѣяновци отъ сръбската Стефанъ Урошова власть е станало въ 1366 г., когато Вълкашинъ се отдѣли отъ Стефана Уроша и се прогласи за самостоенъ „краль“.

ствие, ако не смѣтаме туй у Спиридона — воздвижеся Вълкашинъ крал и сынъ его Марко Кралювик, и братъ его Углешъ деспот, и Константин деспот, княз сярскій, иніа князи мнози . . .[1]) Отъ друга пъкъ страна, народната повѣсть за Маричкия бой разказва, че тогава Дѣяновци се отдѣлили отъ сръбскитѣ войводи: „Марко синь краля Вукашина, и Костадинь Жеглиговаць, синъ воеводе Деяна и Драгашъ. те три велике воиводе одбегоше од србске господе“ [2]). Тъй или иначе т. е. участвували въ боя срѣщу турцитѣ или не, турското нашествие сполетѣло и тѣхната земя прѣзъ сжщата 1371 г. За това говорятъ турскитѣ и византийски извѣстия. Това събитие е отбѣлѣзано у Халкокондила съ общи думи,—че слѣдъ заеманье царщината (въ Тракия) на българетѣ, Мурадъ си подчинилъ и Драгаша синъ Жарковъ (resp. на Дѣяна Жарковъ) и Богдана, който владѣлъ Родопитѣ, както и други войводи на сърби, елини и албанци [3]). Турскиятъ географъ Хаджи Калфа забѣлѣзва: „Този градъ (Кюстендилъ) е билъ българска столица. При покоряванье на тѣзи земи прѣзъ година 773 отъ егира (т. е. 1371 — 1372), тогавашниятъ заповѣдникъ се обърналъ къмъ Високата порта съ молба да му се опрости данъка, което му било обѣщано положително„ [4]). Хаджи Калфа е отнесълъ погрѣшно къмъ год. 1371—2, когато е билъ прѣвзетъ Велбуждъ, събитието за опрощаванье на данъка на Константина, а то, както ще видимъ, станало послѣ, прѣзъ 1389 г.

По̀-подробно е описано прѣвземаньето на града и областьта въ турския историкъ Сеадедина, отъ XVII в., единъ ржкописъ отъ чиято история (Тачъ-юлъ-Теварихъ, Корона на историитѣ) се намѣри между турскитѣ книги на Софийската народна библиотека. Прѣзъ пролѣтьта 773 г. отъ егира или 1371 отъ Христа Лала Шахинъ паша тръгналъ съ многобройна войска (спахии) да заеме кюстендилската държава и да постави тамъ турски редъ. „Истина е, казва

[1]) Історія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ. Изд. В. Н. Златарски, София 1900, стр. 89—90.

[2]) Starine X, 187.

[3]) *Εἶχε δὲ καὶ τῶν Μυσῶν βασιλέα, πρὸς δὲ καὶ Δράγασιν τὸν Ζάρκου παῖδα καὶ Μπόγδανον τὸν τὴν Ῥοδόπην κατέχοντα καὶ ἄλλους τοὺς ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἡγεμόνας καὶ Τριβαλλῶν καὶ Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν* (*Chalc.* De rebus Turcicis, II, 49).

[4]) *Hadschi Chalfa,* Rumeli und Bosna. Wien 1812, стр. 88.

Сеадединъ (листъ 51), че за покоряваньето на кюстендилския владѣтель, извѣстенъ подъ името Константинъ, и за много други негови държавици и градове, както и за тръгванье на войскитѣ въ казаната българска страна (دیار بلغار) се издалъ височайши султански ферманъ. Жупитѣ (мемлекетитѣ), дѣто имало златни и сребърни рудници, били държавни. Осланяйки се на своята голѣма сила и хранейки надежда за независимостьта си, Константинъ никакъ не искалъ да се покори. Но като се научилъ, че великиятъ завоеватель е рѣшенъ да тръгне за страната му съ много войски, за да я удари и завладѣе силомъ, склонилъ да се покори и подчини. Константинъ излѣзълъ на срѣща съ подобаващи почести и съ прѣвъзходни и избрани подаръци. Послѣ, като прѣдалъ ключоветѣ отъ крѣпоститѣ и градоветѣ, прѣдставилъ и условията за своето васалство. Къмъ Константина било погледнато много снизходително и учтиво и му било позволено да се облѣче въ почетни (царски) дрехи; той билъ назначенъ отново за владѣтель на своята земя, съ условие да плаща джизие и харачъ. За това се издало и височайши ферманъ. Слѣдъ това султанътъ ненадѣйно се върналъ въ Бруса“. [1])

И тъй, прѣзъ 1371 или 1372 г. земята на Дѣяновци станала васална на Мурада, съ данъкъ джизие и харачъ. Но че цѣлата вѫтрѣшна система на управлението на княжеството е останала непокѫтната, и Дѣяновци продължавали да властвуватъ като пълноправни господаре, това се вижда отъ нѣколкото запазени тѣхни актове, дѣто тѣ по своя воля се разполагатъ съ своята земя. Прѣзъ 1377 г. тримата владѣтели на княжеството — Евдокия, Драгашъ и Константинъ — подаряватъ чрѣзъ хрисовулъ, писанъ въ Струмица, нѣкои земи на руския светогорски монастирь св. Пантелеймонъ [2]). Отъ сѫщата 1377 г. са запазени два хрисовула отъ деспота Ивана Драгаша, отъ които единиятъ засѣга земитѣ на хилендарския

---

[1]) Сѫщото се разправя и въ турската история на Рамазанъ заде. Срв. прибавкитѣ.

[2]) Ето началото и края на този хрисовулъ:

„И благочьстива и христолюбива госпогіа царица Іевдокиіа и сь прѣвьзлюблєними синови царства ми деспотомь Іѡаномь Драгашемь и Костадиномь, потьщасмо се іелико іе по силіе нашои, дари и чьсти приносити стымь и бжаствьнимь црьквамь . . .

монастирь у владѣнията на Дѣяновци [1]). Слѣдъ двѣ години (1379) двамата братя сами, безъ майка си, отново подтвърдяватъ съ грамота подарени села и мѣста на монастиря св. Пантелеймонъ. За забѣлѣзванье е, че тукъ се утвърдяватъ по-рано подарени земи отъ Душана и сина му Уроша, пъкъ и други нови се добавятъ. Това показва, както споменахме, че Дѣяновци се броели за прѣки наслѣдници на Неманичитѣ. Съ друга повеля отъ 1379 г. Евдокия и Константинъ записватъ на Хилендаръ своята „бащина“ — Архилевската черква у Жеглигово съ нѣкои други блага още [2]). Една повеля отъ 1388 г. е издадена вече само отъ Константина, за да освободи отъ всѣкаква работа людьетѣ, които войвода Димитъръ заедно съ нѣкои имоти подарилъ на своята черква у Щипъ [3]). Пъкъ не само вжтрѣшно Дѣяновци се располагали съ земята: тѣ били и външно свободни въ своитѣ отношения съ държавитѣ. Това се види напр. отъ разпоредбитѣ давани отъ добровнишкото „вече“ прѣзъ 1377 г. на своя пратеникъ при Драгаша и Константина.

При всичкото обаче вжтрѣшно държавно добруванье и богатство, турското сюзеренство сé е тегнѣело на Дѣяновци.

---

† Вь Хрїста Бога благовѣрни Їωань деспоть Драгашь †

† Повѣленіемъ господина ми Деспота Драгаша и Костадина и Драгосавь Ялулгиꙗ писахь сизи хрисовȣль ȣ Стрȣмици градȣ. (Гласник XXIV, 249—252).

1) *Miklosich,* Monumenta Serbica, 186.

2) *Miklos.* Mon. Serb. 190—193. Тамъ стои 6887, индиктъ 4-и. Индиктъ 4-и е погрѣшенъ, а трѣбва 14-и. За годината пó нѣма съмнѣние, защото прѣзъ 6887 = 1379 г. се е вече билъ поминалъ Драгашъ, та името му не личи въ грамотата. Срв. *Ersch und Gruber* Allgem. Encyclopädie, Th. 85, стр. 457.

3) Гласник XXIV, 266—271. Понеже въ повелята Константинъ нарича Димитра „брать господства ми Дмитар воевода“, нѣкои мислятъ, че и този Димитъръ е билъ отъ Дѣяновитѣ синове, заедно съ Драгаша и Константина. Явно е обаче, че формитѣ „братъ царства ми“, както Душанъ нарича Дѣяна, или „братъ господства ми“ се давали на сродници. Освѣнъ това, ако Димитъръ бѣше роденъ братъ на Константина, нѣмаше нужда послѣдниятъ да утвърдява земи и хора на брата си, който би ималъ равни права въ случая съ него въ съуправлението.

Ето защо Константинъ и майка му Евдокия прѣзъ 1379 г. се обръщатъ съ молба къмъ св. Богородица да ги освободи отъ турцитѣ: ѹпова́емо же... ниньı враги и сѫпостатѫ наше низложиши и покориши[1]).

Прѣзъ 1379 г. умира Драгашъ. Отъ сѫщата година (или resp. 1381) е и послѣдньото извѣстие за Евдокия. Държавната уредба на велбуждското княжество легнало изключително на Константина. Затова у турскитѣ извѣстия се говори само за Константина, пъкъ и у по-сетнѣшнитѣ славѣнски книжни и устни спомени изпъква пакъ сѫщото лице.

Нѣщо за женитбата на Константина Дѣяновъ.

Прѣди да се говори за границитѣ, държавната уредба и послѣднитѣ сѫдбини на велбуждското княжество, нека се спремъ на *женитбата на Константина*, извѣстията за която са отъ общебългарски исторически интересъ и засѣгатъ прѣко въпроса за даваньето на „Мара“ за султанъ Мурада.

Въ срѣднитѣ вѣкове договоритѣ между съсѣдни държави се свръзвали често пѫти, за по-голѣма здравина, съ брачни условия и женитби. Балканскитѣ държави — Византия, България, Сърбия, Влашкото войводство—ни прѣдставятъ много такива примѣри. Докато обаче повечето отъ тѣхнитѣ брачни договори били доброволни, тѣзи па турцитѣ и балканскитѣ държави станали принудителни, насилствени, нежелани. Вѣрата, която въ срѣднитѣ вѣкове бѣше главниятъ факторъ въ държавния и общественъ животъ, не тъй лесно допущаше брачни връзки между иновѣрци: само вътиющи нужди са могли да накаратъ единъ християнски дворъ да жертвува нѣкой свой членъ въ иновѣрни рѫцѣ. Дори сломената Сърбия на Косовския бой не тъй леко е рѣшила да даде Лазаровата дъщеря Оливера жертва Боязиду; майчиното сърдце на Милица не се рѣшавало самò да стори тая жертва, та трѣбвало да се подкрѣпи, слѣдъ дълги съвѣщания и колебания, за доброто на отечеството, отъ съвѣта на владицитѣ, велможитѣ и Оливеринитѣ братя. При подобни принудителни договори са били оплакани и други двѣ югославѣнски княгини —дъщерята на Георгия Бранковичъ и тази на Ивана Але-

[1]) *Mikl.*, Monumenta Serbica, 19 .

ксандра. А колко скѫпи са били жертвитѣ, личи отъ дълбокитѣ слѣди, що са оставили тѣзи случки и до днесъ въ народнитѣ прѣдания и пѣсни.

Докато обаче фактътъ за даваньето на двѣтѣ сръбски княгини въ султанския дворъ е потвърденъ и ясненъ въ историята, въпросъ е още коя именно царь Александрова дъщеря е станала султанка. Установеното отъ години мнѣние, че Мураду е била дадена *най-голѣмата* Александрова дъщеря, позната съ имената Кера Тамаръ или Мара, поради новоиздадени нѣкои паметници и съображения, трѣбва да прѣтърпи извѣстно освѣтление и промѣна. Съобразно съ това, азъ ще подложа на кратка оцѣнка старитѣ и нови извѣстия по въпроса и ще се постарая да го прѣрѣша.

Главното и единствено посочванье, че Кера Тамаръ била дадена на Мурада, се намира въ Синодика на царя Бориса [1]), дѣто се произнася упокой на търновския царски родъ и на

Керадамари дъщери великаго црѣ ꙇѡанна але҃ѯанра, великои гж҃и ѡ҆брѫчници же сѫщи великаго амирѫ҃ ꙇамоурата. оданѣ же бывши за нь рода ради блъгарскаго. ѡ҆на же тамо шедши й родь свои свобожьши. й добрѣ й бл҃гочьстивѣ поживши. й съ мирѡмь скончавшисѧ, вѣчнаа памѧть.

Въ свръзка съ това извѣстие стои близо и бѣлѣжката въ българската лѣтопись, издадена отъ професоръ Богдана, дѣто се казва какъ въздые на царство Шишмань царъ, сынъ Алеѯандровь. И посла Аморать къ немѹ дати сестрѫ своѫ за нь, и онь, и не хотѣ, дасть сестрѫ своѫ, кера Ѳамаръ царицѫ [2]). Тука собствено се отрича, че Шишманъ е давалъ сестра си Мураду, но се подкрѣпя горньото извѣстие на Синодика — за името на въпросната царкиня.

Вече отдавна у народа се пѣеха пѣсни на нѣкоя си българка Мара и Султанъ Мурада; писменитѣ българе знаеха отъ историитѣ на Паисия, Спиридона и други подобни тѣмъ, че нѣкога българскиятъ царь Шишманъ е далъ Мураду сестра си Мария; съ издаваньето пъкъ на Синодика (1-о Палаузовъ,

---

[1]) Факсимилно издание на Картографическия институтъ въ София отъ 1896 г., стр. 64 — 65, или у *Попруженко*, Синодикъ царя Бориса, Одесса 1899, стр. 73.

[2]) Archiv für slav. Philologie, XIII, 528.

Времянникъ Имп. Моск. Общ. исторіи и древн. россійскихъ, XXI. отъ 1855 г., 2-о. Раковски, Нѣколко рѣчи о Асѣню пьрвому, 3-о Издание на Картографическия институтъ въ София, 1896, 4-о Попруженко, Синодикъ царя Бориса, Одесса 1899) се утвърди и въ ученитѣ людье мнѣнието, че споменатата въ български народни пѣсни, и патриотически истории Мара и Мария е сѫщата оная Кера Тамаръ.

Има доста извѣстия и съображения, що говорятъ противъ това твърдение. Ето по-главнитѣ:

Свидѣтелството на Синодика губи лично отъ достовѣрностьта си, защото този паметникъ е отъ XV вѣкъ [1]), и стои близо половинъ вѣкъ слѣдъ събитията, които ни интересуватъ.

На третия листъ на едно старобългарско четвероевангелие отъ 1356 г., сега пазено въ Британския музей (срв. Мин. Сб. VII, 160 и слѣдв.), е изобразенъ цвѣтно Константинъ зетьтъ на царя Ив. Александра и тритѣ дъщери на послѣдния. Яснитѣ киноварени надписи надъ ликоветѣ върху първитѣ два образа са: кѡнстандин деспот зѧ великаг црѣ іѡ алеѯандра: керадамарь деспотица и дьщи цѣва. Съ други думи, още въ 1356 година, когато е писанъ рѫкописътъ, Кера Тамаръ е била женена. Свидѣтелството е *безспорно*, защото паметникътъ е писанъ по заповѣдь на бащата на Мара, царь Иванъ Александъръ. Слѣдъ прочита на това извѣстие веднага се поражда питанье — кой е билъ царевиятъ зеть и какъ тъй Кера Тамаръ, веднажъ женена за Константина, послѣ бива дадена Мураду.

Въ полза на мнѣнието, изказано отъ Успенски [2]) и Грота [3]), че Александровиятъ зеть Константинъ е билъ Дѣяновиятъ синъ, владѣтель на сѣверна Македония при Мурада и Баязида, тука ще се дадатъ още нѣкои нови обяснения. Цвѣтниятъ добрѣ запазенъ ликъ на тогози Константина въ горѣспоменатото евангелие прѣдставя въ случая двѣ-три рѣшаващи особености. На главата на Константина е поставена малка

[1]) Прѣписътъ на синодика е отъ XV в. Това най-добрѣ личи отъ извѣстията за лица, които са се поминали прѣзъ началото на XV в., напр. патриархъ Евтими.

[2]) Ж М Н Пр. отъ г. 1878, часть CXCIX, стр. 19, 20.

[3]) Р Ф В. отъ г. 1887, кн. I.

владѣтелска корона. А прѣзъ 1356 год., отъ когато е образа, Константинъ управяваше, слѣдъ смъртьта на Душана и на баща си, съвмѣстно съ майка си и брата си Драгаша, сѣвероманедонското княжество между Струма и Вардаръ. Другъ младъ владѣтель Константинъ отъ товава не се знае. [1]) Особено пъкъ важна въ случая е обшивката на горнята дреха на князя: съ златни двуглави орли на червено поле — гербътъ на Неманичитѣ [2]) въ Сърбия, чийто потомецъ се броилъ Константинъ, защото майка му царица Евдокия била Душанова сестра. Че велбуждскиятъ Константинъ е билъ зеть на Александра, потвърдява се и отъ единъ пасажъ въ Спиридоновата история, почерпанъ вѣроятно отъ по-старъ лѣтописъ, защото въ новитѣ такива сръбски, гръцки и български не се срѣща. Като иде дума за дѣцата на царь Александра, казва се *вторая сестра отдана за мужа нѣкого князя Константина сярскаго.* [3]) А че подъ това име авторътъ раз-

Обр. 14. Константинъ, мѫжъ на Кера Тамаръ.

[1]) Наистина, балканската история отъ това врѣме знае още трима Константиновци: единиятъ — Константинъ воевода, при търновското царство, нареченъ въ монашество Теодулъ (Синодикъ Ц. Б., 59); другиятъ — Константинъ (δεσπότης) синъ на виз. царь Андроника Старши, и третиятъ — Константинъ Страцимировъ. Нито единъ отъ тѣхъ обаче не е билъ зеть на Ивана Александра: първиятъ, „войводата", не е деспотъ, не е отъ владѣтелско колѣно и не е могълъ да носи корона; вториятъ, гръкътъ, билъ насилствено покалугеренъ съ име Калистъ и затворенъ въ Димотика, дѣто още билъ прѣзъ 1329 г. (Cant. I, 396) т. е. прѣди още Кера Тамаръ да е била родена; третиятъ — Константинъ, синътъ на Страцимира Видински, не е могълъ да бѫде търсениятъ зеть едно по близко родство, а друго по нееднвоврьстие съ Кера Тамаръ, която била женена (1356 г.) прѣди раждeньето на братовчеда си (той се поминалъ въ 1422 г.).

[2]) *Du Cange,* Fam. Byzant. стр. 267 и *Жефаровичъ,* Стематографіа, 1741, листъ 135 б).

[3]) *Спиридонъ,* стр. 89.

бира велбуждския владѣтель, личи отъ по-долнитѣ редове, дѣто този *князъ Константинъ* или Константин деспот, стр. 90), помага съ Марка Кралевичъ на Баязида противъ влашкия войвода Мирча, което е вече исторически фактъ.

Професоръ Иречекъ, като е знаелъ за извѣстието, че Тамаръ е била женена за Константина, лесно рѣшава вторият нашъ въпросъ, като прѣдполага, че Мурадъ е взелъ царкинята на второ вѣнчило, като вдовица. Това мнѣние, чини ми се, е съвсѣмъ неприемливо, особено като се има прѣдъ видъ тогавашната, па и сегашна султанска женитбена практика, и особено натрупанитѣ годинки на „вдовицата Тамара“. Слѣдъ Косовската битка Баязидъ поиска *най-малката* Лазарова и Милицина дъщеря, момата Оливера; на Мурада II едва дадоха Бранковичовата дъщеря Мара, защото била още *млада* и *малка*. Нашата Тамара е била поискана отъ Мурада когато, Шишманъ, слѣдъ Маричката битка въ 1371 г., като изгубилъ всѣка надежда за заетата отъ турцитѣ Тракия, видѣлъ застрашени и другитѣ си владѣния, та станалъ васалъ и въ залогъ далъ сестра си Мураду. За това врѣме свидѣтелствува Бистрицката влашка хроника, дѣто четемъ: „Найпослѣ турцитѣ побѣдиха, и загинаха Углешъ и Вълкашинъ въ долината на Марица, въ година 6879 (1371). И уловиха турцитѣ множина въ плѣнъ и ги закараха въ Калиполъ. Тогава се помрачи слънцето врѣдъ день, тъй че звѣздитѣ се виждаха. Въ това врѣме умрѣ Александъръ, търновскиятъ господарь, и слѣдъ него наста Шишманъ. Мурадъ проводи да искатъ сестра му, която Шишманъ даде по неволя да стане владѣтелка“. [1]) А тогава женената още въ 1356 г. Тамара е била кждѣ 40-тѣхъ си години, ако не и повече. Немислимо

---

[1]) Ѧпо́и бироуи́рѫ то́ѵр'чїи, ши пері́ оѵглешь, ши вълкаши́нь ла̂ ва́лѣ мари́ца, а̂ни́ ѕѿѻ҃д. ши лоѵа́рѫ тоѵр'чїи плѣнъ моулть дель доу́серѫ ла́ калипо́ли, а̂тоѵн'че 'ꙟтоу́некѫ соа́ре́ле ꙟтро̀ аміа́ѕѫзи́, кътоу́ се́ведѣ стѣ́леле, а̂тоу́н'че моу́ри́ а̂леѯа́ндрꙋ до́мноу҃л тръновоулꙋи. шіи фꙋ'ꙟло́кь шоуш'мань. ши треми́ моура́ть де и чер'шоу̀ пре со̀роу са̀. ѻ̂ль деневое ѻ̂дѣде съи фіе доа́мнѫ. (*В. Григоровичъ*, О Сербіи въ ея отношеніяхъ къ сосѣднимъ державамъ. Казань 1859, стр. 17—18 отъ прибавленията).

е слѣдователно и въ тоя случай султанътъ да е взелъ вдовица на повече отъ 40 години.

Византийскиятъ историкъ Халкокондилъ казва, че Мураду е била дадена Александровата (у Халк. погрѣшно Шишманова) д щеря, родена отъ еврейката. [1]) Кера Тамаръ и Страцимиръ са били отъ влахинята. Александъръ е ималъ още двѣ по-малки отъ Тамара дъщери: едната нарична госпожда Басилиса[2]), или госпожа Кираца (*κυρὼ Κυράτζα*[3]) или още Мария [4]) Тя е била бракосъчетана още на 9-годишнина възрасть съ Андроника, синъ на императора Иоана V. [5]) Другата, най-малка, дъщеря се поменава у едни паметници [6]) съ име Десислава.

Паиси нарича Мурадица *Мария*, [7]) Спиридонъ — *Мария* и още *Каламария* [8]). И въ пѣснитѣ султанката носи името Мара (Мария). Ще каже не Кера Тамаръ, женена за Константина, не Кераца-Мария-Василиса, бракосъчетана за Андроника, са били давани на Мурада, а третята сестра — Десислава[9]), която се викала и Мария. Досущъ тъй и членоветѣ отъ мѫжката линия въ българския царски родъ са носѣли по двѣ имена: Иванъ Александъръ Иванъ Шишманъ, Иванъ Страцимиръ, Иванъ Асѣнь.

Като имаме прѣдъ видъ отъ една страна сравнителната възрасть на Ив. Александровитѣ дъщери и датитѣ 1355 и 1356, споменати по-горѣ, както и ликоветѣ на царкинитѣ въ Лондонското четвероевангелие, трѣбва да смѣтаме Деси-

---

[1]) *Διαπρεσβευσάμενος δὲ πρὸς Ἀμουράτην Σούσμανος ὁ Ἀλεξάνδρου σπονδάς τε ἐποιήσατο καὶ συμμαχίαν, ὥστε τὸν αὐτὸν ἐχθρόν τε καὶ φίλον νομίζειν, καὶ ἐπιγαμίαν ποιησάμενος θυγατέρα αὐτοῦ κάλλει τε ὑπερφέρουσαν καὶ ἀπὸ Ἑβραΐδος.* (*Chacl.*, I, 37).

[2]) Издание на Картогр. институтъ, 65.

[3]) *Раковски*, О Асѣню, 101; *Григоровичъ*, О Сербіи, и пр.

[4]) *Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον ἧκεν ἐκ Μυσῶν τῷ νέῳ βασιλεῖ Ἀνδρονίκῳ, τῷ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου παιδί, νύμφη Μαρία ἡ τοῦ βασιλέως Μυσῶν Ἀλεξάνδρου θυγάτηρ* (*Gregoras* III, 557, Bonnae).

[5]) *Раковски* и *Григоровичъ* въ цит. съчинения.

[6]) Въ Лондонското евангелие. Срв. Мсб. VII, 166 и приложенитѣ картини отъ вторие листъ; въ Синодика стр. 65.

[7]) Исторія, издание А. Теодоровъ, стр. 80.

[8]) Исторія, изд. Златарски, стр. 88.

[9]) Ж М Н Пр. CXCIX, стр. 20—21.

слава-Мария при женитбата ѝ за Мурада на около двадесеть години.

Прѣхвърлянето на факта отъ Мария Десислава върху Кера Тамаръ се обяснява съ забравянье и невѣрно прѣдаванье на истината, както туй личи напр. у Халкокондила, у Българската лѣтопись и др.

Оженваньето на Георги Бранковичовата дъщеря Мария-Мара[1]), наричана у нашитѣ паметници още κυρα Μαρία или кера Μαρία[2]), за султанъ Мурада II, — ще рече и тука Мара и Мурадъ — живѣнието ѝ като християнка вдовица въ Ежово (Сѣрско) и посрѣдничеството ѝ да се прѣнесатъ мощитѣ на св. Ивана Рилски отъ Търново въ монастиря въ 1469 г.[3]), е много спомогнало да закрѣпне въ народнитѣ прѣдания споменътъ за българската Мара и нейната вѣра.

Ясно е прочее, че най-старата Александрова дъщеря Кера Тамаръ е била женена още въ 1356 за Константина Дѣяновъ и че нейната най-малка сестра Мария Десислава е била дадена на Мурада въ 1371 г. Съ това име „Мария-Мара", а не Кера Тамаръ, знаятъ Мурадица и българскитѣ прѣдания и пѣсни [4]).

---

[1]) *Стојановић*, Записи I, 110.

[2]) *Kalužniacki*, Werke von P. Euthymius, стр. 414—415.

[3]) *Jd.* ib.

[4]) Ето два-три типични откжса отъ народнитѣ пѣсни за Мурада и Мара:

Мара скланя да вземе Мурада, само когато послѣдниятъ ѝ дозволи тя да изповѣдва християнската си вѣра:

Лѣпа Маро безъ подоба!
Царь Мурадъ-бей Мара иска,
Мара неще царь Мурадъ-бей,
Оти иска да я турчи.
Царь Мурадъ-бей говореше:
Земи мене лѣпо Маро,
Ще вѣрваме до двѣ вѣри,
Ще вариме до двѣ манжи,
Мене турска, тебь кавурска;
Ще ходиме на двѣ мѣста,
Тызь въ църква, а я въ джамия.
Па го узе лѣпа Мара,
Та вѣрваха до двѣ вѣри

. . . .

(*И. Богоровъ.* Български народни пѣсни. София 1879, стр. 57.)

Въ други народни пѣсни Мара, за да се потурчи, прѣдлага Мураду неприемливи условия (Славиеви гори, I, книга III, стр. 51 — 2). Мара изпраща книга до Мурада, като му иска едрененския сирашки имотъ и стамболския башъ безистенъ:

Граници и уредба на княжеството при Константина.

Жеглиговската область, която била бащина на Дѣяна, послужила за начално ядро на велбуждското княжество. Дѣяновица и нейнитѣ синове, слѣдъ подѣлата на Душановата царщина, образували засебна държава отъ своята бащина и отъ присъединенитѣ къмъ нея околни земи. За установяванье простора на княжеството при Константина ще си помогнемъ съ грамотитѣ на Дѣяновци, съ извѣстия за владѣнията на Оливера, съ историята на Погановския монастирь при Трънъ, съ най-старото турско административно дѣление на въпроснитѣ земи и др. Даже за основа ще вземемъ послѣдньото като най-пълно, особено пъкъ като знаемъ, че турцитѣ са усвоявали заварения редъ у покоренитѣ земи. Не е чудно слѣдователно, че обсегътъ на кюстендилскиятъ санджакъ при турцитѣ току-речи напълно съвпада съ извѣстията за пространството на Константиновото княжество.

Старото турско административно дѣление на земята наречена Румелия е запазено по паметници отъ XVI и XVII в.; отъ тѣхъ ще посоча двата най-важни: единиятъ — на венециянския държавенъ секретарь Рамберти, по записки отъ 1534 г. (врѣмето на законодателя султанъ Сюлейманъ, 1520 — 1566), [1]) а другиятъ — на прочутия турски географъ Кятибъ-Челеби или Хаджи Калфа, отъ първата половина на

Аку-ми-дадéшь, щу-си ти йщам,
Тугȃф-щеа Мȃра да-са-потȗрчи.
И-цȃрь-й Мурȃть кнйга напратй:
Ой Мȃру, Мȃру, беȃла бългȃру,
Кой-та приучй тувȃ да йщеашь?
Сирȃцка стȏка ни-са-харисва
Чи-вреȃмеа йдеа да-си-гу-земеат.

Въ третя пѣсень (*Бончевъ* Сборникъ отъ български народни пѣсни. Варна 1884, № 35) Мара, научена отъ майка си,

Мара на царя думаши:
„Царю ле, царю, Мураде!
Мене ми мама заржча,
Аку ми, царю, харижишъ,
Пулувината Цариградъ
И Еди-Кули жамия;
Да станатъ нови черкуви,
Да ходетъ черни българи."
Царя на Мара думаши:
„Маро ле, бяла, българке!
Гроба му да се прували,
Който та, Маро, научи."

[1]) Срв. *Новаковић* въ Споменик XVIII, 9.

XVII в.[1]) И въ двѣтѣ извѣстия дѣлението на санджаци бидейки еднакво, азъ ще си послужа съ по-подробното, у Хаджи Калфа. Споредъ него, кюстендилскиятъ санджакъ е билъ много голѣмъ и обхващалъ градоветѣ и околиитѣ: Кюстендилъ, Радомиръ, Дупница, Петричъ, Мелникъ, Дойранъ, Тиквешъ, Велесъ, Струмица, Радовишъ, Щипъ, Кратово, Враня.

Да видимъ кои отъ тѣзи градове са припадали къмъ Константиновата държава и кои (слѣдъ Константина) са били присъединени къмъ княжеството отъ послѣдния неговъ познатъ войвода Юсуфа, за да бѫдатъ тъй заварени при окончателното турско завеманье на тоя край.

Кюстендилъ (Велбуждъ) е билъ Константинова столица. За това свѣдочатъ между друго и турскитѣ историци и географи, като говорятъ за васалството на Константина и прѣдаваньето на града подъ условия: Нешри [2]), Сеадединъ [3]), Хаджи Калфа [4]), Рамазанъ заде, Феридунъ бей и др. [5])

Радомиръ до 1382 г., прѣвземаньето на София, е спадалъ въ търновското царство и, слѣдователно, извънъ Константиновото княжество. Това се установява отъ слѣднитѣ извѣстия и грамоти. По случай битката при Велбуждъ прѣзъ 1330 г., сръбскиятъ архиепископъ Данило бѣлѣжи, че радомирското поле, именно Мраката съ село Изворъ принадлежали на българската държава. Отъ тая битка насетнѣ, при приятелскитѣ и роднински връзки между българския и сръбски дворове, не е имало териториялна промѣна между Сърбия и България. И наистина, отъ единъ хрисовулъ на българския царь Ивана Александра отъ год. 1348 се учимъ, че радомирското село Блатечница, току прѣди навлизанье на Струма въ Земенския проломъ, е принадлежало на българската държава.[6])

---

[1]) *Hammer,* Rumeli und Bosna. Geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdalla Hadschi Chalfa. Aus dem türkischen übersetzt von Joseph von —. Wien 1812. — Часть отъ книгата е прѣведена на сръбски отъ Новаковича въ Споменик XVIII; цѣлъ прѣводъ на български готви университетскиятъ библиотекарь въ София Ст. Аргировъ.

[2]) Quellen fur serbische Geschichte. I Heft. Wien 1857, стр. 48.

[3]) Рѫкописъ въ Народната библиотека въ София, стр. 51.

[4]) Rumeli und Bosna, стр 87.

[5]) Срв. прибавкитѣ.

[6]) *Срезневскій,* Свѣдѣнія и замѣтки LXXXI — XC, 31 — 34; сѫщо литографното му издание отъ Звънчарова въ София.

Пъкъ и Константинъ не е ималъ причини да шири своята земя на сѣверъ, въ ущърбъ на Шишмана, комуто билъ и зеть. Знаемъ отъ Халкокондила, че Константинъ е воювалъ срѣщу сърби и албанци само. Слѣдъ като падна София подъ турцитѣ, 1382 г., Радомиръ, Дупница и Рила били дадени на Константина. Въ замѣна, на софийския санджакъ дали Сиришникъ и Трънско, които били по-рано Константинови.

Че *Дупница* сѫщо тъй е била изпърво подъ българското търновско царство, свидѣтелствува сѫщата горѣпосочена Иванъ Александрова грамота: селата Скрино, Дяково, на югъ и западъ отъ Дупница, били подъ Александра. Освѣнъ това и въ грамотата на Ивана Шишмана отъ 1378 г. на Рилския монастирь дупнишкитѣ села са поставени подъ търновското царство. Споредъ тѣзи хрисовули и споредъ други отъ Константина и майка му, границата между Шишмановитѣ и Константинови владѣния е вървѣла тъй, че Радомиръ, Мраката, с. Блатечница, с. Дяково, Дупница, с. Скрино, с. Кръчино, гр. Стобъ и др. са били подъ Шишмана, а Землинъ, Скакавица, Черѣнецъ[1]), Козница („Кричановска“) съ Кюстендилъ—подъ Константина. Като Радомиръ, и Дупница подпаднала слѣдъ 1382 г. подъ Константиновото княжество. Турскиятъ историкъ Евлия Челеби бѣлѣжи, че въ Дупница имало български и сръбски велможи, отъ които е взетъ градътъ. [2]) Това ни спомнюва за Константиновитѣ областни управници, каквито е имало и въ Кратово, въ Щипъ и другадѣ. Вѣрностьта на Константина е принудила султана да повѣри душнишкитѣ проходи на кюстендилския князь. Че тъй ще да е станало, личи отъ думитѣ на турския историкъ Нешри. Прѣзъ 1389 г. Константинъ съ войската миналъ прѣзъ Дупница, като прѣзъ свое владѣние, за да отиде въ Ихтиманско, дѣто билъ Мурадъ и се колебалъ отдѣ да удари на сърбитѣ — откъмъ Пиротско или прѣзъ приятелскитѣ земи на Константина. По-подробно за това ще се каже по-долу. И тъй, Дупница е била отдѣлена отъ Шишмановитѣ

---

[1]) Скакавица и Черѣнецъ не са помѣстени въ Александровия хрисовулъ; тѣ личатъ като владѣния на Мулутина (Срв. *Григоровичъ*, Очеркъ, 2-о изд., 42). Мѣстото Черѣнецъ е с.-зап. отъ кюстендилското село Скакавица (полска).

[2]) *Евлия Челеби*, Сияхатъ намеси, V томъ. Цариградъ 1315 отъ егира, стр. 567 — 8. (На турски).

владѣния слѣдъ падането и̂ заедно съ София (1382) подъ турцитѣ, за да стане заедно съ Рилския монастирь часть отъ Константиновото княжество, а послѣ отъ кюстендилския санджакъ.

Петричъ се поменава въ владѣнията на Дѣяновци въ една грамота отъ 1379 г. . . и еще приложисмо у Петрьчи црьковь. [1]) Отъ нѣколкото забѣлѣзани въ грамотата петрички села сега стоятъ Дрѣново и Гюргево.

За *Мелникъ* вижъ по-долу, при „Струмица".

За *Дойранъ* изрично не се говори чий е билъ, но неговото положение показва, че ще е принадлежалъ или на Константина, който владѣлъ тамъ нѣкои села: Горня-Собра, Долня-Собра [2]), или на Богдана, който заповѣдвалъ най-южнитѣ земи между Струма (около Сѣръ и Вардаръ [3]). Но тъй като Богданъ или неговитѣ наслѣдници са си запазили земитѣ и въ началото на XV вѣкъ (1413 г.), явно е, че турското административно дѣление е поставило Дойранъ подъ Кюстендилъ възъ основа на заварения редъ въ Константиновата земя.

Тиквешъ съ негови села и черкви, споредъ сжщата горня грамота, били между земитѣ на кюстендилското княжество:.. приложихъ у Тиквешу пещеру сь людми, и село Шешково, Гавріиловь камень, Грьбавьць, село Козарце, и подъ градомъ (черква) светы Атанасіе съ людми и водѣницами и сь винограды, и надь градомь црьковь сты Георгіе Positive Положкы на рѣцѣ Чрьнои, сь селы, село Полошко, село Кошане, и село Дражелиа, и село Обьстраница, и село Желница сь винограды и сь всѣмь штесомь сель тѣхь, и выше тогаи светы Никола, на тоижде рѣцѣ, зовомо мѣсто то Южиново, сь людми и сь винограды, и село Куманичево, и селище Сутьць, сь всѣмъ штесомь, и у Баташи црьковь архаггель сь людми, сь виноград, и землею и сь всѣми мегиами [4]). Споредъ това, тиквешката околия, по рѣка Църна, между Вардаръ и планинитѣ Бабуна и Кожухъ, била на Дѣяновци. Западенъ тѣхенъ съсѣдъ, задъ Бабуна, билъ крали Марко отъ Прилѣпа.

[1]) Гласник XXIV, 254.

[2]) . . . сь всомь бащином у Собри. Ibidem, 255.

[3]) . . . τὰ δὲ ἀπὸ Φερρῶν (поправ. Σερρῶν) ἔστε ἐπὶ 'Αξιόν Πογδάνῳ ἀνδρὶ ἀγαθῷ καὶ τὰ ἐς πόλεμον οὐκ ἀδοκίμῳ. (*Chalc.* 28.)

[4]) Гласник XXIV, 255.

Велесъ, като градъ управяванъ отъ Оливера [1]), е подпадналъ, слѣдъ присъединението земята на послѣдния, подъ кюстендилското княжество. И тукъ западната граница на княжеството е прѣкрачала Вардара до Бабуна

Струмица, прѣди да бѫде на Дѣяновци, била столица на войвода Хреля. Между имѣнията, що подарили Драгашъ и Константинъ на руския монастирь св. Пантелеймонъ въ Света гора, най-вече са изъ Струмишко [2]). Въ самия градъ, ȣ Стрȣмици градȣ, са писани едни отъ грамотитѣ на Дѣяновци. Прѣзъ Струма Хреля владѣлъ *Мелникъ* [3]), който, слѣдъ смъртьта му, заедно съ Струмица минали подъ Оливера, отъ послѣдния пъкъ на Дѣяновци. Пъкъ и естествено е, щото владѣтельтъ на Петричко да държи и Мелнишко, защото Струмската тѣснина надъ Рупелъ не може да бѫде мѣсто за граница, а чакъ отсрѣщниятъ Петричъ. За прѣко доказателство може да служи споменаваньето на село Свети Врачъ (въ мелнишката каза) въ владѣнията на княжеството. [4])

Радовишъ, въ южнитѣ поли на Плачковица, между Струмица и Щипъ, е спадалъ къмъ вѫтрѣшнитѣ градове на Оливера и сетнѣ на Константина.

У *Щипъ* Драгашъ и Константинъ подаряватъ на руския светогорски монастирь св. Пантелеймонъ черква св. Архангель („Главатова“) съ всичкитѣ ѝ метоси [5]).

Кратово и неговата область минали у Дѣяновци отъ Оливера.

Кратовскиятъ край обаче не билъ граниченъ при Дѣяновци, защото тѣ владѣли на западъ още *жеглиговската* жупа и *прѣшовската*. Това се твърди отъ двѣ грамоти, една отъ Душана отъ 1354 г. и друга отъ Константина и майка му Евдокия отъ 1379 г. [6]). Селата въ тѣзи грамоти: Ругинци, Арбанашко, Буйковци, Другошевци, Дейковци, Врачевци, Сѣдларь, Глажня, Слупчане, Матейче, Островица, Дълбоки-долъ, Геракарци, Света Петка, Алашевци, Гошинци, Злокукяни, Прѣшово, Норча, Драгошевци, Крупинци, мѣстото Просѣче-

---

1) *Cant.* II, 259; Chalc. I, 38, 49.
2) Гласник XXIV, 254.
3) *Иречекъ*, Пѫтувания, 237.
4) Гласник XXIV, 254.
5) Ibid.; 255.
6) Mon. Serbica, 142—145; 190—193.

никъ и др. припадатъ къмъ днешнитѣ кази кумановска, скопска, прѣшовска и гилянска. Споредъ това, горнята западна граница на Дѣяновци е обхващала долинитѣ на рѣкитѣ Голѣма (притокъ на Пчиня), Моравица (притокъ на Българска Морава) и горня Морава, въ сегашната гилянска каза. Слѣдъ Константина прѣшовскиятъ край миналъ подъ кесаря Углеша.

Хаджи Калфа туря въ кюстендилския санджакъ и *Враня*. Нѣмаме извѣстия дали нѣкога Враня е била присъединявана къмъ Константиновото княжество. Знае се само, че слѣдъ Константина Враня, Прѣшово (което било Константиново) и Иногощъ били заети отъ кесарь Углеша, независимъ войвода, който участвувалъ въ боеветѣ срѣщу турцитѣ отъ страна на сръбския деспотъ Стефана. Углешовото име се слуша прѣзъ първата четвърть на XV столѣтие [1]).

За най-крайната сѣверна покраина на княжеството се учимъ отъ историята и поменика на Погановския монастирь. Споредъ тѣхъ владѣнията на кюстендилското княжество се простирали по-нагорѣ въ Трънско, дѣто се намира казания монастирь, граденъ отъ Константина и дъщеря му Елена [2]).

[1]) Константинъ Костенски казва за Углеша, че той слѣдъ граганския бой (1402 т.) . . . землю свою отьчьскоую Враню и Иногоштоу и Прѣшово прѣіеть и оудрьжа. Срв. още *Новаковиђ*, Срби и Турци 282—283, 337, 352—353; *Григоровичъ*, Очеркъ, 46, дѣто се поменава Углешова грамота отъ 1423 г. за подаряванье на хилендарския монастирь черква въ Враня. Сѫщата грамота подробно у *Стојановиђа*, Споменик III, 13.

[2]) Въ фасадата на монастиря са зазидани три каменни плочи съ издълбани въ тѣхъ имената на св. Ивана Богослова, въ чието име е въздигната черквата, и на двамата ктитори: господинъ Костандинъ и госпога Єлена (Срв. Иречекъ, Пѫтувания 496). Титлата „господинъ“ е носѣлъ обикновено кюстендилскиятъ Костантинъ; така се подписва, както видохме, въ повечето грамоти. Покъсно, въ Погановския поменикъ, му е придаденъ, въ свръзка съ народнитѣ прѣдания, титула царь: Помени ги и благочьстиваго цара Костантина и госпожоу Єленѹ (Псп. VII, 72). Запазенитѣ народни спомени за граденьето на монастиря отъ „царь“ Костадина и „сестра“ му Елена са оповѣстени въ Български Прѣгледъ VI г., IX, 82. Споредъ тѣхъ, когато още не билъ поставенъ куршумениятъ покривъ на сградата, дошли турци и настанало размирно врѣме. Елена, която идѣла къмъ монастиря съ кола натоварени съ куршумъ, избѣгала въ близката Влашка планина, щомъ узнала, че

Отъ горѣказаното излиза, че велбуждското княжество е било най-обширно при послѣдния отъ Дѣяновци — Константина, при когото е била присъединена и дупнишката околность. Въ обсега слѣдователно на неговата земя влизали: Велбуждъ, Дупница, Трънско, Прѣшово, Жеглигово (край), Кратово, Злетово, Щипъ, Кочани, Пиянецъ (край), Малешево (край), Петричъ, Мелникъ, Струмица, Радовишъ, Дойранъ, Боемия (край),[1]) Тиквешъ (край), Велесъ. Слѣдъ Константина Прѣшово прѣминало въ земитѣ на кесарь Углеша; а послѣ, при турцитѣ, Радомиръ и Враня били прибавени къмъ Константиновата земя, която била обърната въ кюстендилски санджакъ, какъвто го намираме у Хаджи Калфа.

Константиновата държава, бидейки продължение на единъ дѣлъ отъ Душановото царство, била устроена по сръбски образецъ. Пълновластенъ господарь на княжеството е билъ Константинъ Дѣяновъ: той сврързва договори съ външни държави или владѣтели,[2]) подарява много земи на светогорскитѣ монастири, издава актове и грамоти и се подписва като всички тогавашни независими господаре † вь х҃а бл҃а благовѣрны господинь Костадинь,[3]) става ктиторъ на цѣлъ голѣмъ монастирь — св. Якимъ Осоговски, прави боеве съ околнитѣ народи албанци и сърби, за прошированье на царството си, обдържа силна конница, и, кога останалъ самъ владѣтель, сѣче сребърни пари на свое име и надписъ деспотъ костадинь или съкратено к т д н п и пр. На едни отъ монетитѣ личи старофренскиятъ гербовъ знакъ — замбакътъ (fleur de lis). Това пакъ показва, че Дѣяновци се броели отъ потелкото на Неманичитѣ, които сжщо тъй употрѣбявали въпросния гербъ, поради сродяваньето си съ френския царски

надошли турцитѣ. Отъ историята знаемъ, че Константиновата дъщеря се е викала Елена, а сестра му Теодора. Колкото за смѣсванье на споменитѣ за велбуждския Константина съ онѣзи за царь Константина, за това ще се повърнемъ по-долу.

[1]) Драгашъ и Константинъ подаряватъ на св. Гора црьковь светаго Геωргїа у Боими т. е. въ нахията Боемия, въ Гевгелийско, съ главно село Боймица. (Гласник XXIV, 253).

[2]) Съ Мануила Палеолога въ Сѣръ прѣзъ 1393 г., съ дубровничанетѣ.

[3]) Гласник XXIV, 271.

родъ. Паритѣ са били сѣчени отъ отредени „златаре" само въ извѣстни пунктове на държавата. [1]) Единъ такъвъ пунктъ е билъ Кратово, както узнаваме и отъ турскитѣ монети, ковани въ този градъ по заварени, стари права.

Тукъ е мѣсто да се каже нѣщо за името и титлитѣ на Константина. Въ поменатитѣ актове на Дѣяновци по̀-стариятъ братъ се подписва Иоанъ Драгашъ, а по̀-малкиятъ — Константинъ. Въ нѣколко лѣтописа и на Константина се прибавя второ име, Драгашъ [2]). Въ българската хроника стои Константінь Драгашевичь; въ влашката — Констан'тінь Дра-

Обр. 15—16. Сребърни грошове отъ Константина.

говичь; въ сръбски родослови често стои Костадинъ Драгашъ; правнукътъ на Константина, отъ дъщеря му Елена, се викалъ сѫщо Драгашъ (*Δράγασις*). [3]) Споредъ това излиза, че синоветѣ на Евдокия са имали, при особенитѣ си имена Иванъ и Константинъ, и второ общо име — Драгашъ, тъй както и българскитѣ царье: Иванъ Александъръ, Иванъ Шишманъ, Иванъ Страцимиръ и др.

Въ актоветѣ и хрисовулитѣ Иванъ Драгашъ се подписва обикновено *деспотъ*, а Константинъ — *господинъ*. Въ пчинския поменикъ Константинъ е назованъ воевода блъгар'ски; Спиридонъ го нарича ту *деспотъ*, ту *князъ*; на монетитѣ стои дспотъ (съ ъ); въ пѣснитѣ и прѣданията *бегъ Костадинъ*, *царъ Костадинъ*.

Покрай главния владѣтель на княжеството — Константина, всѣки градъ или жупа на държавицата са били повѣрени на кефалии, войводи или прониаре. Съ други думи, землитѣ припадали или подъ прѣкото управление на княза, или се намирали подъ прониаре, бащиници, които владѣели зе-

---

[1]) Въ Душановия Законникъ чл. 168 (изд. Новаковић) се казва: Златара оу жоупахь и оу земли царства ми нигдѣ да нѣсть; развѣ оу тръговѣхь, гдѣ ıесть поставило царство ми динаре ковати.

[2]) Срв. стр. 138.

[3]) Стр. 139—140.

мята било като наслѣдствена собственость, било като наематели. [1]) Владалцитѣ бащинаре плащали на Константина само поземленъ данъкъ — сокь, и служили въ войската. Градското население се състояло отъ свободни людье, повечето отъ които били прѣдставители на разни държавни, сѫдебни, духовни власти. Селското население се дѣлило на свободно (епики) и зависимо (парици). Прѣзъ XIV в. свободното селско население намалѣло много поради заграбванье отъ страна на велможитѣ. Свободнитѣ селяне си имали своя собствена земя, която могли да продаватъ по волята си, да я подаряватъ и да въртятъ разна търговия Тѣ се подчинявали само на общитѣ държавни разпоредби, като данъци и воинска повинность. По-голѣмата часть отъ селското население въ Константиновата държава било зависимо, парици. Парицитѣ били работно земедѣлско население, настанено на чужда велможска или прониарска земя. Парицитѣ обработвали господарската си земя срѣщу извѣстно възнаграждение, безъ обаче да иматъ право да се отдѣлятъ отъ прониарската земя, къмъ която се числѣли, или да се изселятъ отъ нея. Парицитѣ около рударскитѣ центрове—въ Осогово, Кратово, Злетово, Божица, били принудени да работятъ при маденитѣ. При прѣдаванье земята на другъ велможа и наематель (прониарь) селянетѣ парици са прѣхождали заедно съ земята, като стока, подъ новия стопанинъ. Сѫщото е ставало и при прѣпродаванье на земя заедно съ парицитѣ. При все това парицитѣ не били, строго взето, робье: тѣ си имали сѫдебни права, сѣмейни права, могли да си иматъ и собственъ имотъ. Имало зависими парици, прикрѣпени къмъ монастирскитѣ нужди. Тѣ били задължени да работятъ извѣстно число дни за монастирскитѣ ниви, гори и лозя, да даватъ на монастиря като данъкъ: кожи, жито и др. произведения, споредъ мѣстнитѣ условия. Затова пъкъ монастирскитѣ людье бивали освобождавани съ грамоти отъ всички или повечето държавни данъци. Монастирски людье са били дупнишкитѣ селяне въ цѣлитѣ села: Бадино, Кръчино, Пастра, Бозовая и др. [2]); по

[1]) Срв. *Флоринскій,* Пам. закон. дѣят. Душана, 18—19 или *Новаковић,* Пронијари и баштиници, въ Глас. С. К. академије I. *Занетовъ,* Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Руссе 1902.

[2]) . . . сé же сѫт сéла ст҃го ѿ҃ца ıѿ рылскаго. Сéлища вáрвара, чрътовъ доль. крѣчино. блъгáрино. бъдúно, дриска и гаганъ и пр. въ Шишмановия хрисовулъ отъ 1378.

нѣколко кѫщи въ Скрино, Скакáвица (полска), Блатечница (кюстендилско село), дѣто имало земи и припадащи къмъ тѣхъ людье на монастиря св. Никола въ Софийско [1]; Козница припадала на Хилендарския монастирь [2]; цѣла редица села въ жеглиговската жупа — Архилевица, Подлешане, Руизворъ, Ругинци, Арбанаси, Бойковци и др. са били прикрѣпени къмъ черквата въ с. Архилевица (сега Алинци въ Кумановско) [3]; къмъ монастиритѣ св. Гаврилъ Лѣсновски, Якимъ Осоговски, Прохоръ Пчински и пр. има сѫщо тъй записани много села и людье.

Освѣнъ поземелния данъкъ, свободното население и часть отъ парицитѣ са били обременени съ всевъзможни други срѣдневѣковни кожодерщини: данъкъ на глава (tributum capiti), данъкъ на кѫща (димнина), градозиданье, наметъкъ, десетъкъ отъ овци, свинье, медъ, разни ангарии — волоберщина, кошарщина, лозарщина, чиновнически или царски услужванья, прѣхранванье на войската, кога мине прѣзъ извѣстно село, и др. и др. Като прибавимъ къмъ туй и разнитѣ мита — броднина, мостнина, както и всевъзможнитѣ глоби, лесно ще си прѣдставимъ положението на работния поробенъ народъ, който билъ изпадналъ въ рѫцѣтѣ на разни властели и прониаре.

Войската [4] се е събирала отъ всичкитѣ съсловия на населението, но, по своята издръжка, тя е била 3 вида: бащинска, прониярска и наемна. Свободното население, което е владѣло своя земя, имало своя „бащина“, е било свободно отъ всички тегоби, но е плащало, както видѣхме, поземленъ данъкъ (кабълъ жито или перперъ) и „по закона войска да иде“. Прониаретѣ сѫщо тъй отивали на войска срѣщу отстѫпенитѣ имъ за издръжка земи. Прониаретѣ, които държали погранични страни, се наричали „крайщници“ и имали длъжность да пазятъ границата. Въ Душановия Законникъ (гл. 192 и 201) се налага на крайщницитѣ да плащатъ на

---

1) . . . **и блатечница съ всѣмъ браницемъ, идеже аще сѫтъ или парици, и ѡтроци, или технитаре** въ Ив. Александровия хрисовулъ отъ 1348 г. За Скакавица гл. *Григор*. Очеркъ, 42.

2) *Mikl.,* Mon. Serb. 191.

3) Id. ib., 142—145.

4) Срв. *Новаковиħ,* Стара српска војска, Београд 1893, стр. 70—76.

държавата всичкитѣ щети, които биха произтекли отъ навлизанье на чужди войски или разбойници. И сега цѣлиятъ сѣверенъ дѣлъ на кюстендилската околия, именно Босилградско, носи старото име Крайще. Главната военна обаче сила на Константина ще се е състояла отъ третия видъ войници — наемницитѣ. Наемната войска, съставена отъ мѣстни момчета или отъ чужденци, бидейки плащана, е била винаги на разположение на войводата; тя отговаря донѣйдѣ на днешната постоянна войска. Войската на велможитѣ бащиници и тази на прониаретѣ се е събирала тежко и бавно.[1] Който слѣдователно владѣтель е разполагалъ съ пò-голѣми срѣдства, той е ималъ и по-многочислена наемна войска. Така, около 1342 год. властелинъ Хрельо, владѣтель на Струмица и Мелникъ, водѣлъ 1000 войника.[2] Неговиятъ смѣлъ съврѣменикъ Момчилъ войвода, владѣтель на земитѣ между Родопитѣ и Бѣло-море, съ своитѣ 2000 души строго отбрана конница, дѣто единствено наказание е било смърть, внушилъ респектъ въ Византия, та билъ признатъ за деспотъ и земята му токуречи за независима. Едва слѣдъ новото си достоинство Момчилъ удвоилъ конницата си.[3] Като се знае голѣмината на велбуждското княжество, рударскитѣ му и земедѣлски богатства[4], положително може да се каже, че Константиновата войска-конница не ще е била по-малка отъ Момчиловата.

Послѣдни години на Константина.

Послѣднитѣ години на Константина са въ свръзка съ три видни събития отъ балканската история: Косовската битка, оженваньето на Константиновата дъщеря Елена за византийския императоръ, по политически съображения, и боятъ на Ровине. Да кажемъ по редъ за всѣко едно.

Мурадъ, прѣди да тръгне изъ Пловдивъ за Косовския бой (1389), рекълъ да си уздрави подръжката на своя васалъ Константина. Това станало при слѣднитѣ обстоятелства,

[1]) Id. ib., 87.
[2]) *Cant.* II, 193.
[3]) *Новаковић*, Ц. съч., 88—91.
[4]) За тѣзи рудници ще се каже по-долу.

изложени главно въ турскитѣ историци Нешри и Сеадединъ [1]). Кога пристигналъ Мурадъ въ ихтиманското поле, събралъ военачалницитѣ си на съвѣтъ, за да рѣши отъ коя страна да удари на сърбитѣ, прѣзъ София-Пиротъ ли или прѣзъ приятелскитѣ земи на Константина, отъ юго-западъ. Като билъ Мурадъ въ Алаединово, дѣто прѣстоялъ два деня, ето че „на утрето пристигналъ Константинъ заедно съ войскитѣ, казва Нешри, за да посрѣщне завоевателя“. Тогава военниятъ съвѣтъ рѣшилъ единодушно, щото султанската войска да мине прѣзъ Кюстендилско, защото Константинъ билъ всецѣло прѣданъ Мураду. Послѣдниятъ назначилъ Константина за водачъ (калаузъ) на войскитѣ и походътъ се отправилъ къмъ Дупница. Едно мѣстно прѣдание приказва, че когато войската приближила до Струма, при сегашния Кадинъ-мостъ, на срѣща ѝ се показала българска селска сватба. Уплашенитѣ сватбаре, слѣдъ дълго колебание, рѣшили да не бѣгатъ прѣдъ царската войска, толкозъ повече, че и самиятъ султанъ вървѣлъ съ нея. Кога се срѣщнали войска и сватбаре, невѣстата се поклонила на Мурада, и той я попиталъ какво да я подари. Понеже тогава тамъ нѣмало мостъ на Струма, невѣстата казала: „Царьо честити, ништо друго ти нечем, но бродницата тува ни іе мачна . . .“ Султанътъ се досѣтилъ за благородното желание на *невѣстата* и заповѣдалъ да се построи мостъ на Струма. Мостътъ билъ построенъ и нареченъ *Невѣстинъ*-мостъ или прѣведено на турски Кадънъ-кюприси, а по̀-послѣ произнасяно Кади-кюприси или Кадинъ-мостъ, ужъ по името на нѣкой кадия, който се погрижилъ за съграждането му. [2]) Ближньото село още се нарича Невѣстино. Константинъ побързалъ въ столицата си Велбуждъ да приготви и посрѣщне тържествено Мурада. Нешри казва: „Оттамъ (Алаединово) султанъ Мурадъ за нѣколко деня

---

[1]) Разказътъ на Нешри е изложенъ въ Quellen für serbische Geschichte, I Heft, Wien 1857, стр. 48 и сл., а отъ Сеадединовата Корона на историитѣ (Тачъ-юлъ-Теварихъ) имаме единъ запазенъ хубавъ ржкописъ въ Софийската народна библиотека, който се различава доста отъ познатия италиянски прѣводъ на Сеадедина отъ Братути. Повѣстьта за Мурадовото минаванье прѣзъ Кюстендилъ е на л. 68.

[2]) Турскиятъ надписъ на моста казва, че мостътъ билъ направенъ отъ везира Исакъ-паша въ 1470 г. За моста ще се повърнемъ.

пристигна въ Баня (ايلجيه كلدار) . . . Константинъ бѣ приготвилъ безброй дарове като изявление на своята дълбока почеть, а изобилието, съ което медътъ и маслото се раздаваха въ ордата (войската), течеше като рѣка". Прѣзъ врѣме на гощавкитѣ craналъ споръ между военачалницитѣ относително независимото, отдѣлно дѣйствие на двѣтѣ съединени войски срѣщу сърбитѣ — Мурадовата и Константиновата, и никакъ не могло да се разрѣши разпрята по нѣкой удобенъ начинъ. Но отпослѣ, сорещитѣ военачалници като се оттеглили на страна, въпросътъ билъ разрѣшенъ, казва Сеадединъ, така: „Константиновата войска като страшлива, не може да напада, затова трѣбва да се отреди и върши разузнавателната служба за позициитѣ на неприятеля". [1]) Подвластнитѣ на Константина велможи изъ княжеството надошли въ Велбуждъ да поздравятъ високия гость. Тукъ трѣбва да отнесемъ думитѣ на Хаджи Калфа, че султанътъ опростилъ данъка на Константина, а не къмъ година 1371. Побѣденъ при Плочникъ (собствено Мурадъ не е присѫтствувалъ) отъ сърбитѣ, несполучилъ при Пиротъ, Мурадъ се е страхувалъ отъ изхода на настѫпаещия Косовски бой. Само съ това можемъ си обясни защо Константину е билъ опростенъ данъка и той смѣтанъ като приятель, съюзникъ на султана. Отмѣтаньето на Константина въ полза на сърбитѣ е щѣло вѣроятно да даде други изходъ на злополучния день 15-и юни 1389 г.

Слѣдниятъ станъ, споредъ Нешри, отъ Велбуждъ билъ въ Улуово (اولواوايا),[2]) а слѣдъ него въ Каратонлу (قرەطونلو) което име ще да отговаря на Кратово. Въ послѣдния градъ Мурадъ се е бавилъ, защото ималъ прѣговори съ Лазара. Послѣ тръгналъ за Морава, Гюмюшъ-хисаръ и нататъкъ за Косово. Извѣстни са станалитѣ събития на Косово — пробажданьето на Мурада, заклаваньето на Лазара и поразяваньето на християнската войска.

---

[1]) Отъ тия думи личи, че Константинъ е взелъ участие въ Косовския бой. Колкото се касае до взетата въ това рѣшение стратегия, трѣбва да признаемъ, че Мурадъ се е усъмнилъ въ Константина и не му е позволилъ да върви заедно съ него, защото се е страхувалъ отъ таенъ сговоръ между Лазара и Константина, който е могълъ да удари турцитѣ въ гърба.

[2]) Вѣроятно погрѣшно, вмѣсто Осогово, прѣзъ дѣто е вървѣлъ пѫтя за Кратово.

Косовското поражение се почувствувало злѣ не само у прѣко покоренитѣ земи, но и въ областитѣ на по-свободнитѣ васали, какъвто билъ Константинъ. Мурадъ се отнасялъ човѣшки къмъ своитѣ християнски сподвижници и васали и не се бъркалъ на вѫтрѣшната уредба на държавитѣ имъ. Неговиятъ наслѣдникъ Баязидъ билъ суровъ човѣкъ. Прѣзъ 1393 г., кога паднало Търново, Константинъ билъ отишълъ при Баязида въ Сѣръ, дѣто се били събрали и други владѣтели отъ полуострова: византийскиятъ императоръ Мануилъ, сръбскиятъ деспотъ Стефанъ Лазаревичъ и др. Надмѣнностьта и грубата обноска на Баязида накарали християнскитѣ господаре да сторятъ вѣра и клетва още тамъ и да прѣкѫснатъ всѣкакви връзки съ Баязида.[1]) Този сговоръ билъ закрѣпенъ и съ оженваньето на Константиновата дъщеря Елена за византийския императоръ Мануила Палеологъ.[2]) Тежката обаче Баязидова дѣсница и политическитѣ обстоятелства накарали Константина още на слѣднята 1394 г. да отиде заедно съ Стефана Лазаревичъ и съ Крали Марка да помага на турцитѣ противъ влашкия войвода Мирча. Съюзената турска и християнска войска минала Дунава и на по-

Обр. 17. Ликъ на Константиновата дъщеря Елена, запазенъ на коженъ ръкописъ отъ 1408 г., сега въ Лувъръ.

[1]) *Chalc.* 80—81.

[2]) Constantinus, cognomento Dragases fratris principatum adeptus Turcici Sultani partes primum sectatus est, a quo tandem defecit, strictiori inito cum Manuele Palaeologo Imperatore foedere adversus Bajazetum, qui utrique, dum unà in Pherrensi (попр. Serrensi) oppido colloquerentur, bellum se illaturum minatus fuerat. Aque ut fortiori sibi vinculo Manuelem astringeret, ac defectionis socium haberet, filiam eidem in matrimonium collocavit ex quo natus deinde Constantinus Palaeologus ob matrem Dragases cognominatus, postremus Graecorum Imperator. *Du Cange*, Fam. Byz. стр. 345.

лето Ровине, при Крайово [1]), се срѣщнала съ власитѣ. Съврѣменниятъ писатель, българинътъ Константинъ Костенски казва, че християнскитѣ господаре отишли съ султана не по своя воля, а по нужда, затова и Марко рекълъ на Константина прѣди сражението: „Азъ моля Бога да помогне на християнетѣ и азъ първъ да падна между мрътвитѣ на този бой“. [2]) И дѣйствително, когато се задали влашкитѣ развѣни знамена съ кръстове и икони по тѣхъ, домжчнѣло на Марка и Константина [3]), но нѣмало какво да се прави. Кога вразитѣ се ударили, казва влашката хроника, настаналъ мракъ, защото слънцето не се виждало отъ множеството на стрѣлитѣ. [4]) Турцитѣ и тѣхнитѣ помощници били поразени: 8 хиляди войска, нѣколцина паши и трима войводи сложили глава, а между тѣхъ Марко и Константинъ, на 10-и октомври 1394 г. Марко билъ убитъ отъ Ивана Докмановичъ. [5])

---

[1]) *Xénopol,* Histoire des Roumains I, 258.

[2]) Ибо вьси си сь Исмаилиты бѣхоу ꙗко и не волѥю нь по ноужди, ꙗко же глаголють о блаженѣмъ Марьцѣ рекьшоу кь Коньстаньдиноу· азь глаголю и молю Господа ѥже христиꙗномь быти помоштьникь, азь же прьвыи вь мрьтвыихь на рати сеи да боудоу· *Константинъ Костенски* въ Житието на Стефана Лазаревичъ, Гласник XL, 269—270).

[3]) *Спиридонъ*, Исторія, 91. Спиридонъ дору прибавя какво Марко не восхотѧ битисѧ, убоѧсѧ Бога, такожде и Константинъ. И видѣвше цар тѹрскій, ѧко не хотѧт битисѧ со христіанами, повелѣ тѹркам и съсѣкоша их.

[4]) . . . де ноу се ведѣ възоухѹл де моуцимѣ съцѣтелорь (У *Григоровича*, О Сербіи и пр., 22 отъ приложенията).

[5]) Въ българската хроника (Archiv XIII, 530) между падналитѣ се споменаватъ: . . . въ нихь же бѣше Константінь Драгашевичь и Марко Кралевичь.— Въ влашката (*Григор.* 22): . . атоунче (тогава) пери (загина) костантинь драговичь ши Марко кралевич. — Въ подгоричката (Starine XIII, 185): и тоу погибе Марко Кралевић оуби га Иован Докмановићь; и тоу погибе Костадинь Жеглиговаць Драгашь соу осамь тисоуће воиске и. г҃. воеводе. — Въ другъ сръбски лѣтописъ (Споменик III, 126): вь лето ,ѕцг. разби Мирчета воивода влашки цара Паꙗзита на Ровинахь. И тоу погибе Марко Кралевикь и Костадинь (и) Драгашь, мца октомвріа. і. днь.

Участието на Константина въ похода срѣщу християнетѣ и неговата безславна гибѣль далечъ отъ отечеството паднали тежко на домашнитѣ му. Дъщеря му Елена, императрица византийска, и зеть му Мануилъ оставили на слѣдната 1395 г. завѣщание въ монастиря на св. Ивана Прѣдтеча въ Петра съ 500 перпера. Съ тѣзи пари било заповѣдано да се купи имотъ, годишниятъ приходъ на който, около 50 перпера, да служи при разходитѣ за упокой душата на Константина. Наредено било, щото името на покойника да бѫде вписано въ поменика на монастиря и да бѫде споменавано на гробищата прѣзъ петъкъ и сѫбота сутриньта цѣла година, а въ деня на смъртьта му, прѣзъ всѣка година, да се служи поменъ съ 16 свещеника, 8 колива, както и да се слага трапеза на калугеретѣ и нищитѣ.[1])

Константиновата дъщеря Елена прѣживѣла мѫжа си, императоръ Мануилъ Палеологъ, на старини приела монашески чинъ и се поминала на 13-и мартъ 1450 г. Тя е била баба на послѣдния доблестенъ царь на Византия, Константина, който загина съ ножъ въ рѫка при прѣвземанье на Цариградъ отъ турцитѣ въ 1453 г. Този Константинъ не прѣзиралъ славѣнското си потекло, а дору се е титулувалъ, като дѣдитѣ си по майка, Драгашъ — *Κωνσταντῖνος ὁ ἐπίκλην Δρά-*

---

[1]) Актътъ за този благочестивъ поменъ е запазенъ и напечатанъ отъ Миклошича и Мюлера въ тѣхнитѣ Acta et diplomata graeca, II, стр. 260—274. Ето главната часть на това постановление:

. . . *καταγραφῆ δὲ καὶ το ὄνομα αὐτοῦ* (на Константина) *ἐν τῷ ἱερῷ τῆς μονῆς βρεβείῳ, καὶ ἐν τῷ γινομένῳ μνημοσύνῳ κατὰ παρασκευὴν τῆς ἑβδομάδος ἐν τῷ κοιμητηρίῳ ἀναφέρηται καὶ τὸ αὐτοῦ ὄνομα, ὡς δὲ καὶ τὴν ἐπὶ τὴν αὔριαν ἡμέραν τοῦ σαββάτου ἐν τῷ ὄρθρῳ ἐν τῷ καθολικῷ ναῷ τοῦ μοναστηρίου καθ' ἕκαστον δὲ χρόνον κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἀπέθανεν, εκτελῆται παρ ἡμῶν μνημόσυνον, καὶ ἀφ' ἑσπέρας μὲν φορένωσιν ἱερεῖς δεκαὲξ, καὶ ἔχωμεν κόλυβα ἀπαλλαρέας ὀκτὼ καὶ τράπεζα τοῖς καλογήροις καὶ τοῖς εὑρεθεῖσι πτωχοῖς καὶ διδῶμεν εἴς τα πτωχὰ ἐκεῖνα καὶ ψυχικὸν τὸ δυνατὸν, καὶ ὑπὲρ τούτων ὥρισαν καὶ ἐδόθησαν ὑπερπυρα πεντακόσια, ἵνα 'εξωνηθῆ κτῆμα ἐντὸς τῆς βασιλίδος ταύτης τῶν πόλεων, δυνάμενον παρέχειν τῷ μοναστηρίῳ ἐτήσιον εἰσόδημα ἢ πεντήκοντα ὑπέρπυρα ἢ πλείω καὶ μικρὸν ἴσως ἐλαττῶ, καθὼς ἄν εὕρωμεν ἀρεστὸν ἡμῖν κτῆμα, ἅ δὴ ὑπέρπυρα τοῦ εἰσοδήματος ἀπετάχθησαν ἐξοδιάζεσθαι ὑπὲρ τῶν τριῶν λειτουργιῶν καὶ τοῦ δηλωθέντος μνημοσύνου τοῦ καθ' ἕκαστον χρόνον.* (стр. 260).

γασς. [1]) Наслѣдници и роднини отъ Драгашевци избѣгали въ западна Европа, въ Савоа, дѣто имъ се е чувало името до прѣди половинъ вѣкъ. [2])

Послѣденъ велбуждски войвода Юсуфъ и паданье на княжеството прѣзъ XV в.

Много малко се знае за сждбинитѣ на княжеството слѣдъ Константина. Никакъвъ споменъ не е запазенъ и за сѣмейството на Константина слѣдъ гибѣльта на послѣдния: ималъ ли е наслѣдникъ, ималъ ли е други дѣца освѣнъ Елена, какъ са се отнасяли турцитѣ съ тѣхъ, — за всичко това историята мълчи. Сжществува само едно прѣдание между кюстендилскитѣ турци, че послѣдниятъ мѣстенъ български войвода приелъ мохамеданството и продължавалъ да управява областьта, че той съградилъ първата джамия въ Кюстендилъ, наречена Мурадъ Челеби джамиси. [3]) Това не може да се отнася до Константина, който загиналъ като християнинъ на Ровине, а до неговъ синъ или наслѣдникъ може би. Казвамъ наслѣдникъ, защото съ Константина не са се отнели автономнитѣ права на княжеството, както се мислѣше до сега; напротивъ, то е прѣживѣло търновското царство, видинското и влѣзло въ XV вѣкъ. Въ началото на XV вѣкъ виждаме княжеството, „Константиновата земя“, подъ управлението на войводата Исуфа (или Юсуфа), за когото може да се прѣдполага, че се отнася отчасти горньото прѣдание, т. е. че Юсуфъ е билъ Константиновъ синъ приелъ мохамеданството.

Слѣдъ Баязидовата смърть (1402) настанало голѣмо безначалие въ турската държава. По-малкиятъ Баязидовъ синъ Мохамедъ се отдѣлилъ отъ брата си Сюлеймана, който управявалъ въ Европа. Властолюбието докарало братята до война. По край това, българскитѣ градове въ тимошката долина, под-

---

[1]) *Chalc.*, 318.

[2]) Гласник XII, 453,—454.

[3]) Тъй се вика джамията току до двора на Педагогическото училище. До скоро тамъ бѣше и теке на шейхъ Ахмеда и на сина му. Сегашната сграда на джамията, по казваньето на послѣдния, била по-нова, защото първата сграда била изгорѣла прѣди нѣколко вѣка. Двѣтѣ главни значения на думата „челеби“ — набоженъ или господарь — като да са въ свръзка въ тоя случай съ нѣкой бивши християнинъ, станалъ „набоженъ“ мусулманинъ, или бивши велможа.

будени вѣроятно отъ Страцимировия синъ Константина, дигнали кждѣ 1405 г. възстание. Сюлейманъ потъпкалъ възстанието, но си спечелилъ явни врагове измежду сърбитѣ и българетѣ, които взели да помагатъ на Муса, най-малкиятъ Баязидовъ синъ, който билъ изпратенъ отъ Мохамеда въ Европа да се бие противъ Сюлеймана. Съ убийството на послѣдния, Муса се отметналъ и отъ другия си братъ, прогласилъ се за неговъ врагъ и владѣтель на турската държава. Тиранията обаче на Муса, познатъ въ пѣснитѣ като „Муса Кеседжия“, озлобила изново християнското население: Тимошко пакъ се подигнало въ 1412 г. Войводата Юсуфъ, който държалъ Константиновата область, и Игитъ, пограниченъ войвода, може-би на Крайщето (... Игита краиштьнаго воеводоу), били обвинени отъ Муса като съучастници, уловени и затворени въ Димотика. Като сполучили да избѣгатъ изъ тъмницата, тѣ дошли въ своитѣ области, поели изново своята власть надъ земята и градоветѣ и дору, съ помощьта на своя съсѣдъ Стефана Лазаревичъ, оплѣнили нѣкои отъ турскитѣ (Мусови) области. [1] Къмъ съюза на Стефана, Юсуфа, Игита, [2] Богдана се вѣстилъ и Мусовия братъ и врагъ Мохамедъ, който тръгналъ съ войскитѣ си къмъ западъ. Съюзницитѣ се събрали на прочутото поле Добриче въ Сърбия, оттамъ дошли на Овче-поле, минали прѣзъ Кюстендилъ за Самоковъ. Срѣщата съ Муса станала при самоковското село Чамурли, на 3 — 4 километра източно отъ Искъра. Сражението било ожесточено: рѣшилъ го сръбскиятъ войвода Георги Бранковичъ, който нападналъ едно отъ крилата на Мусовата войска. Муса билъ застигнатъ

---

[1] „Моусиѥ же ѥако виновьныи затвараѥть вь Димотицѣ градѣ рекомаго Исоуфа дрьжателѥ земли Коньстаньтиновѣ и паша Игита краиштьнаго воеводоу, иже грады и землѥ сьблизь дрьжеште бѣхоу деспотоу. Сии же ис-тьмнице избѣзають и кьждо своѥ власти и землѥ отьмштеть и грады и оть благочьстиваго воѥ вьзьмьше страны прилежаштеѥ поплѣнише и сь деспотомь сьложише се, ѥако вь вьсакоу слоужьбоу обрѣтати се готовомь ѥмоу“. (*Константин*, Живот Стефана Лазаревића, Гласник 42, стр. 303).

[2] За Игита има и друго извѣстие. Изпърво той билъ отъ страната на Муса и едва когато Мохамедъ вече билъ въ Пиротъ, на пжть за при Стефана Лазаревичъ, той му изявалъ своята помощь. (*Hammer*, Histoire, II 153).

край рѣката и удушенъ (14-и юли 1413 г.). Съ това Мохамедъ останалъ единственъ господарь на турската държава; той наградилъ щедро своитѣ съюзници, които свършили всичката работа въ този походъ. Знае се, че покрай други крайща, дадени на Стефана Лазаревичъ, била и страната Знеполье [1]), както се нарича и сега трънската котловина по р. Ерма, западно отъ гр. Трънь. Съ това Юсуфовата земя е била пакъ въ досѣгъ съ сръбската.

До кога слѣдъ чамурлиската битка Юсуфъ е билъ дрьжатель земли Коньстаньтиновѣ, не се знае. Само може да се прѣдполага, че султанътъ си е държалъ думата и е оставилъ спокойни васалитѣ до края на живота си, въ 1421. Сѫщото е правилъ изпърво и Мурадъ II (1421—1451), но когато се поминалъ Стефанъ Лазаревичъ (1427), Мурадъ пратилъ веднага извѣстие до Георгия Бранковичъ да му прѣдаде сръбското деспотство, което му се падало по наслѣдство, защото Стефанъ умрѣлъ баздѣтникъ и сестра му Оливера Баязидова била майка на Мурада. Безъ да чака отговоръ, султанътъ отсѫсналъ голѣма часть отъ сръбската земя и принудилъ Бранковича да му плаща данъкъ и помага съ войска. Къмъ тази епоха ще се отнася и едничкото турско извѣстие за Кюстендилъ у историка Евлия Челеби. Евлия казва слѣдньото: „Найнапрѣдъ кюстендилскиятъ край билъ завоеванъ отъ побѣдоносния Мурада... По-сетнѣ неприятельтъ (българетѣ) като развалилъ договора и завладѣлъ отново тукашнитѣ мѣста, Турханъ заде съ своитѣ червени соколи дошълъ въ града, прѣвзелъ го и съборилъ крѣпостьта. Основитѣ още личатъ“. [2]) Като знаемъ, че прочутиятъ Турханъ паша се подвизавалъ като румелийски бейлеръ-бей главно въ втората четвърть на XV вѣкъ, и окончателното поробяванье на Кюстендилъ трѣбва да отнесемъ къмъ това врѣме. [3]) На името на сѫщия паша била

---

[1]) . . . Дасть же іемоу и страноу знеполια глаголіемоую (Константин, въ Гласник XLII, 309).

[2]) Сияхатъ-наме, V, 566.

[3]) Въ Кюстендилъ много се приказва за една мѣстна турска лѣтопись, въ която, по казваньето на Хюсеинъ Ефенди, синъ на учения шейхъ Ахмеда, били отбѣлѣзани всичкитѣ мѣстни събития отъ покоряванье на града, та до ново врѣме. При всичкитѣ си обаче старания да намѣря този неоцѣнимъ паметникъ за Кюстендилъ, можахъ да узная, 1-о че книгата, ако и въ два прѣписа, е

наречена и една отъ главнитѣ махали въ Кюстендилъ — Турханъ заде махлеси, именувана така и прѣзъ XVII вѣкъ, [1]) а може-би и по-послѣ. Сегашното и по-старо поколѣние не знаятъ такава махала.

Спомени за Константина.

Отъ горнитѣ извѣстия излиза, че послѣденъ *християнски* владѣтель на велбуждското княжество е билъ Константинъ. Къмъ това име са прикачени цѣла редица спомени и прѣдания, едни исторически, други фантастични; пъкъ има и трети видъ легенди, прѣхвърлени отъ утвърдителя на християнството царь Константина, както и отъ Константина Палеолога върху кюстендилския Константина, който въ случая сжщо се титулува „царь".

Най-бѣлѣжитъ споменъ за Константина е останалъ въ прѣдаванье името му на града Велбуждъ, който отъ XV в. захваналъ да се вика Кюстендилъ или Кьостендилъ. Нека да се обясни това прѣкръщанье на града. Много области, слѣдъ турското завоевание, получили нови названия, по името на послѣдния виденъ мѣстенъ християнски владѣтель. Така, отъ войвода Добротичъ си получила име Добруджа, отъ Кара-Богдана — Богданско, отъ Константина се нарекла сѣверна Македония — Земя Константинова, [2]) пъкъ и столицата на тази земя — Кюстендилъ. Произношението Кюстендилъ вмѣсто очакваното «Костадинъ» е свойствено на турския езикъ, който сжщо тъй отъ Костанца на Черно-море е направилъ Кюстендже, отъ *κάσταvov* или италиянското castagno — кестене и др. За забѣлѣзване е, че у турския историкъ Нешри името на Константина е писано — Кюстендилъ.

А че името Кюстендилъ-Баня се е схващало като Константинова-Баня, личи отъ бѣлѣжкитѣ на нѣкои европейски

била прѣнесена отъ „благочестиви" мусулмане въ Паланка... и 2-о че неинъ авторъ ще е билъ Молла заде шейхъ Сюлейманъ Кьостендилли (род. на 1750 г., умр. кждѣ 1830 г.). Това послѣдньото научихъ отъ единъ турски ржкописенъ биографиченъ сборникъ, писанъ отъ сжщия Сюлеймана, който между други исторически и поетически съчинения, билъ написалъ между 1820—1830 г. и една история на Кюстендилъ (تاريخ كوستنديل). Ржкописътъ се пази въ Б. Н. Библиотека.

[1]) *Евлия Челеби* V, 566.

[2]) . . . землꙗ Коньстаньтинова у Константина Костенски (ГласникX LII, 303); и у яничарина Михаила отъ Островица отъ XV в. (Гласник XVIII, 75).

пжтници. Така, италиянскиятъ безименъ пжтувачъ прѣзъ 1559 г. нарича града Велбуждска-баня или Константинова-Баня и прибавя какво градътъ билъ нареченъ тъй поради банитѣ останали отъ Константина.[1]) Въ каталога на владиката Василия кюстендилската епископия е наречена «Костадинска».[2])

При това, както прѣзъ срѣднитѣ вѣкове градътъ, покрай официалното си име Велбуждъ, се викалъ още и Баня или Велбуждска-Баня[3]), така и при новото му наименование се прибавяла думата Баня, та се казвало Кюстендилска-Баня или само Баня. Това личи въ султанскитѣ актове, дадени на Рилския монастирь въ г. 1514, 1516, 1519 и т. н.[4]) чрѣзъ кюстендилския санджакъ-бей, който държалъ и Рила.

Успоредно съ името Кюстендилъ, което още отъ турцитѣ бѣ прието за официално, прѣзъ всичкото врѣме е било въ живо употрѣбение и името *Баня*, пъкъ и сега още въ Македония и Кюстендилско, особено у селянетѣ, градътъ е познатъ главно съ името Баня. Дору има слѣди, които сочатъ, че това име е било много по-употрѣбително. Така, селянетѣ наричатъ кюстендилчане *ба̀нчанье;* пъкъ тъй викатъ и на всѣки другъ гражданинъ, гражданка, гражданче—*ба̀нчанинъ*, *банчанка, банчанче.* Рѣката, която продира сѣверната часть на града, се нарича *Ба̀нщица;* на нея рѣка въ полето стои мостъ -- *Ба̀нски-мостъ.* Кюстендилското поле се вика *Ба̀нско полье;* южнитѣ до града лозя са *Бански ло̀зя;* сладко-възкиселитѣ хубави мѣстни сливи се викатъ *ба̀нки,* а турцитѣ ги наричатъ *ба̀на-ериги̇;* до освобождението мѣстната житна крина се викаше *бански кутелъ* и т. н. Турскиятъ историкъ Нешри употрѣбява за Кюстендилъ сжщото име, само го прѣвежда на турски —

---

[1]) Buscobagno. . . Questo luogo altramente era detto Constantino-bagno, perche vi sono molte aque e dicono, che era bagno di Constantino (Starine X, 254).

[2]) Чтен. Общ. Ист. и Древн. Р. 1860, II, 14. Цит. и у *Голубинскій*, 491.

[3]) Въ 1499 г. Харфъ го нарича Wruska balnea (Rad. XLII, 181); Петанчичъ въ 1502 — Beobusci balnea (Rad. XL, 127); Курипешичъ въ 1530 — Costainitza Wanna (Rad. LXVI, 192); рускиятъ поклонникъ отъ XVII в. — Ба̀ня (Сырку, Описаніе турецкой имперіи, Спб. 1890, стр. 39); въ запискитѣ на католическата мисия отъ 1641 г. — Bagna (Acta Bulg. 110); сръбскиятъ патриархъ Бркичъ отъ 1771 г. — Ќюстендилъ Баня (Споменик X, 54) и т. н.

[4]) Мсб. IV, 611—620.

Илидже [1]), отдѣто и нашето лъджа, баня. Най-сетнѣ и народнитѣ кюстендилски пѣсни поменаватъ любимото име Баня:

Чужди юнакъ увѣщава малка мома, която иска да го придружи:

— Бре врни се, мàлка мòме, не врнàла се,
Ширòко iе *Бàнско пòлье,* не мош го минà.
— Сторѝчем се iàребица, прелетѐчем го!
— Бре врни се, малка моме, не врнала се,
Дотѐкла iе Стрýма рѐка, не мош iа мина.
— Сторичем се мрѐна риба, преминàчем iа и пр.
или (Ржкописъ)

. . . Седи Марко на високи чàрдак,
Та си гледа нагòре, надòле,
Па си гледа по все *Банско поле.*
(*Любеновъ,* Сборникъ III, 27).

Народнитѣ прѣдания посочватъ развалинитѣ на хисарлъка, именно на горнята часть на полянката, дѣто още стърчи нѣщо отъ стѣната, за царь Костадинови дворци и калье. Това прѣдание е чувалъ дубровнишкиятъ пжтникъ Кабога прѣзъ 1706 г. и френскиятъ — Буе, прѣзъ 1836 г. За женитбата на Константина и удавянье на свадбаретѣ вече поменахъ на стр. 14—15. Събитията отъ прѣдтурската епоха обикновено се поставятъ „у Костадиново врéме", или „у лятинско, „у éлинско".

Споменитѣ за Константина са прѣкрачили отъ тѣсната кюстендилска котловина и въ другитѣ крайща на княжеството, пъкъ и у по-далечнитѣ братски земи, у сърбитѣ. Така Крали Марко и Константинъ:

Пиjу вино два jунака млада
У Кратову граду маленоме,
Jедан jунош Кралевићу Марко,
А друго jе беже [2]) Константине,
Вино служи крчмарица Мара.
(*Вук Караџиħ,* Пjесме VI, № 18).

Марко съвѣтва другаря си да се не запиватъ яко въ това „побѣдливо Кратово", за да не изгубятъ глави; но Констан-

---

[1]) Вж. по-горѣ, стр. 136

[2]) *Бегъ, бей* се титулува често Константинъ, види се изъ споменитѣ за турското му васалство.

тинъ, като не послушва, пострадва. Кога щѣли турцитѣ да бѣсятъ заловения въ Кратово Константина, Марко го избавя:

Док је Марко саблъу истргао,
Сви су турци на мах поцркали,
Па узеде бега Костадина,
Одведе га двору бијеломе,
Своме двору здраво и весело.

(*Id.* ib., въ другъ вариантъ).

Други пѫть пъкъ Константинъ се намира на Марка, когато послѣдниятъ е въ затруднение. Единъ другъ юнацитѣ се викали „брате“; Марко казва:

„Побратиме, беже Костадине!“

(*Id.* ib. II, № 60).

Въ Кочанско вѣрватъ, че на Царевъ-върхъ (Султанъ-тепе) въ Осогово е била нѣкога столнината на царь Константина. Около тепето пасѣли стадата и коньетѣ му. Тамъ наблизу живѣели и неговитѣ голѣмци. Веднажъ, когато царь Константинъ пѫтувалъ за Кюстендилъ, спрѣлъ се на върха да си почине, та поради това и мѣстото било наречено Царевъ-върхъ. Турцитѣ пъкъ отдаватъ названието Султанъ-тепе на минаваньето оттамъ на султанъ Мехмеда. Прѣданията за царь Константина и Елена са твърдѣ разпространени въ сѣверна Македония. Развалинитѣ на ю.-и. отъ Блатецъ и по политѣ на Плачковица, именно „градището“ се посочватъ като сѣдалища на царь Константина.[1]) Доста разпространена е и пѣсеньта, дѣто царь Константинъ и неговата войска погазили вѣрата, защото, отивайки на черква, набождали нафора съ копията си; Господъ ги наказалъ и прѣдалъ царството на турцитѣ.

Вестфалскиятъ пѫтувачъ изъ Турция прѣзъ XVI вѣкъ Леунклави, и слѣдъ него мнозина други та до XIX вѣкъ, тълкуватъ името Гйустандилъ (Кюстендилъ) отъ *Юстиниянъ* и *илъ*, което ще рече на турски Юстиниянова земя, областъ.[2]) Старитѣ спомени за Юстинияна въ кюстендилската околность при Таваличаво, Брдуня и Кадинъ-мостъ, дѣто била издигната Първа Юстиниана, са накарали Леунклавия да отъждестви при-

[1]) Материяли по изучването на Македония, София 1896, стр. 636.
[2]) *Leunclavius*, Hist. Musulmanae Turcorum, Francoforti 1591, кн. V, 265.

бързано близкитѣ наглѣдъ имена Кюстендилъ и Юстиниянъ. Бърка и турскиятъ историкъ Евлия отъ XVII в., като изкарва сѫщото име отъ *кюстенъ,* което на юрушко нарѣчие значело „баня“. [1]) Тукъ имаме случайно съзвучие, което би било убѣдително, ако нѣмахме толкова много други мѣстни и иноезични несъмнѣни доказателства за произхода на името Кюстендилъ отъ Константинъ. Най-послѣ и самитѣ турци, ако работата е както казва Евлия, не би казвали на града Кюстендилъ-Баня т. е. баня-баня. Че Евлия е само ревностенъ тълкувачъ на думи както му се ще, личи напр. и отъ тълкуванието, което той дава за Кратово отъ турскитѣ *карат* и *ова*[2]), когато се знае, че прѣди турцитѣ още селището се викало Кратово.[3])

Най-послѣ Константинъ прѣзъ турското робство изпъква и съ друго име — *Коласия,* но за него ще кажемъ като му дойде редъ.

---

[1]) Сияхатъ-наме V, 566.

[2]) Ib. 563.

[3]) У Едризи (XII в.) стои Кратосъ (قرطوس).

V.

Кюстендилскиятъ санджакъ. Пжтища и градове.

(XV—XVIII в.).

Слѣдъ сждбоносното поражение на християнетѣ при Варна въ 1444 г., слѣдъ паданьето на Цариградъ въ 1453 г. и на сръбската държава въ 1459 г., турцитѣ заседнаха здраво на полуострова. Константиновата земя, която въ долината на Морава и Знеполье (Трънско) граничеше съ свободни братски крайща, се видѣ, съвсѣмъ отрѣзана и загинала; тогава настжпиха коренниттѣ промѣни въ срѣдневѣковнитѣ български по-голѣми заселища: всички току-речи градове бидоха населени съ пришелци турци, клисуритѣ се заеха отъ турска стража, велможитѣ бидоха потурчени или прѣкарани въ Мала-Азия. Селското население остана сравнително по-свободно въ вжтрѣшния си, домашенъ битъ, като смѣни само своитѣ господаре—властелинитѣ съ турски феодални голѣмци. Полуостровътъ биде раздѣленъ на два голѣми административни дѣла — Румелия и Босна. Съ изключение на северозападния край на полуострова (Босна), току-речи всичко оставало влизаше въ Румелия, съ главенъ градъ София, сѣдалище на румелийския бейлеръ-бей. Румелия била подѣлена на 26 голѣми окржга (санджаци). Кюстендилскиятъ санджакъ, бидейки въздигнатъ на нѣкогашнитѣ Константинови земи, билъ единъ отъ най-голѣмитѣ и богатитѣ. Той обхващалъ казитѣ: Кюстендилъ, Радомиръ, Дупница, Петричъ, Мелникъ, Дойранъ, Тиквешъ, Велесъ, Струмица, Радовишъ, Щипъ, Кратово, Враня, по-късно и новия градецъ Паланка. Въ края на XVIII в. и началото на XIX в., когато се разклатиха силно основитѣ на турската държава, когато отдѣлни

мѣстни аяне и паши се прогласиха за независими владѣтели, когато най-сетнѣ падна феодалниятъ редъ и станаха нѣкои административни промѣни, кюстендилскиятъ санджакъ въ по-голѣмата си часть се слѣ съ скопския. Това станало особено лесно при задружното управление на нѣколцина братя паши въ Скопье, Кюстендилъ, Щипъ и др.

Главниятъ пѫть Самоковъ — Кюстендилъ — Скопье.

Този пѫть е часть отъ голѣмото и старо съобщение между Цариградъ и Синьо море, право отъ изтокъ къмъ западъ. Благодарение на запазени пѫтни дневници и списъци на падалàта прѣзъ XV — XIX в., сега знаемъ съ по-голѣми подробности направлението на пѫтя, пъкъ отчасти и неговото състояние. Рицарьтъ Харфъ прѣзъ 1499 г. поставя само градоветѣ, а не говори за другитѣ спирки. Отъ Дупница до Кюстендилъ (Врушка-Баня) поставя 2 деня пѫть и забѣлѣзва: „Тукъ минахме прѣзъ една голѣма вода наречена Вардаръ (попр. Струма) и дойдохме въ другата България.“ [1]) Прѣзъ XV в. отъ Струма на юго-западъ се е простирала провинцията Горня България съ главни градове Врушка-Баня и Прищина (Bulgaria superior provincia: Vruskabalna, Pristina). [2]) Отъ Кюстендилъ нататъкъ до Венеция пѫтникътъ не е бѣлѣжилъ селата и спиркитѣ, а само градоветѣ, като вървѣлъ ту денѣ, ту нощѣ [3]). Три години слѣдъ Харфа миналъ дубровничанинътъ Петанчичъ (1502 г.): «Като се тръгне оттука (Скопье), минава се прѣзъ Жеглиговската равнина, Конопнишката долина, Беобушката Баня, Стримонския мостъ, който раздѣля македонцитѣ отъ трибалитѣ или българетѣ, прѣзъ селото Цървени-брѣгъ . . .» [4]) Курипешичъ (1530 г.) дава други подробности: „Въ недѣля 8-и януари минахме отъ Цървени-брѣгъ по единъ лошъ пѫть прѣзъ

---

1) Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, Cöln 1860, стр. 211.

2) Ibidem, 254.

3) Item voert van Wruskabalna rieden wir halff bij naciht halff bij daige van eyner stat zo der anderen bis so Venedich, sijnt umtrent tzwentzich daichreyss, soe dat ich eygentlich neyt geschrijuen kan die gantze daichreyssen, as der steede ind dorffer vil eyn daichreyss, eyn halff daichreyss, eyn vre rijdens eyne van der andern lijgt (Ibidem, 211—212).

4) Спсп. IV, 73.

една планина, до хубавъ каменен мостъ и до едно село Слокощица (Osslokosstaniza), дѣто останахме. Въ понедѣлникъ на 9-и януари отъ Слокощица минахме около топлитѣ извори, наречени Костаница-Баня (Costaniza Wanna), прѣзъ една планина, на много лошъ пѫть, та дойдохме до една рѣка, наречена Крива, [1]) и едно село Конопница, дѣто нощувахме. Въ вторникъ 10-и януари минахме отъ Конопница прѣзъ едно хубаво поле до едно село на хълмъ, съ име Страцинъ, дѣто останахме. Въ срѣда 11-и януари като тръгнахме отъ Страцинъ, минахме нѣколко села, и слѣдъ като яздихме твърдѣ дълго врѣме, стигнахме до Прѣшово (Frostevo), [2]) дѣто въ старо врѣме бѣше хубава крѣпость, и тамъ се спрѣхме. Въ четвъртъкъ 12-и януари тръгнахте отъ Прѣшово, вървѣхме прѣзъ една голѣма планина Църна-Гора и дойдохме въ Моравското поле до село Ливацъ." [3]) Слѣдъ 30 год. (1559) пѫтьтъ се описва отъ единъ венециянецъ така: „Въ Скопье като прѣстояхме 3 деня и намѣрихме нови коньe, на 9-и юли пристигнахме въ едно село наречено Добрѣшани (Dobersan, Dobrissan), мили 18, току-речи с·· въ източно направление прѣзъ хълмове и долини. Това мѣсто е хубаво и съ много извори. На 10-и юли, като вървѣхме на изтокъ, минахме една рѣкичка наречена Пчиня (Prigina), извървѣхме доста стръмни планини при най-силенъ пекъ и пристигнахме въ Страцинъ, мили 18. На 11-и дойдохме въ Кръкля (Chercha), [4]), мили 18. Това мѣсто е добро; тамъ намѣрихме въ изобилие хлѣбъ, млѣко и други нѣща, както и добъръ кервансарай; тука имаше много жени доста добрѣ облѣчени, съ бакърени пръстени и стъклени разноцвѣтни мъниста. . . . На 12-и дойдохме въ

---

[1]) Че пѫтьтъ отъ Кюстендилъ за Скопье е ударялъ прѣзъ криворѣчната клисура, знаемъ и отъ похода на Дечански, който въ 1330 г. се спрѣлъ въ Сарандапорския монастирь св. Якимъ. Оттука миналъ и завоевательтъ на Цариградъ Мохамедъ II, като отивалъ да покори Босна въ 1463 г. Султанътъ дори, казва една бѣлѣжка, доходи оу манастирь Сарандапорь на Кривои Рѣцѣ (Гласник земальског музеја. Сарајево, 1894, 461).

[2]) Позволихъ си да поправя тукъ прѣводача, (Иречекъ), който оставя името Фростево.

[3]) Ibidem IV, 93—94.

[4]) Правописътъ Chercha по италиянски не е правиленъ: второто h тукъ не е оправдано прѣдъ *a*, освѣнъ ако е имало i или пъкъ това h е l. Селото се казва Кръкля. Стр. 91.

Велбуждска-Баня (Buscobagno). (За Кюстендилъ подробности гледай надолу). Минахме по единъ голѣмъ и хубавъ мостъ, направенъ отъ нѣкой си Мустафа-паша. На 13-и въ Дупница . . . На 14-и въ Самоковъ» [1]).

Кждѣ 1641 г. пжтьтъ между Кюстендилъ и Конопница вървѣлъ по билото на източната Осоговска планина. Това мжчно съобщение било изоставено въ врѣмето на султанъ Мурада IV (1623—1639). Байрамъ паша намѣрилъ по-лекъ пжть по течението на р. Крива, дѣто основалъ и новъ укрѣпенъ градецъ — Егри-дере Паланка (Крива-Паланка), като прѣселилъ въ него жители отъ съсѣднитѣ села, а най-вече отъ стария Градецъ. Това се приказва отъ мѣстното паланешко прѣдание,[2]) подтвърдява се отъ турския надписъ поставенъ надъ входнитѣ врата на паланешкия полицейски домъ, пъкъ за това повече разказва и турскиятъ съврѣменикъ историкъ Евлия Челеби.[3]) Сегашното шосе между Паланка и Кюстендилъ е слѣдователно туй на Байрамъ паша.

Отъ единъ записъ отъ XVII в. на ржкописъ въ Бѣлградската нар. библиотека четемъ: **Да се зна(ю) конаци Цариградски: . . . . Прицина, Пасьянь, Страцинь, Игридере, Кюсте(н)динь, Дѹпница, Самоковы . . .**[4])

Дубровничанинътъ Маринъ Кабога бѣлѣжи слѣдньото, прѣзъ 1706 г., за цариградския пжть и за трудното пжтуванье по него. «На 10-и августъ тръгнахме отъ Скопье и слѣдъ 8-часово тежко пжтуванье стигнахме въ Куманово (Kamanovo), дѣто разпънахме палатки[5]); до краката ни течеше поточе вода. На 11-и се спрѣхме на това мѣсто. На 12-и тръгнахме отъ Куманово и изъ пжтя срѣщнахме едного турчина, когото нашитѣ хора помислиха, че е кеседжия (chiesegia), защото питаше кои сме и какво носимъ; ние се усъмнихме да не е шпионинъ съ свои другаре, та не поискахме да останемъ въ Страцинъ (Strazin), толкозъ повече, че имаше само единъ развален ханъ съ нѣколко кжщи на българе (casi di Bulgari) наоколу, пъкъ и тѣ диви (salvatici). Тоя день като изми-

---

[1]) Starine X, 254.

[2]) Материяли по изучването на Македония, 599—600.

[3]) Гл. надолу при описание на Паланка.

[4]) *Стојановић* Записи II, 466.

[5]) Спали въ палатки, за да се запазять отъ чумата, която биела, ако и не тъй силно.

нахме 13 часа пѫть, пристигнахме въ Паланка (Palanke) и слѣзохме въ хана. На 13-и тръгнахме отъ Паланка и дойдохме въ Кюстендилъ за 7 часа. Намѣстихме се въ единъ ханъ (По-подробно за града вж. надолу). На 15-и тръгнахме отъ Кюстендилъ и за 9 часа пристигнахме въ Дупница. По пѫтя видохме единъ мостъ направенъ отъ развалинитѣ и материалитѣ на горѣречения градъ на Константина (Константиновитѣ дворци що били на хисарлъка надъ Кюстендилъ)... Въ Дупница спахме въ хана... На 16-и тръгнахме отъ Дупница и за 9 часа пристигнахме въ Самоковъ (Samocovo)... Настанихме се подъ палатки.“ [1])

Патриархъ Васили Бркичъ отъ 1771 г. нарича пѫтя Скопье-Кюстендилъ большая дорога. Сѫщиятъ дава цѣнни свѣдѣния за състоянието на турскитѣ пѫтища прѣзъ XVIII в., та ще ги приведа тука. «Пѫтищата били построени по-рано за кола, но едни били разрушени при дохождане на турцитѣ, други сами запустѣли, толкозъ повече, че турцитѣ обичали да пѫтуватъ повече на конь, а не съ кола. Тамъ, дѣто мѣстностьта е неблагоприятна, тамъ и пѫтищата са лоши, та съ кола може да се пѫтува само по полето. Султанътъ прѣпродава всичкитѣ си държавни приходи, затова той никакъ се не грижи за пѫтищата и мостоветѣ на рѣкитѣ. Само въ врѣме на война властитѣ изкарватъ населението да строи мостове съ свои срѣдства по онѣзи мѣста, дѣто мислятъ да мине войската. По-голѣмата часть отъ рѣкитѣ ставатъ непроходими пролѣть и есень . . . Малко са водитѣ, които да не могатъ да се прѣбродятъ лѣтѣ, но тъй като всѣка рѣка е свлѣкла камъне по леглото си, войската и да може да прѣмине безъ мостъ, за багажитѣ и вещитѣ трѣбватъ мостове». [2]) Патриархътъ съвѣтва руския адмиралъ Орлова—руситѣ да си носятъ мостове за сглобяване, въ случай че иматъ намѣрение да тръгнатъ къмъ тѣзи мѣста. За турската поща съобщава, че се извършва съ конье. [3])

Отъ 1835 г. е оставилъ единъ списъкъ на пѫтищата и разстоянията Христаки П. Дупничанинъ. Много отъ названията въ тоя списъкъ са погрѣшно прѣдадени [4]):

[1]) Giornale del Nobile Marino di Maroizza C. Caboga въ Споменик XXXIV, 221—222.

[2]) Споменик X, 65.

[3]) Тамъ, 65.

[4]) Писменикъ общеполезенъ. Въ Бѣлградѣ 1835, стр. 75.

Отъ Скопье 7 часа до Куманово — 7 ч. — Страшенъ ханъ [1]) — 6 ч. — Паланка — 6 ч. — Демино [2]) — 2 ч. — Кестентилъ — 2 ч. — Зедица [3]) — 2 ч. — Кестендилъ-караулъ [4]) — 4 ч. — Комица [5]) — 1 ч. — Караулъ — 3 ч. — Баланово — 1 ч. — Дупница — 8 ч. — Самоковъ — 4 ч. — Баня — 4 ч. — Дервентъ — 4 ч. — Пазарджикъ.

Отъ това врѣме (1836 г.) е и подробното описание на пѫтя отъ прочутия френски пѫтувачъ по Балканскитѣ земи, Ами Буе. Ето неговиятъ разписъ на пѫдалата отъ Самоковъ до Скопье:

„*Самоковъ* българсви градъ съ 4 до 5000 жители. Бродъ на Голѣмия Искъръ при излизанье отъ града. Алувиална поляна съ самокови за желѣзо. — Уединенъ ханъ въ политѣ на планината, 1 часъ. — Възкачванье въ една тѣсна долина. — Втори ханъ, 1 ч. — Пристиганье до караулницата и една клисура, $^1/_2$ часъ. — Слизанье по малка стръмнина край единъ потокъ въ Джибренъ-ханъ и караулницата, $1^1/_2$ ч. — Поляна безъ видими села. — Пѫть по дѣсния брѣгъ (страна) на рѣкичката, която отива въ *Дупница*. — Малко дефиле при входа на този български и турски градъ съ около 2000 кѫщи и 7 до 8000 жители; градъ много дълъгъ и тѣсенъ, прѣсеченъ отъ р. Джерманъ, 3 ч. — Слизанье по лѣвия брѣгъ на тази рѣкичка. — Мостъ или бродъ, $^1/_2$ ч. — Прѣминаванье прѣзъ единъ хълмъ. Бинекъ-таши-ханъ, $^1/_4$ ч. — Разцѣпление на пѫтищата, които отиватъ единъ на с. за Бобовъ-долъ и Радомиръ, другъ, къмъ с.-з., за Кюстендилъ. — Бродъ прѣзъ Бобовдолската рѣкичка. — Два пѫтя за Кюстендилъ. — Коларскиятъ пѫть минава прѣзъ Върбовникъ, $1^1/_4$ ч. — Прѣминаванье по една низина, слизанье въ една долинка въ Козница-ханъ, $1^1/_4$ до $1^1/_2$ ч. — Конскиятъ пѫть прѣминава, на с.-и. отъ Върбовникъ и на $1^1/_2$ ч. отъ Бинекъ-ташъ-ханъ, прѣзъ едно варовито бърдо, отдѣто сетнѣ се върви отъ и. къмъ з. покрай билото, що огражда горнята часть на Козништата долинка,

[1]) Страцинъ, [2]) Грляно, [3]) Граница (?), [4]) Караулъ на Кадинъ-мостъ, [5]) Долня Козница. Ясно е, че този списъкъ е съставенъ по грѫцко съчинение. Срв. за това *Jireček,* Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, 167.

и слиза въ хана отъ южна страна, 1 ч. — Обширенъ изгледъ отъ билото върху Перинъ, Рила и Витоша. — Възкачванье по една височина и пристиганье на каменния мостъ на Струма при с. Четирци, $^1/_2$ до $^3/_4$ ч. — Прѣминаванье прѣзъ обработено поле. Търновлакъ, $^1/_4$ ч. — Багренци, дѣто протича малъкъ притокъ на Струма, 1 ч. — *Кюстендилъ* (Kostendil). Градъ съ 9000 жители българе и мусулмане, 1 ч. — Възкачванье къмъ тѣснината, която води въ котловината на Бистрица $1^1/_4$ ч. — Слизанье, прѣминаванье прѣзъ Бистрица по дървенъ мостъ, отсамъ който има уединенъ ханъ отъ с. Гърляно. — Прѣминаванье на котловината. — Политѣ на планината $1^3/_4$ ч. — Тѣснина Деве-багъръ и слизанье по изровени и лъкатушни пътеки въ Крива-рѣка (Егри-дере), $1^1/_2$ ч. Никакъвъ изгледъ като се настъпи въ тѣснината. — Слизанье въ *Крива-Паланка* (Егри-Паланка), като се прѣгази веднажъ или 3 пъти водата и като се иде по южния (лѣвъ) брѣгъ, 2 до $2^1/_4$ ч. (Пощата отива за 8 ч. отъ Кюстендилъ до Паланка, градецъ съ 2 до 3000 жители). — Хубавъ планински изгледъ къмъ върха на южнитѣ планини. — Изгледъ къмъ Гурбетската планина на с.-и. — Слизанье по р. Егри-дере и прѣгазванье веднажъ.— Прѣминаванье прѣзъ една скалиста изданка. — Бродъ прѣзъ потока и наблизу Ташъ-ханъ, $1^1/_2$ ч. — Поле. — Бродъ прѣзъ Егри-дере. — Бродъ прѣзъ Ранковица. — Ханъ Страцинъ, 2 ч. — Възкачванье по склоноветѣ на лежащитѣ на с. планини. — Траянье на този пъть до долината на Пчиня, 3 ч. — Изгледъ къмъ планинитѣ на централна Македония. — Бродъ прѣзъ р. Пчиня, колиби. — С. Виница[1]), $^1/_2$ ч.— Бърда, Нагоричъ[2]) $^1/_2$ ч. — Изгледъ на полето Мустафа, на планинитѣ на и. отъ Вардаръ и Шаръ.—Пуста равнина.— *Куманово* (турски Жеглигово) на Велика-рѣка, която се прѣбродява прѣди да се влѣзе въ града; 5000 жители българе, $1^1/_2$ ч. — (Пощата отива за 8 ч. отъ Крива-Паланка до Куманово). — Суха равнина въ политѣ на Карадагъ. — Бара и Моянци оставатъ на дѣсно, 3 ч. — Чешма. — Малъкъ наклонъ къмъ котловината на Скопье. — Арачиново, $1^1/_2$ ч. Хасанъ-бегъ остава на дѣсно, $^1/_2$ ч. — *Скопье*, $^1/_2$ ч.»[3]).

[1]) Попр. Войникъ.
[2]) Нагоричино Младо.
[3]) La Turquie d'Europe IV, 530—531.

По този приблизително старъ пѫть бѣ прокарано широкото шосе въ врѣмето на Митхадъ паша, слѣдъ 1864 г. Отклоненията са посочени въ приложената на края карта.

Тука му е мѣстото да се каже нѣщо за прочутия *Кадинъ-мостъ* на Струма, по шосето Кюстендилъ — Дупница, на $14^{1}/_{2}$ километра. Кадинъ-мостъ е голѣма постройка отъ дѣлани гранитни камъне, 150 крачки дълга, 8 — широка, съ 5 крѫгли свода, отъ които срѣдниятъ е най-голѣмъ и високъ, а страничнитѣ постепенно се снишаватъ, тъй че мостътъ изглежда силно прѣгърбенъ. Мостътъ е постланъ съ го-

Обр. 18. Кадинъ-мостъ на Струма.

лѣми гранитни плочи; отъ сѫщия камъкъ са издигнати отъ двѣтѣ страни огради. Долнята часть на стълбоветѣ се издава клиновидно за цѣпенье на водитѣ; въ всѣки стълбъ е пробитъ и по единъ прозорецъ. Право казва Иречекъ, че мостътъ не е антично дѣло. Наистина, на една плоча отъ южната страна на моста личи единъ слабо запазенъ елински надписъ [1]), на най-сѣверната клинчеста изданка сѫщо се намира голѣма плоча съ запазенъ въ три реда елински надписъ [2]), обаче тѣзи и други плочи по моста са донесени послѣ отъ развалинитѣ на околни съсипани градища. Това личи не само отъ тѣзи надписи, на втория отъ които се чете добрѣ „отечество Пауталия", но и отъ цѣлия градеженъ материялъ, по който се познаватъ первази или дупки, правени за други цѣли и при други постройки. Този материялъ е билъ задигнатъ една часть

[1]) Гл. на края надписитѣ, № 35.

[2]) Гл. № 28 отъ надписитѣ. При все че надписътъ е доста поврѣденъ и трудно се чете, изглежда, че е надгробенъ.

отъ близката Първа Юстинияна, отъ Пауталия (Велбуждъ)[1], а друга, нова, била къртена въ Осогово.[2]

При дълговрѣменното си прѣбивание на Кадинъ-мостъ, по случай разкопкитѣ на Мощени, имахъ възможность да се заглеждамъ въ всичкитѣ особености на моста и да открия четири несъгладани досега орнаментни изданки отъ арабски стилъ. Тѣ се намиратъ подъ най-високия сводъ, долу въ жглитѣ, образувани отъ двата срѣдни стълба и клиноветѣ имъ острия. Благодарение на тѣзи изданки, на формата на стълбовитѣ прозорци и най-сетнѣ на голѣмия турски надписъ,

Обр. 19. Надписъ за съгражданьето на Кадинъ-мостъ, 1470 г.

може положително да се каже, че мостътъ цѣлъ цѣлиничъкъ е турска постройка. Надписътъ е изрѣзанъ на голѣма гра-

[1]) Срв. по-долу (стр. 182) въ запискитѣ на Маринъ Кабога.

[2]) Прѣданието разказва, че камънетѣ слизали сами отъ Осогово и вървѣли чудесно къмъ строещия се мостъ. За единъ камъкъ южно отъ моста, нѣщо на 200 метра разстояние, се приказва, че и той билъ отъ онѣзи пжтници камъне и че той се спрѣлъ тамъ, защото мостътъ билъ вече изграденъ.

нитна плоча, побита на южната страна на източната мостова ограда и прѣведенъ гласи: „По високото разпорежданье на Исакъ паша, единъ отъ най-великитѣ везири и благородни началници, който върши добрини съ чисто душевно побуждение, за да получи горѣ отъ Създателя сьотвѣтно възмездие, заповѣда се да се построи въ тази страна този свещенъ мостъ за безплатно минаванье на пѫтници. Нека всевишниятъ Богъ изпълни живота му съ радость и веселие. Година 874 (1470 г.).“ Исакъ паша е билъ дѣйствително везиръ и военачалникъ по това врѣме, при султанъ Мохамеда II.

Названието «Кадинъ»-мостъ е по-ново. Единъ кадия дѣйствително съградилъ по-долу на Яменския притокъ на Струма единъ по-малъкъ каменень мостъ, който далъ името си по-послѣ и на близкия голѣмъ мостъ. Народътъ още нарича това мостче «Стари Кадинъ-мостъ». Истинското название на моста е Кадънъ-кюприси или Невѣстинъ-мостъ. Невѣстино се нарича и селото току до моста. Това име е въ свръзка съ легендата за граденьето на моста и зазижданьето на «Струма *невѣста,*» жена на «майсторъ Мануила».

За да се съгради мостътъ, трымата братя майсторе рѣшили да дадатъ жертва тази отъ женитѣ на трымата, която първа подрани и имъ донесе яденье. Най-рано дошла най-младата снаха, Струма невѣста, жена на майсторъ Маноила. Жертвата била грабната и насилствено зазидана въ срѣдния сводъ. Като я заграждали, тя плакала и се молила да ѝ оставятъ навънъ поне очитѣ и гърдитѣ, та да може да гледа и дои малката си рожба, пеленаче. Плачейки и кърмейки дѣтето си, Струма невѣста най-сетнѣ издъхнала. Но още и сега, приказва прѣданието, когато придойде рѣката, чува се въ нощна доба задушениятъ писъкъ и виенье на злочестата майка. Млѣкото отъ гърдитѣ на майката се вкаменило, като е текло по камънетѣ. Ето защо безмлѣчни майки отъ цѣлия кюстендилски край дохождатъ на моста, открътватъ си кѫсчета отъ гранита, варятъ ги и водата пиятъ, за да имъ дойде млѣко [1]).

Тази баладна легенда се е разпространила на широко не само по струмскитѣ крайща, но и по цѣлия полуостровъ [2]). Прѣданието е облѣчено на много мѣста и въ стихотворна рѣчь. Ето напр. какъ то се възпѣва въ софийското село Локорско:

[1]) Срв. *Карановъ* въ Спсп. VII, 130 и слѣдв.
[2]) Срв. *А. П. Стоиловъ,* Спсп. LXIII, 179 и слѣдв.

Маноіл маістор мòстове грàди.
Што деньà грàди, ношкьá се рони;
Што ношкьà грàди, деньà се рòни.
Маноіл маістор тìом говòре:
«Бре лéле вараі, мои дружина!
Аіде дружи́на корбàн да колéм,
Корбан да колем, Бòга да мòлим,
Бога да молим, ду́ма да кàжем:
Чио ште лѝбе зарàн да рани,
Да ни донесé топлà обéда,
Товà ште либе в дзид да задзѝдам.

Кога е билò зарантà рàно,
Рàно ранѝла Маноілица,
Та им донéла топла обеда.
Ка іа іе видéл Маноіл маістор,
Наднèсе калпàк над цжрнѝ очи,
Поронѝ сжлзи до цжрнà зéмнья,
Узе тжрслѝга, премерѝ сéнкья. [1])
Додé си онà дòма отишла,
Льуто іа грòзно гжрло заболé,
Льута іа грозна трèска растрéсе.
Па іе умрéла Маноілица,
Та оставѝла Пáвел детéнце.
Детенце вѝка, млéко да цѝца,
Млекòто капе низ вѝти мòсти,
Низ вити мости, отъ студéн кàмик[2]).

И друго, ново, прѣдание свръзва направата на моста съ «невѣста“. Него изложихъ по-горѣ, стр. 135, а тука ще прибавя, че като замѣнимъ името Мурадъ съ Мохамедъ II, който дѣйствително е миналъ оттукъ за Кюстендилъ, св. Якимъ и пр. за Босна въ 1463 [3]), ще ни стане ясна историческата подкладка на прѣданието: султанъ Мохамедъ II съ своя везиръ Исакъ паша, прѣзъ 1463 г., миналъ прѣзъ Струма, срѣщналъ българска невѣста; тя вмѣсто подаръкъ, му поискала мостъ, който билъ привършенъ слѣдъ 7 години и билъ нареченъ „Невѣстинъ-мостъ“ (Кадънъ-кюприси).

[1]) Въ този вариантъ, вмѣсто заграждание на самата жертва, загражда се сѣнката й.
[2]) Мсб. II, 69.
[3]) Стр. 93.

Поради грандиозната си и здрава направа, мостътъ е обрѫщалъ вниманието на всички пѫтници отъ края на XV в. та досега, както това личи въ горѣприведенитѣ пѫтописи.

Отъ казаното дотукъ излиза, че главниятъ пѫть, който е съединявалъ Цариградъ съ Адриатика и минавалъ прѣзъ кюстендилския санджакъ, не билъ нагоденъ всѣкѫдѣ за кола, защото прѣзъ турската току-речи цѣла епоха се е пѫтувало главно съ коньe и кервани. Прѣзъ течение на тази епоха пѫтьтъ Самоковъ-Кюстендилъ-Скопье е прѣтърпѣлъ три пòзначителни измѣнения: при Цървени-брѣгъ и Дупница, при Крива-Паланка и Осогово, при Куманово и Добрѣшани.[1]) За по-ясно, на приложената карта е обозначенъ пѫтя съ разклоненията си, съ падалищата по него, градове и села.

История на санджакския градъ Кюстендилъ.

Когато Кюстендилъ билъ прѣвзетъ за втори пѫть отъ Турханъ заде, крѣпостьта му била срутена, казва Евлия Челеби, но основитѣ ѝ още се виждали прѣзъ XVII в. Дали това извѣстие се отнася до крѣпостьта на хисарлъка — „Костадиновото калье“ или до долнята градска крѣпость, не е извѣстно. Прѣзъ 1771 г. още е стояло малко укрѣпление до пѫтя, но то е служило главно заради проходѧщихъ товарей и кѹпцовъ.[2]) За обсега на долнята крѣпость можемъ сѫди отчасти отъ стоещитѣ до прѣди 40—50 години градски врати: едната подъ черквата св. Димитъръ, току до фурната на Жабински, съ име «Стамбòлъ-каписи»; другата, «Паланка-каписи», стояла на горния край на главната улица, тамъ дѣто се прѣсича послѣдната отъ колушката суходолица; третята е била на граничкия пѫть «Граница-каписи», кѫдѣ кѫщата на Кордовитѣ. Освѣнъ тѣзи врати, надъ които е имало издигнати стражарници (беклемета), на Голѣми-мостъ, при кѫщата на Драганова, е имало кула; втора кула, «Пиперковата», се издигала задъ черквата св. Димитъръ; третя кула, новъ градежъ, тъй наречената «Кързмзи-куле», до скоро се издигаше въ махалата Баглъкъ, току подъ хисарлъка. Една часть отъ крѣпостния ровъ се е виждалъ до скоро въ махалата Вел-

[1]) Отъ Страцинъ — Нагоричино се е отдѣлялъ пѫть за Прѣшово, Моравско и Косово-поле.

[2]) Споменик X, 54,

буждъ, при черкеската джамия, сега разрушена. Къмъ края на XVIII в. въ махалата Каваkли (Тополище) стояла голѣма часть отъ високата градска стѣна съградена на бързо отъ керпичъ. Въ сѫщата махала по една линия отъ западъ къмъ истокъ се забѣлѣзва едно общо понижение на централния градски теренъ; тази линия върви источно край мѣстото Фуркаташи, Сарай и се губи къмъ черквата св. Димитъръ. По всичкото туй направление личатъ дѣ голѣми гранитни дѣлани камъне и кявгиренъ зидъ дебелъ 1·50 м. (напр. при кѫщата на учителя Вучковъ), дѣ голѣми буци отъ сринатъ кявгиренъ зидъ (напр. току подъ кулата въ Сарая), дѣ най-послѣ голѣми гранитни плочи и пр.

Яка и стратегична е била горнята крѣпость, на хисарлъка, тъй нареченото «Костадиново калье.» Константиновата крѣпость е завземала всичката поляна на хисарлъка. Отъ формата на поляната и основитѣ на зидоветѣ, разрити тукъ-тамѣ отъ иманяре, изглежда, че кальето е било трижгълно. Отъ горнитѣ стѣни сега стои само една малка съборена часть. Всичко друго е срутено, камъкъ по камъкъ, тухла по тухла и се търкаля по поляната и нанадолищата на хисарлъка.

Въ своето минало Кюстендилъ е ималъ два момента на голѣмъ разцвѣтъ — единиятъ прѣзъ II и III вѣкъ на римската епоха, и вториятъ—прѣзъ XIV и XV. Като сѣдалище на сѣверомакедонското княжество прѣзъ половина вѣкъ врѣме, разположенъ на главния търговски и воененъ пѫть отъ Цариградъ за Синьо море, съ природнитѣ си богатства, съ обилнитѣ си рударски блага, Кюстендилъ е билъ видно срѣдище въ сѣверна Македония, и единствено главно мѣсто между София, Скопье и Сѣръ. И не напраздно и сега се пазятъ много спомени за града Баня, за царь Константина по всички крайща отъ Витоша та до Бѣласица. Завоевателитѣ оцѣнили заетия центъръ, поставили въ него управлението на много голѣмъ санджакъ и продължавали да го украсяватъ съ обществени и частни сгради, тъй че, когато прѣзъ 1499 г. миналъ тука рицарьтъ Харфъ, намѣрилъ Велбуждска-Баня «много голѣмъ и хубавъ градъ» (Wruskabalna . . . eyn gar grosse schone stat). [1]) Сѫщиятъ пѫтникъ съобщава дори какво една часть отъ ха-

---

[1]) Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, стр. 211.

ремскитѣ жени на султана живѣели въ Кюстендилъ.[1]) Въ свръзка съ това извѣстие ще да е вѣрятно и названието на една малка махала «Сарай», дѣто още стоятъ една каменна кула, хубави прохладни градини и единъ голѣмъ четвъртитъ «хавусъ», постланъ и обграденъ съ хубави гранитни плочи. Въ този басеинъ още извира много студена вода, съ която поливатъ околнитѣ зеленчукови и овощни градини.

Отъ XVI в. градътъ вече изгубилъ стария си срѣдневѣковенъ изгледъ; християнското население било принудено да се изсели въ близкитѣ села, и градътъ намалѣлъ на 1000 турски кѫщи, които били построени отъ каль, керпичъ и дървенъ материялъ. Тогава турцитѣ захванали да строятъ джамии, да прѣправятъ старитѣ бани и пр. Оживлението обаче въ града, търговията, пазарищата сѐ обръщали внимание на пѫтницитѣ прѣзъ XVI и XVII вѣкове. За намаление на града са способствували и природни злочестини, земетресения и пожаръ. Земетресението прѣзъ 1585 г. въ Осоговско било много силно; то съсипало, както се каза погорѣ, голѣмия Осоговски монастирь, та епископътъ и братята били принудени да искатъ помощь отъ Русия за съграждането му. Прѣзъ 1641 г. грамадното земетресение въ турската държава опропастило отъ Кюстендилъ една третя часть, която се срутила и продънила. [2]) Едно кюстендилско прѣдание говори за нѣкогашно опустошение на часть отъ града отъ пропушването на «горещитѣ извори. Нещастието било прѣкратено, кога сполучили да запушатъ пукнатинитѣ съ нѣколко товара памукъ или, споредъ други, когато царска дъщеря запушила извора съ копринена дреха. Друго мѣстно прѣдание говори за умишлено опожаряванье на града прѣди 300 години. Това станало тъй: Страшенъ моръ отъ чума върлувалъ въ Кюстендилско; по-голѣмата часть отъ населението било измрѣло и незарито. Царската поща отъ Ца-

[1]) . . . mir waert aber gesaicht, dat deser turcksche keyser nyet me elige wijffer en hette dan tzwey ind seuentzich, die neit doch alle in desem pallais en wonen, dan hie endeyls ind die ander zo Andrinopel, zo Philopolis ind zo Wruskabalna. (Ibidem, 207).

[2]) „Близу до София се срутилъ градътъ нареченъ Баня, но не цѣлиятъ, а само една негова третя часть“ (Vicino a Soffia una città chiamata Bagna, si è profondata, ma non tutta, se non terza parte) стои въ едно отъ писмата на католишката пропаганда. (Acta Bulgariae Ecclesiastica, стр. 110).

риградъ не могла да мине прѣзъ Кюстендилъ. Тогава санитарнитѣ власти въ Цариградъ заповѣдали да се изгорятъ обезлюденитѣ току-речи и напуснати жилища въ Кюстендилъ. И наистина, огъньтъ турналъ край на заразата, но и градътъ билъ прѣвърнатъ на пепелища; останали здрави само каменнитѣ постройки: джамии, бани, кули. За вѣроятностьта на това събитие говорятъ отъ една страна горѣлитѣ и срутени здания отъ по-нова епоха, които често се откриватъ въ Кюстендилъ при копанье основи, а отъ друга—извѣстията за чума прѣзъ 1561 г. (въ лѣто 7069. бысть моръ велика по всуду страшна, както стои въ единъ светогорски записъ)[1]), прѣзъ 1655 г. и т. н.

Най-стари сгради на града, едни останали отъ прѣдтурско врѣме, други правени и поправяни отъ турцитѣ, са банитѣ, кулитѣ, джамиитѣ и кервансараитѣ. Прѣзъ XVII в.

Обр. 20. Дервишъ-баня отъ 1566 г.

общественитѣ бани са били 12 на брой, повечето запазени и до сега. Всички са стара направа съ тухлени сводове, малки, тъмни, съ обилно текуща гореща и студена вода. Имената имъ са: Чифте-хамамъ съ двѣ отдѣления — мъжко и женско, Дефъ-хамами [2]) на Граничката капия (сега изба и до нея го-

[1]) *Стојановић*, Записи I, 190.
[2]) Хамамъ на духоветѣ.

лѣмъ надписанъ саркофагъ), Аджундаръ или Хаджи Диндаръ-хамами, Дервишъ-хамами, Чукуръ-хамами[1]), Алай-хамами[2]), Пазаръ-хамами, Шабанъ-хамами, Сѫчанъ-хамами[3]) и др. Чифте-баня, съ мряморна постилка и щерни, била възобновена или съградена отъ Сюлейманъ паша, който прѣзъ 894 отъ егира (или 1489 г.) построилъ джамията въ махалата Имаретъ (Сюлейманъ паша

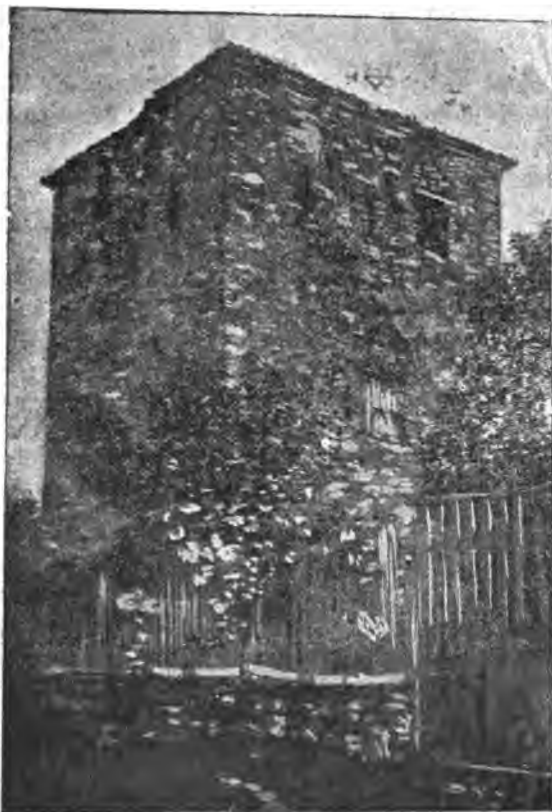

Обр. 21. „Пирковата" срѣдневѣковна кула.

джамиси). Дервишъ-баня била съградена, споредъ датата въ стѣната, прѣзъ 973 отъ егира (или 1566), Чукуръ-баня — прѣзъ 988 (1580). На Шабанъ-баня стои нова дата, отъ поправянето

[1]) „Чукуръ" ще рече яма, дупка. И дѣйствително, Чукуръ-баня е дълбоко въ земята.

[2]) Войнишка-баня. Тя е такава и сега.

[3]) Миша-баня.

й, 1256 (1840). Отъ кулитѣ са запазени двѣ—едната наречена «Пирко-кулеси» и другата «Сарай-кулеси». Първата е въ срѣдата на града, хубава, висока и доста запазена. Градежътъ й е четвъртитъ, съ тухли (главно по ръбоветѣ) и камъне. Около мазгалитѣ и прозорцитѣ сѫщо изобилватъ тухлитѣ. Много прилича по формата си на една отъ кулитѣ въ видинското укрѣпление, което е отъ срѣднитѣ вѣкове. Наименованието й «Пирко» не иде отъ лично име Пирко, та Пиркова кула, както нѣкои смѣтатъ, а то е просто думата «пиргъ» (Πύργος, кула), която е била употрѣбявана въ срѣднитѣ вѣкове и отъ южнитѣ славѣне. Това сѫщо говори за срѣдневѣковния произходъ на кулата. Кулата въ махалата «Сарай» е по-малка.

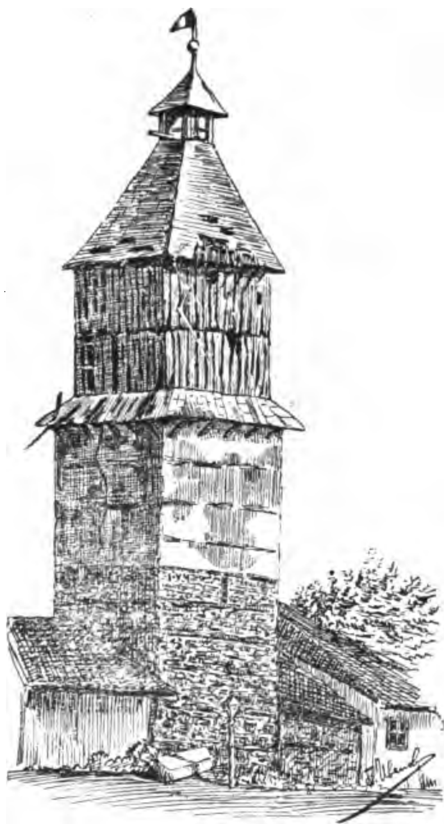

Обр. 22. Часовната кула отъ 1665 г.

До скоро стоеше всрѣдъ града и часовна кула — «Саатъ-кулеси». Тази кула е важна и поради своя звънецъ, на който стои най-стариятъ познатъ досега камбаненъ надписъ въ балканскитѣ земи. Часовнитѣ кули, които се срѣщатъ тъй често по западноевропейскитѣ градове и дѣто обикновено биватъ прикрѣпени до черквитѣ, въ турскитѣ градове изпърво тѣ са били рѣдкость и стоели обикновено усамотени. Пѫтешественикътъ Павелъ Тафернеръ пише въ своя дневникъ отъ 1665 г., че часовнитѣ кули са нѣщо рѣдко въ турскитѣ, варварски страни; дори Едрене и Цариградъ още били лишени отъ тази сгода. Пловдивъ обаче ималъ такава кула и по нея се виждали старински бѣлѣзи[1]). Това ще

[1]) Мсб. IV, 401.

да е часовникътъ на Саатъ-тепе. И другъ пжтникъ, Бусбекъ, свидѣтелствува за липсата на градски часовници по Балканския полуостровъ.[1]) Но че такива кули, ако и нарѣдко, е имало и прѣди турското дохождание на полуострова, вижда се напримѣръ отъ думитѣ на Хаджи Калфа, който, като говори за скопската часовна кула, забѣлѣзва, че тя е останала още отъ врѣмето на християнетѣ, невѣрницитѣ, както се изразява той (Eine Thurmuhr noch aus den Zeiten der Ungläubigen)[2]). Кюстендилската часовна кула се издигаше доскоро всрѣдъ града, 30—40 метра на сѣверо-изтокъ отъ съборната черква св. Никола — св. Богородица. Форма имаше четвъртита, широка 5 м., висока около 25 м.; съградена бѣ долнята часть половина съ камъне и хоросанъ, срѣдната часть съ кирпичъ, а горната часть бѣ дървена, съ полегата стрѣха покрита съ олово и тенеке. На върха бѣ поставена на четири греди малка будка съ звънеца. Най-отгорѣ бѣ прикрѣпенъ пржтъ съ развааленъ вѣтропоказалецъ. Турската дата 1076, зазидана съ червени тухли въ южната долня стѣна, показва, че сградата е издигана прѣзъ 1665 г. Извжтрѣ сградата бѣше тъмна и възкачването ставаше по разклатени и прогнили стжпала. Това обстоятелство не позволило на Иречека да види съ очи надписа на звънеца. Едва по-късно Иречеку е билъ изпратенъ прѣписъ, по който той даде извѣстие и за звънеца въ Ягичевия Archiv[3]), а по-сетнѣ писа и въ своитѣ Пжтувания[4]). Слѣдъ като биде срутена разпадналата се кула, камбаната бѣ окачена на високо отредено мѣсто на хубавото здание, дѣто се помѣщава Педагогическото училище; съ това се поулесни отчасти възможностьта да може любопитенъ старинарь да се покачи, да разгледа звънеца и неговия надписъ. Звънецътъ е бронзовъ, високъ 50 см. и толкова широкъ, въ устието. Вмѣсто шестьтѣ вече отчупени уши на върха сега стои залѣяна дебела права дръжка, съ която звънецътъ е прикрѣпенъ о една греда. Камбаната е безъ глаголеца (езика) си, а се бие отвънъ съ тежъкъ желѣзенъ чукъ, който е свързанъ съ настанената долу часовна машина. Прѣди години, този звънецъ на турската саатъ-кулеси биеше ала-

[1]) Ibidem.
[2]) Rumeli und Bosna, 95.
[3]) Archiv für slav. Phil. VIII, 133.
[4]) Пжтувания 552. 553.

турка и гласътъ се чуеше въ тихо врѣме по цѣлото поле. Сега гласътъ му е по-слабъ; вѣроятно това се дължи на новата несполучлива постановка, пъкъ и на сравнително по-малката височина на камбанарията.[1])

Славѣнскиятъ надписъ на камбаната е отъ изпъкнали букви въ два реда, които обграждатъ като поясъ долния външенъ чемберъ. Разгънатъ надписътъ гласи: сїє звоно стомꙋ нїколє вь лѣто ѕчлз ✝ по изволєнїю бжїю азь радосавь прїложхь. Ще рече звънецътъ е билъ излѣнъ за черквата св. Никола въ година 6937 или 1429 сл. Хр. по поржка на нѣкого си дарителя Радослава. Коя ли е тази черква и този дарителъ? Иречекъ по тоя случай казва: «Тази камбана може би е прѣнесена отъ турцитѣ отъ черквата св. Никола въ прочутия рударски градъ Ново-Бърдо (между Враня и Прищина), а Радославъ би могълъ да бжде сръбскиятъ войвода съ това име, който умрѣлъ на 1436 г.[2]) Вѣроятно е прѣдположението на учения професоръ, но по-възможно ми се вижда, че звънецътъ е билъ правенъ въ кратовскитѣ прочути металоработилници за черквата св. Никола въ голѣмото овчеполско село сжщото име Св. Николе или по турски Клисели, наречено тъй поради многото си нѣкога черкви, чиито развалини личатъ въ околностьта му. Не прѣдполагамъ Радославъ да бжде поменатиятъ по-горѣ, защото той би поставилъ въ случая и титула си, както е ставало повечето пжти въ срѣднитѣ вѣкове.

---

[1]) Не се знае отдѣ водятъ потеклото си камбанитѣ. Извѣстно е само, че вече старитѣ египтяне си служили съ звънци за оповѣстяванье на народа праздницитѣ на Озириса. Още въ 2601 г. прѣди Христа камбаната е била позната въ Китай, а по-късно и въ Индия и т. н. Константинъ Велики въвелъ официално употрѣбата на звънци въ черквитѣ, а името *камбана* е останало отъ врѣмето на св. Павла Нолски (409—431), въ чието врѣме се разширило лѣяньето на камбани отъ прочутия пиринченъ сплавъ правенъ въ гр. Нола въ *Кампания*. Най-гласовита била слѣтината получена при 78% мѣдь и 22% калай. Говори се, че примѣсътъ на сребро прави звънеца гласовитъ. Въ Руанъ (Франция) се намира най-старата съ дата камбана, отъ XIII вѣкъ (Срв. Grand Dictionnaire Larousse s. v. Cloche). Въ Неврокопско, дѣто звънарството е цъвтѣло прѣди години, а и сега не е съвсѣмъ изоставено, сплавътъ отъ който лѣятъ звънци се състои отъ 400 др. мѣдь, 80 др. цинкъ и 50 др. калай. (Мсб. XVII, 232).

[2]) Пжтувания, 553.

Камбаната била прѣнесена отъ турцитѣ въ Скопье и покачена на тамошната часовна кула. За нея говори Хаджи Калфа тава: «Тя звъни денѣ и нощѣ на всѣки часъ и звукътъ се чува на два часа мѣсто отъ Скопье»; [1]) а неговиятъ по-младъ съврѣменикъ Евлия забѣлѣзва за скопската кула: « ... има една часовна кула. Гласътъ на нейната камбана е много страшенъ и се слуша на едно падало пѫть.» [2]) Въ началото на XIX вѣкъ камбаната била размѣнена съ кюстендилската. За това приказва едно прѣдание у старитѣ кюстендилци. Веднажъ дошълъ и прѣстоялъ въ Кюстендилъ скопскиятъ паша, който слѣдъ размирнитѣ кърджалиски врѣмена властвувалъ и надъ Кюстендилъ като полузависимъ феодалъ. Кога да си замине за Скопье, пашата замолилъ приятелитѣ си агаларе отъ Кюстендилъ за една жертва отъ тѣхна страна — да му дадатъ кюстендилската часовна камбана, която се отличавала съ приятенъ гласъ, въ замѣна на скопската, която отъ своя страна не стояла много по-долу отъ кюстендилската. Пожеланото било извършено съ голѣма готовность. Слѣдователно, сегашната кюстендилска камбана съ поменатия надписъ е била донесена отъ Скопье, а тамъ пъкъ оть Св. Николе или отъ Ново-Бърдо. [3]) И наистина, това което прѣзъ XVII в. забѣлѣзва Хаджи Калфа за звучностьта на скопската часовна камбана, неотколѣ това твърди Иречекъ за кюстендилската, която е старата скопска: «Кюстендилската кула се отличава не само по височината си, но и съ ясния, звучния гласъ на своята камбана, който въ тихо врѣме далеко и широко се разнася по цѣлото поле.» [4]) Занесениятъ пъкъ старъ кюстендилски звънецъ е ималъ приятенъ, но по-слабъ гласъ. Сега той въ Скопье едва може да се дочуе изъ всичкитѣ градски покрайнини. [5])

---

[1]) Rumeli und Bosna, 95.

[2]) Сиахать-наме V, 558.

[3]) Пѫтувания, 552.

[4]) Между старитѣ кюстендилци е запазено и друго прѣдание за миналото на звънеца. Споредъ него турци донели камбаната отъ звънарницата на черквата св. Спасъ (1 ч. с.-и. отъ Кюстендилъ), съградена отъ Стефана Дечански въ 1330 г. въ честь на побѣдата си надъ Михаила. Прѣданието е невѣроятно, едно защото храмътъ на черквата не е св. Никола, пъкъ освѣнъ това въ св. Спасъ не е имало редовна служба и нужда отъ камбана.

[5]) Отъ познатитѣ менъ надписи на черковни или часовни камбани по югославѣнскитѣ земи, кюстендилскиятъ е най-старъ, отъ

Отъ джамиитѣ и многобройнитѣ текета на Кюстендилъ, които ще се изброятъ по-послѣ, сега ще спомена само най-старитѣ познати отъ тѣхъ. Прѣданието посочва за най-стара джамията Мурадъ Челеби, направена току слѣдъ завоеванието на града въ XV в. Сегашната ѝ малка сграда (източно до самия дворъ на Педагогическото училище) била издигната по-

---

1429 г., а слѣдъ него иде този на камбаната въ село Баня (пекска околия), отъ 1432 г. (Срв. *Јастребов*, Податци 61). На друга камбана въ сжщото село стои готически надписъ съ неясна дата M. III. LXVIII, вѣроятно отъ най-ново врѣме (*Id. ib.*). Въ Чачакъ (Сърбия) били изкопани други двѣ камбани съ надписи, единъ отъ 1454, а другиятъ безъ дата но съ посочванье, че е даряванъ въ днитѣ на Георгия Бранковичъ т. е. между 1427—1456 г. (Гласник, XLI, 353—355). За други по-нови камбанни надписи въ Сръбско посочи Ястребовъ въ цит. съчинение стр. 62. На камбаната въ велико-търновската черква св. Никола се намира влашки надписъ (достави ми се отъ приятелитѣ К. Константиновъ и Й. Георгиевъ) отъ год. 1707: ✝ ачест клопот. щсте фъкѹт де мърисa. Іwан костандин, брънковѣнѹ басараб: воевод ши лаѹдат. бесѣречіи де ла сатѹ брънковеніи ѹде есте храмѹл свитѹлѹи: ши фъкъторѹлѹи деминѹни николае зсеі (Прѣведено: Този звънецъ се направи отъ негово господство войводата Иоанъ Константинъ Бранкованъ Басарабъ и го даде на черквата въ село Бранковени, дѣто се намира храмътъ на светаго и чудотворнаго Николая, 7215—1707 г.). Звънецътъ, намирамъ, е билъ прѣнесенъ плячка отъ турцитѣ изъ влашкото село Бранковени въ Търново, дѣто го поставили на часовната кула. Въ Бранковени дѣйствително има черква св. Никола, зидана отъ поменатия войвода Константинъ Бранкованъ въ 1700 г. (Срв. *Lahovari*, Marele Dictionar Geografic al Rominiei, Vol. I, стр. 649, Bucaresti 1898). Сжщиятъ влашки владѣтель (1688—1714) е подарилъ съ грамота извѣстни блага на българския монастирь св. Троица при Търново (Срв. *Д-ръ В. Беронъ,* Археологически и исторически изслѣдвания, 105; *Иречекъ*, Пжтувания, 239). Прѣзъ турското владичество въ България часовнитѣ кули доста се разпространили. Това свидѣтелствува и прочутия пжтникъ Ами Буе (Turquie d' Europe II, 315). На нѣколко отъ тѣхъ стоятъ и надписи по камбанитѣ: на врачанския двѣ дати — турска ١١٧٥ и сътвѣтната българска 1762 г. (*Й. Георгиевъ* въ Сборникъ Н. У. Н. К., кн. XX, 10); на една златишка камбана (по-рано часовенъ звънецъ) стои сжщо датата на турски и български — ١١٩١ — 1777 г. (Иречекъ, Пжтувания, 302); на габровския часовенъ звънецъ стои надписъ и дата на вѣнския ѝ майсторъ: Mich Goss Johann Georg Filgrader in Wien anno 1792 (*Хр. и П. Гжбенски,* Историята на града Габрово, 19) и др.

сетнѣ, когато старата била опустошена отъ голѣмъ пожаръ. Между бѣлѣжититѣ джамии тука прѣзъ XVII в. Евлия Челеби поставя джамията Ески султанъ Мурадъ, може би сѫщата Мурадъ Челеби. Прѣданието посочва за втора по древността си срутената сега Халилъ паша джамия (черкеска). Джамията Сюлейманъ паша, въ махалата Имаретъ, е градена прѣзъ 894 г. отъ егира или 1489 сл. Хр. Слѣдъ нея

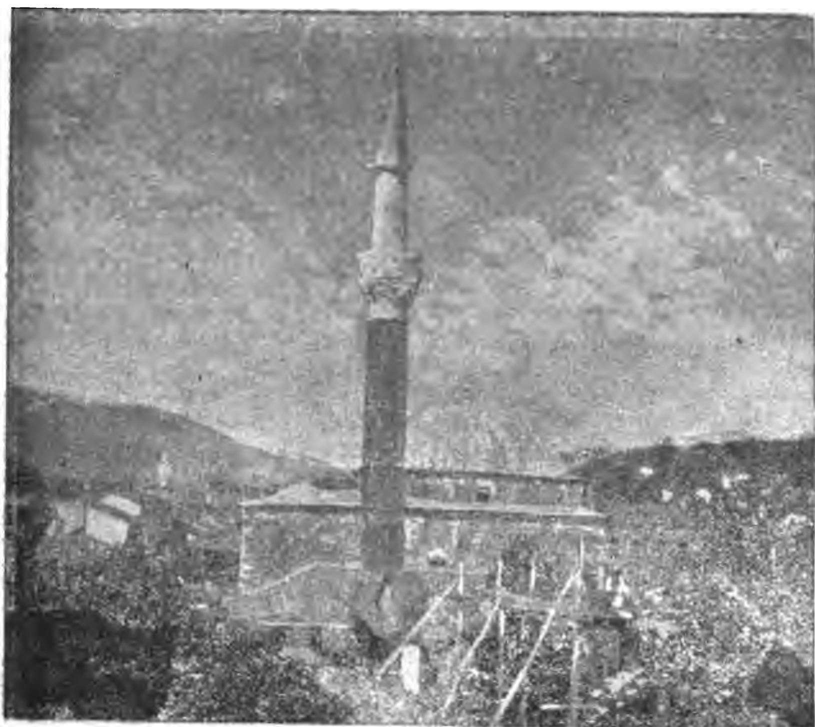

Обр. 23. Джамия Фетихъ Мехмедъ, 1531 г.

иде катедралната джамия Фетихъ Мехмедъ (Шалдърванска джамия) на главния пѫть въ срѣдата на чаршията. Градежътъ на минарета ѝ се отличава съ своитѣ шестостѣнни орнаменти, направени отъ червени тухли и вѫтрѣ дѣланъ туфъ. На източната ѝ стѣна стои датата 938 отъ егира или 1531 сл. Хр. Джамията Ахмедъ-бей (Инджили джамиси), до Чифте-баня, бѣше на врѣмето си най-величествена; съ широкъ куполъ, мраморни стълбове и подпорки, високо минаре и пр. На източната ѝ стѣна стои датата на захващанье градежа ѝ

— 983 (1575), а по-горѣ къмъ края на стѣната — дата 885 (1577). Махленско прѣдание приказва, че тази джамия е съзидана на мѣстото на стара българска черква св. Недѣля. Споредъ турския надписъ на входнитѣ врата, тази джамия е била прѣустроена прѣзъ 1147 (1734 г.). Прѣзъ първата половина на XIX в. минаретътъ ѝ билъ съборенъ отъ гър-

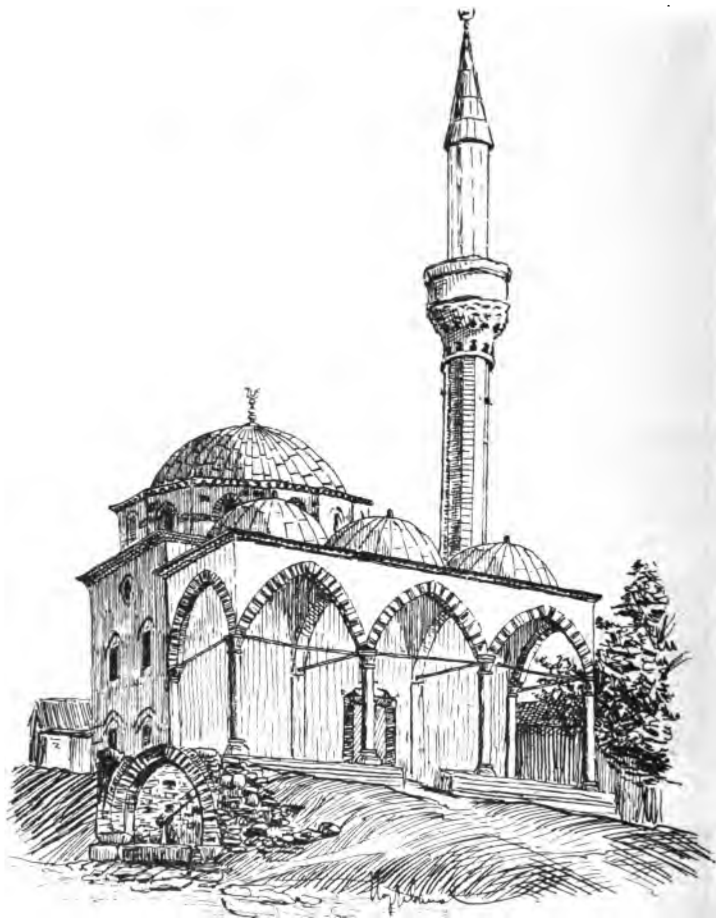

Обр. 24. Джамия Ахмедъ-бей, 1575 г.

мотевица, която сломила и съсѣдния грамаденъ вѣковенъ джбъ. Прѣзъ миналата 1904 г. силното земетресение разпукало тъй много частьта отъ викалото нагорѣ, че градското общинско управление било принудено да я събори. За Хаджи

Мехмедаа джамиси, извѣстна у населението съ име Булгаръ-джамиси, сѫществуватъ двѣ прѣдания у турцитѣ. Споредъ едното, единъ знатенъ кюстендилецъ българинъ приелъ мохамеданството и, за да се покаже ревностенъ къмъ новата си вѣра, съградилъ джамия, която била наречена споредъ народностьта му — „булгаръ“. Второто прѣдание се сили да обясни названието «Булгаръ джамиси“ съ очевидно извъртянье: — моллата на джамията обичалъ тъй много да свири на инструментъ нареченъ „булгарѝна“, та и джамията, въ която служилъ, била наречена «булгаръ» (българска). Датата на съграждането на сградата е замѣнена на източния зидъ съ датата на поправката — таамиръ 1254 или 1838 г. Прѣзъ XVII в. къмъ виднитѣ джамии спадали и тази на Турханъ-заде (сега неизвѣстно коя) и джамията Алай-бей[1]) между банята Алай и близкия мостъ (сега развалена).

Видно мѣсто между сградитѣ на турскитѣ градове заемали голѣмитѣ търговски ханове (кервансарае) и имаретитѣ. Старитѣ кюстендилски кервансарае Деве-хани (камилски-ханъ), Ташъ-ханъ (камененъ), Табакхане-хани (на табацитѣ кожаре)[2]) и др. бѣха наредени край главния пѫть и се отличаваха съ грамаднитѣ си постройки. Надъ четиритѣ стѣни (продълговатъ четвероѫгълникъ) се издигаше остра стрѣха, подпрѣна въ срѣдата съ голѣми гранитни колони. Изоколу стрѣхитѣ отвѫтрѣ бѣха иззидани огнища съ тухли и каменни ясли. Тамъ са нощували пѫтницитѣ-търговци. Прѣдъ грамадната входна врата, обкована съ дебели желѣзни пироне, се спущаше тежка желѣзна верига. Евлия Челеби казва за кюстендилския Коджа Мурадъ-ханъ-хани, че по сгодитѣ си за пѫтницитѣ приличалъ просто на рай[3]). Това ще да е онзи имаретъ, който се посочва отъ единъ италиянски пѫтникъ прѣзъ 1559 г. [4]). Сега въ Кюстендилъ стои цѣлъ още Ташъ-хани и прѣдната стѣна на Деве-хани, въ градежа на който са влѣзли и дѣлани антични гранитни камъне. Любопитенъ е турскиятъ стихотворенъ надписъ отъ 1606 г. на мряморна плоча, която стояла надъ входнитѣ врата на Деве-хани Той говори доста за

---

[1]) *Евлия Челеби* V, 566.

[2]) Знае се, че прѣзъ XVI и XVII в. Кюстендилъ водѣлъ добра търговия съ бѣли сахтияне (cordoani bianchi di Bagna). Срв. *Иречекъ*, Пѫтувания, 25.

[3]) V, 571.

[4]) Starine X, 254.

благитѣ намѣрения, съ каквито са гледали тогава на общественитѣ и вакъвски домове. Прѣведенъ този шестостиховъ надписъ гласи: «Пашата, който седи на почетното мѣсто, Ахмедъ Меми, подари този ханъ и съ това си отвори пжть за рая. Нека Господъ възприеме това му благодѣяние и нека съ златна вода да се запише името му въ тефтера на неговитѣ

Обр. 25. Развалини на Деве-хани.

дѣла. Подиръ свръшваньето на този ханъ датата написа Гънаи отъ все сърдце. Цѣлиятъ свѣтъ дохожда въ този кервансарай заминава.[1]) Година 1015—(1606)».

Населението на града Кюстендилъ прѣзъ турското владичество е било до срѣдата на XVIII вѣкъ чисто турско. Имало е само нѣколко еврейски кжщи. Италиянскиятъ анонимъ отъ 1559 г. казва, че градътъ билъ населенъ отъ турци и нѣколко евреи (é habitato da Turchi et d'alcuni Herbei).[2]) Сто години слѣдъ него миналъ прѣзъ Паланка за Кюстендилъ нѣкой русинъ, богомолецъ; той бѣлѣжи въ дневника си: „А исъ таго мѣста Паланки ѣзду 1 день да

[1]) Мисъль прѣносна: „Ханътъ прилича на този бѣлъ свѣтъ, дѣто човѣкъ дохожда и отива".

[2]) Starine X, 254

мѣста Бани. А то мѣста Бáня село оно адно; а жильцы въ немъ люди турские“ [1]). По-нататъкъ ще видимъ какъ, едва прѣди 150 год., захванали да се поселяватъ въ града и българе.

Какво е станало християнското население на срѣдневѣковния Константиновъ Велбуждъ? При дохожданьe на турцитѣ, въ едни градове християнското население било веднага изпосѣчено или помохамеданено, въ други пъкъ потисничеството на владѣтеля принудило лека-полека старитѣ жители да прѣвиятъ вратъ и безропотно да понасятъ обиди и унижения въ роднитѣ си мѣста или да се изселватъ. Въ Кюстендилъ християнското население е стояло докато живѣло и васалното кюстендилско княжество, докато не дошълъ Турханъ паша да прѣвземе града повторно отъ ръцѣтѣ на българетѣ прѣзъ втората половина на XV вѣкъ. Мѣстното турско прѣдание разказва, че начало на турското население положили 60 сѣмейства дошли отъ малоазийския градъ Коня и че завареният християнски владѣтель билъ потурченъ заедно съ своитѣ велможи и население. Онѣзи християне, които не са могли да понесатъ новитѣ наредби и вѣра, пръснали се изъ съсѣднитѣ села. Такъво е било, безъ съмнѣние, прочутото онова болярско сѣмейство на Якова, което, слѣдъ народното крушение, бѣ отишло да живѣе въ близкото лозарско село Граница (първа пол. на XV в.). Заслугитѣ на тази челядь за българския духъ и вѣра са тъй цѣнни за онова врѣме на мусулмански натискъ и робия, че не трѣбва да я минемъ тука безъ споменъ. Членоветѣ на това сѣмейство били благоговѣйны и благородны по родоу соуще, Блъгаре же родомь, при Белъбоужди на селѣ нѣкоторѣм живоуще (Граница же оубо томоу прозванiе имоущоу). [2]) Бащата Яковъ приелъ духовенъ санъ и станалъ епископъ въ Крупникъ [3]). Синоветѣ му като овдовѣли, послѣдвали примѣра на баща си и се покалугерили. Единъ по други тримата братя—Йоасафъ, Давидъ и Теофанъ — отишли въ Рила и, едно съ свои срѣдства, друго съ помощьта на други набожни хора, сполучили да

[1]) *П. А. Сырку,* Описанiе турецкой имперiи, Спб. 1890, стр. 39.

[2]) *Kalužniacki,* Werke des Partriarchen Euthymius, Wien 1901, стр. 409.

[3]) Сега село Крупникъ е помашко. Лежи при входа въ Крѣсненската клисура до Струма (джумаиска каза).

въздигнатъ отново запустѣлия монастирь и събрали братство. Обительта прѣди тѣхъ била разорена до конца, стояла само черквата и кулата[1]). Най-старпятъ отъ братята Йоасафъ станалъ първъ игуменъ на въздигналия се монастирь; той се поминалъ прѣзъ 1463 г.[2]) Слѣдъ Йоасафа игуменството на монастиря било повѣрено на втория братъ. Прѣзъ 1466 г. игуменъ Давидъ прави писменъ договоръ съ руския светогорски монастирь Св. Пантелеймонъ за взаимно помаганье между руската и българска обители. Естествено е, че този договоръ е билъ отъ голѣма важность за закрѣпванье на подновената калугерска община и редовна служба въ Рила било съ монаси, било съ друго. Договорътъ се пази въ Рилската библиотека, а е обнародванъ отъ Д. Илковъ въ Мсб. XII, 621—622. За да въздигнатъ старата слава на монастиря, братята издѣйствували посрѣдствомъ вдовицата султанка Мара, Георги Бранковичева дъщеря, която слѣдъ смъртьта на мѫжа си султанъ Мурада II живѣела въ сѣрското село Ежово, щото мощитѣ на св. Ивана Рилски да бѫдатъ прѣнесени отъ Търново въ монастиря. Прѣнасяньето станало прѣзъ 1469 г. Народъ и боляре се стичали на купища по пѫтищата и прѣдверията на градоветѣ да прѣчакатъ светинята, да си спомнятъ за миналото и запалятъ спотаени надежди. Въ София, дѣто българскиятъ елементъ е билъ ви-

1) За това ни разправя повѣстьта за прѣнасянье мощитѣ на светеца: Бѣхоу же оубо си трїе числωмь и братїа соуще по пльти, сынове же иже добрѣ ѕѣлω светительствомь оупас'шаго въ дьни оны стадо Христово, иже въ Кроупницѣ блаженнѣйшаго епископа кvрь Іакωва. ωт них'же ωвь оубо званїемь нарицааше се Іωасафь, иже и прьв'ствоуе бѣше тѣмь въ жителствѣ ихь ωт начела абїе, овомоу же пакы именованїе бѣ Давидь, и иномоу Θеωфань. И си оубо трїе, въ прѣдреченноую пришъдше поустыню, ꙗкоже рече се, селитвоу свою въ ней сътворити хотеще, и се не единою же абїе ни въ коупѣ, нъ дроугый по дроуѕѣмь пришъдше и кьснѣ, и зданїа въса обитѣли прѣподобнаго ωпроврьг'шаа се ωбрѣт'ше и разорена до конца, развѣ цркъве тъчїю единое и пир'га, въса абїе, богоу поспѣшьствовавшоу имь, ωт оснωванїа пакы въздвигоше (Kalužniacki, стр. 410).

2) Гласник LIII, 96.

паги многоброенъ, тържеството е било нечувано; мощитѣ прѣстояли въ черквата св. Георги (приврѣменната гробница на князь Ал. Батемберга, а тогава митрополитска) шесть деня, докато се прѣвърви народътъ на поклонъ. Прѣзъ 1481 г. виждаме и най-малкия отъ братята, Теофанъ, избранъ отъ братството на монастиря за игуменъ. Въ единъ шестодневъ една бѣлѣжка посочва какъ при Теофана прочутиятъ Владиславъ Граматикъ развива своята книжовна дѣйность[1].

Като станалъ невъзможенъ животътъ на християнстѣ въ Кюстендилъ, и мѣстнитѣ митрополити били принудени да напуснатъ града. Както ще видимъ по-надолу, прѣзъ XVI—XVIII вв. кюстендилскиятъ архиепископъ управявалъ паството си отъ близкитѣ села Колуша и Слокощица или пъкъ прѣбивавалъ по-далече—въ Лѣсновския монастирь, въ щипската махала Ново-село, докато прѣзъ XVIII в., заедно съ допущаньето българетѣ да се поселяватъ въ Кюстендилъ, и митрополитътъ се повърналъ на старото си сѣдалище.

Да се повърнемъ на града Кюстендилъ и турското му население. Благодарение на привилегированото си значение на бивша столица, Кюстендилъ и като сѣдалище на санджакъ е запазилъ формално извѣстна отлика отъ другитѣ санджакски градове. За това и санджакъ-беятъ е притежавалъ отъ падишаха специална грамота (хумаюнъ)[2]. Санджакъ-беятъ въ Кюстендилъ билъ по чинъ „миръ-миранъ“ (комендантъ надъ комендантитѣ) и на санджакското му знаме (копье) са били поставени двѣ опашки, за отлика отъ знамето на румелийския бейлеръ-бей (вице краль на Румелия), на което са стоели три опашки[3]. Покрай санджакъ-бея въ Кюстендилъ са прѣбивавали слѣднитѣ духовни, военни и административни началници: шейхюлислияминъ, пакибъ-юлъ-ешрафъ, кадия, чери-башия, юзъ-башия, алай-бей, спахийски намѣстникъ, яничарски сердаръ, градски войвода, градски кехая, счетоводитель, бажда-

---

[1]) . . . поустыножителѧ Ї̈ωанна Рыл'с . . . жденїемь и настоятелствωм игоумена чьстнаго . . . . жде ωбитѣли кvр Өеωфана . . . въ лѣто ѿ създанїа мироу ,ѕ.ч҃.п҃.д (6989—1481). Срв. *Стојановић,* Записи I, 110.

[2]) *Евлия Челеби,* Сияхатъ-наме V, 566.

[3]) Срв. *D' Ohsson,* Tableau général de l'empire ottoman. Paris MDCCCXX, III vol., 390, 380, 383.

ринъ, харачосъбирачъ и др.[1]). Шейхюлисляминътъ билъ върховенъ духовенъ прѣдставитель на Мохамеда. Потомцитѣ отъ Мохамедовата кръвь се викали накибъ-юлъ-ешрафъ. Тѣ имали неограничени права безъ задължения. Черибашията, при турската феодална наредба, билъ главатарь на извѣстна група ленници заими и тимариоти; той командувалъ обикновено 100 души[2]). Въ ново врѣме съ това име се наричатъ циганскитѣ махле-башии, единъ видъ кметове. Алай-беятъ билъ воененъ командантъ, началникъ на окржгъ и офицеръ на спахиитѣ. Въ Кюстендилъ и сега махалата отъ Булгаръ-джамия до рѣката на сѣверъ се вика Алай-бегъ-махлеси. На сжщото име се нарича и банята Алай-хамамъ и съсѣдната джамия, сега порушена. Началникътъ на яничарския корпусъ въ голѣмитѣ градове се наричалъ сердаръ, персийска дума, която ще рече командантъ, генералъ. Чинътъ градски войвода (шехиръ войводаси), както посочва и името му, ще да е остатъкъ отъ дотурската, славѣнска, военно-държавна администрация. Името войвода е било запазено у турцитѣ до най-ново врѣме, дори и въ Цариградъ.

Ето и по-главнитѣ извѣстия за града Кюстендилъ, които се намиратъ въ запискитѣ на разни пжтници и историци:

Прѣзъ 1499 г. рицарьтъ Харфъ бѣлѣжи: „Область Горня България: Велбуждска-Баня (Wruskabalna) и Прищина.“[3]) „Отъ Дупница (дойдохме въ) Велбуждска-Баня, два деня пжть. Много голѣмъ и хубавъ градъ,“[4]) дѣто султанътъ държи една часть отъ харемскитѣ си жени[5]).

Прѣзъ 1559 г. на 12-и юли пристигналъ въ Велбуждска-Баня (Buscobagno) непознатъ италиянски пжтникъ: „Това мѣсто, казва той за Кюстендилъ, се е наричало другояче Константинова-Баня, защото тука има много води и казватъ, че тука е била баня на Константина. Има около хиляда кжщи, съградени по турски начинъ, много джамии, доста много бани. Градътъ, който е населенъ отъ турци и отъ нѣколко евреи, има пазарище, дѣто се продаватъ всѣкакви не-

---

[1]) *Евлия Челеби* V, 566.

[2]) *Belin,* Fiefs militaires, 47. Ц. у *Meynard,* D-re turc-français s. v. چری (чери).

[3]) Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, стр. 254.

[4]) Ibidem, 211.

[5]) Ibidem, 207. Срв. по-горѣ, стр. 161.

обходими за живота нѣща. Тукъ нощувахме въ единъ ханъ, нареченъ имаретъ, което на нашъ езикъ ще рече страноприемница; единъ санджакъ-бей, за спасение на душата си, направилъ тази сграда много прилично за удобството на чужденцитѣ. Тука има двѣ бани съ топла вода, прилични на тѣзи при Падуа." [1])

Хаджи Калфа описва града (първа половина на XVII в.) така: „Кюстендилъ е градъ отъ срѣдня голѣмина, заобиколенъ съ планини, безъ стѣни, съ сѫдебно вѣдомство (кадилъкъ), обиленъ съ води и овощия. Тука расте единъ видъ мискови ябълки, които като се заклатятъ, дрънкатъ сѣмената имъ[2]). Въ Кюстендилъ има търгъ и 12 топли извора. Вода за пиенье се докарва по водопроводи, но градинитѣ се поятъ отъ потоцитѣ, които текатъ отъ планинитѣ. Този градъ е билъ нѣкога сѣдалище на българетѣ. При покоряванье на тѣзи крайща въ година 773 (1371 сл. Хр.), тогавашниятъ заповѣдникъ на града помолилъ Високата порта да го освободи отъ данъка, което му било обѣщано положително[3]). Въ града има много топли кѫпални; надъ 12 отъ тѣхъ благодѣтелни людье са съзидали кубета и каменни бани. Една отъ тѣзи бани се отличава по хубостьта си измежду всички други. Водата е гореща и мирише силно на симпуръ. Пѫтьтъ отъ Цариградъ дотука трае 14 деня. Околнитѣ кадилъци са: Дупница, Радомиръ, Кратово, Враня. Кюстендилската планина се издига на източната (попр. южната) страна на града, а на другата страна планината се простира къмъ тъй наречената рѣка Егри-су (Крива-рѣка), която я дѣли на двѣ. Тукъ-тамѣ се намиратъ златни и сребърни руди и добитиятъ отъ тѣхъ металъ се сѣче на пари въ кратовския монетенъ домъ" [4]).

Най-подробни бѣлѣжки за Кюстендилъ отъ XVII в. дава Евлия Челеби, който е бивалъ често въ града. Послѣдньото си посѣщение направилъ прѣзъ 1071 г. отъ егира или 1660

[1]) Descrizione del viaggio, въ Starine X, 254. Срв. за годината на пѫтуваньето въ Rad XV, 204.

[2]) Сега тѣзи ябълки въ Кюстендилъ наричатъ „клапатарки", поради клапаньето на сѣмкитѣ имъ.

[3]) Това извѣстие трѣбва да се отнася къмъ 1389 г. когато Мурадъ, бидейки на гостье на Константина въ Кюстендилъ, опростилъ данъка на послѣдния.

[4]) Rumeli und Bosna, 87—88.

сл. Хр.[1]): „*Кюстендилската крѣпость*. Това мѣсто напърво го завладѣлъ побѣдоносниятъ Худевендкяръ (Мурадъ). На юрушки езикъ „кюстенъ“ казватъ на топлитѣ извори. И поради многото тукашни топли бани градътъ билъ нареченъ Кюстендилъ[2]). Отпослѣ неприятельтъ като развалилъ договора и завладѣлъ наново тукашнитѣ мѣста, побѣдоноснитѣ Турханъ и Лала Шахиновци (червенитѣ соколи لالاشاهینلر) дошли, завладѣли отново този градъ и крѣпостьта му съборили. Основитѣ още личатъ. Споредъ описанието на извѣстния Сюлейманъ ханъ, въ румелийската область Кюстендилъ е билъ отреденъ за особито сѣдалище на санджакъ-бея, който притежава за това отъ падишаха специална грамота (хумаюнъ). Тука има чери-башия, юзъ-башия, алай-бей и 3000 войника състоещи се отъ заими, тимариоти, джебели (панцирни конници), бейска войска, — които, когато се заповѣда, отиватъ на война. Кюстендилскитѣ войници са извѣстни съ въоржжението си: самуръ калпаци, тигрови и боброви кожи; тѣ внушаватъ ужасъ. Въ никой бой, при Срѣмъ, Семендрия, кюстендилскитѣ войници не са обръщали лице отъ душманина. Съ Божията воля азъ три пжти съ тѣхъ съмъ се намиралъ на война и съмъ описалъ тѣхното мжжество. Въ този градъ Кюстендилъ седи шейхюлисляминъ и накибъ-юлъ ешрафъ (Мохамедовъ потомъкъ). Възнаграждението на кадията въ тази каза е 300 акчета (аспри). Тукъ има спахийски намѣстникъ, яничарски сердаръ, градски войвода, градски кехая (кетхуда, кметъ), счетоводитель, баждаринъ, харачъ-емини (харачосъбирачъ), но нѣма сердаръ.

„На югъ отъ града има дива мѣстность, а на сѣверозападъ, па значително разстояние се намира планинското пасбище Агошна (اغوشنا),[3]) отдѣто изтича сладката вода наричана Кара-су (Струма) и послѣ минава прѣзъ полето.

„Кюстендилското поле е много плодородно, но градътъ не е толкова напрѣдналъ, както е билъ по-рано. Има всичко 11 махали, отъ които по-извѣстни са: Турханъ заде махала,

[1]) Срв. бѣлѣжката за годината на пжтуваньето му отъ Кюстендилъ за Дупница, Дурганъ, Бали ефенди, София въ т. V, 568.

[2]) Етимологиитѣ на Евлия Челеби се основаватъ само на съзвучна прилика. Срв. за името Кюстендилъ стр. 143—147.

[3]) Вѣроятни са имената: *Крайще,* планинската мѣстность *Риша*, срѣщу струмскитѣ земенски тѣснини, на югъ отъ с. Блатечница, или пъкъ *Витоша*.

Ески-махала (Стара махала), Баня-махаля. Градътъ има 1100 керамидени кѫщи на единъ и два катя; измежду тѣхъ най-голѣми са: сараятъ на Турханъ заде, сараятъ на пашата, сараятъ на мюхюрдаря Ибрахимъ паша. Управникътъ на вилаета Шемси паша заде правѣше още единъ великъ сарай за своя кехая. Отъ джамиитѣ по-видни са: Турханъ-заде джамия. Ески султанъ Мурадъ въ чаршията (тя обаче не е толкова посѣщавана) съ единъ басеинъ за омиванье (абдестлъкъ) отсрѣща на пѫтя, и джамията Алай-бей. Има 3 медресета (класни училища), 6 начални училища, 5 дервишки текета, 3 търговски хана. Ханътъ, що се намира прѣдъ Ески джамия и всрѣдъ чаршията Коджа Мурадъ-ханъ, въ сѫщность за пѫтницитѣ е като райски дворецъ. На другитѣ ханове кирията се взема отъ вакъфа. Има 200 дюкяна и всѣкакви еснафи. Изкуствени хамами нѣма, защото населението не се нуждае отъ тѣхъ.

„*Кюстендилскитѣ топли бани* (гермабларъ). Въ Кюстендилъ на 2 (попр. 12) мѣста има кявгирни бани съ високи сводове, много хавузи (басейни), курни и нѣколко отдѣления. По тия мѣста на топлитѣ бани казватъ „кюстенъ". Има и нарочно отредени бани за бейоветѣ съ стъклени прѣдни стаи и курни за омиванье. Въ всѣка има теляци, които услужватъ съ чисти хавлии и кърпи. Тѣзи бани докарвалъ всѣкакви облаги на тѣлото. Всички миришатъ на симпуръ, та като се намѣри човѣкъ вѫтрѣ, сребърниятъ му пръстень почернява или пожълтява. Водитѣ са толкова горещи, че е невъзможно човѣкъ да се омие, ако не примѣси студена вода. Въ тая вода се очистватъ отъ козината глави и крака (пача) и се сварватъ яйца. Освѣнъ тѣзи 12 кявгирни бани, изъ града има и други по-малки и по-износни. Дори и по джамийскитѣ омивалници и домоветѣ тече гореща вода. Хората отъ този градъ не правятъ разноски за изкуствено топлени бани, а за краста и сифилисъ (френкъ) нѣматъ дори и понятие (джербъ ве френги иллетлерденъ хаберлери йоктуръ). Кюстендилскитѣ овощия достойни за похвала са много, но ябълкитѣ подъ име «белъ алмаси» са прочути като ябълкитѣ отъ Малатия. Всѣка една става колкото гѫше яйце. Обикновено ги слагатъ на тепсия и пращатъ подаръкъ на падишаха (султана), на аянетѣ и благородницитѣ. Тѣзи плодове траятъ прѣзъ цѣла зима, безъ да се поврѣдятъ или да изгубятъ своя вкусъ. Откъмъ из-

точната (попр. южната) страна на града има величествена гора; тамкашнитѣ златни и сребърни рудници са прочути, но производството не може да си покрие разноскитѣ. Джамията на Алай-бея (шейхъ Имà-деде) е особно мѣсто за поклонение"[1]).

Тишината въ Кюстендилско и неговия санджакъ била нарушена прѣзъ края на XVII в. и първата половина на XVIII в. Християнското население се разшавало около 1688 г., когато биде потушено съ огънь и мечъ чипровското българско възстание. Австрия съ свои агенти бѣ наострила западнитѣ балкански области срѣщу Турция, която току-що бѣ прѣтърпѣла велико поражение при Вѣна. Прѣзъ 1689 г. австрийскитѣ войски прѣвзеха Нишъ и се втурнаха на югъ къмъ Скопье. Генералъ Пиколомини билъ подкрѣпенъ отъ сърбитѣ. Въ сѣверна Македония било организирано цѣло народно възстание подъ войводството на нѣкого си Карпосъ, комуто австрийскиятъ императоръ дори проводилъ ордени като на кумановски князь. Карпосъ издигналъ укрѣпления въ Кочаникъ, Куманово и Крива-Паланка. Скопье и Кюстендилъ били застрашени. Тогава морейскиятъ управитель Халилъ паша тръгналъ къмъ тѣзи два града съ войскитѣ си турци и албанци. Отъ друга страна военниятъ съвѣтъ въ Одринъ рѣшилъ да се нападне заетото отъ неприятеля Скопье и послѣ да се смаже Карпосъ, който съ императорска диплома билъ прогласенъ за краль.[2]) Послѣдниятъ билъ уловенъ и набитъ на колъ всрѣдъ Скопье на моста[3]). Войната била прѣнесена пакъ къмъ Нишъ. Австрийскиятъ подполковникъ Антонио Валерио Жичъ (югославѣнинъ) на 20-и марта 1690 година продралъ на югъ, ударилъ на Кюстендилъ съ 2000 сърби и 100 конника и разбилъ турцитѣ. Три дни слѣдъ това Шенкендорфъ оплѣнилъ Перникъ. Перникъ билъ завзетъ още веднажъ прѣзъ лѣтото и оплѣненъ[4]). За кюстендилското поражение е останалъ споменъ у мѣстнитѣ турци, които разпра-

---

[1]) Срв. *Hammer,* Histoire de l'empire ottoman XII, 299,300.

[2]) *Idem,* ibidem, XII, 303.

[3]) *Евлия Челиби,* Сияхатъ-намеси V, 566—567. Въ прѣвода на А. Шопова (Спсп. LXII, 180—181) са направени нѣкои изпущанья; освѣнъ това въ текстоветѣ за Паланка, Кратово, Велесъ, Дупница и др. са допуснати и доста погрѣшки, та тука се прѣдставя новъ прѣводъ.

[4]) Срв. за това у *Иречека,* Пѫтувания, 514, 515.

вятъ какъ кюстендилци били изненадани отъ маджарската войска, която влѣзла въ града посрѣдъ бѣлъ день и изсѣкла много турци. Дори молещитѣ се въ джамията Фетихъ султанъ Мехмедъ (Шалдърванската джамия) не били пощадени: маджаретѣ ги съсѣкли съ сабитѣ си. Между погиналитѣ молещи се билъ и самиятъ свещеникъ-молла на джамията. Погиналитѣ били броени за светци и моллата билъ погребенъ въ джамийския дворъ. Историческото горньо извѣстие и прѣданието се подтвърдяватъ и отъ единъ турски надгробенъ надписъ, който открихъ миналата година до източния зидъ на сжщата джамия. Това е надписа на мряморна побита надгробна плоча съ името на загиналия Молла Зиаде Ахмедъ Ефенди прѣзъ 1101 г. отъ егира или 1690 сл. Христа. Камъкътъ сега е прибранъ въ джамията заедно съ другъ отъ гроба на сина на този молла. За проникванье на австрийцитѣ въ Кюстендилъ (Баня), Щипъ и Велесъ имаме и една домашна забѣлѣжка: **Да се знае кад поотнаше Немци од тоурчина од Боудима до Щипа, до Банѹ до Велес, ва лето ѕ. ҁ. ѳ. ѳ.** (7199—1691).[1]) Австрийскитѣ войски не задържали тѣзи земи, но слѣдъ 40 години нѣщо, прѣзъ 1737, пакъ изпоплашили турцитѣ въ Кюстендилско. Прѣзъ мѣсецъ августъ сжщата година единъ полски офицеръ съ 100 души избрани доброволци проникналъ въ голѣмото кюстендилско село Периволь, сбилъ се съ турцитѣ, отнелъ имъ байрака и нѣколко коня и се повърпалъ надирѣ [2]).

Прѣзъ 1706 г. Кюстендилъ билъ споходенъ отъ дубровничанина Маринъ Кабога, извънреденъ посланикъ при Високата порта. Въ дневника си отъ 13-и августъ 1706 г. той бѣлѣжи: „. . . Тръгнахме отъ Паланка и за 7 часа пристигнахме въ Кюстендилъ (Ciustendin), дѣто се настанихме въ хана. Това мѣсто е изобилно съ минерални води. Днесъ 14-и августъ се забавихме въ Кюстендилъ да промѣнимъ коньетѣ. Проводихме по нашия драгоманинъ поздрава си до пашата Мехмедъ, а той ни подари сливова гранка - дълга една педа и съ 46 сливи на нея. Туй бѣлѣжа, за да посоча голѣмото изобилие на плодоветѣ въ този край. Видохме мине-

---

[1]) *Стојан.* Записи I, 454. Срв. *Васильевић*, Старонагоричке цркве, 15.

[2]) *Comte de Schmettau,* Métoires secrets de la guerre de Hongrie 1737—1739. Francfort 1786. Цит. у *Иречека,* Пжтувания, 515.

ранитѣ бани, дѣто водата природно си е тъй гореща, не може да се свари яйце и безъ огънь. Кюстендилъ е разположенъ въ подножието на старинския градъ на Константина, разрушенъ отъ турцитѣ въ врѣме на покорението на таази страна. На 15-и тръгнахме отъ Кюстендилъ и за 9 часа дойдохме въ Душница. На пѫтя видохме единъ мостъ[1]), съграденъ отъ рушевинитѣ и материялитѣ на горѣреченния градъ на Константина. Прѣзъ послѣдната война[2]) императорската войска бѣше дошла съ побѣдоносното си орѫжие до това мѣсто" [3]).

Прѣзъ 1801 г. Кюстендилъ билъ посѣтенъ отъ прочутия пѫтувачъ Пуквиль; градътъ вече билъ доста изпадналъ сравнително съ напрѣжното си състояние[4]). Къмъ 1807 — 1808 г. се отнасятъ и бѣлѣжкитѣ на Сенъ-Дени за Кюстендилъ. „Кюстендилъ, казва този французъ въ своята турска история, е сѣдалище на санджакъ, прочутъ по желѣзнитѣ си и бакърени фабрики, по симпурнитѣ си бани и бакърно-сребърни рудници. Въ този градъ билъ роденъ императоръ Юстиниянъ. Има 8000 жители" [5]).

Хюцъ въ своето описание на Европейска Турция отъ 1828 г. говори за Кюстендилъ слѣдньото: „Кюстендилъ е главенъ градъ на едноименъ санджакъ, при планина Егри-су, отдѣто извира рѣка съ сѫщо име. Градътъ е безъ крѣпость, има 8000 жители и е сѣдалище на гръцки архиепископъ. Въ града прѣуспѣватъ занаятитѣ, има промишленость и търговия. Наоколу има много градини. Въ града се намиратъ повече отъ 20 горещи симпурни извори, надъ 12 отъ които са съградени каменни бани съ кубета. Въ планината Егри-су се обработватъ златни и сребърни рудници» [6]). Тѣзи извѣстия ще се отнасятъ малко къмъ по-ранна епоха, защото прѣзъ 1828 г. кюстендилския санджакъ го виждаме вече слѣнъ съ скопския.

---

[1]) Кадинъ-мостъ.

[2]) Войната между Австрия и Турция прѣзъ 1689—90 г.

[3]) Giornale del Nobile Marino di Maroizza C. Caboga etc. въ Споменик XXXIV, 222.

[4]) *St Denis,* Histoire de l'empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844. Paris 1844, I, 95. Срв. стр. VII.

[5]) *Pouqueville,* Voyage en Morée, à Constantinople etc Paris 1805. III, 240—241.

[6]) *J. Hütz,* Beschreibung der Europäischen Türkei. München 1828, стр. 250—251.

Градове въ кюстендилския санджакъ.

Освѣнъ Кюстендилъ, подъ кюстендилския санджакъ са били още градоветѣ и паланкитѣ[1]): Дупница, Радомиръ, Враня, Кратово, Щипъ, Велесъ, Струмица, Радовишъ, Петричъ, Мелникъ, Дойранъ, Тиквешъ и Крива-Паланка, която била заселена прѣзъ XVII в. Извѣстия за тѣзи градове, до края на XVIII в. намираме главно въ турскитѣ източници, въ дневницитѣ на чужденци-пѫтници и въ домашнитѣ извѣстия, които обаче са крайно оскѫдни, да не кажа никакви.

Дупница. Името е славѣнско, отъ думата доупьнъ — дупчестъ, издълбанъ, и отговаря на положението на града[2]). Този градъ се чува тепърва отъ турското завоевание насамъ, но селището му е още отъ римско врѣме, както това узнаваме отъ намѣренитѣ въ източния край на града езически оброчни иконки и римски монети. Прѣзъ XII в. арабскиятъ географъ Едризи, на минаванье отъ Малешевско за Ихтиманъ, ударилъ прѣзъ долината на Джерманъ, дѣто споменава само градъ Германия (Сапаревска-Баня). Селището ще се е замогнало въ XIV вѣкъ и то благодарение на стратегичното си мѣсто въ джерманската тѣснина, надъ която е била съградена крѣпостьта. Когато Дупница, слѣдъ паданье на София въ 1382 г., влѣзла подъ княжеството на Константина, послѣдниятъ поставилъ за управители на града свои хора, „сръбски и български велможи." Отъ тѣхъ е била прѣвзета крѣпостьта отъ Лала-Шахина и послѣ срутена.[3]) Оттогава собствено почва историята на Дупница, която лека-полека захванала да се подига като градъ, който лежи на пѫтищата между София и източна Македония, между Тракия и Скопье; оттогава захваща да се срѣща и името ѝ. Въ рѫкописни български книги името е написано: дѹпница прѣзъ 1565 г., дѹпьница прѣзъ 1634 г., дѹп'ница прѣзъ 1734 г. и т. н.[4]).

---

[1]) Въ географията на Хаджи Калфа, Rumeli und Bosna, 87—94.

[2]) Право забѣлѣзва Иречекъ (Пѫтувания, 612), че е неумѣстно да се пише Дубница, защото въ дупнишкия говоръ думата дѫбъ, отъ която би могло да стане „Дубница," се произнася *дабъ*.

[3]) Прѣзъ началото на XIX в. тя сѐ още вършила работа. Въ нея се криели турцитѣ, кога се разбунтувалъ народътъ. Срв. *Липранди,* Болгарія, Москва 1877, стр. 26.

[4]) Срв. *Спространовъ,* Син. опись, стр. 45, 47, 121.

Когато прѣзъ 1499 г. миналъ прѣзъ Дупница рицарьтъ Харфъ, намѣрилъ селището като „хубавъ градъ“[1]). Дубровничанинътъ Петанчичъ прѣзъ 1502 г., на пѫть отъ Кюстендилъ, не се отбилъ прѣзъ Дупница, а е миналъ отъ „Бинеко“ направо за Цървени-брѣгъ, като оставилъ Дупница на дѣсно[2]). Слѣдъ него, Курипешичъ прѣзъ 1530 г. миналъ пакъ по този пѫть: „Въ недѣля, 8-и януари, казва той, минахме отъ Цървени-брѣгъ по единъ лошъ пѫть, прѣзъ една планина, до единъ хубавъ камененнъ мостъ и до едно село Слокощица (Osslokosstanitza), дѣто останахме“[3]). Тѣзи бѣлѣжки показватъ, че отъ Кюстендилъ за Самоковъ пѫтьтъ при Дупница е билъ двоенъ, като се е раздѣлялъ между Цървени-брѣгъ, главно мѣсто за конакъ, и мѣстото „Бинеко“ въ Разметаница. По-старо и по-прѣко е съобщението Цървени-брѣгъ — Яхиново—Бинеко; тамъ е билъ и римскиятъ пѫть[4]). Колкото обаче Дупница ставала по-голѣмо и централно мѣсто, толкова и стариятъ друмъ запустѣвалъ, докато не билъ напуснатъ въ по-ново врѣме. Прѣзъ 13-и юли 1559 г. италиянски пѫтникъ пристигналъ отъ Кюстендилъ въ „Дупница, мѣсто добро и сгодно“[5]).

Ето какво бѣлѣжи за Дупница Хаджи Калфа (първа половина на XVII в.): „Дупница (Дупинджа, Дупинджe), южно отъ София, е въ едно равнище (?); има една джамия, една баня и малко пазарище; по срѣдата протича рѣка. Околнитѣ мѣста са: Самоковъ, Кюстендилъ и Радомиръ. Оттука се ударя, кога се отива за Скопье. На двѣ мили оттука въ селото Сапарево[6]) се намира топла баня съ каменно кубе. Дупнишката гора се простира високо на юго-западъ (попр. ю.-п.) отъ града. На нѣкои мѣста въ планината се намиратъ стоманени руди (Stahlminen), но изобщо прѣобладаватъ гори.

---

[1]) Харфъ пише името по нѣмско физиологично схващанье на звуковетѣ, дѣто *д* и *т*, *б* и *п* и пр. взаимно се замѣстватъ: Tobinitza вм. Dopinitza, стр. 211.

[2]) Спсп. IV, 73.

[3]) Ibidem IV, 93.

[4]) Стр. 25.

[5]) Ali XIII a Dopnizza miglia XXV, luogo buono e comodo. (Starine X, 254).

[6]) У Хамера е Сиярова, очевидно по криво четенье на турския рѫкописъ, дѣто наистина звуковетѣ *и* и *п* се бѣлѣжатъ приблизително еднакво съ двѣ или три нокти, писани отдолу като прѫчица.

По политѣ на тази планина са разположени много села, а върховетѣ са повечето покрити съ снѣгъ“ [1]).

Прѣзъ 1660 г. миналъ прѣзъ града Евлия Челеби. Той говори така за „Дупнишката крѣпость: Тази крѣпость била завладана отъ везира на завоевателя (Мурада) — пашата Лала-Шахинъ, който я взелъ насилствено отъ сръбскитѣ и български велможи и съборилъ отъ корень. Върху сѣвернитѣ хълмове на града се виждатъ стари останки отъ сгради. Градътъ, който е разположенъ по двата брѣга на рѣката, има 2000 едно и двуетажни кѫщи, обиколени съ градини и цвѣтни дворове. Тази рѣка, наричана Джерманъ (Жермабъ), изтича отъ шаркьойскитѣ (шаръкьой дагларъндань, пиротскитѣ?) планини, дохожда къмъ тия крайща и минува прѣзъ града подъ голѣмъ мостъ. По-нататъкъ рѣката тече на югъ, минава подъ моста на града Вирне (ورنه), прѣзъ Демиръ-хисаръ и се влива въ голѣмата рѣка Вардаръ [2]) Населението на тази страна пие отъ тази вода и тѣлесно е здраво. Дупница е войводство въ румелийския вилиетъ, отстѫпено като частенъ имотъ на везира (وزير خاصى) [3]). Казата плаща 150 акчета. Има спахийски началникъ, яничарски сердаръ, смѣтководецъ и баждаринъ. Много са аянетѣ и благородницитѣ. Има джамии, медресета, основни училища, два хана и хамами. Хамамътъ до моста е малъкъ. Въ хамама се вкарва вода отъ Джерманъ съ единъ чаркъ. Градътъ има 100 дюкяна, кафенета и двѣ текета. Текето, що е край града, е бекташийско; тамъ е погребенъ благочестивиятъ старецъ Хусамъ-деде. Отъ едно отъ тѣзи текета се минува прѣзъ дървения мостъ и се отива въ пазарището. По заднитѣ (сѣверни) височини на града има хубави лозя. Понеже климатътъ и водата са добри, тука има много хубавъ свѣтъ. Като станахме оттука на изтокъ (попр. сѣверъ) и вървѣхме единъ день, пристигнахме въ село Дурганъ; то има 200 кѫщи и е българско село (булгаръ кьою дъръ)“ [4]). Пѫтникътъ продължилъ пѫтя си за Бали-ефендия (сега Княжево) и София.

---

[1]) Rumeli und Bosna, 89.

[2]) Авторътъ смѣсва р. Джерманъ съ Струма, а тази послѣдната поставя като притокъ на Вардаръ!

[3]) Дупнишкиятъ административенъ управитель се нарича „войвода“ и прѣзъ XIX в. За него споменава Ами Буе прѣзъ 1836 г. (Recueil d'itinéraires, I, 291).

[4]) *Евлия Челеби*, Сияхатъ-наме V, 567—568.

Къмъ края на сѫщия (XVII) вѣкъ миналъ прѣзъ Дупница рускиятъ плѣнникъ: „А неѣ таго мѣста Бани (Кюстендилъ) ѣзду 1 день да мѣста Дупницы. А то мѣсто Дубница село великая, а жильци въ немъ люди турские“ [1]).

Прѣзъ 1706 г. въ Дупница върлувала чумата. Прѣзъ тази год., 15-и августъ, миналъ оттука дубровничанинътъ Маринъ Кабога. „У Дупница (Dupniza), бѣлѣжи той, прѣспахме въ хана и едва на утрето узнахме, че тука бие чумата, когато дойде при насъ единъ венециянски евреинъ по име Паче (Pace) да ни поздрави и да ни услужи, и ни каза, че тука се занимава съ лѣкуванье на ударенитѣ отъ чумата“ [2]).

Прѣзъ първата четвъртъ на XIX в., откогато са бѣлѣжкитѣ на Хюца, Дупница имала една джамия [3]), много „гръцки“ черкви, една баня и 6000 жители, които работѣли желѣзо, стомана и имали лѣярница [4]). За дупнишкитѣ рудници ще се каже по-долу, въ главата за земевладѣнието и рударството.

Дупница, която административно е била подъ кюстендилския санджакъ, въ духовно отношение се счислѣла подъ самоковската митрополия. Въ единъ светогорски рѫкописъ отъ XVI—XVII в. има бѣлѣжка за кир Ѩнании владика Самоковѹ и Дѹпници. [5]) Има извѣстия, че Дупница е съставяла по нѣкой пѫть и отдѣлна епархия съ съотвѣтенъ епископъ, подчиненъ на самоковския митрополитъ. Тъй, въ едно четвероевангелие има стара записка отъ 1565 г., дѣто се казва, че книгата кѹпи ю попь нешо̃ ѿ село̃ діакково̃ при епиcкѹпа кѵр митрофана въ мѣстѡ зат̂ранниа зѡвѣм епархие. Дѹпници [6]). Въ друго евангелие се споменава прѣзъ год. 1634 черква архагг̃ла михаила . . . градь. дѹпеница̂ [7]). Въ други бѣлѣжки отъ втората половина на XVIII в. дупнишката еписко-

---

1) Стр. 39.

2) Споменик XXIV, 222.

3) Ами Буе отъ 1836 г. забѣлѣзва „много малки джамии“ и една разпаднала караулница при западния входъ на града (Recueil d'itin. I, 291).

4) *Hütz,* Beschreibung der Europäischen Türkei. München 1828, стр. 251.

5) *Стојан.* Зап. II, 417.

6) *Спространовъ.* Синод. опист, 45.

7) Id. ib., 47.

ния стои като отдѣлна; споменава се и нейниятъ епископъ Висарионъ [1]).

Прѣзъ кърджалийското врѣме (краятъ на XVIII и нач. на XIX в.) войвода на Дупница билъ прочутия албанецъ Сюлейманъ Каргалията, полузависимъ мѣстенъ владѣтель. Старитѣ дупничане още приказватъ за неговитѣ потисничества и злодѣйства. Неговиятъ конакъ стоялъ до поридъ освобождението на Дупница, съ турски написъ отъ година 1224 отъ

Обр. 26. Изгледъ на сегашна Дупница съ р. Джерманъ.

егира или 1809 сл. Хр. Въ самоковския прѣписъ на Паисиевата история стои за неговата смърть слѣдната бѣлѣжка: Въ лѣто 1813 оубїха сръветω гаргаліата на нишъ съ топъ оу ногата ї оумре авгȣстъ 15 беше големъ злодеецъ ї блоуднїкъ ї многω женї ѿскверні но постїже его въ скоре казнъ божїа ї погїбе съ щȣмомъ лѣто 1813 м҃ца їȣлїа 25.

---

[1]) *Ястребовъ,* Стара Сербія и Албанія въ Споменик LXI, 26.

Прѣзъ сѫщата година започна моріѧта ѹ дѹпніца се бѣлѣжи въ сѫщия рѫкописъ; тя траяла прѣзъ цѣлата есень [1]. Отъ турската епоха е останала и сегашната часовна кула въ Дупница.

Отъ запискитѣ на дупнишкия учитель Дим. Я. Бисеровъ отъ 1867 г. [2]) тукъ ще извадя слѣднитѣ по-важни извѣстия, които иматъ връзка съ миналото на Дупница. Дупница е, казва Бисеровъ, «най-послѣдный градъ на сѣверный край на Македоніѭ... Тя е възель на най-главны-ты въ Дрьжявѫ-тѫ пѫтища, затова и турци-ти ѝ сѫ дали прилично-то наименованіе *Гюмюшъ-Дере*, т. е. срѣбърна рѣка. И отистина, прѣдъ врѣмя, тя е была потокъ на сребро-то отъ сичкѫ тѫ дрьжявѫ, че сичкы трьговци сѫ имали пѫтъ-тъ си отъ тукъ, и многобройны-ти керваны съ разны търговскы стокы, отъ различны страны, не сѫ прѣстаяли да текѫть ни деня ни нощя. Нъ по врѣмя-то на *Каргалія-тъ* (Гаргыли?) *Сюлейманъ-Спаія* отъ какъ донелъ и постановилъ тукъ кара-гюмрюкъ-тъ (емта-гюмрюу), търговци-ти съ керваны-ты прѣстанѫли да врьвѭть отъ тукъ, като ся принудили да забикалѭть отъ друѓдѣ, търговія-та паднѫла... Това мрьтвило ся продлъжявало та до 1867 Декемврій 4-й, въ кой-то день жителѣ-ти празднувахѫ тържественно уничтоженіе-то му, кое-то ся провъзгласи по высочяйшѭ царскѫ заповѣдь...

«По расказваніе-то на стары-ти: мѣсто-то въ кое-то сега е расположенъ градътъ, и, кое-то по право ній можемъ да назъвемъ *долинѫ*, нѣкогашъ было расталакъ (корія) непроходима, дѣто безбройны разбойническы четы ся вгнѣздявали и правили различни нападанія и злоупотрѣбенія на мирны-ты жителіе и пѫтници; по врѣмя обаче нѣкой турскы калугеръ *Хѫджръ* откакъ дошелъ и ся засѣлилъ въ мѣсто-то дѣто и до нынѣ сѫществува текке подъ имя *Хѫджръ-баба*, продължявалъ постническы животъ до день-тъ на смрьть-тѫ си, ведно съ ученици-ты си. Слѣдъ смрьть-тѫ му нѣговы-ты ученици непрѣстанѫли да прѣбиваваѫть тукъ въ постничество, отдѣто почено да ся слави мѣсто-то и имя-то на Хѫджръ; и тъй прѣсѣленіе-то послѣдило и градъ-тъ на сегашно-то

[1]) *Спространовъ,* Синод. описъ, 227, 228.

[2]) Тѣ се намиратъ у дупничанина Т. Димчевъ, софийски гимназияленъ учитель; той ме улесни както съ тѣзи записки, тъй и съ нѣкои бѣлѣжки за Дупнишко.

мѣсто ся основалъ. Прѣсѣленіе-то на този турскы калугерь (дервышь) Хѫдѫрь приказвать да е станѫло по нѣкое чюдо.... (Тукъ се говори за хвърлянього на дървенъ пънь отъ планина Фенерка въ Дупница, дѣто се и заселилъ дервиша)... Очевидно е че дънера (пьня) е былъ нѣкогажь ту расло голѣмо дрьво, при кое-то трѣба да е имало и черква (или мънастырь) посвятена св. Георгыю, спорядь както сьмь слушялъ отъ покойный-тъ си деда — Радоица — и отъ другы стары; нъ турци-ти, по завладѣніе-то, усвоили го; прѣобърнѫли го на текке и нарекли имя-то му, или посвятили на Хѫдьрь-баба —Отецъ Георгы—св. Георгы. До скору хора отъ сѣкѫ народность — болникавы, или страждѫщы отъ трѣскѫ, отивахѫ та ся промъквахѫ (провиряхѫ) помѣжду стѫбове-ты на дънера — чюпехѫ отъ нѣго та ся кадехѫ и, на отиваніе за знакъ че оставяхѫ болкѫ-тѫ си тамъ, кѫсахѫ отъ дрѣхы-ты си конци, пашкули и пр. та оставяхѫ». Благодарение на запазения споменъ за старобългарското име на това светилище — св. Георги, слѣдъ освобождението на града, дупничане въздигнаха на туй мѣсто нова хубава черква св. Георги.

Въ запискитѣ на Бисерова срѣщаме бѣлѣжки за кулитѣ при стария градъ. «Кулы-ты, казва той, сѫ называны съ имя *бурчъ*. Таквызы бурчовы сега има само два; а были сѫ 7 или 8. На сѣверозападный край на Дуп., гдѣто ся окончява хридъ-тъ *каршияка*, поченѫли, по заповѣдь на тогавашный аянинъ Али-язаджи, да правятъ такъвь единъ бурчь». Направата на кулата било прѣкѫснато, защото се открили нѣкои старини съ врата, и всичко било затрупано отново[1]).

Отъ запискитѣ на Бисерова се учимъ още, че прѣзъ 1867 г. въ Дупница е имало 11 джамии, 1432 кѫщи, 494 дюкяна, 4 магазии, 27 хана, 3 бани, 21 воденица, 27 фурни, 5 табашки хана, 41 механа, 1 «телеграфъ», 4 житници, 1 «сѫдница» (конакъ), 1 мехкеме, 1 часовникъ, 2 имаретъ медресета, 7 училища, 9 текета и тюрбета, 2 черкви и 1 хавра. За едно отъ тюрбетата, което до освобождението е стояло всрѣдъ главния пѫть, въ Дупница е запазено слѣдньото прѣдание. Слѣдъ битката на Косово (1389 г.), тѣлото на убития султанъ Мурада било дигнато и занесено на погребение въ

[1]) Употрѣбяваната дума *бурчъ* въ Дупница е заета отъ турцитѣ (برج) и означава кула, укрѣпление; арабитѣ и турцитѣ я заели отъ гърцитѣ—*πύργος*.

Бруса, въ съградената отъ Мурада въ този градъ джамия. Понеже изъ пѫтя разлаганьето на тѣлото взело силно да се усѣща, въ Дупница били извадени вътрѣшноститѣ на Мурада и заровени въ казаното тюрбе.

Дупница е било срѣдище на нѣколко пѫтя: цариградскиятъ главенъ пѫть отъ Самоковъ за Кюстендилъ, пѫтьтъ отъ долината на Струма прѣзъ Джумая-Дупница, а оттамъ за Самоковъ, за Радомиръ или за София. За главния пѫть Самоковъ-Кюстендилъ и за неговитѣ спирки се каза на стр. 149. Струмскиятъ пѫть е старо, римско съобщение, което е съединявало Скаптопара (Джумая) съ нѣкогашния гр. Стобъ на р. Рила, и по сѣвернитѣ склонове на планина Рила е отивало за градъ Германия (Сапаревска-Баня). И сега, между с. Самораново и Дупница, на р. Отовица (Саморанска рѣка) се намиратъ остатки отъ старински мостъ. Надъ мѣстностьта Таушаница още личи какъ е билъ порѣзанъ пѫтьтъ по хълмоветѣ. До Рѣсилово, сé по направление на стария пѫть, прѣди години намѣрили единъ каменен долменъ. Отъ Дупница прѣзъ Кърнолъ и Диканитѣ се е отивало за Радомиръ, Знеполье, или прѣзъ Крапецъ-Църква (или Владая) за София.

Радомиръ. Въ паметницитѣ името на този градецъ е споменато най-напрѣдъ въ 1565 г., въ едно четвероевангелие, чийто прѣписвачъ се нарича ерѡмонах гаврилъ въ место ѿбласті радомирские више села батеновцій[1]). Селището обаче ще е много по-старо; то е сѫществувало прѣзъ първитѣ вѣкове на християнството, ако се сѫди по разкопаната тамъ прѣди години сводова тухлена гробница. Прѣзъ XVII в Радомиръ е вече центъръ на кадилъкъ или както казва Хаджи Калфа „Градецътъ Радомие е сѫдебна околия между София, Кюстендилъ и Дупинджа, 13 дена далечъ отъ Цариградъ“[2]). Прѣзъ този вѣкъ главното съобщение между София и Кюстендилъ е ставало не прѣзъ Радомиръ, а прѣзъ стария римски пѫть, прѣзъ Диканитѣ, Друганъ, Крапецъ. Бали-ефендия (Княжево). Евлия Челеби, на пѫть отъ Кюстендилъ за София и обратно, ударя прѣзъ „крѣпостьта“ Дурганъ (Дурганъ калеси)“[3]), която била „село българско съ 200 кѫщи“.[4]) Прѣзъ

---

[1]) *Спространовъ*, Описъ на ржк. въ син. библ., 44.
[2]) Rumeli und Bosna, 89.
[3]) V, 569.
[4]) V, 568.

1690 г., мѣсецъ юни, австрийскитѣ войски на Шенкендорфа прѣвзели Радомиръ отъ турцитѣ, оплѣнили го, и послѣ се дръпнали назадъ [1]). Въ духовно отношение Радомиръ припадалъ прѣзъ XVI в. подъ София; дори въ Радомиръ било сѣдалище на епископъ-помощникъ на софийския митрополитъ. Прѣзъ 1565 г. се споменава името на кѵ҇ єпискѹпа радоі҄кога мар҆дарїа при митрополита дишмидїа софискагѡ [2]). По-късно градецътъ зависѣлъ отъ кюстендилския митрополитъ. Прѣзъ 1652 г. кюстендилскиятъ (колясийски, бански) митрополитъ се подписва: . . . Михаила, мїтрополита колясїнскаго, зовомою Бани, радомїр҆скаго, сѵрїщ҆ничскаго, кратовскаго и пр. [3])

Враня. Името Враня, дадено на область край Българска Морава, се споменава най-първо прѣзъ 1093 г., когато рашкиятъ жупанъ Вуканъ воювалъ съ гърцитѣ и слѣзълъ до Скопье, Пологъ и до Вранско (*καὶ ἄχρι Βρανέας*)[4]). Враня като село е поменато едва прѣзъ царуваньето на Стефана Дечански (1321—1331), който подарява на хилендарския монастирь черква св. Никола съ село Враня[5]). По-късно, прѣзъ 1423 г., Кесарь Углеша, господарь на Враня, Иногощъ и Прѣшово, подновява старата Стефанова грамота и дарява на Хиландаръ черква св. Никола у Вранию, тако и селомь Враньмь[6]). Кога и какъ Враня е била причислена къмъ кюстендилския санджакъ, не се знае. Първо извѣстие за градъ и укрѣпление Враня (Vraine . . . ein Schloss und Statt ist) ни дава пѫтникътъ Курипешичъ [7]) отъ 1530 г. Хаджи Калфа бѣлѣжи за града слѣдньото: „Уйварина (Иварина, Врана), два деня западно отъ Кюстендилъ, а единъ добъръ день отъ Скопье, се намира въ politѣ на планината Карадагъ, далечъ отъ Цариградъ 16 деня пѫть. Тука са прочутитѣ желѣзни руди Власина, отъ които се правятъ прѣвъзходни сѣкири и оръжия [8])“.

---

[1]) *Paul Ricaut,* The Turkish History, London 1687—1700, т. III, 373.

[2]) *Спростр.*, Син. описъ. 45.

[3]) *Стојан.* Записи I, 371.

[4]) *Anna Comnena*, Bonnae I, 439. За вранския край и Враня по-подробно гл. *Новаковиђ* (Годишньица Чупиђа III, 263—355), *Васильевиђ* (Тамъ XVI, 265—338).

[5]) *Григоровичъ*, Очеркъ путешествія, 2-о изд., стр. 42.

[6]) Споменик III, 33.

[7]) Годишњица XVI, 274.

[8]) Rumeli und Bosna, 94.

Паланка. (Байрамъ-паша-Паланка, Криворѣчна-Паланка, Егри-дере-Паланка, Крива-Паланка) е новъ градецъ, възникналъ прѣзъ 1634 г. По-рано горнята криворѣчна клисура била дива и непроходима; вѣковни дървета я правили гнѣздо на хайдути и разбойници. Пжтьтъ минавалъ по склоноветѣ на Лисецъ, отъ лѣво на рѣка Крива. Прѣзъ XVI в. въ долинита на Крива-рѣка били познати селищата Страцинъ, Конопница и Кръкля. Въ Кръкля имало добъръ керванъ-сарай. Оттамъ прѣзъ Осоговската планина, по лошъ и дивъ пжть, се отивало въ Кюстендилъ.[1]) Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове центъръна Славишката жупа билъ сегашното паланешко село Градецъ.[2])

Първи свѣдѣния за новозастроената крѣпость въ тази клисура ни дава Евлия Челеби. „Укрѣпление (хасаръ) Егри-дере Байрамъ паша. Този градъ е съградилъ отново прѣзъ 1044 (1634 г.) везирътъ на султанъ Мурада ханъ IV, Байрамъ-паша. Тука е страшна, опасна, лжкатушна и мжчнопроходима клисура, дѣто асла отъ разбойници не се минава. Желѣзнитѣ руди, които се намиратъ въ планинитѣ, оставатъ безъ полза. Укрѣплението е четверожгълно и широко 800 крачки. Отъ южната страна има врата. Вжтрѣ има воененъ складъ, хамбари, 10 топа, 200 редника и единъ началникъ (диздаръ) на крѣпостьта. Околнитѣ стѣни са доста високи и заобиколени съ окопи (хендеци). Въ укрѣплението има 50 кжщи, една джамия и военна сигнална кула, отдѣто всѣка вечерь бие часови и се пѣе Мохамедовъ химнъ. Много остранено мѣсто е. Управительтъ е суровъ човѣкъ; той управява съ 150 души и има особени права. Отвънъ укрѣплението (варошъ) се намиратъ 800 кжщи, покрити съ дъски и керамиди. Градецътъ е доста напрѣдналъ и има една джамия и 2 месчеда,[3]) голѣмъ керванъ-сарай и единъ малъкъ хамамъ. Пжтницитѣ се посрѣщатъ и гощаватъ изобилно. Всѣка вечерь, прѣдъ всѣко отъ огнищата на хана се слага по една мѣдна синия съ госба; това се дава нарочно отъ вакъфа. Има и доста дюкяни;

---

[1]) Стр. 149—150.

[2]) Стр. 77, 90, 91.

[3]) Въ оригинала стои по погрѣшка 50 месчеда, което е абсолютно невѣроятно за малката Паланка. Трѣбва числото да е 2; 2 и 50 се пишатъ по турски доста близко едно на друго (الى ایکی), та грѣшката е могла лесно да се допустне при четенье на ржкописа.

въ всички се работятъ желѣзни гвоздеи. Тука има фабрика (керхана) за желѣзната руда; тази руда я изважда раята. Въздухътъ е приятенъ, но водата не е тъй добра, защото минава прѣзъ желѣзнитѣ руди.

«*Планината Егри-су* (Крива-вода). Между Кратово и Егри-дере има висока планина съ стари дървета, чиито вър-

Обр. 27. Изгледъ на Паланка и Криворѣчната клисура.

хове стигатъ небеснитѣ височини, както въ планинитѣ наречени Ота и Черникъ. Горѣ на тази планина желѣзнитѣ руди са тъй обилни, че нѣматъ ни начало ни край. На височината на тази планина, споредъ християнското вѣрванье, се намира свето мѣсто за чествуванье (сефа) на Симеона (Шимона) съ голѣмъ монастирь,[1]) за древностьта на който говорятъ старинскитѣ му сгради. Калугеретѣ християне слу-

---

[1]) Думата е за мон. Св. Якимъ Осоговски, който тукъ по погрѣшка е назованъ Симеонъ.

жатъ на посѣтителитѣ. Въ монастиря има съ стотина постилки и завивки, направени отъ старъ дибетъ и златотканъ платъ. Всѣка нощь тукъ минаватъ по 200 души пѣшаци и конни, които пиятъ всѣкакви напитки; всѣкиму се прави голѣмо привѣтствие и гостолюбие. Иматъ установенъ обичай всѣкому да даватъ на тръгванье съотвѣтенъ даръ. Егри-дере е свещена каза съ възнаграждение на кадията 150 акчета. Понеже стариятъ монастирь се намира въ сжщата нахия, калугеретѣ даватъ на кадията подаръкъ по 500 гроша и по 5 кожи за подплата (тахта)" [1]).

Прѣзъ 1689—90 г. Паланка паднала въ ржцѣтѣ на възстаналото население, което се укрѣпило тамъ и чакало да пристигнатъ австрийскитѣ войски. Послѣднитѣ наистина дошли, прѣднитѣ имъ отдѣления отишли дори въ Щипъ и Велесъ, но турскитѣ войски, идещи едни отъ Гърция, други отъ Одринъ, смазали възстанието. [2])

По това врѣме миналъ прѣзъ Паланка поменатиятъ погорѣ руски плѣнникъ, идещъ отъ Скопье «А исъ таго мѣста Скопи ѣзду полтора дни до мѣста Поланъки. А то мѣста Пола̀нка село оно малая; а жильцы (жителитѣ) въ немъ люди турские". [3])

Отъ единъ султански ферманъ, запазенъ въ Дечанския монастирь, отъ год. 1779 г., узнаваме за нѣкой си Димитъръ, проповѣдникъ на „революционни идеи". Отъ молбата подадена отъ цариградската патриаршия до турското правителство за прѣслѣдванье на тогози Димитра най-добрѣ личи, че „революционнитѣ идеи" били отъ черковенъ характеръ, а самиятъ имъ разпространитель — непокорно нѣкое духовно лице, което, слѣдъ затварянье на пекската патриаршия, не ще е искало да се покори на фенерскитѣ патрици. Въ фермана се заповѣдва на турскитѣ власти да уловятъ и проводятъ на заточение въ Паланка Егри-дере тогози Димитрия, който като митрополитъ ходи изъ областьта и извършва треби и богослужение, противъ черковнитѣ установени правила. [4])

Поради околнитѣ желѣзни рудници, Паланка била желѣзарски центъръ та до ново врѣме, когато конкуренцията

[1]) *Евлия Челеби* V. 565—566.
[2]) Срв. *Hammer*, Histoire XII, 299—303.
[3]) *Сырку*, Описаніе турецкой имперіи, 38—39.
[4]) *Јастр.*, Податци, 26.

на европейското желѣзо подби току-речи съвсѣмъ мѣстното първобитно желѣзно производство. Ами Буе познава града прѣзъ 1836 г. съ уредена чаршия, дѣто особено личели тюфекчиитѣ, плочаретѣ и складоветѣ съ желѣзни пржтове.[1]) Подробно за тукашното желѣзарство ще се каже по-долу. За св. Якима гл. стр. 90 и слѣд.

Кратово. Мѣстното прѣдание казва, че стариятъ градъ билъ по-горѣ отъ сегашния, именно при Горно Кратово. Въ околностьта на Кратово, особено въ лозята, се изкопаватъ често старински градежи, гробове и монети отъ римската епоха.[2]) При Константина Кюстендилски Кратово е билъ виденъ рударски и търговски центъръ. Дубровничане са имали тамъ своя търговска колония. Отъ Константиново врѣме са останали и досега 7 яки кули, които, заедно съ граденитѣ подземни скришници и много мостове, придаватъ на града срѣдневѣковенъ изгледъ. Когато прѣзъ 1389 г. султанъ Мурадъ миналъ за Косово, отбилъ се отъ Кюстендилъ въ Кратово или Каратонлу, както го нарича турскиятъ историкъ Нешри.[3])

Прѣзъ първитѣ вѣкове на турското владичество мѣстнитѣ князье запазили старитѣ си правдини като управители на кратовскитѣ рудници. Благодарение на това, Кратово още дълго врѣме се е радвало на по-свободенъ и спокоенъ животъ. Заможнитѣ търговци и князье крѣпили вѣрата и народностьта. Така, съ иждивението на кратовеца Марина била

---

[1]) Recueil d'itinéraires I, 301.

[2]) Въ географията на араба Едризи (XII в.) се поменава градъ Кортосъ или Коритосъ (قرطوس) на единъ день пжть сѣверо-източно отъ Скопье (както е у Tafel, Const. Porph. 31) или юго-източно отъ сжщия градъ (както стои у Tomaschek, Zur Kunde usw. II, въ вѣнскитѣ Sitzungsberichte т. 113, стр. 360). Споредъ това, ако се поведемъ по първия прѣводъ, ще трѣбва да диримъ Кортосъ около Кратово, ако ли приемемъ втория за по-вѣренъ, ще диримъ града въ Овчеполско, както прави и Томашекъ. Въ полза на второто мнѣние говорятъ и редоветѣ, които посочватъ Морозвиздъ на сѣверъ отъ Кортосъ, у сжщия Едризи. Едно критично издание на Едризи ще уясни работата. По-късно, прѣзъ 1199 г., въ привилегията на имп. Алексия III четемъ: Provincia Scopie cum episkepsi *Coriton* (Lingenthal, Jus gr.-romanum III, 561). У Хоматияна: . . . . *ἐν τῃ χώρα τῶν Κορυτῶν*. Томашекъ, като има прѣдъ видъ послѣдния правописъ на думата (*Κόρυτος*), заключава, че името е славѣнско корꙑто.

[3]) Quellen für serbische Geschichte, 1, 48: (قره طونلى)

изписана черквата въ монастиря св. Прохоръ Пчински прѣзъ 1489 г. По-послѣ, двама заможни братя отъ Кратово, Георги и Никола, щедро даравали, прѣзъ срѣдата на XVI в., съсѣдния Лѣсновски монастиръ. Тѣзи богати кратовци направили: голѣмата монастирска врата, келии за монаситѣ, архонтарикъ за гостьетѣ, припратъ съ всевъзможни украшения, мряморна кръстилница, цѣла метохска черква св. Георги; обдарили монастиря съ лозя, ниви, ливади, свещени одежди и пр.[1]) Знатенъ кратовски болярин отъ XVI в. билъ князь Димитъръ. За него знаемъ отъ едно евангелие, писано въ Кратово за великата софийска черква прѣзъ 1563 г., послѣ обковано въ сребро и злато: сїе еѵ͠глїе ѿписáсе въ мѣстѣ Крáтово. . . въ дн͠и бл͠гочъстúваго и͠ х͠олюбиваго господара кнеза Димúтрїа . . . въ лѣ͠то зоа (7071—1563). Сега старината се пази въ библиотеката на св. Синодъ въ София[2]). Слѣдъ Димитра се споменава кратовски князь Никола Бойчикъ, който прѣпокрилъ съ оловени плочи Лѣсновския монастирь въ 1581 год.: прѣпокрие кнѧзь кратовски Никола Боичикъ.[3]) Едно евангелие, сега въ Бѣлградската народна библиотека, е било подарено на нѣкоя черква отъ кнезъ кратовски Андрѣꙗ (XV — XVI вѣкъ).[4]) Кюстендилскиятъ митрополитъ Михаилъ (XVII в.) билъ отъ кратовски княжески родъ.[5]) Прѣзъ 1655 г. въ Кратово билъ проводенъ за католишки мисионеръ кратовецътъ Стефанъ (Stefano da Carattovo).[6]) Освѣнъ щедри боляре, Кратово ни е дало и много книжовници, духовни лица и мъченици за вѣрата. Тука ще помена само за св. Георги отъ Кратово, който загиналъ мъченически въ София прѣзъ 1515 г. Отъ житието на св. Георги Кратовски узнаваме, че

---

[1]) Мсб. IV, 312; *Стојановић* Записи I, 113, 187, 188.

[2]) *Спространовъ*, Описъ на синод. библ., 55, 57. Князь Димитъръ билъ и икономъ на Охридската архиепископия (*Сырку*, Житїе св. Николая новаго софійскаго, Спб. 1901, стр. XXII), пъкъ щедростьта му отивала и по-далече отъ Кратово: той билъ ктиторъ на Слѣпченския монастирь въ Прилѣпско (*Григоровичъ*, Очеркъ путеш. 2-о изд., 114).

[3]) Мсб. IV, 283.

[4]) *Стојановић* Записи II, 449.

[5]) Глас. LVIII, 234.

[6]) Starine XXV, 194.

на мѫченика отьчьство бѣ мѣсто глаголемо Кратово, благочьстивыхь родителеи чедо, Димитриы и Сары. Въ младини още Георги дошълъ въ София, но тамъ турцитѣ го изгорѣли живъ на мѣсто близь светиие Софиие, на 11-и февр. 1515 г., защото не искалъ да приеме мохамеданството и се ожени за туркиня, която го любила. Георги билъ хубавецъ и на 18 годишна възрасть.[1])

За града Кратово са запазени интересни извѣстия у турскитѣ писатели. Хаджи Калфа (първата половина на XVII в.) бѣлѣжи слѣдньото: „Кратово (Каратова) се намира между Щипъ, Скопье, Кюстендилъ, на 16 деня отъ Цариградъ. Тукъ се намиратъ сребърни и мѣдни рудници. Кратово е на едно падало пѫть отъ Щипъ, разположено между високи планини. Има една джамия и двѣ бани. Едната отъ банитѣ е четвъртита и е съградена по особенъ начинъ. Вѫтрѣ изоколу четиритѣ стѣни има една софа и по единъ изворъ. Извѫтрѣ се намиратъ други 4 стѣни, надъ които се издига кубе. Прѣзъ единъ отъ 4-тѣ ѫгла се влиза въ тази вѫтрѣшна баня, по чиито зидове, както отвѫтрѣ, тъй и отвънъ, тече вода. Понеже околнитѣ планини съдържатъ сребърни и мѣдни руди, тука се нахожда пазарище за бакърни стоки и монетосѣчница (зарб-хана). Тука се изработватъ много хубави бакърни сѫдове. Този кадилъкъ обхваща повече отъ 100 села. Понеже градътъ се намира въ една скалиста тѣсна котловина, лѣтѣ нѣма продухъ, та става голѣма горещина. Планинитѣ около Кратово са повечето безъ гори и храсталакъ, но иматъ добра паша. По-едра и по-дребна гора има само по планината Егри-су, която се нарича тъй по името на изтичащата изъ нея рѣка“.[2])
Евлия Челеби отъ 1660 г. казва за града Кратово това: „Името Кратова е развалено и произлиза отъ думитѣ „каратъ“ и „ова“ (поле). Крѣпостьта на града е била въ планинитѣ, та гази Евреносъ бей като я прѣвзелъ, съборилъ я и я унищожилъ. За сега е подъ властьта на скопския санджакски управитель, който го е отстѫпилъ за 70 товара аспри, съ условие довѣреникътъ да го управява съ 200 души.

---

[1]) Срв. въ житието му писано отъ софийския попъ Пея и издадено въ Гласник XXI, 133, 147, 154.

[2]) Rumeli und Bosna, 92—93.

Въ околнитѣ планини на града има руди отъ чисто сребро и мѣдь,[1]) които копаятъ въ седъмь разклонения. Раятитѣ рудничаре, които се ползуватъ съ пълна свобода и облѣкчение отъ всѣкакви налози (шебъ верузъ маафъ ве мюселемъ гюмюшхане раялари), обработватъ рудитѣ на мѣдьта и среброто и ги прѣдаватъ на довѣрителя (еминъ). И досега въ града се намира стария монетенъ домъ. Прѣзъ ца-

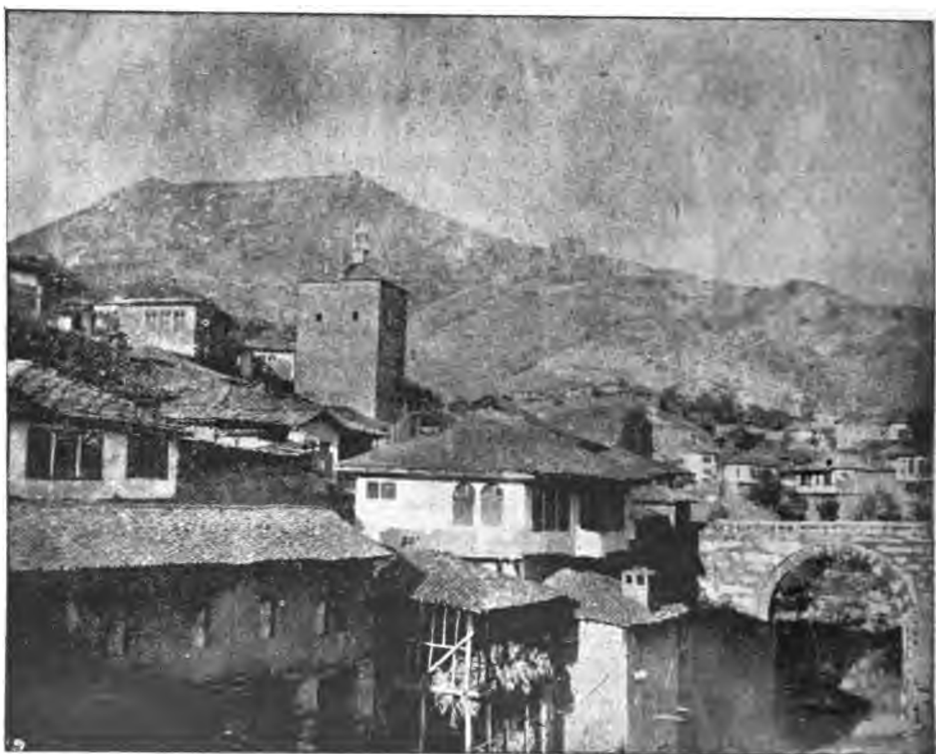

Обр. 28. Изгледъ на часть отъ Кратово съ кула и мостъ.

руваньето на султанъ Мурада IV въ тази монетарница са сѣкли монети подъ название драхми и динаре отъ чисто сребро, които са тежели 8-тѣ 1 драмъ и са имали надписъ „съ помощьта Божия, монета сѣчена въ Кратово“. Имало и единъ видъ околчести акчета (аспри). Азъ се удостоихъ да

1) На друго мѣсто Евлия бѣлѣжи, че кратовскитѣ рудници били сребърни и желѣзни. Сияхатъ-наме V, 554.

видя отъ тѣзи монети и да взема нѣколко за споменъ. Сега монетарницата е изоставена, а рудницитѣ се обработватъ отъ врѣме на врѣме.[1]) Градътъ е застроенъ между планинитѣ и се намира всрѣдъ една обширна каза. Къщи има 800 кявгирени на единъ и два етажа; всички са покрити съ червени керамиди. Градинитѣ са обработени прѣлестно, водата е добра и оползотворена. Управительтъ (аянинъ), поради сребърнитѣ рудници, е знатенъ и прочутъ. Казата е добра и плаща 150 акчета. Има 20 молебни дома. Джамията, която е въ чаршията, е особено хубава. Въ града има медресета, текета, основни училища, много чешми, планинска вода и два хамама. Като голѣмия хамамъ не видохъ никждѣ въ румелийската область, освѣнъ Чукуръ хамамъ въ Цариградъ, хамама Тефтердаръ-паша въ Шамъ (Дамаскъ) и Абединъ-хамамъ въ Египетъ. Отъ 4-тѣ му стѣни тече постоянно обилна вода и въ всѣко отдѣление (халветъ) има водоскоци, тъй че такъвъ царски хамамъ нѣма въ никоя страна. Въ едно отъ отдѣленията се намира една курна (омивалникъ) много изкусно издълбана и цѣнно украсена. Отвжтрѣ и отвънъ има разни изображения, изправени, украсени и издълбани на рѣдъкъ мряморъ Сводоветѣ, вратитѣ и стѣнитѣ са изкустно изработени. Хамамътъ се освѣтява прѣзъ кристални стъклени прозорци; лжчитѣ на слънцето проникватъ вжтрѣ съ голѣма яркость. Отъ стѣнитѣ излиза една миризма, която е приятна и разполага както тѣзи, които се кжпятъ, тъй и онѣзи, които служатъ. Отъ сводоветѣ не пада ни капка потъ. Съ една дума, това е хамамъ, който не може да се опише и изкаже. Въ града има всичко 350 дюкяна, въ които работятъ всѣкакви еснафи. Казанджийската чаршия е най-украсена. Понеже въ този градъ излиза много мѣдна руда, тука бакърътъ се обработва по-добрѣ отколкото въ ~~Босна и~~ Кастамония. Изработватъ се, не може по-добрѣ, разни свѣщници, кадилници, фенери, позлатени ибрици и др. сждове. Отъ града на югъ до Щипъ има едно падало пжть. На западъ се намира градътъ Скопье, пакъ на разстояние единъ день“ [2]).

---

[1]) По-долу, въ статията за рударството, се посочва, че въ Кратозо сѣкли пари много по-рано отъ Мурада IV.

[2]) Сиах.-наме V, 563—564.

Рускиятъ плѣнникъ, що миналъ тука прѣзъ края на XVII в., наистина бѣлѣжи, че кратовското население било „люди турские“, но това не ще е вѣрно напълно; покрай турското мнозинство въ Кратово са живѣли и българе, както прѣзъ XV, XVI и XVII вв., което се посочи по-горѣ, тъй и прѣзъ слѣднитѣ вѣкове, откогато имаме и много повече свѣдѣния. Ще спомена въ случая само за дїакъ Вѣлко Попович, ѡтьчьствомь же ѡть бльгарскїє земли, отъ мѣста Кратова, който прѣзъ 1704 г. работи въ Буда [1]).

Щипъ е старъ градъ. Въ III в. сл. Хр. съ име Астибо той е между виднитѣ градове на пеонската областъ; прѣзъ Стоби, Астибо, Транупара, Пауталия минавалъ и голѣмия римски пжть за Сердика и Дунава. Благодарение на стратегичното си положение въ долината на Брѣгалница, между хълмове, Щипъ запазилъ значението си като крѣпость прѣзъ всичкитѣ срѣдни вѣкове, пъкъ дори и до XVII в. У византийцитѣ той се нарича Стипионъ (Στύπειον), а у южнитѣ славѣне — Щипъ. Когато умрѣлъ царь Самуилъ, гърцитѣ се втурнали прѣзъ зимата въ Македония и прѣвзели между друго и Щипъ, 1015 г.

Щипъ билъ възвърнатъ къмъ българската държава при Калояна. Сърбитѣ го прѣвзели, заедно съ Велесъ и Просѣкъ, прѣзъ 1330 год., слѣдъ велбуждското поражение.[2]) Слѣдъ двѣ години, властелинътъ Хрельо, онзи що съградилъ кулата и старата черква въ Рилския манастирь, направилъ (сьзидаль) и черква св. Архангелъ оу градѣ Щипоу [3]). Черквата св. Архангелъ е хубава стара сграда, запазена и досега въ политѣ на хълма Хисарь, който се издига откъмъ ю.-изт. страна на града. Образи на светци и славѣнски надписи още са запазени по вжтрѣшнитѣ стѣни на черквата. Сега народътъ я нарича и съ име Фития[4]). По-късно Щипъ е спадалъ въ владѣнията на

---

[1]) *Стојановић*, Записи II, 8.

[2]) *Данило*, Животи краљева, 197.

[3]) Споменик III, 25. Не е ясно коя е тая черква св. Архангелъ въ Щипъ, подарена още отъ Милутина на Хилендарски монастирь. Mon. Serb. 62. Въ Щипъ има още една стара черквица съ това име.

[4]) Въ запискитѣ на щипянина Дим. С. Бѣлаянинъ (учителствувалъ въ Щипъ отъ 1863 насетнѣ), които любезно ми достави Н. Наумовъ, редакторъ на „Мак. прѣгледъ“, думата фития (или фетия) съ тълкува отъ турската фетихъ, което ще рече завоевание, и се прибавя, че черквата била потурчвана, „фетъ чината“. По-вѣроятно, това име ще да е самата гръцка дума *φυτεία* (фития).

Душановия деспотъ Оливера, а слѣдъ смъртьта на послѣдния и разпаданьето на Душановото царство, градътъ прѣминалъ подъ княжеството на Константина. Дали Щипъ е билъ сво-

Обр. 29. Срѣдневѣковната щипска черква св. Архангелъ.

боденъ докато се крѣпило сѣверомакедонското княжество и прѣзъ XV в., не се знае, обаче не е вѣрно извѣстието, че градътъ е билъ окончателно усвоенъ отъ турцитѣ прѣзъ 1382 г. отъ Тимурташъ паша, както разказва Хаджи Кал-

фа. [1]) Тогава градътъ ще да е станалъ само васаленъ, защото и слѣдъ тази дата Константинъ продължава да владѣе своето княжество като васалъ пап тина, но като пъленъ вътрѣшенъ господарь на земята си. Най-добро доказателство за това ни дава тъкмо една грамота отъ 1388 г., дадена въ Щипъ отъ Константина на неговия войвода Димитра, който

Обр. 30. Старинската щипска черква св. Спасъ.

създалъ въ сѫщия градъ черква св. Възнесение, сега св. Спасъ. Въ тази грамота Константинъ дарява села, имѣния, съ селяне заедно на поменатата черква и освобождава чифлигаретѣ отъ всѣкакви налози (ѡсвободи господство ми люди ѡдь всѣхь работь и поданькь велихь и малихь . . . . †Вь ха ба благовѣрны господинь Костадинь). [2]) Тази стара чер-

[1]) Rumeli und Bosna, 92.
[2]) Гласник XXIV, 266—271.

ква стои и сега подъ хълма Кумлакъ, между града и махалата Ново-село, въ гробищата. Въ запискитѣ на Бѣлаянина е забѣлѣзано, че черквицата, споредъ запазенъ надписъ, била съградена прѣзъ 1369 г. Изображения на черквата доскоро били запазени, както и славѣнскитѣ ѝ надписи. Всѣка сѫбота тамъ била вършена литургия. Прѣзъ 1380 г. войводата Константинъ подарилъ на руския светогорски монастирь св. Пантелеймонъ щипската Архангелска черква, която по-рано видалъ Хрельо: и еще приложихъ ꙋ Щипꙋ црьковь Главатовꙋ архаггль[1]).

Хаджи Калфа бѣлѣжи за града, подъ кюстендилския санджакъ, слѣдньото: „Истибъ (Истипъ, Ищибъ), между Скопьс, Радовишъ и Тиквешъ, западно отъ Струмица, въ долина, е градецъ и кадилъкъ, съ яка крѣпость на единъ хълмъ. Тука има джамия, бани, голѣмъ керванъ-сарай и малка рѣка, която иде отъ планината, минава прѣзъ градинитѣ и лѣтѣ често прѣсъхва.[2]) Укрѣплението се нахожда на единъ високъ хълмъ и има крѣпки стѣни. Румелийскиятъ бейлеръ-бей Тимурташъ паша освоилъ това мѣсто за султанъ Мурада завоевателя прѣзъ година 784 (1382 сл. хр.), когато и Битоля. И днесъ още тука се пази като укрѣпление. Отъ Цариградъ дотука е далече 15 деня. Покраината Офча-йоли (Овче-поле) припада къмъ този кадилъкъ. Въ околностьта се работятъ дребни чиличени ствари“[3]).

Укрѣплението, за което говори турскиятъ географъ, стои още въ развалини. По сѣверния хълмъ зидоветѣ на крѣпостьта са дебели около $1\frac{1}{2}$ метра. Най-високиятъ върхъ е заграденъ съ особена стѣна, отъ югъ къмъ сѣверъ, дълга 340 метра.[4]) Освѣнъ зидове, на хисаря е запазенъ и хамбарьтъ, отъ чиито дупки доскоро дѣцата са вадѣли просо. Народътъ нарича укрѣплението Маркови кули и приказва, че, когато било градено, всичкото население на града било изкарано на работа, съ жени и дѣца. Въ запискитѣ на Бѣлаянина се казва, че крѣпостьта, черквата св. Архангелъ (Фитията) и голѣмиятъ каменень мостъ на Брѣгалница, който има 13 го-

---

[1]) Гласник XXIV, 255.
[2]) Това е безъ съмнѣние суходолицата Отиня.
[3]) Rumeli und Bosna, 92.
[4]) Мсб. XII, 312, 313.

лѣми и малки ракли, били отъ врѣмето на царь Самуила... Откъмъ западната страна на хисаря се намиратъ развалинитѣ на старинска черква св. Иванъ Кръститель, градена, споредъ бѣлѣжкитѣ на Бѣляянина, прѣзъ царуваньето на Асѣна II, въ 1236 г. Стара черквица, св. Архангелъ, се намира и въ Горнята махала, въ двора на дѣвическото училище. Варошката черква св. Никола сѫщо тъй е много стара. Поменава се още прѣзъ 1341 г. между благата, потарени отъ сѣверо-

Обр. 31. Развалини отъ щипската крѣпость.

македонския войвода Оливера на Лѣсновския монастирь (... и ꙋ Щипѣ светы Нікола поп Сифиекѣ [1]). Прѣзъ 1845 г., когато миналъ прѣзъ Щипъ Григоровичъ, черквата св. Никола била епископска[2]). Прѣзъ 1867 г. тя била възобновена.

Прѣзъ австрийската война 1690 г. доидоша немци и магъри до Щипа . . . и паки се вратише. [3]) За австрий-

[1]) Гласник XIII, 293.
[2]) Очеркъ путешествія 2° изд., 119.
[3]) *Стојановић* I, 453.

ското нахлуванье и плячкосванье тукъ прѣзъ м. май 1690 г. говори и съврѣменикътъ Рико въ своята турска история [1]). Рускиятъ богомолецъ отъ сѫщото врѣме казва, че Стипи е малъкъ градъ съ турско население [2]). Ако е вѣрно това извѣстие, то не се касае и до прѣдградието на града — Ново-село, дѣто българщината се е пазила винаги. Така, знаемъ, че кюстендилскиятъ митрополитъ, подъ чието вѣдомство подпадалъ и Щипъ, прѣкарвалъ прѣзъ усилнитѣ години често въ Ново-село, дѣто си ималъ и дворецъ. Тамъ е било и сѣдалището на епископа, намѣстникъ на кюстендилския митрополитъ. За това ще се повърнемъ.

Прѣзъ XIX в. градътъ е прѣуспѣвалъ. Прѣзъ 1836 г. Ами Буе го описва като цвѣтущъ индустриаленъ и търговски градъ съ 15—20000 население турци и българе [3]).

Велесъ е сѫщо тъй старински градъ на нѣкогашна Пеония. Въ III вѣкъ прѣди Хр. той се поменава съ име Билазора (*Βυλάζωρον*), като най-голѣмъ градъ на Пеония. Въ края на този вѣкъ той билъ завладалъ отъ македонския царь Филипа V. [4]). Нѣма съмнѣние, че названието Билазора е старо пеонско и че отъ него прѣзъ срѣднитѣ вѣкове се развила формата Велесъ (*Βελεσσός*), именно отъ първата му половина *Βυλαζ*. Названието у турцитѣ — Кюприли (кюпри—мостъ) и положението на града тамъ, дѣто естествено се явява необходимость отъ съобщение прѣзъ рѣката Вардаръ, като да обясняватъ и древното име на селището —Билазора. На албански езикъ, който е сроденъ съ езика на старитѣ трако-илири и пеони, „ура" ще рече мостъ, а тази дума я виждаме като съставна въ сложното име Билаз-ора [5]). Стариятъ градъ е билъ малко по-надолу отъ сегашния, подъ махалата наричана „Долни-градъ", при рѣка Тополка. Тамъ и сега стоятъ развалинитѣ на срѣдневѣковната крѣпость. При покорението на Самуиловата държава, Велесъ личи между градоветѣ на битолската епископия. Прѣзъ 1246 г. Ватацесъ взелъ града отъ българетѣ, а въ 1330 г. подпадналъ подъ сърбитѣ градъ

---

[1]) *P. Ricaut*, The Turkish History III, 372.
[2]) Стр. 39.
[3]) Recueil d'itinéraires I, 248.
[4]) *Polybius* V, 97: *Φίλιππος ὁ βασιλεὺς κατελάβετο Βυλάζωρα, μεγίστην οὖσαν πόλιν τῆς Παιονίας.*
[5]) *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, 2° изд., 166.

славьный Велесь.[1]) Владѣтель на Велесъ билъ овчеполскиятъ сръбски велможа Оливеръ. Въ Велесъ той прѣчакалъ бѫдещия византийски императоръ Кантакузена, който отивалъ при Душана. Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове (1348 г.) въ Велесъ се споменава цркь оу Велесоу архагг҃ла, която Душанъ подарява на основания отъ него монастирь на Бистрица, до Призрѣнъ. [2]) Оливеровата область, заедно съ Велесъ, влѣзла посетнѣ въ сѣверомакедонското княжество на Константина.

Хаджи Калфа говори малко за града: „Кюприли, каже той, е между Скопье, Щипъ, Прилѣпъ, Тиквешъ, въ едно ущелие, 16 деня пѫть отъ Цариградъ. Рѣката Вардаръ дохожда отъ Скопье и протича тука подъ камененъ мостъ. Отъ това иде и името на мѣстото. Тука растатъ прѣвъзходни лобеници".[3]) Повече е забѣлѣжилъ за Велесъ Евлия Челеби (1660 год.): „Укрѣплението Велесъ (Кюприли). Основатель му е кральтъ деспотъ. Прѣзъ 788 (1386 г.) е завладано отъ завоевателя Мурада посрѣдствомъ Тимурташъ паша. Върху тукашната рѣка Вардаръ има здравъ мостъ, поради което и градътъ е нареченъ по името „мостъ" — Кюприли. Крѣпостьта е отдалечена ½ часъ отъ града; тя е съградена на върха на единъ хълмъ, но е малка и запустѣла (виранъ). Но понеже е стратегична, може да се поправи съ малко срѣдства и ще стане една отъ най укрѣпенитѣ твърдини, защото ни отъ една страна нѣма мѣсто, което да я владѣе (хавале). Градътъ е расположенъ по двата брѣга на рѣката възъ голѣми скали. Кѫщитѣ са кявгирени, покрити съ керамиди и плочи и съ изгледъ къмъ рѣката. Прѣзъ моста на югъ се минава въ пазарището. Велесъ е войводалъкъ (وويوادالندر) въ румелийския вилаетъ, подъ кюстендилския санджакъ. Казата е прочута и плаща 150 акчета. Диздаринъ (крѣпостенъ началникъ) нѣма, но има намѣстникъ, яничарски сердаръ, градски кехая, смѣтководецъ и баждаринъ. Всичкитѣ махали са 4. Има джамии, месчеди, медресета и основни училища. До сѫдилището се намира единъ тъменъ хамамъ. Прѣзъ Вардара е построенъ единъ дървенъ мостъ съ 4 ракли; отгорѣ има единъ ханъ и 50 дюкяна. Женитѣ иматъ изобщо

---

[1]) *Данило*, Животи краљева, 197.
[2]) Гласник XV, 303.
[3]) Rumeli und Bosna, 90.

широки глави и носятъ черни платнени фереджета. Лозята и градинитѣ са далечъ отъ града. Водитѣ са отъ рѣка Вардаръ, която иде откъмъ Скопье. По-долу тази рѣка минава прѣзъ нахията Акче-йолу (Бѣло-поле) и напоява селата. Оттукъ тръгнахме на югъ и слѣдъ единъ часъ дойдохме въ *Чалтъкчи*,[1] което е турско село и заиматско; намира се въ единъ долъ, има градини, лозя и една джамия. Аянетѣ му са Османъ ага и Якубъ ага. Има всичко 70 кѫщи, покрити съ плочи. Слѣдъ като вървѣхме още 1½ часъ на юго-истокъ, стигнахме въ село *Изворъ*, разположено въ политѣ на единъ баиръ, край рѣка. Това село е българско и има 150 кѫщи; то е заиматско и служи за падало (конакъ)».[2]) Скоро подиръ Евлия миналъ прѣзъ Велесъ англичанинътъ Браунъ (1669 г.), идещъ отъ Куманово. Браунъ е побъркалъ името на Вардаръ, та го смѣсва съ Пчиня (Psinia). За Велесъ казва: „Този градъ се бѣше подпалилъ случайно, тъкмо когато пристигнахме въ него, и голѣма часть изгорѣ, защото пожарътъ се бѣше разширилъ още много, прѣди ние да излѣземъ отъ града. Тука намѣрихме много хора, които носѣха данъкъ соколи изъ Влашко на султана, който по това врѣме се намираше въ Лариса. Оттука прѣзъ Изворъ (Isbar) дойдохме въ Прилѣпъ“.[3]) Подиръ Брауна 20 години (1690) Велесъ както видохме по-горѣ, билъ оплѣненъ отъ австрийскитѣ войски.

Прѣданието казва, че стариятъ Велесъ (Горни-градъ) почналъ да се прѣселява на сегашното си мѣсто прѣзъ турската епоха. Турцитѣ най-напрѣдъ построили въ сегашния Велесъ военна стражарница, която да пази моста, що билъ на това мѣсто. Лека-полека градътъ се заселилъ около стражарницата. Прѣди 200 г. въ Велесъ имало много малко българско население; то си стояло още въ Долния-градъ. Велешкиятъ владика стоялъ тамъ до 1750 г. Българетѣ били принудени да се прѣселятъ въ новия градъ главно поради честитѣ турски обири, които се усилили откато взела да

---

[1]) Сега Чалтъкъ, у българетѣ — Горно Орйзари, съ 760 души турско население. Долно Оризари е селце съ смѣсено население — българе и турци.

[2]) Сиях.-наме V, 570—571.

[3]) Споменик IX, 39—40.

пада турската държава. Послѣднитѣ жители на стария градъ се простили съ купищата развалини и прѣминали въ Кюприли прѣзъ 1855 г. [1]).

Радовишъ. Въ паметницитѣ името е писано у славѣнетѣ Радовищъ, Радовишъ [2]), у гърцитѣ *Ῥαδόβιστος*. Мѣстното прѣдание изкарва името отъ нѣкоя си кралица Рада, чието кале било на мѣстото на сегашнитѣ развалини надъ града, отъ дѣсно на Радовишката рѣка (Стара-рѣка). Калето било прѣвзето отъ турцитѣ и Рада убита. Самиятъ градъ още въ Радино врѣме билъ заселенъ подъ самото ѝ кале, малко по-горѣ отъ сегашния Радовишъ. Слѣдъ едно силно дотичанье на рѣката прѣзъ 1784 г., когато били занесени 104 къщи, селището взело да се отмѣстя по-надолу, на сегашното си мѣсто.

Прѣзъ X—XI в., въ царь Самуилово врѣме, Радовишъ се намиралъ, заедно съ Конче, подъ струмишката епископия. (*Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Στρουμμίτζης εἰς αὐτὴν τὴν Στρούμμιτζαν καὶ τὸν Ῥαδοβίστον καὶ τὸν Κονέτζην κληρικοὺς ιβ' καὶ παροίκους ιβ'*). [3]) Прѣзъ XIV в. Радовишъ влизалъ въ състава на Константиновото княжество, а при турцитѣ билъ кадилъкъ подъ кюстендилския санджакъ. Хаджи Калфа бѣлѣжи за градеца само слѣдньото: „Радовище (Радовища, Радовишъ), между Струмица, Щипъ, Кратово, е отдалечено отъ Цариградъ на 14 деня, като се отива къмъ Сѣръ.» [4]) Прѣзъ 1642 г. виждаме града подъ духовното вѣдомство на кюстенцилския митрополитъ Йосифъ Кáньи и Кратовꙋ и Щипꙋ и Радовїщꙋ; [5]) а подиръ 10 г. градътъ е пакъ подъ Михаила мїтрополита коласїискаго, зовомою Каньа . . . . щип'скаго, радовищьскаго [6]). Освѣнъ сегашната радовишка черква св. Илия, въ околностьта на града има и други 3 стари черкви: «Бѣла-църква“, отъ която стоятъ са-

[1]) Срв. Спсп. XXXIX, 346, 347.

[2]) Въ една пергаментна заешка книга, въ черквата на с. Дѣдинье (Радовишко), четемъ: Ѣ кꙋпи книга: с. м. ꙋ Радовишъ (Материяли за изучванието на Македония, 671). Гръцкиятъ начинъ на писанье на името (*Ῥαδόβιστος*), официалното писанье на името въ титула на кюстендилския митрополитъ (. . . Радовищъ), пъкь и други имена съ подобенъ суфиксъ показватъ, че етимологията на окончанието е — щъ.

[3]) Byz. Zeitschrift II, 42—43; срв. и у *Голуб.*, 259.

[4]) Rumeii und Bosna, 92.

[5]) *Успенскій,* Исторія Аѳона III, 329.

[6]) *Стојан.* Зап. I, 371.

мо зидини, св. Богородица — на рѣкичката Сушица, Илийница — на едноименъ хридъ, $1/4$ ч. отъ града. На $1/2$ ч. отъ Радовишъ се намира и друга черква — св. Архангелъ.[1])

Отъ радовишкитѣ села заслужава поменъ с. Конче (Коньче) и неговиятъ монастирь св. Богородица. Мѣстното прѣдание казва, че нѣкога Конче било градъ, съ епископско сѣдалище, обаче по-късно Радовишъ взелъ първенство. Освѣнъ въ грамотата на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г., Конче се упоменава въ XV в. Дъщерята на деспота Георги Бранковичъ, Катакузина, прѣкарала послѣднитѣ години отъ живота си въ монастиря оу Конче, выше Строумица.[2]) На една надгробна плоча въ монастиря стои срѣдневѣковенъ надписъ: Никола Становикь великъ воивода писторъ.[3])

Струмица заема по-видно мѣсто въ срѣднитѣ вѣкове, отколкото въ новитѣ, подъ турско владичество. Древниятъ градъ се викалъ, споредъ нѣкои, Понтъ (*Ποντος*); въ срѣднитѣ вѣкове, въ нѣкои черковни извори, се нарича Тивериополъ (*Τιβεριούπολις*), а славѣнетѣ го прѣкръстили на Струмица. Съ името Тивериополъ е свързана и легендата за 15-тѣхъ тивериополски мѫченици и тѣхнитѣ чудеса (стр. 74—75). Проф. Иречекъ напослѣдъкъ се изказа, че както легендата, тъй и името Тивериополъ се отнасяли може би първоначално къмъ малоазиятския градъ Тивериополъ, на югъ отъ Никея, и че по-късно охридскиятъ архиепископъ Теофилактъ (около 1084 — 1108 год.) съчинилъ легендата и прѣнесълъ дѣйствието въ Струмица, която и нарекълъ Тивериополъ [4]). Ако приемемъ, че дѣйствително въ случая е имало прѣхвърлянье на легенда и име, трѣбва обаче да допуснемъ, че за да стане туй, ще да е имало и въ самата Струмица нѣкои по-стари прѣдания за други християнски мѫченици, и че Теофилактъ ги е оползотворилъ въ своето съчинение. И наистина, има запазени такива славѣнски извѣстия прѣди Теофилакта; въ Асемановото глаголско евангелие, паметникъ отъ X — XI в. четемъ при дата 29-и августъ: (транскибирано съ кирилица): памѧть свѧтъімъ, іже на Строумици Тимо-

[1]) Материяли и пр. 668.

[2]) *Šafařik*, Pamatky, 64.

[3]) Материяли, 669.

[4]) Спсп. LV — LVI, 243 — 248.

тєоу, Тєωдороу, Єѵсєвию и дроужинѣ ихъ[1]). Въ паметь на мѫчeницитѣ е имало и черква въ Струмица; тя се споменава прѣзъ 1348 г., но е сѫществувала и много по-рано, както се учимъ отъ думитѣ, че тази црковь оу Строумици на имє свєтїихъ пєть на дєсєтє си е била имала имоти ѿ испрьва[2]).

Като епископско сѣдалище Струмица се явява при Самуила, споредъ грамотата на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г. Подчинени на епископията градове били Радовишъ и Конче. За тѣхъ ще се помене по долу. Когато въ 1018 г. падналъ при Драчъ послѣдниятъ български царь Иванъ Владиславъ, императоръ Васили се дигналъ отъ Цариградъ въ Македония да я завладѣе. Охридскиятъ български патриархъ Давидъ тогава се намиралъ въ Струмица; тамъ той прѣчакалъ императора и му прѣдалъ писмо отъ царицата вдовица. Началникътъ на струмишката крѣпость Драгомужъ сложилъ орѫжие прѣдъ Василия и го посрѣщналъ въ Сѣръ.[3]) Когато прѣзъ срѣдата на XII в. миналъ оттукъ Едризи, заварилъ Струмица (استرنيسة, Страниса) като „градъ съграденъ на възвишение и бѣлѣжитъ по многото си лозя и градини наоколо“.[4])

Къмъ края на сѫщия XII вѣкъ въ Струмишко станали събития първи по важностьта си за будностьта на българетѣ въ тази покраина. Думата ми е за образуваньето на отдѣлното полузависимо българско княжество на войвода Добромиръ Стрѣзъ, всрѣдъ византийската държава, тогава именно, когато и въ сѣверна България Асѣнъ и Петъръ полагатъ основитѣ на второто българско царство. Прѣзъ 1189 г., когато кръстоносцитѣ заели Пловдивъ и Одринъ, пратена била часть отъ тѣхъ и прѣзъ Родопитѣ на юго-западъ. Като слѣзли отъ горитѣ, отъ областьта наричана Влахия, навлѣзли въ Македония надъ Солунъ. Тамъ били посрѣщнати отъ единъ български войвода (сатрапъ), който се съгласилъ да признае тѣхната върховна власть и запази владѣнието на

---

[1]) *Rački,* Assemanov evangelistar, 202.

[2]) Гласник XV, 303.

[3]) Срв. *Иречекъ,* Исторiя Болгаръ, 260—261.

[4]) *Tafel,* C. Porph., 31. У Томашека буквата *н* е поправена на *м*, за да се чете Струмица (Zur Kunde II, 263).

своята земя [1]). Професоръ Успенски право се догажда, че този войвода е билъ Стрѣзъ [2]). За по-нататъшната дѣйность на Стрѣза се говори главно у византийския историкъ Никита Акоминатъ, въ житието на Неманя и др. Стрѣзъ, ако и да се родѣелъ съ Асѣновци, не искалъ да ратува за тѣхъ; той прѣдпочелъ да запази властьта за себе си и станалъ съюзникъ на Византия. Но и това не траяло много, защото прѣзъ 1197 г. Стрѣзъ се отмѣтналъ отъ Византия, прѣхвърлилъ войската си отъ Струмица въ по-яко укрѣпения Просѣкъ на Вардаръ. На слѣдната година императорътъ обсадилъ смѣлия войвода, но гърцитѣ прѣтърпѣли поражение, та императорътъ билъ принуденъ да признае Стрѣза за независимъ господарь на Просѣкъ, Струмица и други околни градове, както и да му даде за жена своята братаница Теодора. Любопитно е, че при други единъ миръ (1201 г.) гърцитѣ дали и друга жена на Стрѣза. Стрѣзъ се сприятелилъ послѣ съ българетѣ, билъ се срѣщу сърбитѣ, докато най-сетнѣ билъ убитъ отъ нѣкой свой приближенъ. Този авантюристъ е билъ обичанъ отъ своитѣ българе [3]), докато сърбитѣ го мразѣли много и дори сръбската легенда поставя св. Симеона сръбски, че убива Стрѣза [4]).

До срѣдата на XIII в. Струмица влизала въ търновското царство, послѣ я прѣвзели византийцитѣ и я държали близо 100 години, докато я усвои най-сетнѣ Душанъ. При Душана, войвода на Струмишко билъ Хрельо, който изпърво си основалъ независимо господарство, послѣ Оливеръ, а слѣдъ разсипванье на сръбската държава — Константинъ Дѣяновъ. При Дѣяновци Струмица била любимо мѣсто за княжеския домъ. „Царица“ Евдокия съ синоветѣ си Драгаша и Константина издава прѣзъ 1377 г. въ Струмица (ꙋ Стрꙋмици градꙋ) грамота на руския светогорски монастирь св. Панте-

---

[1]) . . . Et dum exin procedere statuerunt, obviam habuerunt quemdam Juppanum vel Satrapam Bulgariae, qui quodam devictus milite in Bulgaria violentia latronum captivato Duci reddito pacem sibi terraeque suae ab ipso et ab Advocato impetravit (*Ansbertus,* Historia de expeditione Friderici. Pragae 1827, стр. 61).

[2]) Срв. Образованіе втораго болгарскаго царства, 149.

[3]) Въ Синодика на Бориса се пѣе вѣчна паметь й Стрѣзю севастократорꙋ (стр. 58, изд. на Картогр. институтъ).

[4]) Срв. *Иречекъ,* Исторія, 331.

леймонъ [1]). Въ сжщия градъ бива подписана прѣзъ 1379 г. друга повеля отъ Евдокия и Константина за Хилендарския монастирь [2]).

При турцитѣ, заедно съ другитѣ Константинови градове, и Струмица подпаднала въ кюстендилския санджакъ. Отъ това врѣме (XVII в.) са слѣднитѣ бѣлѣжки за Струмица: „Остромджа, посрѣдъ Петричъ, Радовишъ, Дойранъ, на западъ отъ Сѣресъ на 2 деня пжть, отдалечена отъ Цариградъ на 14 падала, е разположена въ политѣ на единъ високъ хълмъ, на чийто връхъ стои старо запустѣло укрѣпление. Водата се докарва по канали и разпрѣдѣля по джамиитѣ, банитѣ и градинитѣ. Наблизу се намира широко поле, прѣзъ което протича рѣка съ много воденици. Прѣзъ мѣсецъ августъ тука се събира прочутъ панаиръ съ име Туянъ, на който се стича много свѣтъ отъ всички страни. Топлата баня въ Туйланъ се намира сжщо въ струмишкия кадилъкъ, наблизу до горѣреченото мѣсто и тържище. Веднажъ въ годината тука се събира околното население и прѣзъ двѣ седмици врѣме пазарува и върши голѣма търговия. Въ политѣ на хълма извиратъ множество топли води, а тукъ-тамѣ и студени. Подъ каменния сводъ на банята водата тече прѣзъ три шопки въ единъ басеинъ; водата е тъй горещa, че въ нея яйце се сварява въ мигъ; поради това при кжпанье трѣбва да се примѣсва съ студена“ [3]).

Прѣзъ края на сжщия XVII в. рускиятъ плѣнникъ-богомолецъ бѣлѣжи за тоя градъ това: „А то мѣста Стрýмъцава село оно малая; а жильцы въ немъ люди турские, а христьяньскихъ людей жильцовъ такожде много есть“ [4]).

Градоветѣ Мелникъ, Петричъ, Дойранъ, Тиквешкиятъ край, ако и да са били подъ кюстендилския санджакъ, изоставямъ, защото тѣ са далечъ отъ сѣверо-македонския край, чието минало гледамъ по-вече да освѣтля. Иначе, Мелникъ, напр., има немаловажно минало като бойно мѣсто по-рано и като гръцко огнище въ по-ново врѣме. Два-три по-сѣверни крайща, които не можемъ отмина безъ поменъ, са градътъ Кочани, нахията Пиянецъ и кюстендилското Крайще.

---

[1]) Гласник XXIV, 249—452.
[2]) Mon. Serbica, 190—193.
[3]) Rumeli und Bosna, 90—91.
[4]) Стр. 39.

Кочани е разположено въ политѣ на Осогово, на единъ часъ нѣщо надѣсно отъ Брѣгалница. Мѣстното прѣдание казва, че нѣкога стариятъ градъ билъ по-горѣ, дѣто е сега селцето Градче, а землището на сегашния градъ било блатисто и служело за пасище на свинье. Понеже по това пасище се нанамирали и *кочинитѣ* на свиньетѣ, когато се заселилъ тамъ градътъ, получилъ име Кочани т. е. кочини. Доколко е вѣрно прѣданието за помѣстяньето на града, това не може

Обр. 32. Изгледъ на сегашно Кочани.

да се утвърди положително; изкарваньето обаче на името на града отъ прѣдполагаеми кочини е чиста народна етимология. Старото и вѣрно име на града е Кочени (Кочьни). Това име за прѣвъ пѫть се срѣща въ една грамота дадена прѣзъ 1347 г. отъ войвода Оливера, владѣтель на сѣверна Македония, на кочанската черква св. Димитъръ. Още прѣди Оливера селото Ястребница (сега Ястремникъ, 1 ч. на сѣв. отъ Кочани) било метохъ на кочанската черква, която се издържала главно отъ приходитѣ на това село. Когато Оливеръ поелъ управлението на сѣверна Македония, сторилъ добрина на черквата св. Димитъръ у Кочане (ꙗ слуга вели Оливеръ створих милость гнꙋ ми стомꙋ Димитрию иже оу Кочьнех), като проводилъ свои хора да заселятъ запустѣлото

черковно село, освободилъ селянетѣ отъ всѣкакви давания, та да може отъ приходитѣ да се ползува главно черквата. (... наидох селище пусто с҃тго Димитрия у Истребницѣ и послах мога ч҃ика Тодора ... да насели онози село ... и да су слободни од всѣхь работь ... и да им се неузима никiи поданьк ... тькмо да работаю цр҃кви гн҃а ми с҃тго Димитрия). [1])

Отъ Оливера Кочани прѣминало въ земитѣ на Дѣяновци. По-малкиятъ Дѣяновъ синъ, войводата Константинъ, се споменава въ много кочански прѣдания. [2]) Кочани заедно съ цѣлото Константиново войводство падна окончателно подъ турцитѣ прѣзъ първата половина на XV в. Подиръ два вѣка, прѣзъ царуваньето на Мохамеда IV, въ год. 1670, Кочани било изтурчено насила отъ великия везиръ Мехмедъ Кюприли. За минаваньe по тия мѣста на султанъ Мехмеда (Мохамеда IV), въ Кочанско още се пазятъ спомени; пъкъ имаме и лѣтописни бѣлѣжки за сѫщото събитие. Султанътъ проводилъ въ Македонiю посла своего визиря сосъ 33 тысящею войска ... все потурчилъ: Доспатъ планена тогда истурчилъ, Єспину, [3]) Крупникъ, Кочени вси тогда истурчи. [4])

Пиянецъ. Така се именува краятъ по срѣдня Брѣгалница и източния Осоговъ, до Кадинъ-мостъ на Струма. Цѣлиятъ сѣверенъ Пиянецъ, съ по главни села Тишаново, Ваксево, Койно, Раково и др., влиза сега подъ кюстендилската околия, въ княжество България. Брѣгалнишкиятъ Пиянецъ съ 13 села (Царево-село, Разловци, Истевникъ, Панчарево, Црънникъ и др.) съставя нахия подъ пехчевската (малешевска) каза на скопския вилаетъ. Пиянецъ носи името си отъ древньото племе пеони, които живѣели между Струма и Вардаръ и чиято земя въ древность се наричала Пеония (*Παιονία*)[5]). Между градоветѣ на древня Пеония по-видни били: Паута-

---

[1]) Срв. у *Григоровича,* Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, 2-о изд., 46—47. Срв. Гласник XIII и прѣписа на Верковича, стр. 297.

[2]) Срв. Материяли за изучванието на Македония, 636.

[3]) Чети Сепину, Чепину.

[4]) Спсп. VII, 9. За датата и събитието срв. съ лѣтописната бѣлѣжка у *Димитрова,* Княжество България I, 111.

[5]) Срв. стр. 2 и слѣд.

лия (Кюстендилъ), Баргала (Брѣгалница), Запара, Армония (Равенъ), Транупара, Билазора (Велесъ), Астибо (Щипъ), Стоби (Грацко) и др. Славѣнетѣ, като се заселили въ тѣзи краища, запазили старото название на областьта само за сѣвѣрнитѣ ѝ мѣстности — Пиꙗньцъ; запазили сѫщо по славѣнски или прѣведени на славѣнски и имената на нѣкои градове — Брѣгалница, Равьнъ, Щипъ и др. За въвежданье на християнството въ сѣверна Македония, за градоветѣ Брѣгалница, Запара, Равенъ и тѣхнитѣ епископи се каза по-горѣ, на стр. 59, 72 — 77.

Прѣзъ византийското робство, XI—XII в., южниятъ Пиянецъ е влизалъ въ малашевско-морозвиздската область (Provincia Malesovii et Morovisdii)[1]. Пиянецъ у гръцкитѣ документи се пише *Πιάνιτζα*[2]) *Πίαντζος*[3]), а Малашево — *Μαλέσοβα*[4]). Пиянецъ, слѣдъ като видѣ и второто българско царство при Калояна и Асѣня II, подпадна къмъ края на XIII в. подъ сръбитѣ[5]). Прѣзъ втората половина на XIV в. и началото на XV в. Пиянецъ влизаше въ Константиново княжество, а слѣдъ това до ново врѣме, въ кюстендилския санджакъ.

Главенъ центъръ на южния Пиянецъ е Царево-село на Брѣгалница, въ политѣ на планината Голакъ. Селото брои около 300 кѫщи, отъ които 80 български, а останалитѣ турски и цигански. Мѣстното прѣдание казва, че по-рано селото се викало Василево, а послѣ, когато тука дошълъ султанъ Мухамедъ, изтурчилъ селото, и направилъ една джамия, то се прѣименувало Царево-село. Изтурчваньето на Пиянешко трѣбва да отнесемъ слѣдователно въ врѣмето на Мохамеда IV (1648 — 1687), когато били изтурчени българетѣ въ Чепино (Родопитѣ)[6]),

---

[1]) *Lingenthal,* Ius Graeco-Romanum III, 560.

[2]) Въ хрисовула на имп. Василия отъ 1019 г.

[3]) Въ поемата на Фила отъ 1305 г. Срв. Иречекъ въ Спсп. LV—LVI, 260.

[4]) Въ хрисовула отъ 1019 год.; Срв. Byz. Zeitschrift I, 257; Ѳ. Успенскій, Образованіе втораго болгарскаго царства, стр. 52.

[5]) Краль Милутинъ прѣвзелъ Оба Полога сь градовы ихь и сь областию, и градь славьныи Скопиѥ, по сихь жє Овьчє Полѥ и Злєтовоу и Пиꙗньць. *Даничић,* Животи краљева, 108—109.

[6]) Потурчваньето на Чепино е описано нагледно отъ съврѣменикъ зритель и напечатано у *Захаріева,* Описаніе на Т.-Пазарж. каазж, 67—68.

Крупникъ, Кочани[1]). Що се отнася до имената Василево и Царево(-село), явно е, че второто е прѣводъ отъ първото, което по гръцки ще рече пакъ Царево (*βασιλεύς*, царь).

Друга близка до Кюстендилъ покраина е тъй нареченото **Крайще.** Кюстендилското Крайще е висока планинска страна между Кюстендилъ и Враня, по р. Драговищица и нейнитѣ притоци. Дори до освобождението на България този край е билъ непознатъ за външния свѣтъ; на най-подробнитѣ западноевропейски и австрийски карти, за Крайщето са оставали бѣло поле или точици. Отпечатаната прѣзъ 1884 г. руска генералщабна карта пръва посочи съ подробности водитѣ, планинитѣ и селищата на тази покраина, а на проф. Иречека се дължи първата заслуга, задѣто обиколи Крайщето и даде на учения свѣтъ прѣгледна физическа и отчасти народописна картина за тази terra incognita[2]). По-късно свещеникъ П. Любеновъ запозна славиститѣ съ фолклора,[3]) проф. Б. Цоневъ — съ нарѣчието[4]), Ванковъ — съ геологията на тази страна.[5]) Менъ остава да прибавя нѣщо за старинитѣ на Крайщето.

Името „Крайще" е старо славѣнско. Съ него старитѣ българс и сърби са означавали прѣдѣлнитѣ, гранични области. И сега въ България употрѣбяватъ думата въ смисъль на покраина, околия; името на голѣмото търновско село Поликрайще има сѫщия произходъ (крайще, край на полето). Въ сръбскитѣ срѣдновѣковни паметници се говори и за началницитѣ на такива крайща — крайщницитѣ и тѣхнитѣ длъжности.[6]) Крайщето на прьвъ погледъ се струва като новозаселена околность. Суровата природа, неплодородната почва, липсата на сносни съобщения, на старини, на черкви и др. докарватъ пѫтника наистина на такава мисъль. Но не е тъй. Ако и по̀-нарѣдко, Крайщето има всичкитѣ признаци на старински животъ. На една височина отъ Милевската планина, между селата Груинци и Милевци стои древенъ елински над-

---

[1]) Срв. Спсп. VII, 6. Тамъ е погрѣшно поставено името султанъ Селимъ.

[2]) Пѫтувания по България, 581—601.

[3]) Въ сборницитѣ си Баба Ега, Самовили и самодиви и др.

[4]) Мсб. XVIII, 404 и сл.

[5]) Мсб. XVI.—XVII.

[6]) Срв. 441. *Новаковић* Законик цара Душана 1898, стр. 177.

нисъ на камененъ блокъ: орос (ὅρος), което ще рече „прѣдѣлъ“, „граница“. Прѣди 15 години били изкопани до кжщата на Захария Аризановъ въ с. Босили-градъ старински кюпове съ изгнило жито. Намѣрили се вжтрѣ и пари отъ римската императорска епоха. Въ нивата на дѣто Стояна отъ сжщото село, близо до черквата, изкопватъ всѣка година цѣли подземия, изби, иззидани хубаво съ тухли и хоросанъ. Миналата година учительтъ въ с. Зли-долъ бѣ изровилъ старински гробници и римски монети, които ми се изпратиха. Рудницитѣ въ Мосуль и Божица показватъ слѣди отъ старинска работа. Градищата и свързанитѣ съ тѣхъ прѣдания при с. Груинци (градище Славище между Груинци и Изворъ), при с. Босили-градъ, остатъцитѣ отъ крѣпость при мѣстностьта «Манастирище» подъ с. Долня-Лисина и др.

Къмъ старинитѣ на Крайщето трѣбва да отнесемъ и черквитѣ въ селата Божица, Долня-Лисина и нейната околность. Въ голѣмото нѣкога рударско село Божица е запазена срѣдневѣковна черквица св. Никола, за която селянетѣ приказватъ, че била много стара, отъ хилѣда годинъ, сграда. Прѣзъ 1883 г. отъ черквата са занесени въ Софийската нар. библиотека два стари ржкописа — едно евангелие срѣднебългарска редакция и единъ откжслекъ апостолски послания сръбска редакция. Черквицата била прѣзографисана прѣзъ 1608 (или 1653 г.,) въ врѣмето на настоятеля презвитерь Никола, жена му Еглика, бати михаиль идига (?) стоiань ювица и всичкитѣ ктитори, както стои въ надписа надъ входната врата отвжтрѣ: † изволениемь оца и сапоспишение сина: и савьршение стаго дѹха написасе снiа храмь божестивнї стого чѹдотворца Никола ва лѣто зирз (а) ви настоiатель прѣсвитера никола: и подѹжи его егьликоу.: и бати михаиль идига стоiань ювица: и свасемї ктитори.[1]) На една отъ стѣнитѣ е издълбанъ съ остро орждие едва узнаваемъ надписъ, отъ който се учимъ, че тамъ прѣзъ 1700 и 1701 г. дохождалъ кюстендилскиятъ митрополитъ киръ Данилъ (приходи здѐ . . . кѵр Данiил въ лѣто зси пакѝ ѝ въ лѣто зсд . . . .)[2]). Въ това врѣме кюстендилски владика дѣйствително е билъ Данилъ.[3])

---

[1]) Гл. на края въ надписитѣ.

[2]) Гл. на края въ надписитѣ.

[3]) Това ще се покаже по-долу, при историята на кюстендилската архиепископия.

Подобна на божичката черква е и долнолисинската св. Петка (св. Параскева). Прѣзъ кърджалийско врѣме черквата била изгорена; останали били само задоветѣ и нѣкои образи на светци, чиито очи били избодени отъ жени магьосници, за да правятъ магия съ отчоплената варь. Надъ входнитѣ врата е запазенъ надписъ отъ 1610 г., когато черквицата е била отново изписвана, макаръ да се казва, че тогава е била и градена † изволение^м ѡца и поспешение пъврішение^м. ст҃а. г҃о дх҃а. сии. бѡьствени хра: ст҃а препотопна. параскева: създа се: . и пописа се вле^т. з҃. р҃. і҃. и. месеца: апрїлиа. . . . ко:. [1]) Черквичката е била поправена прѣзъ 1899 г. На $2^1/_2$ километра отъ черквата, по посока къмъ Босили-градъ, се нахождатъ развалинитѣ на монастирь свв. Петъръ и Павелъ. Мѣстностьта около монастиря е обградена съ величествени сѣнчести джбове и габери. Прѣданието говори за нѣкогашни калугере въ този монастирь и за съсипваньето му отъ кърджалиитѣ. Слѣдъ освобождението, тамъ било издигнато сламено параклисче, но сега и то е запустено.

Черквата въ с. Изворъ, прѣди години околийски центъръ на крайшката околия, е най-голѣмата черква въ този край. На фермана за съгражданьето ѝ прѣзъ 1834 г., който се намира у менъ, за записани и размѣритѣ ѝ: 48 аршина дължина, 30 широчина и 9 височина. Въ олтаря на черквата стои надписъ около кръстъ: іс҃ хс҃ ни ка 1834.

Главенъ центъръ на Крайщето е голѣмото, спретнато и купно село Босили-градъ, разположено въ долината на Драговищица. До неотколѣ Босили-градъ бѣ сѣдалище на околия, сега слѣна съ кюстендилската. Селището, безъ съмнѣние, е твърдѣ старо: римскитѣ монети, старинскитѣ подземия градени съ хубави тухли и хоросанъ, голѣмитѣ кюпове, що били изкопани тамъ, свидѣтелствуватъ за отдавнашенъ животъ по тѣзи мѣста. Прѣданието ни разправя слѣдньото за старото селище и неговия основатель. «Краль Бусъ» или «Бусилъ» билъ въ старо врѣме войвода на тукашната покраина, заедно съ „краль Бранковски". Крѣпостьта на „краль Бранковски" била въ днешното крайшко село Бранковци, 15 км. западно отъ Босили-градъ. „Краль Бусильовата" крѣпость се намирала при днешното «Градище», единъ км. западно отъ Боси-

---

[1]) Гл. и въ края надписитѣ.

ли-градъ. Сега отъ крѣпостьта въ градището са запазени нѣкои остатъци, зидища. Извънъ главната стѣна се нахождатъ и по-малки укрѣпления за по единъ човѣкъ. Намѣрени са били и 2 стрѣли. Вънъ отъ крѣпостьта личатъ още остатъци отъ други градежи, отъ единъ отъ които прѣди 30 години нѣщо извадили единъ много голѣмъ кюпъ, който може да събере 800 л. вода. Въ тази крѣпость, казва прѣданието, живѣлъ Бусилъ, а Босили-градъ, който тогава билъ като градецъ, билъ подъ негова власть и носѣлъ името му. Като дошли турцитѣ, заробили краль Бранковски. Краль Бусилъ обаче не могълъ да бжде надвитъ, защото ималъ подземия и крѣпостьта му била много яка и обградена съ гори и скали. Турцитѣ тогава си послужили съ хитрость: принудили краль Бранковски да изпрати хаберъ до краль Буса, да го покани да излѣзе отъ калето, защо турцитѣ вече ги нѣмало, та да идатъ на прѣчесть заедно въ старата черква въ с. Райчиловци. Измамениятъ краль Бусъ билъ уловенъ отъ прѣоблѣчени турци при черквата, билъ изтезаванъ и убитъ заедно съ краль Бранковски. Тогава турцитѣ изгорили Босили-градъ, крѣпостьта сринали, а жителитѣ изклали или заробили. [1])

Запустѣлиятъ отъ турцитѣ Босили-градъ билъ възобновенъ прѣди 300 години нѣщо отъ нѣкой си ковачъ Паунко, дошълъ отъ паланешкото село Конопница съ 8-тѣ си сина въ «Бусиловското поле». Първъ зеть на дѣдо Паунко станало едно златарче отъ Неврокопъ, което обикаляло по горноуйненскитѣ потоци да плави злато. Сегашната «Самарджийска-махала» били потомци на златарчето. Другъ зеть станало нѣкое сръбско момче, което по-рано работѣло въ кратовскитѣ рудници като вжглярь. На отиванье за Сърбия, то останало да слугува при дѣдо Паунко и му станало зеть. Отъ него са, казва прѣданието, днешнитѣ «србинци“ въ Босили-градъ. Отъ Паунковия синъ попъ Стефана била сегашната „Попова-махала“, а отъ сина му Ранò — „Ранинцитѣ“, които са

[1]) Въ това прѣдание са запазени смжтни спомени за послѣдния християнски владѣтель на часть отъ крайшкитѣ села — Георги Бранковичъ, сръбски деспотъ, комуто прѣзъ 1444 г. бѣ дадено и Знеполско (Трънско) съ Зелени-градъ. Споменътъ за загинваньето на войводитѣ ще да е прѣхвърлянье, чини ми се, на спомена за Бранковичевия войвода Никола Скобаличъ и стрико му, които прѣзъ 1454 г. били уловени отъ турцитѣ и набити на колъ въ Вранско.

5—6 кѫщи. Сегашната босилиградска черква св. Богородица е издигната прѣзъ 1872 г. на мѣстото на старинска малка черквичка съ сѫщо име, позната у народа като „елинска црква“. Въ черквата по-рано се пазѣла мряморна плоча съ «латински“ надписъ, но прѣзъ 1879 г. тя била счупена отъ нѣкой „майоръ“, началникъ на доброволцитѣ, за да не би да узнаятъ латинцитѣ, та да дойдатъ да си взематъ Крайшето. Новосъградената черква била осветена прѣзъ 1881 г. отъ кюстендилския митрополитъ Илариона.

За пѫтищата и рудницитѣ въ Крайщето ще се каже по-долу.

Градътъ **Куманово** съ своята покраина е припадалъ наистина къмъ скопския санджакъ, но той еднакво принадлежи на сѣверо-македонскитѣ градове, съ които той се е нахождалъ въ близки търговски и народни връзки. Градътъ е възникналъ прѣзъ турската епоха. Дотогава Куманово е било село въ жеглиговската жупа, споменато най-напрѣдъ въ 1326 г., въ една грамота на Стефана Дечански, заедно съ други околни села (стр. 111). Прѣзъ XVII в., благодарение на пѫтя що водѣлъ отъ Синьо море и Скопье прѣзъ Куманово за Цариградъ, нѣкогашното село вече било порасло. Турскиятъ географъ бѣлѣжи за него, че е на пѫтя отъ Скопье: „Оттамъ като тръгнахме и вървѣхме на югъ прѣзъ богати села, дойдохме въ града (касаба) Куманово. Този градъ макаръ и да е войводалъкъ подъ скопския санджакъ и казата плаща 150 акчета, при все това повечето врѣме е билъ подъ скопския кадия. Градътъ е край една рѣка и има 600 керамидени кѫщи. Джамията, която се нахожда въ чаршията, е хубава. Въ града има теке, медресе, ханъ, хамамъ и извѣстно число дукяни и воденици. Водата, въздухътъ му са добри, лозята и градинитѣ изобилни“ [9]). За възстанието въ Кумановско прѣзъ 1689 г. и за кумановския князь Карпосъ гл. стр. 180.

---

[9]) Евлия Челеби V, 563.

VI.

Земевладѣние и рударство при турското господство.

За турското земевладѣние изобщо и особито въ Кюстендилско.

Срѣдневѣковното земевладѣние на Балканитѣ не прѣтърпѣ коренни промѣни слѣдъ турското нашествие, защото мусулманското законодателство за поземелната собственость не се е различавало въ сѫщината си отъ византийското и неговитѣ копия—българското и сръбското. Както са били различни славѣнскитѣ земи — царски (или кралски), властелински, бащински, черковно-монастирски, наемни (прониарски) и др., и у турската държава са различавали нѣколко такива вида земя, всѣка една подчинена на особити данъчни задължения. Подобно на библейско-християнското начало за божията власть надъ всичко небесно и земно, и мохамеданскиятъ законодатель, казва Беленъ,[1]) е поставилъ въ своя Коранъ философската мисъль, че собственостьта не е присѫща на човѣка, а само на божеството; че само Богъ е сѫщински и единственъ господарь на всички нѣща, и човѣкъ, поради врѣменното си прѣбиване на този свѣтъ, е само случаенъ и въображаемъ владѣтель на благата, които му са отредени по Божията благодать. Теократичната форма на мохамеданското земевладѣние почива върху слѣднитѣ и др. положения на Корана: «Всичко, що е на небесата и на земята, принадлежи Нему (на Бога). Божията щедрость е отредила за хората земнитѣ блага, съ които да се хранятъ; но

---

[1]) *M. Belin*, Etude sur la propriété foncière en pays musulman, et spécialement en Turquie. Paris 1862. стр. 6.

[1]) Срв. *Belin*, 7.

тѣ оставятъ всичко подирѣ си, защото небесното и земно наслѣдство припада само на едного Бога».[1]) Споредъ това, имамътъ (емиръ), главата на вѣрнитѣ, който изпълнява двойна власть — духовна и земна, става непосрѣдственъ владѣтель на покоренитѣ земи, като ги дава отъ своя страна за стопанисванье на вѣруещитѣ или ги отстжпва, срѣщу извѣстенъ данъкъ—харачъ, на покоренитѣ стари стопани.

Като се разширило мохамеданството и османското царство заседнало въ Азия и Европа, турското земевладѣние различавало главно слѣднитѣ 4 вида земи: 1-о десетъчни или юшрие, 2-о вакъфски, 3-о данъчни или хараджие, 4-о феодални или мирие. Земята е *десетъчна* (юшуръ-десетъкъ), ако, при завладѣваньето ѝ, тя е била подѣлена отъ побѣдителитѣ и е станала тѣхна собственость (мюлкъ) т. е. свободна да си я стопанисватъ, продаватъ или подаряватъ. За такава земя стопанинътъ плаща годишно десетъкъ въ натура. Немохамедане не са могли да иматъ такава земя, защото тя се е давала само на съратницитѣ за вѣрата. *Вакъфскитѣ* земи и имоти са благочестиви завѣщания за нуждитѣ на вѣрата (джамии, текета, медресета, основни училища, книги) или за обществена полза (имарети или трапезарии за бѣднитѣ и нуждаещитѣ се, хаста-ханета или болници, чешми, мостове, кладенци, гробища). *Данъчнитѣ* пъкъ земи или хараджие иматъ слѣдния произходъ. Побѣденитѣ немусулмане, ако не бждатъ погубени, а помилвани, могли да бждатъ облагани, по милость, всѣки мжжъ съ откупенъ данъкъ — джизие, а земитѣ оставени имъ като собственость (мюлкъ)—съ данъкъ харачъ. Тѣзи земи (хараджие), бидейки собственость, могли да се продаватъ или завѣщаватъ като десетъчнитѣ мусулмански земи, само че данъкътъ имъ билъ по-голѣмъ отъ десетъка— $^1/_8$ до $^1/_2$ отъ годишния приходъ. По-голѣма часть обаче отъ земитѣ били *феодални* или мирийски. Тѣзи земи при завладѣваньето са останали държавни и са били давани на наематели военни лица, а по-късно и на граждански, които да управяватъ имота, да събиратъ данъкъ и да отиватъ на война съ издържани отъ тѣхъ панцирни конници. Нито наемателитѣ (феодали, ленници), нито селянетѣ, полу-робье, прикрѣпени къмъ мирийската земя, са имали право да продаватъ земята, защото докато първитѣ били единъ видъ врѣменни управители, вторитѣ билъ доживотни работници на чуждия, цар-

ски, държавенъ имотъ. Обработвачитѣ селяне са имали право да прѣхвърлятъ само имотитѣ на които са били настанени, върху други селяне, съ условие послѣднитѣ да заплатятъ поземелния наемъ (тапу). Произведенията на феодалната земя са бивали облагани съ харачъ, но тъй като неговото количество се е равнявало повечето пѫти на една десета часть, сливали са го съ десетъка и са го наричали юшуръ (десетъкъ).

Тукъ е мѣсто да се каже нѣщо за самитѣ феодални управители, тъй нареченитѣ спахии, които са държали по-

Обр. 33. Спахия отъ XVII в.

голѣмата часть отъ балканскитѣ земи. Спахията (сипахи — конникъ) ималъ двойно назначение—да пази, управява припадаещия му се дѣлъ земя (спахилъкъ) и да го брани, да отива на война. Споредъ своята голѣмина и доходность, спахилъцитѣ се дѣлили на двѣ: тимаръ и зияметъ; първиятъ давалъ най-вече до 20,000 аспри доходъ, а вториятъ отъ 20,000 — 100,000 аспри. Началникътъ спахия на единъ тимаръ се е викалъ тимарлия или тимариотъ, а на зиямета — заимъ. Въ врѣме на война всѣки тимарлия е билъ дълженъ да отиде въ военния станъ съ по единъ панциранъ конникъ (джебели)

за всѣки 3000 аспри доходъ, а заимитѣ съ по единъ такъвъ войникъ на всѣка 5000 аспри доходъ. Въ врѣмето на султанъ Сюлеймана Законодателя (1520—1566) спахийската конница достигала до 200,000 саби.[1])

Покрай спахиитѣ, които били привързани къмъ своитѣ земи — спахилъци, въ околийскитѣ и окрѫжни градове живѣли по-голѣми войскови началници — субаша (капитанинъ), алай-бей (полковникъ), санджакъ-бей (генералъ), бейлеръ-бей (главнокомандующъ). Тѣзи войскови чинове се ползували отъ приходитѣ на нарочно отредени за тѣхъ земи, наречени *хасъ*; хасовитѣ земи били свързани съ длъжноститѣ, а не съ лицата, които ги заемали. Титуларетѣ отдѣляли по единъ конникъ за всѣки 5000 аспри доходъ.

Прѣзъ XVII в. упадъкътъ на турското царство се почувствувалъ и въ феодалната организация: спахилъцитѣ бивали продавани на търгъ безразборно и на невоенни лица, на безработни любимци; самитѣ спахии на много мѣста обърнали наетитѣ земи на наслѣдствени. Прѣзъ 1768 год., въ войната съ Русия, спахийската войска намалѣла дотолкова, че едва достигала до 20,000 души. Най-послѣ, прѣзъ епохата на танзимата (реформитѣ), султанъ Махмудъ намислилъ да се отърве отъ изродената феодална организация. Синъ му Абдулъ Меджидъ, въ своя Гюлхански хатишерифъ отъ 1839 г., вписа новъ разходенъ параграфъ въ своя бюджетъ — пенсии и анюитетъ за нѣкогашнитѣ заими и тимарлии, а тѣхъ самитѣ оттегли отъ управлението на спахийскитѣ земи, приходитѣ отъ които трѣбвало вече да отиватъ направо въ държавния ковчегъ. Прѣзъ 1850 г. за старитѣ феодали се платило пенсия 40,000,000 гроша, прѣзъ 1860 тя се намалила на 24,130,796 гроша, за да изчезне съвсѣмъ въ наше врѣме.

Да прѣминемъ къмъземевладѣнието въ кюстендилския санджакъ. Особенитѣ извѣстия, що имаме за тоя край, иматъ не само важенъ мѣстенъ интересъ, тѣ уясняватъ и общата картина за аграрнитѣ отношения изобщо въ нѣкогашно Турско. Въ кюстендилския санджакъ е имало току-речи всичкитѣ видове земи, познати въ турската стопанска наука: феодални, вакъфски, десетъчни, данъчни. Когато сѣверна Македо-

[1]) Освѣнъ феодалната конница, султанътъ разполагалъ и съ плащана войска, състояща се отъ конници, яничаре, топчии, моряци и др.

ния била само васална на султана, при Константина и Юсуфа, по-голѣмата часть отъ работната земя била феодална, разпрѣдѣлена подъ отдѣлни велможи и прониаре. [1]) Турската управа продължила заварения редъ, като прѣхвърлила началството отъ мѣстнитѣ християнски боляре върху турски военни·хора, спахии. Обширниятъ кюстендилски санджакъ давалъ кждѣ срѣдата на XVII в. твърдѣ голѣмъ брой спахийска войска на държавата. Англичанинътъ Рико, който познавалъ отблизу турската държава, поставя въ кюстендилския санджакъ 48 зиямета и 1017 тимара. [2]) Спорѣдъ това, слѣдъ Ерзерумъ и Софвя, Кюстендилъ е държалъ третьо мѣсто въ цѣлата турска империя по множеството на ленни обработени земи.

У Хамера съотвѣтнитѣ числа са 37 и 788. Хасътъ на санджакъ-бея е 442,400 аспри. [3]) Изглежда, че числата на тимарствата (588 и 788) са почерпани отъ другъ общъ източникъ и че цифрата на стотицитѣ е побъркана у едного. Спорѣдъ смѣтката на Рико, кюстендилскиятъ санджакъ ще е изваждалъ на война най-малко 48 заима, всѣки съ 3 спахии, и 1017 тимариота, всѣки съ по още единъ спахия = 2226 конника. [4]) Това отговаря на свидѣтелството на Евлия Челиби отъ сжщото врѣме, който бѣлѣжи че кюстендилската войска отъ зиаметитѣ, тимаритѣ, заедно съ войската на санджакъбея достига до 3000 души. [5])

Въ статистиката на графа Марсили, отъ послѣдната четвърть на сжщия вѣкъ, броятъ на феодалитѣ и войницитѣ намалѣлъ. Марсили ни дава слѣдната статистика на приходитѣ, феодалитѣ и войницитѣ въ Кюстендилъ и санджака му:

приходи	4424 рисдали [6])
войника	102
заими	35
приходи	12718
войника	54

[1]) Стр. 131—134.

[2]) *Ricaut,* Histoire de l' état présent de l' empire ottoman. Trad. par Briot, Cologne, I, 676, II, 23.

[3]) *Hammer,* Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien 1815, II,251.

[4]) *Ricaut,* II, 23.

[5]) Стр. 178.

[6]) Сѣверноевропейска сребърна монета (Rixdaler, Reichsthaler)

тимариоти 588
приходи 24500
войника 588 [1])

Споредъ това, тогава заимитѣ са отивали на война едва съ по 1—2 души войника, а тимариотитѣ съ по единъ войникъ, или всичко градскитѣ и областни феодали, заедно съ всичката си войска достигали 102+35+54+588+588=1367 души.

Друга голѣма часть отъ земята на санджака била данъчна — съ стопане мусулмане и християне. При първото завоевание на войводския градъ Кюстендилъ, въ 1371 г., турцитѣ наложили на Константина джизие и харачъ.[2]) Прѣзъ 1389 данъкътъ билъ опростенъ,[3]) а прѣзъ XV в. пакъ повърнатъ. Има нѣколко извѣстия, които сочатъ, че дѣйствително, покрай другитѣ видове земя, въ санджака християнетѣ са стопанисвали и земя хараджие т. е. свои собствени имоти и земи (мюлкъ). Тъй напр. прѣзъ 1558 г. кратовчанинътъ Никола подарява на Лѣсновския монастирь свои земи и имоти (ниви, ливади, лозя): Приложи два комата лозїа; други купува отъ турцитѣ и пакъ подарява: и коупи мѣтωхъ въ селѣ глаголемем Лѣзово отъ агареньскихъ рѫкъ, кѫкіе и сот'ници и нивѣ и ливадѣ и приложи светомоу монастироу[4]). Свободни земевладѣлци българе захващатъ отъ XVIII в. да се поселяватъ въ гр. Кюстендилъ изъ околнитѣ села. Това не е могло да стане ако селянетѣ да живѣеха на спахийски, феодални земи. Но сé по това врѣме и зияметскитѣ и тимарски прикрѣпени нѣкога работнически сѣмейства се почувствували по-свободни:

---

[1]) Срв. *Marsigli,* Stato militare dell' Imperio Ottomanno изд. 1732., стр. 128.

[2]) Стр. 115.

[3]) Стр. 114.

[4]) *Стојановић* I, 187—188. — Това извѣстие за кюстендилския санджакъ, пъкъ и други подобни относещи се до земитѣ на другитѣ румелийски санджаци, посочватъ какво въ Румелия е имало и *собствени* земи, които могли да се продаватъ, завѣщаватъ и пр. Не е вѣрно, слѣдователно, твърдението у Хамера, че румелийскитѣ земи били *само ленни,* както е казано въ една фетва. (Срв. *Hammer,* Des Osm. Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung I, 348). Този възгледъ е възприетъ и у Милетича въ статията му за Поземелната собственость и войнишкитѣ бащини (Спсп. LXVI, 310).

строгостьта изчезнала заедно съ честитѣ промѣни на спахиитѣ, каквито почнали да ставатъ не само невоенни турци, но още и иновѣрци; тапиитѣ, които нѣкога били само актъ за прѣхвърлянье на една бащина (собственость на фиска) отъ единъ фиктивенъ стопанинъ върху други, сега вече тѣ станали сѫщински крѣпостни актове, даващи пълно право за свободно стопанисванье на извѣстенъ имотъ, продажбата му или завѣщанието му. Такива са напримѣръ тапиитѣ, издадени нѣкога отъ спахии въ кюстендилското Крайще, за продажба на земи отъ единъ селянинъ върху други; тѣзи земи се смѣтали вече за собствени[1], вмѣсто да са фискови. Но тъкмо това неустановено и разбъркано прѣхвърлянье на земята довело въ по-голѣмата часть на Македония, въ котловинитѣ на Дупница, Радомиръ, Кюстендилъ, Паланка, Сѣрското поле[2]), Щипско, Кочанско, Скопско и пр., до истинско потисничество отъ влиятелни турци надъ християнскитѣ земи. То е довело до онзи заплетенъ аграренъ въпросъ въ Кюстендилско, който можа да се рѣши едвамъ слѣдъ освобождението на този край отъ турска власть, а стои още полурѣшенъ въ неосвободенитѣ македонски области.

Да кажемъ на кратко сега за потеклото на кюстендилския (въ Кюстендилско, Дупнишко, Радомирско, кюстендилско Крайще) аграренъ въпросъ, неговото развитие и послѣдня фаза[3]). Освобождението на Кюстендилско завари 4 вида селско земедѣлско население: раѐцко, изполджии (ортакчии), момци и кесимджии. *Раецкитѣ* села и земи били частна собственость отъ баща на свободни селяне. Раецкитѣ земи се намирали сѫщо подъ върховния надзоръ и управление на мѣстния спахия. Тѣ водятъ началото си отъ срѣдневѣковнитѣ «бащини»; въ турскитѣ закони е запазенъ този български терминъ (باشتنه) за означение земи, притежавани наслѣд-

---

[1]) Срв. Рапортъ отъ комисията изпратена въ Кюстендилския окрѫгъ да изучи положението на безземелнитѣ селени, София, 1880, стр. 26 и сл.

[2]) Срв. за чифлицитѣ въ Сѣрско *Кѫнчовъ*, Мсб. X, 502—503.

[3]) Въпросътъ биде проученъ на мѣсто и добрѣ обясненъ отъ Иречека, който заедно съ М. Сарафова прѣдстави въ 1880 год. обстоенъ рапортъ за положението на безземелнитѣ селяне въ Кюстендилско. Срв. Рапортъ отъ коммисията 1880; *Иречекъ*, Българска държава, 232 и слѣд., Княж. България, 557 и слѣд.

ствено отъ мѣстното население и облагани съ данъкъ за земя въ размѣръ едно «рало». Пъкъ тази наредба е още по-стара, византийска. Отъ Византия и южнитѣ славѣне бѣха възприели думата «зевгаръ» (ζευγάριοι), за да означаватъ оратна земя, която може да се обработва прѣзъ сезона съ единъ чифтъ или рало волове. Пиянешкото село Дзвегоръ носи оттамъ наименованието си. И при турцитѣ подъ «чифликъ» или по-право «чифтликъ» изпърво са подразбирали бащина въ такъвъ размѣръ, колкото може да се обработва отъ чифтъ волове. Чифлици отъ първа категория са били съ доброкачествена земя отъ 60—80 дюнюма[1]); отъ втора категория — срѣдни земи отъ 80 — 800 дюнюма; отъ третя — долни земи отъ 130—150 дюнюма. Данъкътъ за бащината «чифтъ бащене», или «чифтъ акчеси», или «ресми чифтъ» билъ за християнетѣ селяне 25 аспри. Независимо отъ това, работницитѣ са бивали облагани и съ други данъци, както въ срѣднитѣ вѣкове, за паша, за пчели, за воденици, десетъкъ и пр. [2]). Бащинитѣ не са се продавали; всѣки е гледалъ да запази бащината си. Тя е могла да мине на друго лице само по нѣманье наслѣдникъ или по напущанье. Въ тоя случай спахията е давалъ тапия срѣщу откупванье на новия стопанинъ, билъ той християнинъ или мохамеданинъ. Когато взели да се разклащатъ турскитѣ феодални наредби, къмъ по-малкото на брой стари, коренни стопане на земя се присъединявали лека по-лека и зависими селяне, които се откупили отъ своитѣ спахии. Тѣзи два класа стопане — старитѣ бащиници и откупилитѣ се отъ феодалнитѣ спахии, зависими селяне—образували раецкитѣ села. У раецкитѣ села тапията била равносилна на актъ владало.

Изполджиитѣ земедѣлци обикновено не са имали собствена земя или пъкъ тази, що са имали, не е стигала за прѣхраната имъ. Агитѣ стопане на земи и чифлици са давали на своитѣ изполджии къщи за сѣмейството и добитъка имъ; изполджията е обработвалъ турската земя съ сѣме дадено отъ господаря, а плодътъ обикновено се дѣлилъ отъ двамината «на йсполу». Покрай изполджиитѣ, на турскитѣ чифлици са работѣли и други видъ наематели, обик-

---

[1]) Единъ дюнюмъ (дюлюмъ) се равнявалъ на 1600 □ крачки.

[2]) Срв. *Belin*, 140 и слѣд.

новено безимотни, срѣщу извѣстно възнаграждение въ натура. Тѣ се наричали *мòмци,* а работата имъ мòмщина. Момцитѣ се пазарѣли за 6 мѣсеца или за година да обработватъ турскитѣ чифлици съ свой добитъкъ; господарьтъ си е плащалъ «царщината» (данъкътъ) и е прибиралъ плодоветѣ и жътвата, а на «момòко» е давалъ отредено число кутли (мѣри) жито, соль, царвули, а покрай това и нѣщо «параспýръ». Параспуръ се наричали онѣзи малки дѣлове земя (нива, бостанъ, градина), които господарьтъ давалъ като възнаграждение на своя момòкъ, за да си ги обработва и плодоветѣ да прибира за себе си. Поради това сжщитѣ наематели момци се наричали и параспурджии[1]). Параспурджийството сжществува и сега въ македонскитѣ чифлици, напр. въ Скопско[2]), Прилѣпско, Велешко[3]), Крушевско, Щипско,

---

[1]) Параспоръ е гръцка дума. Въ древность *Παρασπωρά* е означавало присѣвка (*σπωρά*, сѣме). Въ срѣднитѣ вѣкове *Παρασπόρια* означава крѣпостна земя, а въ Италия parasporu е имало сжщото значение като въ Кюстендилско т. е. земя работена отъ селянина за своя смѣтка, врьхъ условното (oltre il convenuto). Срв. Иречекъ, Пжтувания, 181. Иронично, параспурджии наричатъ готовановцитѣ, келепирджиитѣ.

[2]) И до ново врѣме по-голѣмата часть отъ скопскитѣ села са притежание на турци. Изполджиитѣ работятъ чифлицитѣ при слѣднитѣ условия: „Землевладѣлецътъ има земята и кжщята селски, които той е длъженъ да прави и поправя. Той дава сѣмето за сѣитбитѣ. Селянетѣ торятъ земята, обработватъ я съ свой добитъкъ и съ свои орждия и сами събиратъ плода. Слѣдъ като се извади десетъка и падарщината, става дѣленье на плода на половина. . . . Работникътъ получава малко земя за градина и за уровъ (храна за добитъка), плодътъ отъ която получава самъ. Сжщо тъй селското пасище служи на селянетѣ да си пасятъ работния добитъкъ и по малко овце безвъзмездно. Ливадитѣ се косятъ на третьо: селянинътъ взима $^1/_3$, а владѣтельтъ $^2/_3$. Сламата отъ овършенитѣ храни, както и дръжкитѣ отъ царевицитѣ оставатъ на работника. Лозята се отглеждатъ отъ работницитѣ, додѣто почнатъ да даватъ плодъ, послѣ се дѣлятъ на половина и земевладѣтельтъ трѣбва самъ да обработва неговата половина. Земепритежательтъ е задълженъ да дава на работницитѣ по малко пари въ заемъ, безъ лихва, но изключително за покупка на работенъ добитъкъ и орждия. Селянетѣ хранятъ владѣтеля, когато дойде въ селото, безплатно. . . . Чифлици иматъ и християне, но тѣ са съвсѣмъ малко“. (В. Кжнчовъ, Градъ Скопие, 1898, стр. 25—26).

[3]) До танзимата току-речи всички села по полето и долинитѣ на Велесъ били чифлици. Оттогава повечето са се откупили. Сега

Сѣрско и др. Въ Вранско (Сърбия) чифлигарството е било като въ Кюстендилско. И тамъ са познати параспурни ниви[1]).

Най-голѣма връзка и прилика съ срѣдневѣковното и турско феодално земевладѣние имали тъй нареченитѣ *кесимджии*. Кесимджийството се развило прѣко отъ изродяванье на спахийската организация. Вмѣсто десетъкъ въ натура, спахиитѣ, заедно съ упадъка на старитѣ ленни наредби отъ XVII в. насамъ, захванали да искатъ опрѣдѣленъ годишенъ десетъкъ, независимо отъ урожая. И при плодовита и при ялова година селянинътъ трѣбвало да даде установена, *отсѣчена* плата, отдѣто и този данъкъ се нарекълъ *кесимъ* (кесмекъ, рѣзанье) или на български отсѣкъ. Кесимътъ се плащалъ въ натура или въ пари.

Изражданьето на спахилъка се отразило главно и въ наслѣдственото прѣхвърлянье на наетитѣ земи и въ разпокжсваньето имъ въ много ржцѣ. Малкитѣ дѣлово на раздробенитѣ спахилъци давали недостатъченъ приходъ на своитѣ господаре; затова послѣднитѣ прибѣгнали до своеволно покачанье на кесима и до заграбванье на чужди християнски земи. Имаме примѣри, дѣто и черковни земи и метоси са бивали прогласявани за спахийски. Такъвъ е случаятъ напр. съ село Габрешевци въ кюстендилското Крайще; до началото на XIX в. селото е било метохъ.[2]) Прѣзъ размирнитѣ кърджалийски врѣмена, при Пазвантоглувата размирица и провъзгласяваньето на мнозина мѣстни аяне за самостойни владалци, спахийството дошло до пълно разстройство, грабителство и своеволие.

Въ рапорта на Иречека са изложени длъжноститѣ и правата на селянина кесимджия въ Кюстендилско. Кесимджията

още $^1/_6$ ч. отъ населението е безъ земя и работи по чуждитѣ чифлици. Чифликчийството въ Велешко много прилича на кюстендилското. Безимотни селяне работятъ чифлицитѣ. Господарьтъ дава сѣмето. Приходътъ дѣлятъ на двѣ господарьтъ и чифчията, слѣдъ като се извади за пждарь и спахия. На работницитѣ се дава помалко и друга земя, параспуръ, необходима за добитъка имъ, дава имъ се бостанъ, овощия и пр., не подлежащи на дѣлитба. Всѣка есень настава ново спазаряванье: и господарь и чифчия са свободни — първиятъ да изпжди чифлигаретѣ, и вторитѣ да напуснатъ чифлика, ако са се издължели на господаря. (Спсп. XXXIX, 365—366).

[1]) Срв. повече у *Цвиjиħа*, Насельа српских земальа II, 110 и сл.

[2]) Рапортъ, 24.

«наистина живѣялъ въ своя кѫща, но всичката земя, която наслѣдствено е обработвалъ (бащиния), па дори и земята, на която е съградена кѫщата, била на спахията (тъй наричатъ селянетѣ своитѣ господаре), който самоволно опрѣдѣлялъ колко кутли жито трѣбва да му се дава въ годината, колко дни ангария трѣбва да работи кесимджията на другитѣ му близки или далечни чифлици, колко оки масло, колко оки сиренье, колко товара дърва, колко оки вжглища, колко колци, колко агнета и колко овни за байрамъ, даже и колко чифта чорапе трѣбва да му носи всѣка година кесимджията. Спахията опрѣдѣлялъ точно всичкитѣ длъжности на кесимджията, но никакъ не било опрѣдѣлено, що ще остане за прѣхрана на сиромаха земедѣлецъ, макаръ послѣдниятъ да е ималъ на гърба си и плащаньето на всичкитѣ безъ изключение данъци. Много пжти кесимджията, поради недобрия урожай, принуденъ е билъ да купува не само житото за своя прѣхрана, но и житото за кесима: защото «агàта не разбѝра от немàнье, а че дадèш дýма“.[1]) Ето за примѣръ какъвъ е билъ кесимътъ (наричанъ и отсѣкъ) въ двѣ малки селца въ дивата, неплодородна и сиромашка страна—Крайщето: село Бжзовица (12 кжщи): 400 кутли жито, по 2 товара дърва на кжща, 100 оки вжглища на кжща, 400 колове, 50 оки масло, до 40 деня ангария въ с. Стѣнско край Струма. Село Мето'ия (20 кжщи): 300 кутли жито, 80 оки вжглища на кжща, 24 оки прѣсно сиренье, до 100 оки масло, по 1 товаръ дърва на кжща, 16—23 деня вършитба, 20 деня жътва, 15 деня гроздоберъ, 1 агне за байрама.[2]) Въ рапорта на Иречека и Сарафова четемъ слѣднитѣ цѣнни редове за кесимджията и неговата бащиния. „Кесимджията обработва бащинията си наслѣдствено. Умре ли бащата, неговитѣ синове раздѣлятъ си земята, безъ да питатъ бега, и ако имъ е недостатъчна, отварятъ новъ угаръ. Бегътъ, когато излѣзвалъ по селата притурялъ на всѣки братъ по новъ кесимъ, за другото не се грижелъ. Чини се, че той не е ималъ право да изпжди кесимджията отъ бащинията му; баремъ ни единъ отъ изпитванитѣ селяне не можа да ни покаже подобенъ дѣйствителенъ случай. Наопаки, много ке-

---

[1]) Рапортъ и пр., 10.
[2]) Тамъ, 11.

симджии оставяли доброволно, поради тежкитѣ даванйя, бащиниитѣ си и се прѣселявали на друго мѣсто.[1]) Въ такъвъ случай господарьтъ—ага билъ длъженъ да му даде награда за кжщата, която селянинътъ си направилъ и, слѣдъ прѣселението си, напуща".[2])

Земята на $^{1}/_{8}$ отъ кюстендилскитѣ и крайшки села била въ турски ржцѣ. Едни отъ тѣзи села били кесемджийски (Копиловци, Шишковци, Дворище, Лелинци, Кадревица, Трсино, Невѣстино, Нови-чифликъ, Трновлакъ, Четирци, Турско-село, Уши, Брѣстъ, Драголевци, Габрешевци, Бжзовица, Киселица, Метоия, Горно-Кобилье, Чешлянци и др., други били смѣсени. Свободнитѣ села (раецки) на Крайщето били: Божица, Груинци, Изворъ, Горно-Уйно, Горни-Коритенъ, Долни-Коритенъ, Злогошъ, Скакавица, Бранковци, Рикачево, Рибарци.

Кюстендилскиятъ аграренъ въпросъ билъ рѣшенъ, слѣдъ освобождението на Кюстендилско, отъ Софийското Народно Събрание. Законътъ отъ 10-и декември 1880 г. рѣшилъ отчасти само въпроса: кесимджийскитѣ земи (старитѣ феодални) трѣбвало да останатъ на земедѣлцитѣ, които ги работѣли; изполджиитѣ и момцитѣ да станатъ собственици на чифлишкитѣ земи, които са обработвали поне 10 години. Понеже въ тоя законъ не е билъ опрѣдѣленъ характерътъ и размѣрътъ на възнаграждението, което трѣбвало да се даде на старитѣ земевладѣлци и чифликъ-сайбии, бъркотията съ кесимджийскитѣ и чифлишки земи се продължила още 5 години. Едва съ закона отъ 28-и февруари 1885 г. се даде възможность да се погледне практично на аграрния въпросъ и да се рѣши окончателно. Главнитѣ разпоредби на този законъ се съдържатъ въ чл. 7, въ който се опрѣдѣля размѣрътъ и видътъ на земитѣ, които да вземе нѣкогашния кесимджия или изполджия, а именно: 8—15 уврата ниви за всѣки членъ на сѣмейството. 2—6 уврата ливади за сѣмейство, но цѣлото количество земя на едно сѣмейство да не надминава 100 уврата. Споредъ чл. 32 се отпуснаха отъ правителството 800,000 л., съ които да се възнаградятъ турскитѣ земевладѣлци, чиито земи

[1]) По-рано, прѣзъ XVII в. напримѣръ, селянинътъ не е могълъ да напусне феодалната земя на своя спахия. Срв. турския Сиджилъ-тефтери отъ 1615 г. въ Нар. библ. въ София, стр. 97.

[2]) Рапортъ, 14.

прѣминаватъ върху тѣхнитѣ нѣкогашни работници. Впослѣдствие, комисията, натоварена да извърши прѣхвърлянието на земитѣ отъ господаря върху работници-земедѣлци, привърши доста леко работата си прѣзъ 1885 и 1886 г. Прѣзъ това врѣме станаха спогодби въ всички току-речи кесимджийски и чифлишки земи въ Кюстендилско, Изворско (Крайщето), Дупнишко и Радомирско.

И тъй, по-голѣмата часть работна земя въ кюстендилския санджакъ отъ край врѣме та до XIX в. била феодална, спахийска; по-малката часть са съставяли свободнитѣ раецки села бащини, съ своя собственость. Имало е и други видове земя и имоти: турски вакъфи, християнски вакъфи, хасове, войнишки бащини, соколарски, водарски и др. За турскитѣ вакъфи въ санджака е поменато при историята на сѣверо-македонскитѣ градове подъ турско владичество. Отъ тѣхъ тукъ ще спомена само за Кадинъ-мостъ, който е билъ сѫщо тъй вакъфъ, както много земи, ханове, сгради въ Кюстендилско. Турското правителство е зачитало и закриляло и християнскитѣ вакъфи. Така, отъ XVI в. насетнѣ имаме редица фермани, които, възъ основа на старата книга (дефтери атикъ) на императорскитѣ турски области, освобождаватъ отъ всѣкакъвъ данъкъ и налогъ земитѣ, що припадали на св. Рилска обитель. Калугеретѣ са били задължени да плащатъ десетъкъ само на работени отъ тѣхъ земи, които не били монастирски, а спахийски.[1]) Между хасоветѣ, т. е. земи давани за доживотенъ подаръкъ на извѣстни велможи, ще спомена „дупнишкото войводство", което било частенъ имотъ (хасъ) на великия везиръ.[2]) Велешкитѣ села Богòмила, Тéово, Омòрани, Мàртолци, Орéовъ-долъ, Нежùлово, Капùново, Сòгле, Ореше и др. изпърво са били сѫщо хасове. Всичката тази покраина още се нарича хасъ-коли (покраина съ земи хасъ).

Доколко били разпространени въ кюстендилския санджакъ *войнишкитѣ свободни села*, засега не се знае. А че такива е имало личи прѣди всичко отъ извѣстията у турскитѣ историци за чери-башия въ Кюстендилъ прѣзъ XVII в. Чери-башията, споредъ турски фермани, е билъ началникъ на вой-

---

[1])Срв. Мсб. IV, 610, ферманъ отъ 1511 год. и др.

[2]) Хасоветѣ били свързани не съ личноститѣ, а съ чиноветѣ. Имало хасове вакъфъ на светитѣ мѣста въ Мека и Медина.

ници-българе, които били освободени отъ извѣстни задължения, но помагали на царската войска, обози и пр. Между Куманово и Крива-Паланка е село Войникъ, което навѣрно дължи името си като на селище на християне войници прѣзъ турската царщина.[1])

По-положителни извѣстия имаме за соколаретѣ въ Кюстендилско, наречени по турски *доганджии*.[2]) Соколаре е имало още при византийското, българското и сръбско царства. Името на селата Гракарци въ Прѣшовско и Ениндже-Вардарско произлиза безъ съмнѣние отъ нѣкогашнитѣ имъ жители соколаре (ἱερακάρης — соколарь, доганджия). Отъ единъ султански ферманъ отъ 1721 г., сега въ турската архива въ Соф. н. библиотека, се учимъ за доганджии рая въ Кюстендилско. Доганджиитѣ имали наслѣдствена бащина земя, били свободни, «мафъ раялари", не били облагани съ тежкитѣ правителствени работи, ангария и пр., а само по нѣкога плащали джизие, харачъ и испенчъ. За правата на доганджиитѣ въ Дупнишко, Кюстендилско, Брѣзнишко и др. прѣзъ XVII и XVIII в. запазени са сѫщо разпоредби въ турскитѣ сиджилъ-тефтерлери въ Соф. нар. библиотека. Въ единъ ферманъ отъ 1792 г. се заповѣдва да се обложатъ съ обикновенитѣ данъци чакърджи (доганджи)- башиитѣ и соколаретѣ селяне въ Софийско и Кюстендилско, понеже били прѣстанали да носятъ въ Цариградъ установеното число обучени соколи. Соколаре ще да са били напр. селянетѣ отъ кюстендилското село Доганица, солунското Доганджиево, кочанското Соколарци, софийското Доганово, бѣлослатинското Соколаре, пазарджишкото Доганово и др. мн.

Друго видно свободно християнско съсловие били *мартолозитѣ* т. е. въорѫженитѣ (ἀρματωλός), които изпълнявали главно полицейско стражарска длъжность. Въорѫжени като турцитѣ, тѣ били длъжни да пазятъ клисуритѣ, укрѣпленията, градоветѣ, конвоирали разбойници, придружавали военнитѣ обози и др. Мартолозитѣ получавали заплата отъ правител-

---

[1]) За войнишкитѣ бащини, права и задължения гл. у *Милетича* въ Спсп. LXVI. По-нови извѣстия са обнародвани въ Извѣстия на историческото дружество въ София I, стр. 85, 102. Въ скоро врѣме ще бѫдатъ прѣведени и напечатани отъ Д. Ихчиевъ подробни турски документи за уредбата на всевъзможнитѣ свободни съсловия (тайфи) християне при турцитѣ.

[2]) По нѣкои пѫтъ соколаретѣ се наричатъ и *чакърджии*, а главатаретѣ имъ — чакърджи-башии, доганджи-башии.

ството. Земитѣ, що владѣели, били тѣхна чиста *собственость*, която могли да продаватъ, завѣщаватъ и залагатъ, стига само новиятъ господарь на имота да изпълнявалъ и той длъжноститѣ на мартолозъ. Мартолозитѣ, освѣнъ че получавали плата, земитѣ имъ не били обложени съ тежки данъци, на ангария не отивали, кѫщата имъ не могла да служи за квартира на проходящи турски чиновници и войници и пр. Велешкото село Мартолци, на клисурата между Велесъ и Прилѣпъ, още носи името на своитѣ нѣкогашни жители мартолози. Прѣзъ XVIII в. мартолозитѣ били прѣмахнати, защото мнозина отъ тѣхъ се присъединили къмъ хайдутитѣ и бунтовницитѣ и обирали населението. Тѣхната длъжность била възложена прѣзъ 1721 год. на дервенджиитѣ.

Дервенджии имало още въ врѣмето на Сюлеймана I. Съ изключение на една часть харачъ и джизие, тѣ били освободени отъ други налози, ангарии и пр. Въ фермана на султанъ Ахмеда III отъ 1721 г., слѣдъ като се прѣкратила службата на мартолозитѣ, дервенджиитѣ били назначени да пазятъ клисуритѣ отъ разбойници въ кюстендилския санджакъ въ слѣднитѣ кази: петричка, чокльовска,[1]) дупнишка, мелнишка, радомирска, сиришничка[2]), кюстендилска. Дервенджиитѣ били настанени обикновено край клисуритѣ и главнитѣ пѫтища, дѣто пазѣли стража по 6—12 души, споредъ важностьта на мѣстото. Въ военно врѣме тѣ били калаузи на войскитѣ, които минавали прѣзъ клисуритѣ, слѣдѣли за движението на неприятеля и снабдявали съ провизия войскитѣ, които побъркатъ пѫть.

Отъ единъ ферманъ отъ султанъ Селима III отъ 1807 г. се учимъ и за друго християнско съсловие — *куруджии* (пазители на горитѣ). Въ кюстендилския санджакъ са поменати куруджии въ Дупнишко, Рилско („монастирска каза“), Радомирско, Вранско, Щипско, (Кумановско), Кочанско, Кратовско, Кюстендилско, Велешко, Радовишко, Малешевско и Струмишко.

За пазители на мостоветѣ били назначавани тъй нареченитѣ *кюприджии* още отъ врѣмето на султанъ Мурада и

---

[1]) Каза чокльовска не е имало; тука трѣбва да се подразбира чокльовска покраина. Чокльово е село между Кюстендилъ и Радомиръ, съ стратегична околность.

[2]) Сиришникъ, голѣмо село въ Радомирско, е посочено още у Хаджи Калфа като кадилъкъ подъ софийския санджакъ.

Баязида. Тѣ били длъжни да поправятъ дървенитѣ части на мостоветѣ и да залавятъ съмнителнитѣ проходящи лица. Падналиятъ мостъ бивалъ граденъ ангария отъ околното население. Кюприджиитѣ получавали земи край мостоветѣ и били освободени отъ военни и тежки данъци, отъ ангария, а отчасти и отъ джизие и испенчъ. Кюприджиитѣ се броели за помощници на дервенджиитѣ. Въ турскитѣ сиджилъ-тефтерлери въ Соф. н. б. се споменава това съсловие християне при Скопье и Велесъ на Вардаръ, при Джумая и Сѣръ на Струма. На мѣста, за минаванье прѣзъ мостоветѣ била установена такса. Кадинъ-мостъ на Струма, споредъ турския надписъ за основанието му, се минавалъ безплатно.

Тамъ, дѣто бродоветѣ на голѣмитѣ рѣки нѣмали мостове, имало да стоятъ тъй нареченитѣ *каикчии*. Тѣ пазили бродоветѣ и съ 2 ладии или салове прѣнасяли хора и стока. За частни лица вземали прѣвозно право — ресуми каикчиянъ. Този видъ съсловие било основано, споредъ турскитѣ свидѣтелства, отъ Мохамеда II завоевателя. Прѣди 40 г. Струма, на отиванье отъ Кюстендилъ за Радомиръ, се е прѣбродявала съ ладия при село Копиловци.

По фермани отъ XVII, XVIII и XIX вв. узнаваме, че въ казитѣ Дупница, Знеполье, Брѣзникъ, Пиротъ, Самоковъ, Кюстендилъ, Крива-Паланка живѣло и друго свободно християнско население, наречено *черихори*. Черихоритѣ укрѣпявали калетата, хендецитѣ около градскитѣ укрѣпления, правѣли лагъми и казарми. Въ нужда правителството събирало тайфата имъ и я водѣло на работа по далечнитѣ погранични земи. Черихоритѣ, бидейки изложени при построяванье укрѣпленията на неприятелския огънь, били освободени отъ повечето царски данъци и ангарии. Плащали главно десетъкъ на обработванитѣ отъ тѣхъ ниви. Бащиниитѣ имъ били наслѣдствени.

Единъферманъ отъ султанъ Мустафа II отъ 1615 г. говори за правдинитѣ и длъжноститѣ на полусвободното съсловие *чалтъкчи* тайфаси (оризаре) въ казитѣ Кочани-Виница, Велесъ и Тиквешъ. Оризаретѣ били задължени, срѣщу освобождение отъ ангариитѣ и др. тежки данъци (плащали отчасти харачъ, испенчъ, касабие), да обработватъ оризарскитѣ земи и да даватъ на правителството или на притежателитѣ на земитѣ (ако били хасове) опрѣдѣлена плата въ пари или натура.

Села съ име Оризари има въ Велешко, Кочанско, Кумановско и пр.

Кюстендилскиятъ край ни дава примѣръ и на други видъ привилегирована християнска рая — *водаретѣ* (суйолджии), които въ нѣкои фермани са наречени чещмеджии. Всичкото население въ кюстендилското с. Богословъ било водарско, съ особени задължения и правдини. Богословчане трѣбвало, възъ основа на специаленъ ферманъ, да не плащатъ данъкъ за стопанисванитѣ отъ тѣхъ бащини, но затова пъкъ да се грижатъ за водоснабдяваньето на Кюстендилъ съ студена балканска вода отъ Осоговския връхъ Кюнецо, както и за оправяньето на градскитѣ бани и водопроводи. Не било позволено на Богословчане да въдятъ свинье, за да не се мърси и осквернява градската вода, като минава прѣзъ селото. Турското прѣдание казва, че водопроводитѣ отъ Осогово — Богословъ — Кюстендилъ били направени отъ Сюлейманъ паша, сѫщиятъ който съградилъ Чифта-баня и Имаретската джамия т. е. около 1489 г. [1])

Най-послѣ, въ кюстендилския санджакъ имало и друга група раи освободени отъ данъци, именно рударетѣ или маденджиитѣ. За тѣхъ ще се каже ей-сега.

Рударство въ сѣверна Македония.

Рудницитѣ въ сѣверна Македония при кюстендилския князь Константина били държавни. Когато този край се прѣдалъ на турцитѣ, владѣтельтъ на рударскитѣ центрове билъ оставенъ да се ползува отъ земнитѣ богатства по старому. Не се знае положително какво е станало съ рудницитѣ слѣдъ като Константиновата земя отъ васална станала, при Турханъ паша, прѣзъ втората четвърть на XV в., напълно покорена. По-послѣдни нѣкои извѣстия обаче, които имаме за рудницитѣ, показватъ, че турцитѣ ще да са оставили рударското дѣло да се развива както е било при заварения редъ, ab antiquo, толкова повече, че турскиятъ законъ е позволявалъ това, стига само $^1/_5$ часть отъ произведенията да се даватъ на държавата. Старото турско законодателство знае за минитѣ (рикиазъ) слѣднитѣ наредби: Всѣка рудница — златна, сребър-

---

[1]) Срв. стр. 163.

на, оловна, мѣдна или отъ други металъ, открита въ обществено мѣсто, принадлежи на лицето, което я е открило, но съ условие да отстжпи $^{1}/_{5}$ отъ произведенията на държавното съкровище. Откривачъ може да бжде всѣки мусулманинъ или не мусулманинъ, робъ или свободенъ. Ако мината е открита въ частно, но открито мѣсто, тя принадлежи на стопанина на мѣстото, който сжщо тъй е дълженъ $^{1}/_{5}$ часть на държавата. Стопанинътъ не плаща нищо, ако мината се нахожда въ самата кжщна сграда, или въ мѣсто съвсѣмъ затворено и заградено. Чужденци не могатъ да иматъ мини.[1]) Отъ това излиза, че и християнетѣ са могли да бждатъ рудоуправители. Такива са били напр. кратовскитѣ князье. Турскиятъ Канунъ-наме не ни разправя за миннитѣ работници, рударетѣ, но изглежда че въ тоя случай турцитѣ са се възползували отъ завареннитѣ срѣдневѣковни наредби, споредъ които околното на минитѣ население се е броело за маденджийско, работѣло е безплатно извѣстно врѣме въ рудницитѣ, но е било освободено отъ други държавни тегоби. И сега двѣ села въ Кратовско носятъ название „рудари“, едното Шопско —, другото Турско Рудари.

Сѣверомакедонскиятъ край е билъ изобиленъ съ своитѣ мини: въ Дупнишко, Кюстендилско, Крайщето, Паланешко, Кратовско и пр., дѣ повече дѣ по-малко, рударството е продължавало до Кръмската война. Ангариитѣ, злоупотрѣбенията, безразборното изсичанье на горитѣ, липсата на добри пжтища, конкуренцията на чуждитѣ метали, първобитното обработванье на рудницитѣ — всичко това съсипа турското рударство. Новиятъ законъ за минитѣ и експлоатацията имъ отъ 1861 г. не помогна никакъ: сѣверомакедонското рударстро биде хвърлено въ историята. . . . Но, нѣма съмнѣние, че сегашниятъ вѣкъ на индустрията не ще закъснѣе да разкрие богатитѣ природни обятия: Рила, Осогово и Крайщето ще станатъ обѣтовани земи, когато българската държава се освободи отъ безразборния партиенъ кипежъ и когато политическия мракъ се двигне отъ южнитѣ поли на Осогово.

Кратовскитѣ галентни и мѣдни рудници продължили работата си и прѣзъ всичкото току-речи турско владичество;

---

[1]) Срв. *D'Ohsson*, Tableau général de l'empire ottoman. Tom III. Paris 1820, стр. 10—11; *Belin*, Etude sur la propriété foncière en pays musulman, 62, 63, 122.

тѣ спрѣли едва прѣди 40—50 години. При дохажданье на турцитѣ въ XIV в., рудницитѣ въ Константиновото войводство били държавни.[1]) Управителитѣ-наематели на рудницитѣ били или кратовски велможи или отдавна прѣселени чужденци, главно дубровничане, станали мѣстни поданици. Дълго врѣме тѣзи управители християне запазили правдинитѣ си и подъ турцитѣ. Случайни записи по книги и надписи по черкви и монастири ни учатъ, че такъвъ кратовски господарь прѣзъ 1563 г. билъ князь Димитъръ. Въ негово врѣме и по негова заповѣдь било написано едно четвероевангелие, сега въ Софийската синодална библиотека: . . . въ мѣсто Кра́тово по заповѣди . . . х҃олюбиваго г҃на кнеза Димитрїа въ лѣт з҃ол҃ (7071—1563).[2]) Двадесетина години слѣдъ князь Димитрия, въ 1581 г. се чува името на кнезь Кратовски Никола Боичикъ, който покрива съ куршумени плочи Лѣсновския монастирь.[3]) Прѣзъ това врѣме се споменава и другъ кнѧзь Кратовски Андрѣꙗ [4])

Благодарение на изобилнитѣ сребърни и мѣдни руди въ Кратово, въ града била настанена, вѣроятно по заварени права отъ християнската епоха, царска монетарница, която сѣкла сребърни и мѣдни пари прѣзъ XVI и XVII в. съ името на султана и на града—Кратово. Ето напр. надписа на едно сребърно акче отъ XVI в.: „Съ Божията помощь сѣчена въ Кратово въ царуваньето на султанъ Сюлеймана, синъ на султанъ Селима“ (ضرب عن نصره فى قرطوه سلطان سليمان بن سلطان سليم); на друго четемъ: „Сѣчена въ Кратово 972 (или 1564). Султанъ Селимъ (ضرب فى قرهطوه ٩٧٢ سلطان سليم).[5]) Градътъ Кратово, както се каза на стр. 197, 199, билъ прочутъ и съ своитѣ металоработилници.

Относително експлоатацията на рудницитѣ и работнитѣ сили, знае се слѣдньото. Още отъ старо врѣме, по заварени наредби, голѣма часть отъ селянетѣ отъ Кратовско, Паланешко, Каменишко (кюстендилска Каменица), Кумановско, Овчеполско, Кочанско и Вранско били маденджии, рударе.

---

[1]) 115.

[2]) *Спространовъ*, Синод. описъ, 55, 57.

[3]) Мсб. IV, 283.

[4]) *Стојан.*, Записи II, 449.

[5]) Въ монетната сбирка на В. Аврамовъ. Срв. за кратовски монети у Хаджи Калфа (Rumeli und Bosna, 88, 94), у Евлия Челеби (Сияхатъ-намеси V, 554, 564).

Селянетѣ маденджии били освободени отъ повечето царски данъци (плащали само $7^1/_2$ гроша харачъ на възрастенъ човѣкъ), но били задължени да работятъ въ рудницитѣ всѣки по 5—20 деня на годината, споредъ състоянието си. Маденджиитѣ се дѣлили на нѣколко групи: рупницитѣ копаели руда по ямитѣ (рупи); угляретѣ доставяли вжглища; дърваретѣ — дърва (такива са каменичане отъ кюстендилско); пепеляретѣ доставяли пепель (такъво било напр. селото Стърмошъ); коняретѣ карали коньетѣ съ товаре; вжжаретѣ доставяли вжжета (такива са били вранчане); Старо-Нагоричино отъ Кумановско доставяло слама и пр.[1]) Маденджиитѣ били, слѣдователно, нѣщо като войниганетѣ, войнишкитѣ български села; маденджийството било наслѣдствено. За главенъ управитель на рудницитѣ отъ XVII в. насамъ било назначавано довѣрено лице, което би могло да даде най-голѣмъ доходъ на хазната.

Около 1660 г. управитель на кратовскитѣ „сребърни и желѣзни“ рудници се споменава Махмудъ паша, който живѣлъ въ Скопье и плащалъ на държавната хазна 70 товара акчета (аспри).[2]) Покрай главния управитель на рудницитѣ имало и други трима помощници, наречени парастати (*παραστάτης*, надзиратель, асистентъ, пристойникъ). Който човѣкъ откривалъ нова рупа за експлоатиранье, той получавалъ титла утманинъ (Hüttenmann), терминъ останалъ отъ старитѣ саксонски рударе по тия мѣста и ще рече рударски надзиратель).[3]) Названието маденджия се давало често и на главния управитель, който е прѣкупвалъ производството. Така, прѣзъ 1805 г. такъвъ е билъ Али-бегъ ѹ Скопѣ маденџїѡ.[4]) Прѣзъ 1829 г. управитель на кратовскитѣ рудници билъ мѣстниятъ ага.[5])

---

[1]) Срв. *Карановъ*, Мсб. IV, 283. — Маденджии отъ Кратовско, прѣселени въ Вранско, наричали се прѣди освобождението още „маденджии“, но, понеже не отивали да работятъ въ рудницитѣ, били длъжни да плащатъ като маденджии 30 гроша на глава. Срв. *Цвијић*, Насельа, II, 113.

[2]) Евлия Челеби V, 554.

[3]) Сега „утманъ“ въ сѣверна Македония ще рече „глупакъ“, поради това, че населението съ право е смѣтало за глупакъ всѣкиго, който откривалъ нови рудници и приходи за правителството и нови тегоби за народа. Срв. Мсб. IV, 284.

[4]) Стр. 100

[5]) Нареченъ въ единъ фермамъ, помѣстенъ надолу,—„благороденъ ага на кратовскитѣ мадани“.

Състоянието на кратовскитѣ рудници прѣзъ 1836 г. най-добрѣ е очертано отъ единъ ученъ свидѣтель, прочутиятъ пѫтникъ по турскитѣ земи Ами Буе. «Кратовскитѣ мини, въ Македония, казва той, се намиратъ 1 $^1/_2$ часъ на югъ отъ този градъ, въ плапинитѣ; среброносната оловена руда се нахожда въ една доста яка порфирна скала. Лѣярницата (вигнитѣ) е поставена въ Кратово. Изглежда, че експлоатацията не става по най-икономиченъ начинъ. Галериитѣ (турски „диванъ-хане" или „магара") не са пробити и подържани съ необходимата грижливость въ случая. Ямата («кою») е извънмѣрно широка и поради това задрѫстена съ много греди, които да възпиратъ да се не срути прѫстьта. Горнята часть на руднитѣ жили и легла (маденъ, маденъ-таши, йеверъ) бѣше лошо използувана и се виждаха купове, грамади. Желателно би било да се постави надъ тѣзи рудници нѣкой свѣстенъ инжинеръ, който да уреди експлоатацията и който да опрѣдѣли дѣйствителния просторъ на това богато металлно леговище. При сегашния начинъ на експлоатация не може да се използува всичката полезна часть на рудата; пъкъ освѣнъ това натрупанитѣ на мѣста буци ще прѣчатъ много на по-нататъшното обработванье. Възможно е дори, при сегашната нескопосана работа, експлоатацията да стане тъй скѫпа и недоходна, че да бѫде прѣкратена. Отъ друга страна, поради далечината на вигнитѣ въ Кратово, ставатъ разходи по прѣвоза на рудата до това мѣсто. Ако най-сетнѣ вигнитѣ трѣбва непрѣменно да бѫдатъ тамъ (въ Кратово), необходимо би било поне да докарватъ само пробрана, чиста руда, и дори да я турятъ на началенъ огънь още при минитѣ; въ такъвъ случай ще се икономиса отъ прѣвоза. Изпърво човѣкъ би помислилъ, че лѣярницата (дьокумъ-хане) е поставена нарочно въ Кратово поради голѣмата леснота за доставянье на гориво; но околноститѣ на града са съвсѣмъ обезлѣсени, тъй че гориво ще трѣбва да се дири на голѣмо разстояние, отколкото ако лѣярницата да бѣше въ планината. Вѣроятно Кратово е било избрано за лѣярница, защото тамъ е могълъ да се прави лесно надзоръ. Пробраната руда се нагрѣва доста лошо и links послѣ, безъ никакво разтрошаванье, хвърля се въ пещитѣ (фурунъ). Ако да бѣше рудата стрита или натрошена на дребно, огъньтъ би могълъ много по-лесно да я стопи. Понеже тамъ има вода, могло би да се настани и една

16

съотвѣтна евтина машина за раздробяванье; въ случай че лѣтно врѣме прѣсъхне водата, могатъ да се направятъ резервоари по наклона на околнитѣ планини, та да служатъ за цѣла година. Мѣстностьта е пригодна за направата на такива вирове, защото има много долчини оградени съ непропускливи канари; стигало би да се прѣгради една отъ долинкитѣ съ стѣна. Пъкъ и направата на пещитѣ е тъй несъвършенна, че прѣчистваньето на рудата става още по-необходимо. Както сега хвърлятъ рудата на цѣли буци, огъньтъ въ пещьта, дори и най-силенъ, не може да извади всичкия металъ. Въ згоритѣ сѐ остава една часть, пъкъ дори и много парчета отъ рудата излизатъ отъ пещьта току-речи непокътнати отъ огъня. Тѣзи купища згория са истинско съкровище за бѫдещитѣ поколѣния. Да надне на нѣкой изкусенъ инжинеръ, тази згория, турната на огънь, ще даде добра придобивка; пъкъ тя би послужила и за сегашнитѣ пещи, стига само да се натроши и стрие.

„Прѣзъ 1836 г., продължава Буе, ние заварихме въ Кратово двѣ пещи, едната въ развалини, а другата въ лошо състояние или въ поправка. Коминитѣ имъ са твърдѣ низки, въздушното течение трѣбва да е много слабо, стѣнитѣ са твърдѣ слаби, сводътъ имъ много високъ и формата имъ не е отъ най-износнитѣ за горивото. Не можахме да узнаемъ годишния приходъ отъ тѣзи мини, но поне разбрахме, че рудницитѣ са били богати и че, при по-добра минна администрация, тѣ би били доходни. Казаха ни, че 400 оки среброносна оловена руда дава 200 оки олово и 700 драма сребро. При сегашния начинъ на изваждане сребро отъ стопеното олово, оловениятъ окисъ (глечь) се изгубва; а и той би могълъ да бѫде прибиранъ, ако се направятъ особени за това отдѣления. Най-сетнѣ, ако желаятъ въ Турция да се продължаватъ работитѣ въ минитѣ, ще трѣбва да се издадатъ правилници за запазванье горитѣ поне въ околностьта на рудницитѣ, защото безъ това и при сегашното немаренье въ това отношение, дървата или вѫглищата ще станатъ тъй скѫпи, че по липса на печала, минитѣ ще бѫдатъ изоставени, при все че са тъй добри за експлоатиранье. Горитѣ би трѣбвало да се раздѣлятъ спорѣдъ врѣмето на сѣченьето имъ; дърветата не бива да се сѣкатъ по-млади отъ 25—30 години, пъкъ и повече, ако това е

възможно. Тѣзи закопи ще бѫдатъ изпърво прилагани за нѣкои гори около минитѣ, а по-послѣ тѣ ще могатъ да засѣгнатъ всичкитѣ гори на империята».[1])

Прѣдричаньето на Буе се сбѫднало скоро. Незачитаньето на маденджискитѣ права на селянетѣ, ангариитѣ, първобитниятъ начинъ на получаванье и обработванье рудата, изсичаньето на горитѣ, маловодието на Кратовската рѣка — всичко туй накара турското правителство да спре, слѣдъ кръмската война, старата кратовска металоливница и да я прѣнесе въ с. Злетово, на тамкашната рѣка Злетовщица, за да угасне най-сетнѣ работата и тамъ. Въ долината на Злѣтовщица има много руди. Тамъ са селата Ямища, Рудари, тамъ е Рударската рѣка. Около село Рудари се намиратъ чисти кѫсове стипса. Подъ Кратово е село Желѣзница.

Кратовчане като добри рударе били познати и по други мѣста на полуострова. Тѣ, заедно съ неврокопчане, бродѣли по Балканскитѣ земи да плавятъ желѣзо или злато. Захариевъ споменава, че тѣ дохождали всѣка година прѣзъ лѣтото и прѣмивали златния пѣсъкъ по р. Тополница, лѣвъ притокъ на Марица. Полученото злато продавали подъ име „су-алтѫнѫ“ (водно злато)[2]).

За *желѣзнитѣ рудници* въ *Паланешко* се говори найнапрѣдъ прѣзъ 1660 г., въ пѫтуванията на Евлия. Послѣдниятъ отбѣлѣзва, че главното занятие на паланешкитѣ дюкяни било клинчарството, пъкъ покрай това имало и керхана (фабрика) за желѣзо. Самата руда, която се добивала горѣ въ паланешката планина, била тъй изобилна, че нѣмала ни начало ни край[3]). Пъкъ и въ качествено отношение паланешкото желѣзо стояло на първо мѣсто. Дубровничанинътъ Кабога, който миналъ прѣзъ Паланка и Самоковъ прѣзъ 1706 г., казва: „Въ туй мѣсто (Самоковъ), както и въ Паланка се находжатъ рудници съ най-финото желѣзо въ цѣлия Ориентъ“[4]). Тукъ трѣбва да отнесемъ и бѣлѣжката на сръбския патриархъ Бркичъ отъ 1771 г., че въ кюстендилската область се намиратъ добри желѣзни руди (гвоздіе здѣ многѡ и весма

[1]) *A. Boué,* La Turquie d' Europe III, 59—61.

[2]) *Ст. Захаріевъ,* Описаніе на Татаръ-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ, Віена 1870, стр. 46.

[3]) Стр. 193.

[4]) Споменик XXXIV, 222.

доброе происходитъ [1]). За положението на самитѣ руди и обработваньето имъ имаме пакъ най добри бѣлѣжки у Ами Буе. „*Кривопаланешкитѣ* рудници, казва Буе, се намиратъ на 1 ½ часъ на истокъ отъ града, въ гората, дѣто има и нѣколко уединени жилища. Минитѣ въ планинитѣ между Клисура и долината на Вртска-рѣка [2]) са отъ сжщото напластяванье. Тѣзи рудници съдържатъ желѣзенъ окисъ, разпространенъ на малки кристали въ разложенъ и мекъ, плочестъ талкъ, често покритъ съ доста дебелъ пластъ черноземъ. За да се извади чистата руда отъ този плочникъ, прѣкарватъ тукъ-тамѣ върху скалитѣ потоци вода, като имъ оставятъ мѣсто да си направятъ легло. Тази вода иде горѣ отъ планината, дѣто изглежда да е въ голѣмо изобилие, и на язове. Водата, като тече по наклонъ отъ нѣколко стотини крачки, прорѣзва почвата и спада съ толкова по-голѣма сила, колкото наклонитѣ са по-голѣми. Водата отдѣля отъ камъка по малко отъ рудата; пъкъ и хората хвърлятъ кжсове отъ камъка въ потока, за да увеличатъ количеството на рудата. Наистина, този простъ начинъ за плаванье е доста сгоденъ за тази страна, дѣто земята нѣма нѣкоя цѣна и дѣто населението е тъй рѣдко; но тъй като нѣма опрѣдѣлени и нагодени мѣста за прибиранье на рудата, а пъкъ и на потока се дава свобода да си издълбава дѣ и да е дупки и тамъ да се събира рудата, ясно е, че не може да се набере толкова руда, колкото би могло туй да стане при другъ способъ, макаръ и да я бератъ по всичкитѣ лжкатушки и гърбушки на потока чакъ до политѣ на планината.

«Поради изобилието на водата и горитѣ въ този край, могли би да се направятъ евтини и твърдѣ прости рудоломни машини (bocard), при които нѣма да се пилѣе рудата, работата ще се върши вѣроятно съ малко работници и ще се получава въ еднакво врѣме повече руда, отколкото съ досегашния недостатъченъ начинъ. Количеството на получената руда би било винаги сѐ еднакво. Тогава би могло да се експлоатира скалата правилно, съ отворени кариери; като

---

[1]) Ibidem X, 54.

[2]) Буе е погрѣшилъ името; то е Дурачка-рѣка, както се именува притокътъ на Крива при Паланка, пъкъ и селото на този притокъ.

се обдирятъ най-богатитѣ съ руда мѣста, нѣма да се опропастява толкова голѣмъ просторъ земя и да се прави негодна за обработванье, поради отмиваньето на черноземa.

„Събраната руда тука прѣмиватъ пакъ въ единъ твърдѣ малъкъ трижгъленъ промивалникъ; тъй е поне въ клисурата. Високитѣ пещи се намиратъ въ клисурата, въ Вртска рѣка (попр. Дурачка-рѣка) и въ една долина източно отъ Крива-Паланка. Тѣ са твърдѣ малки; въздухътъ се вкарва съ двѣ духала (кьорюкъ) твърдѣ тънки и съ желѣзни крайща. Движатъ се съ помощьта на отвѣстно воденично колело и една назжбена греда. При Крива-Паланка пещитѣ се отварятъ на всѣки 16 часа. За 700 оки желѣзна руда са потрѣбни 7 товара вжглища (кюмюръ) или 490 ливри; въ 16-тѣхъ часа се изкарва 18 оки лѣяно желѣзо. Въ Клисура въ вжглищата турятъ отъ врѣме на врѣме вързопи отъ бука. Пещьта се отваря на всѣки 12 часа. Получава се по 50—60 оки чугунъ, който се покрива съ единъ купъ желѣзна згория. Подслѣ, веднага се затваря доста изкуствено дупката съ глинени керамиди, направя се съ глина хунията, дѣто се поставя желѣзниятъ край на духалото. Съ силни чукове гледатъ да дадатъ на чугуна форма на кюлче. Послѣ си служатъ съ остри чукове и съ клинове, съ които образуватъ цѣпнотина, тъй че да му придадатъ изгледъ на самаръ и да го прѣнесатъ на конь въ мѣстата, дѣто съ помощьта на водни чукове го прѣобръщатъ на пржтье и четвъртити кжсове.

„Очевидно е, че за една по-голѣма и по-добрѣ съградена пещь, съ добри духала, би се харчило по-малко гориво, не ще се отваря тъй често и ще се изкарва по-добро желѣзо. Зърната на тукашното лѣяно желѣзо (дюкюмюшъ-демиръ, дьокмедемиръ) са много малко сбити, има шупли, а пъкъ се знае, че отъ желѣзния окисъ се получава добро желѣзо, както това се доказва отъ шведскитѣ желѣза. Въ тѣзи планини се намиратъ всичкитѣ сгоди, за да се подобрятъ желѣзнитѣ фабрики: вода и дърва изобилватъ, пъкъ има и материялъ за каменни постройки. Много лесно би могла да се обърне пжтеката, що води отъ фабриката до долината на Крива-Паланка ($1^1/_2$ часъ), на добъръ пжть, та да може рудата да се снася съ по-малко разноски на кола. Дори било би по-добрѣ, ако се поставѣше фабриката по-долу и по-близу до криво-

паланешката долина. Тука се правятъ вжглища (кюмюръ) безъ да се слѣдва нѣкое правило за запазванье гората". [1])

Въ Паланешко се вадѣла желѣзна руда до Кръмската война. Работилницата подъ с. Дурачка-рѣка, южно отъ Паланка, се викала „самоковйще". Наематели на производството били албанци. Самоковището стояло до прѣди 30 години, както приказва отецъ Филотей, калугеръ отъ близкия монастирь на св. Якима Осоговски. И сега цигане ковачи събиратъ желѣзната згория по долината на Дурачка-рѣка, за да я прѣчистватъ и получаватъ желѣзо.

Прѣзъ XVII в. се изкарвала *желѣзна руда* и въ село *Мурадъ*, на пжтя отъ Нагоричино за Паланка. Кое е това село, не можахъ да узная, едно че това старо име вече не е въ употрѣбение въ този край, и друго, тамъ нийдѣ не се добива желѣзо. Думитѣ на историка са слѣднитѣ: „Оттука (Кратово) като тръгнахме на изтокъ (?), минахме прѣзъ българското село Нагоричи и се спрѣхме въ селото Мурадъ; това село е българско, има 600 кжщи и изкарва желѣзни руди (دمير معدنى چيقار, демиръ мадени чикаръ). Оттука като тръгнахме, стигнахме въ Егри-дере, или въ крѣпостьта Байрамъ-паша." [2])

Въ *Кюстендилско имало златни, сребърни, мѣдни и желѣзни рудници*. За златни и сребърни руди въ землището на древня Пауталия говорятъ още класическитѣ извѣстия. [3]) Въ сѣверо-източнитѣ склонове на Осоговската планина е разположено село Згурово. Названието Згурово (лат. scauria, scoria; въ кюстендилско и кратовско — згура, згурия) принадлежи на римската епоха, когато въ този край се работѣли метали. [4]) По-горѣ отъ Згурово, планински колиби въ с. Страдалово се наричатъ Сàсани, име останало отъ срѣдневѣковнитѣ рударе, познати съ име сàси (сакси, саксонци). Сàса (по-рано Саксово) [5]) се вика и друго осòговско село, на югъ отъ Руенъ, току до границата. Тамъ са запазени още слѣди отъ маданищата. За златнитѣ и сребърни

---

[1]) La Turquie d' Europe III, 61—63.

[2]) *Евлия Челеби,* Сияхатъ-намеси V, 564.

[3]) Стр. 15—16.

[4]) Срв. *Иречекъ,* Българска държава, 253.

[5]) Прѣзъ 1835 г. бива спомощникъ на една книга отъ Христаки П. Дупничанинъ и свещеникътъ отъ кюстендилското *Саксово.*

рудници въ Кюстендилско прѣзъ 1371 г. говори Сеадединъ [1]. Отъ XVII в. имаме извѣстията още на двама историци: единиятъ казва, че въ Осогово се намиратъ тукъ-тамѣ златни и сребърни руди и че получениятъ металъ се сѣче въ кратовската монетарница; [2]) другиятъ посочва, че въ близката до града висока планина (Осогово) има златни и сребърни рудници, експлоатацията на които едва може да си покрие разхода [3])
(التون وكومش معدنلرى مشهوردر لكن حاصلى خرجنه كفايت ايتمز).
Слѣдователно, осоговскитѣ вигни (работилници, пещи) ще да са спрѣли още въ XVIII в. Его защо никакви спомени не са запазени въ околното население за разработваньето имъ. Бѣлѣжкитѣ на Хюца и Буе отъ първата половина на XIX в. ще да са вѣроятно по книжни спомени и посочванья. [4]) Запазени са обаче явни слѣди отъ обработванье на сребро въ мѣстото, наречено „Сребрно коло", и надъ него въ рупитѣ. Рупитѣ (ями), дѣто е била капаена галенитната руда, се намиратъ въ долищата на горня Бистрица (собств. Главна-рѣка), току тамъ, дѣто тя събира водитѣ си отъ сѣвернитѣ спусъци на върха Руенъ (2250 м.) и 1 часъ надъ Сребърно-коло. Прѣзъ 1883 г. Г. Златарски и Иречекъ забѣлѣжили 7 стари рупи, на 50 метра надъ рѣчището, отъ тѣхъ 6 по дѣсния брѣгъ, и една отъ лѣвия; по тѣхъ личелъ галенитъ, халкопиритъ и пиритъ. По нѣкои мѣста руднитѣ жили били дебели до 30 см. Материалътъ копаянъ въ тѣзи рупи е билъ работенъ въ пещитѣ, които са били 1 часъ мѣсто по-долу въ Бистришката долина, на тъй нареченото Сребърно коло. Сребърно коло е полянка, по която още стои згория отъ олово, сребро и мѣдь, останала отъ нѣкогашното топенье на рудитѣ. Прѣдполага се, че на Сребърно коло е имало една вигня (пець), дѣто и сега има една срутена яма. [5]) Прѣди нѣколко години тамъ се намѣри

---

[1]) Стр. 115.

[2]) *Hadschi Chalfa,* R. и B., 88.

[3]) *Евлия Челеби* V, 567.

[4]). *J. Hütz,* Beschreibung der Europäischen Türkei, München 1828, стр. 251, казва че златнитѣ и сребърни руди са на експлоатиранье, а *A. Boué,* La Turquie d'Europe, 1840 I, 378, — Près de Kostendil *on cite* des mines de cuivre et d'argent. Наистина, на Сребърно-коло личи и мѣдна згория.

[5]) Срв. *Jirecek* въ Arch.-epigr. Mittheilungen X, 77 и слѣдв.. Пжтувания, 574 и сл., *Г. Златарски,* Спсп. XVII, 191 и сл.

единъ старински желѣзенъ чукъ. Единъ потокъ по горня Бистрица се нарича Плàвило; други единъ, който иде отъ сѣвернитѣ спусъци на върха Кюнецъ носи сжщото име — Плàвилото. Горцитѣ обясняватъ името отъ глагола „плàвимъ", т. е. кжпя, мия овцетѣ, но то може да е и въ свръзка съ нѣкогашно „плàвенье" на руда. Изъ Кюстендилско таинствено се разказва, че ужъ въ сжщата долина на Бистрица, пъкъ и по-горѣ на самата граница, ако не и на турска територия, се нахождала готварска соль, но селянетѣ не смѣяли да обадятъ дѣ се намира, да не би да се отвори мина отъ царщината, а за тѣхъ готова ангария. Увѣряватъ още, че нѣкои селяне скришомъ си копаели отъ тази соль и кърмѣли добитъка си. Безъ съмнѣние, тѣзи разкази се отнасятъ за симпурното желѣзо (марказитъ), което се намира наистина въ Бистришката долина. Тази руда е бѣла като соль, на вкусъ е солено-стипчава, та нѣкои я вематъ за нечиста стипса. [1]) Г. Златарски, като е прѣцѣнилъ рударскитѣ богатства на Осогово още прѣзъ 1883 г., съвѣтва бждещето поколѣние, когато се подготви и прояви интересъ и къмъ рударството, неговитѣ погледи да бждатъ, прѣди всичко, обърнати къмъ тѣзи планини. [2]) Думитѣ на учения професоръ иматъ още по-голѣмо значение сега, когато желѣзницата ще мине подъ рудницитѣ и по р. Бистрица.

Най-старитѣ извѣстия за добиванье *злато* въ Кюстендилско са отъ края на II в. сл. Хр. и отъ началото на III в. Тия извѣстия личатъ на опакото на монети сѣчени въ Кюстендилъ: отъ една урна тече вода; едно ангелче протѣга ржцѣ къмъ водата и отгорѣ надписъ—злато (*χρυσός*). [3]) Ще каже, тогава златото въ Кюстендилско се е добивало чрѣзъ плавенье изъ околнитѣ осоговски рѣкички. Турскитѣ пъкъ свидѣтелства говорятъ и за златни мини, рудници (التون معدنلرى алтънъ маденлери) [4]) въ Осогово. Нѣмецътъ Хюцъ и

[1]) Срв. у *Г. Златарски* за тази соль . . . Спсп. XVII, 191.
[2]) Ib., 193.
[3]) Срв. стр. 15—16.
[4]) Евлия Челеби V, 567.—Хаджи Калфа у Хамера: Der Berg von Kostendil liegt auf der Ostseite der Stadt, und auf der andern Seite liegt der Berg nach dem Flusse Egrissu genannt, der das Gebirge entzwey schneidet. Hie und da finden sich Gold—und Silberminen.... (Rumeli und Bosna, 88).

той говори за златни рудници въ Кюстендилско[1]). Сегашното и по-старо кюстендилско население не знае нищо за подобни рудници. Плавеньето обаче на златоносенъ пѣсъкъ по притоцитѣ на Струма, що изтичатъ изъ Осогово и неговото продължение въ Крайщето, — Банщица, Бистрица (Соволщица), Долбинъ-долъ,[2]) Драговищица, е било твърдѣ разпространено до прѣди освобождението, пъкъ и сега, сѐ се практикува на рѣдко, ако и да е на пропаданье. На день, при найусилена работа по водата и пековетѣ, работникътъ едва може да извади 5 — 6 гроша. Проливаньето или плавеньето на златоносния рѣченъ пѣсъкъ става по най-първобитенъ начинъ, въ дълги дъсчени корита; водата като протича прѣзъ коритото, което е раздѣлено на прѣградки—прагове, оставя на дъното по-тежкитѣ златни люспи заедно съ желѣзни и други тежки зрънца. Слѣдъ нѣколкократно прѣмиванье на събрания пѣсъкъ, златото сѐ още нечисто, се събира, послѣ топи на кюлчета. Голѣмо количество такъво рѣчно злато бѣ открито въ едно старинско гърне прѣзъ 1880 г. въ Клисура, на пѫтя отъ Кюстендилъ за Радомиръ. Наистина, нѣма извѣстия за задълженията на кюстендилскитѣ златаре плавачи, но ясно е, че, поради малката си придобивка, тѣхниятъ занаятъ не ще е билъ облаганъ съ тежъкъ данъкъ. Потвърждение на това нахождаме въ свѣдѣнията за влашкитѣ плавачи прѣзъ XVIII в. Плавеньето на злато тамъ било прѣдоставено главно на циганетѣ, които били длъжни да плащатъ годишно всѣки мѫжь по 1 драмъ злато на областния управитель.[3]) Освѣнъ това, знае се, че кюстендилскитѣ златаре са ударяли и на просия по селата, та въ Крайщето думата „златарь“ станала синонимъ на „просякъ“.

Друга интересна по богатството си рударска покраина е тъй нареченото Крайще. Крайщето е висока и дива планинска мѣстность на с.-з. отъ Кюстендилъ. Природата лишила Крайщето отъ благата на близкото кюстендилско поле, но го дарила съ заровени природни богатства, които очакватъ

---

[1]) Срв. стр. 182.

[2]) Долбинъ-долъ е суходолица между селата Лозно и Радловци. Водата му, която иде отн Лисецъ, се влива въ Соволщица. Познатъ е у околното население съ обиленъ златоносенъ пѣсъкъ, който се плави кога придойде вода въ суходолицата.

[3]) Срв. *Thornton,* Etat actuel de la Turquie, Paris 1812, II, 146.

своя разцвѣтъ. Огромното количество желѣзна магнетитна руда, която обхваща обширни скали при с. Божица, сетнѣ по склоноветѣ на Власотинската планина; златоносниятъ пѣсъкъ, особено изъ долищата на Горно-Уйно, Ярешникъ, Горно-Тлъмино, Долни-Коритенъ и др.; галенитнитѣ руди при Мосуль, Барие, Горно-Тлъмино; тъй наречепитѣ «сребърни дупки» въ Любатска планина; каменнитѣ вжглища и мряморътъ при Горно-Уйно и др. са достатъчни, за да заинтересуватъ и държава и индустриалци.[1]) Този интересъ би се повдигналъ още повече, като се вземе прѣдъ видъ, че едни отъ крайшкитѣ рудници са бивали обработвани още отъ врѣме. Тъй, нѣкогашното разработванье на златоносни руди въ Горно-Уйно може да се прослѣди на едно протежение повече отъ 5 километра; пъкъ и прѣзъ сегашнитѣ години тамошнитѣ долища често се посѣщаватъ отъ прѣмивачи—златаре. Галенитнитѣ мини при Мосуль, сега дадени вече на експлоатация, показватъ слѣди отъ старо разработванье и стари рударски инструменти.

Особено пъкъ заслужаватъ поменъ желѣзнитѣ рудници въ *Божица*, които по изобилието си нѣкога са оставили на селото и досега името „Богата Божица". Цѣнни бѣлѣжки за тѣзи рудници ни е далъ Иречекъ, събрани отъ божички старци, свидѣтели на послѣдния животъ на самоковищата въ Божица, прѣди 50 години. «Мѣстото, казва Иречекъ, отдѣто се взимала желѣзната руда, лежи до самата сръбско-българска граница, която тукъ е отбѣлѣзана съ мекъ пжть.[2]) Около на $^1/_2$ часъ пжть всичко е разкопано. Старецътъ Стаменко, който самъ на млади години билъ 30 години кехая на *рудищата*, съпроводи ни чакъ дотукъ и показа ни отдѣлнитѣ части: тукъ е Явйшкинъ долъ, тукъ Каравелиевъ долъ, тукъ Нова вада, тамъ връхътъ св. Никола съ изворъ. Рудата се добивала само съ промиванье на магнетитовъ, желѣзенъ пѣсъкъ, произлѣзълъ отъ разлаганьето на гнайсови скали. За ускоряванье на природния процесъ, прѣзъ тука била прѣкарана *ръвйна*, т. е. примитивно нивелирана вада съ многобройни завои. Стръмнитѣ урви отъ кафявъ пѣсъкъ, съ свѣтли зрънца и желѣзни кристали, при всѣко подухванье на вѣтъра полека-лека се ронятъ въ малки поройчета. Покрай сипкавия материялъ, било из-

---

[1]) Срв. Д-ръ *Ванковъ,* Геологически изучвания въ Мсб. XVI —XVII, 38—43.

[2]) Това е мѣстностьта св. Никола и самата висина на планината.

вѣтрѣлъ, било промитъ отъ дъжда или съ водна сила, намира се желѣзо и въ твърди още скали, въ които се виждатъ на мѣста и цѣли желѣзни жилки. Но въ тѣхъ не се работѣло вече поради липса на инструменти. Доловетѣ още не са изчерпани и иматъ още бѫдеще. Въ всѣко *рудище* са копаели 15—16 души. Желѣзниятъ пѣсъкъ билъ прѣнасянъ слѣдъ това въ *дворищата*, т. е. корита, дѣто както при плавенье на златото, билъ промиванъ, докато оставало само желѣзо.[1] Добриятъ материялъ слѣдъ това се прѣтапялъ въ 5 *маданища* или *вигни* при Божичката рѣка. Отъ 500 оки руда се добивало едва 120—160 оки желѣзо; жителитѣ сами знаятъ, че прѣтапяньето е несъвършено и че изхвърлената черна и тежка *згория* съдържа още много неразтопено желѣзо. Желѣзото било ковано въ *самокови*, карани отъ сѫщата рѣка; готовитѣ прѫтове желѣзо били прѣнасяни въ Криворѣчна-Паланка, дѣто отъ тѣхъ се работѣли подкови, пирончета и т. н. . . . Божичкитѣ рудници са очевидно много стари. Прѣданието гласи, че ужъ тукъ работѣли нѣкога 70 мадена (пещи) и 70 кола или витла отъ самоковитѣ на рѣката . . . Стари хора още помнятъ, че е работено на рудищата до деня на св. Никола и въ вигнитѣ прѣзъ 9 най-топли мѣсеци, повечето ангария отъ околното население. Самитѣ рудници били, казватъ, вакъфъ. Работата била спрѣна поради липса на гориво; околнитѣ гори били изсѣчени и нѣмало отдѣ да взиматъ дърва за паленье пещитѣ. Възможно е сѫщо, че синкавиятъ пѣсъкъ да се е свършилъ и че не искали да се рѣшатъ, па може-би и не знаели, да разкопаватъ твърдата скала край жилкитѣ. Има, каже, 28 годинъ откакъ работата е спрѣла въ тѣзи рудници, т. е. около 1855 г. Тукашнитѣ работници ходѣли по-напрѣдъ като *маданджии* и въ други подобни рудници.“[2]

Слѣдъ кратовскитѣ, паланешкитѣ, кюстендилскитѣ и крайшкитѣ рудници, особена група заематъ *желѣзнитѣ рудници*

---

[1]) Селото Двòрище надъ лѣвия брѣгъ на Струма (Конявска община) ще е получило името си отъ стари „двòрища“, дѣто се е промивала желѣзна или друга руда. Прѣди нѣколко години въ околностьта на Дворище стана доста голѣмо свличанье (дислокация) на горнитѣ земни пластове, заедно съ ниви и лозя.

[2]) *Иречекъ,* Пѫтувания. 595—596. Срв. *Г. Златарски* Спсп. XVII, 199.

въ Дупнишко, по склоноветѣ на Рила. Първитѣ извѣстия за тѣзи мини са отъ XVII в. Хаджи Калфа бѣлѣжи, че на нѣкои мѣста въ дупнишката планина се намирали чиличени рудници (Stahlminen).[1]) Евлия пъкъ като минавалъ прѣзъ 1660 г. отъ с. Друганъ, тогава крѣпость, за Дупница, бѣлѣжи, че въ Рила има на 40—50 мѣста желѣзни рудници (قرق، اللی یرنده دمیر معدنلری واردر, кыркъ - елли йерде демиръ маденлери вардъръ).[2]) Въ единъ турски ржкописенъ тефтеръ въ Соф. н. библиотека отъ година 1690 четемъ какво, по случай войната съ Австрия, било поржчано да се работятъ оси за топоветѣ на турската войска въ самоковитѣ въ Самоковъ, *Дупница*, Етрополе, Татаръ-Пазарджикъ и Крива-Паланка. Отъ другъ турски тефтеръ отъ година 1760 се учимъ, че по онова врѣме въ Дупнишко имало 5 самокова за желѣзо, но само 4 отъ тѣхъ работѣли усилено. Тѣзи 4 работилници принадлежали на турци (Соколли заде елъ-хаджи Ахмедъ ага, Исмаилъ Беше, Ахмедъ Беше и др.) и произвеждали годишно 217 кантáра желѣзо. Едни отъ тѣзи мадени ще са били по лѣвитѣ притоци на Джерманъ. И досега са запазени у Дупнишко спомени за рударство по р. Бистрица. Купища железна згория още личатъ по лѣвия брѣгъ на р. Рила, надъ и въ селото Стобъ. Надъ селата Стобъ и Поромино, току задъ турската граница се намиратъ колибитѣ Горно и Долно Демирли. Името Демирли (Желѣзна) сжщо тъй може да наумява стари желѣзни рудници по гребена „Дунава". За работилницитѣ въ Стобъ се знае, че са работѣли допрѣди стотина години, когато спрѣли поради размирнитѣ врѣмена на кърджалиитѣ. Прѣзъ началото на XIX в. Дупница сè още била прочута съ желѣзарскитѣ си работилници.[3]) За дупнишкитѣ желѣзни рудници споменава и русинътъ Григоровичъ, който прѣзъ 1845 г., на отиванье отъ Дупница за София, край селата Кърнолъ, Дрѣнъ, Диканитѣ, Крапецъ и пр., миналъ по „холмистую страну, изобильную желѣзными рудниками".[4])

Ако се позовемъ на извѣстието въ бѣлѣжкитѣ на покойния учитель Бисеровъ за Дупница, която нѣкога отъ турцитѣ се наричала Гюмюшъ-дере, ще трѣбва да се прѣдположи,

[1]) Rumeli und Bosna, 89.
[2]) Сияхатъ-наме V, 569.
[3]) *Hütz,* Beschreibung der Europäischen Türkei, 251.
[4]) Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, 2 изд., 134.

че нѣйдѣ въ дупнишката или по-добрѣ джерманска долина ще да се е вадѣло на врѣмето и сребро (гюмюшъ).[1] А за плавенье на злато изъ притоцитѣ на р. Разметаница, особено по рѣкичкитѣ на с. Палатово и с. Каменикъ, и сега още се помни отъ дупнишкото население.

---

[1]) Срв. стр. 188.

VII.

Коласийската архиепископия.

(XV — XVIII в.)

Дѣ е билъ градъ Коласия.

Старинската Пауталия, срѣдневѣковниятъ Велбуждъ, Константиновата Баня или Кюстендилъ почва отъ XV в. да се краси и съ друго ново име — Коласия и то главно въ черковната югославѣнска книжнина. Голубински пръвъ прѣзъ 1871 г. отъждестви, ако и колебливо, Коласия съ сегашния Кюстендилъ [1]); неговото мнѣние биде подкрѣпено отсетнѣ отъ Ястребова [2]), Руварца [3]) и Иречека [4]). При извѣстията на тѣзи учени и при ново донринесенитѣ такива отъ менъ, чини ми се, трѣбва вече да се отстрани всѣко съмнѣние за тъждеството на Коласия съ Кюстендилъ. Ето тѣзи свидѣтелства. Българинътъ Константинъ Костенски, писатель при двора на сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ (1389—1427), съобщава въ своето съчинение за правописа какво видѣлъ въ града Коласлехь цѣлъ псалтирь вмѣстенъ, благодарение на титлени съкращения, на две коле. [5]) По-ясно за положението на Коласия говори другъ български писатель отъ кюстендилска Каменица, Яковъ, който прѣзъ 1566 г. написалъ и печаталъ часословъ въ Венеция. Яковъ казва за себе си: азь оубо Іаковь родомь и ѿтьчствомь бехь иже вь подькрыли великие гори Ѡсоговцеи, близ Коласискаго града, ѿ места нари-

---

1) Краткій очеркъ, 499.

2) Гласник, XL, 188.

3) Ibidem, XLVII, 196 и сл.

4) Пжтувания, 550—551; Das christliche Element usw. въ Sitzungsberichte на Вѣнската академия отъ 1897, томъ CXXXVI, или въ българския прѣводъ въ Псп. LV—LVI, 240—243.

5) Starine I, 25.

цаєма Камєна рєка, ѿ пле(ме)на свещенїичьскаго[1]), т. е. Яковъ билъ роденъ въ Каменишко (Каменица е край с.-з. отъ Кюстендилъ), въ политѣ на високия Осоговъ, при коласийския градъ. Прѣзъ 1585 г. пристигналъ въ Москва за милостиня митрополитъ Висарионъ коласаиски отъ монастиря Благовѣщение (въ с. Слокощица, ½ ч. до Кюстендилъ)[2]), заедно съ игумена на монастиря св. Якимъ „отъ великой горы Соговицы“ (Осогово) и съ йеромонаха Стефана отъ Билинския монастирь[3]) между Брѣзникъ и Трънъ. Висарионъ носѣлъ просба до царя за съграждане на пострадалия отъ земетресение Осоговски монастирь, който єсть близ коласаискаго града.[4]) Изрично е свидѣтелството отъ 1652 г. на една старопечатна книга въ с. Буджановци (Срѣмъ), дѣто като се говори за Михаила, митрополита колaсїискаго, послѣдната дума се пояснява съ — зовомою Баны, както се наричалъ и нарича още Кюстендилъ.[5]) На единъ псалтирь въ Призрѣнъ има записъ отъ 1653 г., съ слѣднитѣ важни за тукъ редове: Михаилъ митрополитъ баньскы глаголемꙑ коласїа.[6])

Името Коласия се чува и прѣзъ слѣдния XVIII в. Така, въ врѣмето на пекския патриархъ Мойсея († 1712) били епископи Коласїи Висарионъ и Ефремъ.[7]) Отъ една приписка на единъ шестодневъ въ Рилската монастирска библиотека узнаваме, че прѣзъ аѱлв (1732 г.) били митрополити въ Самоковъ Ефремъ, а кюстендилски билъ гнь Коласини Ядамие. Подъ прѣдпослѣдната дума стои отъ друга ржка Кестендилскый.[8]) На единъ ржкописенъ маргаритъ въ сжщата библиотека стои приписка: 1762 майа — 2 Иєродїакон Класїйскїй.[9]) Най-послѣ,

---

[1]) *Стојановић*, Записи I, 203.

[2]) За сѣдалищата на коласийския митрополитъ ще се каже по-долу.

[3]) Срв. Сношенія Россіи съ Востокомъ I, 182; Гласник XLVII, 196; Глас LVIII, 222 — 223; Споменик XXXIX, 38 — 39 съдържа просбата на сръбския архиепископъ, прѣдадена отъ Висариона єпископа коласаиского на царя Теодора Ивановичъ за съграждане на порушения отъ земетресение Осоговски монастирь.

[4]) Глас XXXIX, 38.

[5]) *Стојановић*, Записи I, 371.

[6]) *Іастребов,* Податци, 69.

[7]) Споменик III, 108.

[8]) *Спространовъ,* Описъ на Рилскитѣ ржкописи, 58.

[9]) Id. ib., 61.

името е споменато въ българската история на Спиридона отъ 1792 г. Царь Симеонъ узналъ ужъ отъ събора на своитѣ епископи, че илирската земя или България била приела кръщение отъ апостолитѣ и че отъ 70-тѣ апостоли били нѣкои епископи, като Климентъ въ Срѣдецъ, Флегонтъ въ Колоссаем, Ерминъ въ Далмация, . . . Ерма въ Пловдивъ и др.[1]) Тукъ е важно да се знае отдѣ е взелъ Спиридонъ тѣзи имена. Името Коласия ще е излѣзло отъ официално употрѣбение заедно съ закриванье на пекската сръбска патриаршия въ 1766 г., подъ която се числѣше кюстендилската архиепископия. Името Коласия прѣзъ XV—XVIII в. не изключавало и другитѣ имена на града, само че докато южнитѣ славѣне употрѣбявали прѣдимно Баня и Коласия, турцитѣ се държали о името Кьостендилъ(-Баня), а гърцитѣ, споредъ турцитѣ, наричали града *Κεστενδίλιον*. Сега въ Кюстендилско никой не знае, че нѣкога градътъ се е наричалъ и Коласия. Името обаче, малко промѣнено, е запазено въ названието на кюстендилското прѣдградие-село Колýша (отъ по-старо Колòса), дѣто е било по едно врѣме сѣдалището на колосейския или коласийски митрополитъ.

Любопитно е въ случая прѣнасяньето на името Коласия отъ малоазийския градъ Колоса или Коласа (*Κολοσσαί*, *Κολασσαί*), сега наричанъ Хонай, Конасъ, върху срѣдневѣковния Велбуждъ. За това прѣхвърлянье е спомогналъ, безъ сьмнѣние, култътъ на водата въ единия и другия градъ. Прѣзъ 65 г. сл. Хр. станало въ Фригия страшно земетресение, и градътъ Коласа току-речи цѣлиятъ билъ разрушенъ. Рѣката Ликосъ се губи при Колоса подъ земята и на едно разстояние отъ 5 стадии пакъ излиза. Въ свръзка съ тѣзи стихии въ Колоса се намирало и християнската мѣстна легенда, споредъ която агиазмята (светата вода) на св. Михаила била пазена отъ единъ християнинъ, но нѣкои нечестивци искали да разрушатъ светинята, като я наводнятъ изкуствено. Закрилникътъ на агиязмата св. архангелъ Михаилъ далъ силно земетресение и събраната вода, която застрашавала аязмата, била насочена въ дълбока пропасть. Градъ Колоса билъ извѣстенъ на християнетѣ и по дѣянията на апостолъ Павла, който устроилъ въ града една отъ първитѣ черкви и за закрѣпванье на вѣрата написалъ своитѣ двѣ послания до колосейцитѣ. Че въ югославѣнската книж-

[1]) *Спиридонъ,* Исторія, 50.

нина се знаело за чудото на св. Михаила въ Колоса или Хонай, личи напр. отъ единъ записъ въ Сарайевската архива, дѣто се споменава за соборище архистратига Михаила иже въ Хонѣх [1]), а въ единъ Рилски ржкописенъ сборникъ четемъ повѣсть . . . . въсеславнаго и чтнаго храма архаггла Михаила иже въ хѡнѣх [2]). Извѣстни са прѣданията за топлитѣ води въ Велбуждъ и прѣданията за нѣкогашно езеро на мѣстото на сегашния градъ. За тѣхъ се каза на стр. 14—15. Трѣбва да се спомене и за култа на горещата вода у кюстендилското население. Старитѣ кюстендилци—турци и християне—почитаха мѣстнитѣ топли води, персонифицираха ги въ нѣкой светия и имъ принасяха жертви. Пъкъ и до днесъ не е съвсѣмъ изчезнала тази практика. Въ банитѣ и пералищата (наричани бàрища), когато водата, поради придохаждане, шурти побуйно, тогава водата се разигравала, казватъ старитѣ, и непрѣставала, докато не ѝ се даде курбанъ. За да се избѣгне нещастие съ нѣкой човѣкъ, хвърляли са жертва пѣтелъ, напр. въ Дервишъ-баня, дробъ—въ пералището Чапàнка (сега наричано Попъ Манчово бàрище). Особено се е почитала водата въ Пазаръ-хамами. Светецътъ на тамошната вода билъ наричанъ у турцитѣ Довлетъ-баба; палѣли му свѣщи и се кланяли. Страхътъ отъ случайно пропушванье на горещитѣ води е още познатъ въ кюстендилското население. Прѣданието споменава за нѣкогашно опасно пропушванье, което щѣло да издави града, ако да не била го изпрѣварила една царска дъщеря и да запуши извора съ нѣколко товара памукъ, споредъ едни, или съ копринена кърпа, споредъ други. Тъждественитѣ култове и прѣдания въ фригийския Колоса и балканския Велбуждъ, бидейки познати на югославѣнскитѣ книжовници, особено тѣзи отъ сѣверна Македония, лесно било да стане прѣхвърлянье на първото име, което се ползувало съ класичность въ християнството, върху второто. За щастие, запазенъ е единъ текстъ, дѣто личи ясно какъ е извършено това прѣхвърлянье, именно като се е прибавило само името Македония, за да се прѣнесе и мисъльта отъ Мала-Азия въ новата Коласия въ Македония. Въ единъ апокрифенъ разказъ, отъ гръцки произходъ, за смъртьта на св. Богоро-

[1]) *Стојан*. Зап. I, 383.

[2]) *Спростр*. Рилски описъ, 85.

дица, се посочва, че на успѣнието Богородично пристигнали първитѣ познати епископи още отъ врѣмето на апостолитѣ, именно прочутиятъ атински епископъ Диониси Ареопагски, Еротей и сподвижникътъ на апостола Павла, Тимотей. Послѣдниятъ е бивалъ въ Колоса съ Павла [1]) и послѣ ставалъ ефески епископъ. Лесно било на прѣписвача на легендата, който знаелъ за колосейскитѣ и велбуждски прѣдания, да прибави само думата Македония, та да излѣзе прѣхвърлянието на името. Този текстъ гласи: и тꙋ прѣдсташе богомꙋдрые трї епископа: Дїѡнисїе и Єродеи ѡтъ Афина и Тїмодеи ѡтъ Македонїе ѡтъ града Коласїа [2]). Иречекъ дори прѣдполага, че и въ Велебуждъ ще да е имало храмъ на св. Михаила, нѣйдѣ при топлитѣ извори, и че той ще се е намѣрвалъ въ извѣстни отношения съ прѣданията за агиязмитѣ [3]). Една бѣлѣжка у Сретковича, непосочено отдѣ взета, ни учи, че въ срѣдневѣковния Велбуждъ е имало черква на св. Архангелъ Михаила [4]) — туй което дири Иречекъ. За мѣстото на тази черква можемъ да се досѣщаме по опакото на монетата съ храмоветѣ (стр. 13), при долния храмъ, който се нахожда въ подножението на хисарлъка, тъкмо тамъ, дѣто най-вече бликатъ горещитѣ води и дѣто, освѣнъ нѣколко пералища и банята Шабанъ, има разхвърлени старински дѣлани камъне.

Обсегъ и история на епархията.

Цѣлиятъ XIV в. съставя празнина въ историята на велбуждската архиепископия. Досега не са намѣрени никакви извѣстия нито за епископията, нито за митрополититѣ ѝ отъ врѣмето на Душана и на князь Константина. Това кара Голубински да мисли, че Велбуждъ, като миналъ подъ сърбитѣ въ края на XIII в., епископията му била закрита [5]). Мѫчно е обаче да се допусне това, защото сърбитѣ обикновено строго са пазѣли черковнитѣ традиции и, като ревнители на

---

[1]) Това личи отъ поздрава отъ Тимотея до колосейцитѣ. Гл. Послание къмъ колос. на ап. Павла, 1, 2.

[2]) *Новаковић*, Примери 2-о изд., 434.

[3]) Спсп. LV—LVI, 242—243.

[4]) *Срећковић*, Историја II, 876.

[5]) Краткій очеркъ, 95.

православието, са отваряли нови епископии или пъкъ въздигали забравенитѣ, запустѣлитѣ, какъвто е напр. случаятъ съ морозвиздската и лѣсновската[1]). Още по-немислимо е закриваньето на епископията при Константина: дори и да не е имало такава въ неговата *столица* Велбуждъ, той би открилъ нова.

Когато турцитѣ завладѣли полуострова и търновската патриаршия била закрита, охридскиятъ архиепископъ Матей издѣйствувалъ отъ императоръ Мануила Палеолога и отъ цариградския патриархъ, прѣзъ 1409 г., право да простира своята юрисдикция надъ епархиитѣ дори до Одринъ и до Солунъ[2]). Благодарение на това придобито право, епархиитѣ Видинъ и София влизали подъ охридската архиепископия, както това доказа Г. Баласчевъ съ обнародванье кореспонденцията на константинополския патриархъ и охридския архиепископъ[3]). Коласийската епископия е била, споредъ горньото, една отъ вжтрѣшнитѣ епархии на охридския прѣстолъ. Това прѣдположение се подкрѣпя напълно и отъ слѣднитѣ извѣстия. Въ списъка на епископиитѣ, подчинени на сръбската архиепископия прѣзъ 1453 г., личатъ само мѣста епископомь и егоуменом срьбском: .а҃. зет'скы, .в҃. рашкы, .г҃. хльмьскы, .д҃. хвостьнскы, .є҃. топличкы, .ѕ҃. боудимскы, .з҃ дьбрьскы, .и҃. моравичкы, .ѳ҃ скопскїи, .і҃. призрєнскы, .аі҃. (л)иплıанскы, .ві҃. браничєвскы, .гі҃. мачєв'скы, .ді҃. градачкы, .єі҃. кончоул'скы[4]). Прѣзъ 1466 г. охридскиятъ патриархъ, като обикалялъ изъ своитѣ области и градове, дошълъ и въ Кратово, а то е влизало въ коласийската епископия. (Тогда же . . . архїєпископоу охрїд'скомоу кур Дωрωдєоу, и обходєщоу въсы и села и градовы по ѡбласти дрьжавы своєє црькωвнаа направлıающоу, приключи сє абїє прїити ємоу и въ нашє... Кратово).[5]) Освѣнъ това, отъ 1459 г. когато турцитѣ заеха окончателно сръбското

---

[1]) Стр. 78.

[2]) Тѣзи права на охридската архиепископия били изложени въ специална грамота. За сѣверо-източната граница важатъ думитѣ на грамотата: *μέχρι καὶ τῶν τῆς Ἀνδριανουπόλεως ὁρίων*, а за източната цариградскиятъ патриархъ опрѣдѣля Солунъ, който оставя въ свои ржцѣ: *χαριζόμενος ἡμῖν ὅτι μόνον τὴν Θεσσαλονίκην ἔχωμεν.* Срв. Г. Баласчевъ въ Мсб. XVIII, 158.

[3]) Мсб. XVIII.

[4]) *Стојан.* Зап. I, 94.

[5]) Id. ib. 99.

деспотство, та до 1557 г., когато се възобнови пекската сръбска патриаршия, дори и кореннитѣ сръбски епархии били подчинени подъ Охридъ.[1])

Пекската сръбска патриаршия била възобновена въ 1557 г., благодарение прѣдстояваньето на прочутия потурнакъ везиръ Мехмедъ Сокологлу, чийто братъ Макари съналъ патриархъ. Тогава къмъ възстановения пекски тронъ била присъединена и коласийската епископия[2]). Оттука захващатъ и по-чести спомени за послѣдната.

За обсега на коласийската епархия се учимъ отъ титула, що е носѣлъ нейниятъ митрополитъ. Прѣзъ 1652 г., рускиятъ царь Алексѣй Михаиловичъ подарилъ единъ прологъ на митрополита Михаила колаcїискаго, зовомою Бани, радомїр'скаго, сүрїщ'ничскаго, кратов'скаго, палан'скаго, щип'скаго, радовищьскаго[3]). Съ други думи, въ границитѣ на коласийската или банска (кюстендилска) епископия влизали, освѣнъ Кюстендилъ, още Радомиръ, Сирищникъ — голѣмо централно село въ Радомирско, познато съ своя пазаръ и сѣдалище на кадия прѣзъ XVII в.,[4]) Кратово, Крива-Паланка, Щипъ и Радовишъ. Сѫщиятъ този обсегъ на епархията бива спазенъ и въ по-ново врѣме, когато тя, слѣдъ закриваньето на пекската патриаршия, прѣмина подъ вселенската, цариградска; и покраинитѣ, Пиянецъ и Крайще се подразбиратъ въ тѣзи граници, но не са поменати, защото тѣ влизатъ прѣко подъ Кюстендилъ. При повечето обаче подписи на коласийския митрополитъ се изпущатъ второстепеннитѣ градове, та оставатъ само Баня, Кратово и Щипъ, понѣкога самото първитѣ два,[5]) или пъкъ само първиятъ[6]) и пр. Дупница, която влизала административно подъ кюстендилския санджакъ, въ

---

[1]) Срв. Byz. Zeitschrift XIII, 198.

[2]) Byz. Zeitschrift XIII, 199.

[3]) *Стојан.* Записи I, 371. Десеть години прѣди това коласийскиятъ митрополитъ Йосифъ правилъ подаръци на Ксенофския светогорски монастирь и е подписанъ като митрополитъ Бáньи и҆ Кратовꙋ и Щипꙋ и҆ Радовїщꙋ (*Успенскій*, Исторія Аѳона, III, Спб. 1892, стр. 329).

[4]) *Hadschi Chalfa,* Rumeli und Bosna, 57.

[5]) Гласник XL, 188; *Стојан.* Зап. I, 372, 374, 383, 386, 387, II, 73.

[6]) Глас XXXIX, 38; *Спространовъ*, Рилски описъ, 58.

черковно отношение била подъ самоковския митрополитъ. Отъ единъ записъ отъ 1565 г. узнаваме, че въ Радомиръ е имало и епископъ (и при кѵр҇ єпископа радоїкского мардарија), който се споменава между софийския и дупнишкия. [1])

Като заседнали турцитѣ окончателно въ Кюстендилъ и изнасилили мѣстнитѣ християне да приематъ мохамеданство или да се изселятъ, и сѣдалището на коласийския митрополитъ било разколебано; владиката билъ принуденъ да живѣе било въ кюстендилското прѣдградие Колуша, било въ близкото село Слокощица, било най-сетнѣ въ Кратово, въ Лѣсновския монастирь, или въ Щипъ, дѣто християнското население не е

Обр. 34. Колушката срѣдневѣковна черква св. Георги.

липсвало никога. Село Колуша е било сѣдалище на митрополита и прѣзъ първитѣ врѣмена на турското владичество, пакъ и по-сетнѣ прѣзъ XVIIIв. и началото на XIX, както се учимъ отъ мѣстното запазено прѣдание. Самото име на селото, както вече се спомена, е запазило забравеното инакъ Колоса, Коласия — Колу́ша вм. Колоса. Старинскиятъ колушки храмъ св. Георги, изъ двора на който се търкаляха голѣми плочи

[1]) *Спространовъ,* Синод. описъ, 45.

и каменни колони, стоеше въ нѣкогашния си видъ — хубава срѣдневѣковна каменна и тухлена постройка — до освобождението, когато колушанинътъ дѣдо Стоянъ пристегна западналата сграда и я прѣмаза и изписа. Подъ сегашната мазилка стои друга стара, а на мѣста — и третя още по-стара, отъ срѣднитѣ вѣкове, съ образи и едва разпознаваеми славѣнски отдѣлни букви. Прѣди години изъ двора билъ захвърленъ камененъ старъ надписъ, сега незнайно кждѣ затрупанъ или прѣнесенъ. На отсрѣщния образъ е прѣдставена колушката митрополитска черква въ старинския ѝ видъ, прѣди да бжде прѣмазана. За вѣроятното погребение въ тази черква на българския царь Михаила Шишмана въ 1330 г. се каза на стр. 53. Внимателни разкопки вжтрѣ и изоколу черквата би били желателни.

Друго прибѣжище на коласийския митрополитъ било с. Слокощица, разположено на 1/2 часъ южно отъ Кюстендилъ, въ богато напоявана и плодородна долина. Това село е старо; при черквата св. Никола, вжтрѣ и подъ селото се намѣриха римски древности — дѣлани камъне, сводови гробници и др. Нѣкога, казватъ, селото било голѣмо 700 кжщи и имало много черкви. Отъ тѣхъ сега са останали здрави двѣ: служебната и подновена черква св. Богородица на сѣверния край на селото и св. Никола — на горния край; въ развалини са: св. Архангелъ — току подъ св. Богородица, съ вѣковни джбове, отъ които единъ има 5 метра окржжность въ дънера; св. Димитрия — още по-долу, съ врата отъ дѣланъ гранитъ за друга цѣль и прѣстолъ старъ езически жертвеникъ; св. Петка, или „манастѝро“ надъ селото 1/2 часъ пжть, дѣто отиватъ на Гергьовъ-день да колятъ курбанъ. Тука можемъ спомена и три оброчища: едното „пот Слòго“, второто „у Ньѝвите“ — и двѣтѣ подъ селото, и третьо на върха Петъртепеси. Пжтникътъ Курипешичъ миналъ прѣзъ Слокощица въ 1530 г.; той нарича селото Ослокостаница[1]). Слѣдъ стотина години (1644) името на селото е записано Ѡслокошаница въ една книга, употрѣбявана въ черквитѣ на сжщото село — св. Никола, св. Петка и св. Благовѣщение. Подновяването на книгата станало при архиереа Исп҃на и . . . при архиепископа кир Ананіа, владыка бивши Бански, които ще да са

[1]) Стр. 150.

прѣбивавали въ Слокощица[1]). Изглежда, че името е произведено отъ думата осьлъ (магаре). Турцитѣ викаха селото Дерменъ-дере (Воденична-рѣка).

Коласийскитѣ митрополити прѣбивавали и въ Кратово, дѣто бивали подъ закрилата на заможнитѣ и влиятелни кратовски боляре и князье. Такъвъ е случаятъ напр. съ митрополита Михаила, отъ срѣдата на XVII в., който е билъ кратовчанинъ, синъ на князь Никола. Михаилъ, слѣдъ връщаньето си отъ Русия, живѣлъ и въ близкия Лѣсновски монастирь. Ето защо мнозина епископи слѣдъ това врѣме, при подписваньето си, на първо мѣсто са туряли името Кратово. Така, едно писмо отъ Света-гора отъ 1653 г. до митрополита Михаила, който билъ въ Русия, е адресирано митрополитꙋ Кратовскомꙋ[2]). Прѣзъ 1666 г. митрополитъ Анани проважда просба до руския царь да иска помощь за Лѣсновския монастирь. Тази просба е писана не въ Коласия, а ꙋ место Кратово, и митрополитътъ се подписва . . . Ананїе митрополитъ Кратовскыї и Бан'скы и прочимъ[3]). Между кратовци и злетовчане се приказва, че и въ Злетово било епископско мѣсто. Знае се положително, че при Душана още въ Злетово бѣ поставено епископство, но отсетнѣ то се постави подъ коласийското. Слѣдователно, прѣданието или се касае до това врѣме или е продуктъ на ново книжовно влияние на Гавриловото житие, дѣто се говори какво прїиде писа́нїе оу Ѕлѣтово на епїскопа[4]), или най-сетнѣ то има свръзка съ по-сетнѣшно възможно прѣбивание на митрополита въ Злетово.

Въ Щипъ е прѣбивавалъ коласийскиятъ митрополитъ главно прѣзъ XVIII в.; тамъ си е ималъ и постоянна митро-

---

[1]) Ето този записъ:

Въ лѣто ҂зрнв (7152 – 1644) понови се сїа книга глаголемии е гласникъ въ село Ѡслокошица при архиерея Пꙋспꙋна и . . . при архиепископа кир Ананїа, владыка бивши Бански. И бысть ктиторъ кир Бошко и мати его Ѥрина и отьць Стоıа и поновише сїю книгꙋ да слꙋжи светомꙋ Нїколи и свете Петке и светое Благовещенїе; и кои те изнести ись те црькве сїю книгꙋ . . . (Бълг. прѣгледъ, год. V, кн. V, 74).

[2]) Споменик XXXVIII, 62, 63.

[3]) Ibidem, 67.

[4]) Стр. 103.

политска сграда. Даже отъ единъ записъ се научаваме, че владишкиятъ дворъ се намиралъ въ махалата или по-добрѣ прѣдградието на Щипъ — Ново-село. Така, прѣзъ 1728 г. пекскиятъ патриархъ пише, че миналъ ѹ Ново Село близ' Щипа, ѹ дворъ господина митрополита кир Єфрема Коласискагѡ и Кратовскаго[1]). Прѣбиванието на митрополита въ Щипъ е дало поводъ на извѣстни историци да мислятъ, че е имало отдѣлна щипска епархия; наопаки, тя е била винаги въ едно съ коласийската, пъкъ съ нея останала и прѣзъ XIX в., когато послѣдната минала подъ цариградската патриаршия и се нарекла «кестендилска». За тази погрѣшка е способствувало и обстоятелството, че коласийскиятъ митрополитъ по нѣкога е ималъ и помощникъ епископъ, който обикновено седѣлъ въ Щипъ.

Остава да се прибавятъ и познатитѣ досега извѣстия за коласийскитѣ епископи, за да се поосвѣтли що-годѣ и тъй тъмната картина отъ черковното минало на сѣверомакедонскитѣ крайща. Тѣзи извѣстия се намиратъ едни въ архивата на външното министерство въ Москва, а други пръснати по разни ръкописи, като случайни записи.

Отъ коласийскитѣ владици сега ни са познати слѣднитѣ:

1. *Висарионъ*, споменатъ прѣзъ 1585, 1586 г.[2])
2. *Макари*, „ „ 1619 г.[3])
3. *Анани*, билъ около 1630 г.[4])

---

[1]) *Стојан.*, Зап. II, 72—73.

[2]) Сношенія Россіи съ Востокомъ I, 182; Гласникъ XLVII, 196; Глас LVIII, 222 и сл.; Споменик XXXIX, 38, 39; *Макарій*, Исторія русской церкви VIII, 367.

[3]) За него се научаваме отъ една приписка на пекския патриархъ Паисия, който прѣзъ 16 9 г. взелъ за дългъ отъ своя подчиненъ владика Макария една книга, сега въ Бѣлградската нар. библиотека № 5. Приписката гласи: Паисие патриархъ пекски лѣт(о) ,з. р̃. к̃. з. (1727—1619) кѹпих сїю книг(ѹ) за т̃. н̃. за дл"ъгъ ѿ Макарїа кратов'скога. *Стојан.* I, 395.

[4]) Въ врѣмето на владиката Пуспуна (1644 г.) този Анани се билъ вече оттеглилъ и живѣлъ като владыка бивши Бански. Той ще е билъ и прѣди Йосифа (1642 г), защото е немислимо въ 2 год. да се промѣнятъ трима владици. Срв. по-горѣ, стр. 260.

4. *Иосифъ*, споменатъ прѣзъ 1642 г.[1])
5. *Пуспунъ*, „ „ 1644 г.[2])
6. *Михаилъ*, споменаванъ прѣзъ 1652—1660 г.[3])
7. *Анани*, споменатъ прѣзъ 1666 г.[4])
8. *Висарионъ*, билъ около 1690 г.[5])
9. *Данилъ*, споменаванъ прѣзъ 1700, 1701, 1709 г.[6])
10. *Ефремъ*, „ „ 1712, 1728 г.[7])
11. *Атанаси*, споменатъ „ 1732 г.[8])
12. *Серапионъ*, „ „ 1757 г.[9])
13. *Гаврилъ*, „ „ 1766 г.[10])

Повечко се знае само за Висариона (първиятъ), Михаила, Серапиона и Гаврила. Митрополитъ *Висарионъ* е първиятъ балкански славѣнинъ, който, слѣдъ прѣкжсванье честитѣ нѣкога прѣзъ XIV и начало на XV в. духовни връзки между Русия и южното славѣнство, отива въ сѣверната славѣнска царщина да дири помощь и утѣха. За неговото оти-

---

[1]) Прѣзъ 1642 г. Йосифъ, митрополитъ бански, кратовски, щипски и радовишки, се поменава въ книгитѣ на Ксенофския светогорски монастирь като даритель (*Успенскій*, История Аѳона III, 329).

[2]) Срв. по-горѣ, стр. 263.

[3]) *Јастребов,* Податци, 69; Глас LVIII, 233, 234, 256 и сл.; Споменик XXXVIII, 62, 64, 65; *Стојан.* I, 371, 372, 374, 386, 387, 388.

[4]) Споменик XXXVIII, 66, 67. Може би сжщиятъ по-горенъ Анани.

[5]) Въ единъ родословъ при год. 1712 се поменава за Висаришна, е́пискоупа Коласїи като бивши, който билъ прѣди Єфрема, епискоупа Коласїи (Споменик III, 108). Но понеже току прѣди Ефрема знаемъ положително, че е епископствувалъ Данилъ, то явно е, че Висарионъ е билъ и прѣди Данила.

[6]) Данилъ се споменава въ единъ издълбанъ надписъ въ божичката черква (1700 и 1701 г.), и на събора въ Пекъ прѣзъ 1709 г. Отъ надписа се четатъ думитѣ: прихωди здѐ . . . кѷр Данїил въ лѣто ѯ҃си (7208 — 1700 . . . пакй й въ лѣт зс҃ѳ (7209—1701).

[7]) Споменик III, 108; *Стојан.* II, 72, 73.

[8]) *Спространовъ,* Рилски описъ, 58.

[9]) Мсб. XVIII, 173.

[10]) *Јастребов,* Податци, 4.

ванье въ Москва знаемъ отъ тъй нареченитѣ „Греческіе статейные списки“, въ главния архивъ на руското външно министерство въ Москва. Висарионъ, митрополитъ „колоссейски“, изъ монастиря Благовѣщение [1]), Герваси — игуменъ на монастиря св. Якимъ Осоговски, свещеникъ Стефанъ отъ Билинския монастирь, между Брѣзникъ и Трънъ, — тѣзи тримина тръгнали „изъ Болгарской земли“ и пристигнали прѣзъ 1585 г. въ Москва. Митрополитътъ донесълъ просба до царя Тодора Ивановичъ отъ сръбския патриархъ Саватия, въ която се извѣстява, че при коласийския градъ билъ съзиданъ нѣкога отъ светопочившия ктиторъ и великъ войвода Константина кюстендилски монастирь, но поради земетресението той билъ разрушенъ, та се умолява царьтъ да стане новъ ктиторъ на монастиря и го възобнови. [2]) За монастиря се каза по-горѣ, стр. 93.

Колкото знаемъ за митрополитъ *Михаила,* отъ срѣдата на XVII в., за жалостъ, това повече се отнася до неговата

---

[1]) Монастирьтъ Благовѣщение ще е поменатиятъ по-горѣ въ село Слокощица, дѣто прѣбивавали и други коласийски епископи.

[2]) Ето извадки отъ извѣстията за Висариона и прошението му. Прѣзъ 1586 г. рускиятъ царь билъ извѣстенъ: „О, пріѣздѣ къ нимъ изъ болгарской земли, изъ обители Благовѣщенія митрополита Виссаріона Колоссейскаго, и отъ великой горы (О)Соговицы, изъ обители пустинослужителя Іоакима, игумена Гервасія, да изъ Былина монастыря архангельскаго священника Стефана, которыхъ всѣхъ отпустили въ Москву. Митрополитъ привезъ съ собою граммату....“ (Сношенія съ востокомь I, 182; Гласник XLVII, 196). Въ просбата (обнародвана въ Споменик XXXIX, 38 — 39) между друго четемъ: близ коласаиского града како єсть был создан от прежних ст҃опочивших ктитор костантина великаго воеводы адѣзсѧ припрат поковлело от труса земънаго и хочемо да ю поновимо а сами несмѣемо ꙗки ноєжни преодолѣша агарѧнское насилованиє а ктитори кои сут били и они сут отъ здѣшних прешли... а кои сѧ остали и тѣ поубожали... сего ради молимсѧ... да не (ни) будеш ктитор ст҃му митрю и да не (ни) поновишь свтые иконе и свтыє двери и завѣс и катапетазма и стыє скути на стыє образа... Бгъ да... укрепит десницу твою... на всѣ иноплеменники и безбожных агарѧн... Самата грамота не е запазена, а прѣписъ снетъ на врѣмето още.

личность, до неговата непастирска ревность — само своята кожа и спокойствие да гледа, пр? усилни години да бѣга по Москва, Света Гора и Йерусалимъ. При все това, неговиятъ животъ ще ни освѣтли поне нѣкои страни отъ състоянието на духовенството прѣзъ срѣдата на турската робия. Коласийскиятъ митрополитъ Михаилъ дошълъ на 21-и ноември 1651 год. въ Москва. Той билъ приетъ милостиво отъ царя Алексия Михаиловичъ, който му позволилъ да чинодѣйствува въ Русия, пъкъ аслѫ и самиятъ владика искалъ да остане на вѣчно прѣбивание и спокойствие въ тази земя. Кое ли е накарало Михаила да се изсели, да избѣга отъ Кюстендилско и напусне своето пасство? Отъ оставенитѣ документи на Михаила въ Москва личи[1]), че Михаилъ е билъ отъ сръбски княжески родъ отъ Кратово, отъ онѣзи види се сръбски велможи слѣдъ Душана, които се прѣдадоха на турцитѣ и запазиха за дълго нѣкои отъ правата си като рударе. Но когато турцитѣ отнели съвсѣмъ правдинитѣ на дѣдитѣ му, Михаиловиятъ баща Николай, който билъ князь въ Кратово, стѫпилъ въ свещенически чинъ, а сина си Михаила далъ послушникъ при сръбския архиепископъ Паисия, при когото Михаилъ служилъ 15 години като архидяконъ. Слѣдъ смъртьта на Паисия, слѣдниятъ архиепископъ Гаврилъ поставилъ Михаила за коласийски митрополитъ. „Но, казва Михаилъ, турцитѣ ми завидѣха и Чюй паша софийски взе отъ менъ съ измама, така за нищо, 500 златника глоба. Послѣ това, при другъ случай, нечестивитѣ турци научиха този паша, че ужъ при мене били останали многото пари на архиепископа Паисия послѣ смъртьта на послѣдния. Като узнахъ за това тѣхно нечестиво дѣло и невѣроятно рѣшение противъ мене, избѣгахъ отъ коласийската митрополия въ св. Гора Атонска. Слѣдъ менъ тѣзи сѫщи нечестиви турци уловили въ Кратово рождения ми братъ Венеямина Николаевъ и го мѫчили за менъ много и жестоко. Като го разпитвали за богатствата, които ужъ отъ менъ останали, разграбили му кѫщата и всичкото иманье, а него самаго взели въ робство. И понеже братъ ми Венеяминъ бѣ пострадалъ за права Бога заради мене, азъ, бидейки въ св. Гора, откупихъ го отъ нечестивитѣ турци за хилядо талера.“[2]) Послѣ Михаилъ отишълъ съ този си братъ

---

[1]) Срв. Глас LVIII, 233 и сл.
[2]) Глас LVIII, 233—234.

въ Москва съ молба—него царьтъ да приеме, а на брата му да даде служба. Молилъ е сѫщо царя да му се дадатъ на разположение 12 кола за прѣносъ на книги и други ствари, което било изпълнено. Отъ Москва се върналъ назадъ Михаиловиятъ архимандритъ Диониси, който ще да е донесълъ въ пекската патриаршия на съхранение изпратения отъ митрополита въ 1654 г. псалтирь съ забѣлѣжка: Милостїю божїю Михаилъ митрополитъ баньскы глаголѥмѧ колаcїа, кратовскы и щипскы, съи свѧты божьсвны Ѱалтирь послаχ въ србьскоую патрїаршїю глаголѥмоую пеѣьскꙋю.[1]) Прѣзъ сѫщата 1654 г. Михаилъ тръгналъ на поклонение въ Йерусалимъ и заминалъ прѣзъ Влашко, прѣзъ сръбската земя и стигналъ въ св. Гора, дѣто, слѣдъ като прѣстоялъ двѣ години, едва на третята година посѣтилъ светитѣ мѣста, и на 11-и декември 1657 г. се върналъ въ Москва. Тамъ Михаилъ стоялъ до 1660 г., и поискалъ разрѣшение да си иде въ своята земя, въ своя Лѣсновски монастирь до Кратово, като при това молилъ царя[2]) да вземе подъ своя закрила Лѣсновската обитель, дѣто почиватъ мощитѣ на отца Гаврила, който билъ дошълъ, по казваньето на Михаила, отъ Русия и основалъ монастиря.[3]) И дѣйствително, излѣзла заповѣдь, щото всѣка шеста година да дохаждатъ отъ Лѣсново въ Москва за милостиня по трима четирма отъ братята заедно съ свои прислужници. Михаилъ се върналъ въ Македония и продължавалъ да изпълнява епископска длъжность. Това личи отъ двѣ забѣлѣжки на стари книги отъ год. 1659 и 1660.[4]) Любопитно е само, че Михаилъ вече не се титулува митрополитъ „коласийски“ или „кратовски,“ както това е ставало на записи и писма отъ по-стара дата.

Прѣзъ 1757 г. на коласийския тронъ билъ поставенъ българинъ, рилскиятъ игуменъ Серапионъ. За това ни разказ-

---

[1]) *Іастробов,* Податци, 69.

[2]) Молбата и царскиятъ отговоръ (грамота) са напечатани въ Споменик XXXVIII, 64—66.

[3]) Михаилъ е изкаралъ св. Гаврила русинъ, за да угоди на царя; но тази прибавка ще има, безъ съмнѣние, връзка съ поменатия въ Гавриловитѣ жития русинъ, който обдирилъ мощитѣ на светеца. Срв. въ житията на Гаврила Лѣсновски, стр. 101и 103.

[4]) *Стојан.* Записи I, 387, 388.

ва Серапионовиятъ братъ Йеротей, йеромонахъ въ сжщия монастирь, въ една бѣлѣжка на единъ Възкресникъ[1]). Когато прѣзъ 1757 г. дошълъ въ Рилския монастирь пекскиятъ патриархъ Кирилъ[2]), той хиротонисалъ Серапиона на архиепископство и го проводилъ да вземе ѱи́пъ і͗епархі́ѧ, дѣто тогава е било врѣменно сѣдалище на кюстендилския митрополитъ. Колко врѣме е управявалъ Серапионъ коласийската епархия, не се знае; послѣ билъ прѣмѣстенъ за босненски митрополитъ и прѣименуванъ Серафимъ.[3]) Като босненски митрополитъ Серафимъ е живѣлъ и прѣзъ 1772 г., както споменава братъ му, и, слѣдователно, той е билъ сжщиятъ оня Серафимъ Босански, който съдѣйствува да се закрие сръбската пекска патриаршия въ 1766 г.[4])

Послѣденъ коласийски митрополитъ билъ *Гаврилъ*, който сжщо тъй далъ съгласието си да се вдигне пекската сръбска самостойна черква и да се подчини подъ гръцко-цариградската, год. 1766. Ето главната часть отъ султанския beратъ отъ тази дата, съ който се туря ключъ на пекската патриаршия и съ туй заедно коласийската епархия се прѣхвърля подъ вселенския цариградски патриархъ съ официално име „кестендилска". Въ берата се казва: „Пекскиятъ патриархъ Калиникъ, нишкиятъ митрополитъ (бивши по-рано пекски патриархъ) Гаврилъ, скопскиятъ митрополитъ Константинъ, босненскиятъ митрополитъ Серафимъ, ужичкиятъ митрополитъ Митрофанъ, бѣлградскиятъ митрополитъ Еремия, самоковскиятъ митрополитъ Неофитъ и кюстендилскиятъ митрополитъ Гаврилъ—всичкитѣ тѣзи 8 поменати митрополити, като дойдоха въ моя царски прѣстоленъ градъ, лично поднесоха молба, подтвърдена съ печати, щото пекската патриаршия заедно съ своитѣ митрополити да се присъедини къмъ гръцко-цариградската патриаршия, и за въ бждеще цариградскиятъ патриархъ самъ заедно съ своя синодъ менъ да извѣстява за работитѣ и особенитѣ потрѣби на митрополититѣ, за назначаването и уволняването имъ, според черковно-йерархийския уставъ. При това, въ епископския протоколъ да се помѣсти слѣд-

[1]) Мсб. XVIII, 172—174.

[2]) Този Кирилъ, казва Йеротей, послѣ се потурчилъ. Сжщото се свидѣтелствува въ Дечанскитѣ споменици. Срв. Голубинскій, 486.

[3]) Мсб. XVIII, 174.

[4]) Срв. фермана у *Іастробова*, Податци, 4.

ньото условие: никому и никога вече да се не дава отдѣлно тази патриаршия, при каквато и да било или чия и да било молба.“ [1])

Що се отнася до титула на коласийската епархия, въ каталога на патриарха Хрисанта тя личи като *архиепископия.* [2]) При по-мирни и благатки врѣмена коласийскиятъ митрополитъ е ималъ и свой намѣстникъ епископъ, който прѣзъ XVIII в. е седѣлъ обикновено въ Щипъ. Споредъ това, въ списъцитѣ на епископитѣ отъ този вѣкъ, покрай коласийски (кюстендилски) епископъ стои и щипски. [3]) Това е накарало извѣстни черковни историци да смѣтатъ двѣтѣ епископии за отдѣлни, независими една отъ друга. Зависимостьта на щипския епископъ е траяла и прѣзъ слѣдния XIX вѣкъ, както ще се види по-долу.

---

[1]) *Ястребов,* Податци, 4—5. Ср. още грѫцкиятъ текстъ въ книгата *Τὰ κατὰ τὰς ἀρχιεπισκοπὰς Ἀχρίδων καὶ Πεκίου*, стр. 62 и сл.

[2]) *Голуб.,* 500.

[3]) Въ списъка на Хрисанта, отъ началото на XVIII в., щипската епископия не личи като самостойна. Черногорскиятъ митрополитъ прѣзъ първата половина на сѫщия вѣкъ поменава архиерей *ищипски* и архиерей *Костандйнски* (Чтенія въ имп. общ. ист. и др. рос. 1860, II, 14). Прѣзъ XIX в. помощницитѣ на кюстендилския митрополитъ носѣли име „епископъ Стовийски“ (щипски), за споменъ на древнята епископия въ гр. Стоби, който билъ смѣсванъ, по погрѣшка, съ Стипионъ (Щипъ).

VIII.

Кюстендилъ прѣзъ XIX вѣкъ.

Турцитѣ и управлението имъ.

Прѣзъ края на XVIII и началото на XIX в. турската държава била дошла до невъобразима анархия. Войнитѣ съ Русия, кърджалийскитѣ и даалийски свирѣпства, Пазвантъоглу, сръбското възстание, хайдутитѣ—всичко това бѣ ослабило съвсѣмъ държавата и съсипало населението. Централната власть се знаела само по име; нейнитѣ областни прѣдставители — валии, санджакъ-бейове, мютеселими, аяне — заграбили въ свои ржцѣ управлението и управявали кой какъ може. Честитѣ и дълги разпоредби, произходещи отъ великия везиръ или отъ самия султанъ, оставали нечути и неизпълнени, толкозъ повече, че голѣма часть отъ областнитѣ паши и аяне се обявяли отъ страна на размирницитѣ или, ако се биели срѣщу тѣхъ, туй го вършели за запазванье на собствената си кожа и имоти[1]). Аянетѣ, които били управители на градоветѣ и упражнявали гражданската и военна власть (духовнитѣ дѣла оставяли на кадиитѣ), често пжти събирали своя плащана наемна войска, обявявали се за независими спрѣмо санджака и пашата и заплашвали държавата[2]). Сжщото станало и въ кюстендилския санджакъ, особено въ сѣвернитѣ му крайща. Докато напр. прѣзъ 1804 г. за кюстендилски санджакъ-бей се брои Сюлейманъ паша[3]), сè въ сж-

[1]) Запазенитѣ въ Соф. н. библиотека турски официални документи по тѣзи размирни врѣмена ще бждатъ наскоро обнародвани отъ Д. Ихчиевъ.

[2]) Срв. *St. Denis,* Histoire de l'empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, II, 36.

[3]) Ржкоп. турски тефтеръ отъ 1804 г., стр. 24, въ Соф. нар. библиотека.

щото врѣме Кюстендилъ, Дупница, Радомиръ, Брѣзникъ биватъ заети отъ самовластни аяне. Кюстендилскиятъ аянинъ Едибъ-ага, който билъ „царь и паша по тия страни“ [1]), се биелъ съ околнитѣ аяне — Кара-Феизъ отъ Трънъ, Билялъага отъ Радомиръ и Сюлейманъ Каргалията отъ Дупница, които нападнали дори на санджакския градъ. Голѣмо сражение станало при самия Кюстендилъ по хълма на Галевишкитѣ лозя, но нападателитѣ били поразени. За числото на участницитѣ въ този бой и за тѣхиата свирѣпость може да се узнае отъ голѣмия брой човѣшки черепи и кокали, които и до днешенъ день се ровятъ доста плитко по Галевишкитѣ лозя. За боеветѣ пъкъ при Дупница е забѣлѣзано въ единъ Рилски прологъ, при дата 1805: се би́ха на Дꙋбьница̀ а҃гитє после опленїѧ сїчки виласть се бїха ѿ Димитровдень до петрови пости лето аѡе [2]). Сѐ по това врѣме се споменава като кюстендилски аянинъ, Челебията, баща на послѣдния кюстендилски деребашия и попечитель — Мехмедъ-аа. Едибъ-ага и Челебията ще да са едно и сѫщо лице. Челебията обикновено живѣлъ въ своята кула въ с. Стѣнско. Той при една несполука, що ималъ при сбиваньята си съ другитѣ аяне, побѣгналъ, въ София, но тамъ билъ убитъ.

Сенъ-Депи, Хюцъ и Хамеръ споменаватъ Кюстендилъ прѣзъ първата четвърть на XIX в. като санджакски градъ. Нѣмаме документи, отъ които да знаемъ положително кога е била разнебитена съвсѣмъ турската администрация въ сѣверна Македония и кога Кюстендилъ е билъ слѣнъ съ скопския пашалъкъ. Най-напрѣдъ за това узнаваме отъ единъ ферманъ отъ 1829 г. По това врѣме (прѣзъ 1817 и послѣ [3]) цѣла сѣверна Македония била въ ръцѣтѣ на нѣколцина братя, синове на Реджебъ паша. Съ своето влияние, единъ отъ братята — Хамзи паша, си издѣйствувалъ отъ Цариградъ ферманъ да бѫде скопски управитель. Понеже скопскитѣ бейове не склоняли на това, Хамзи паша заелъ града съ 3—4000 души, които му изпратилъ братъ му Абдурахманъ паша отъ Тетово. Третиятъ братъ, Хасанъ паша, билъ управитель на Щипъ, споредъ

---

[1]) Рапортъ отъ комисията изпратена въ кюст. окрѫгъ, 23.

[2]) *Спростр.* Рилски описъ, 40.

[3]) Отъ бѣлѣжкитѣ на Кирила Пейчиновичъ виждаме, че още въ 1817 г. дѣлове отъ скопския санджакъ са въ рѫцѣтѣ на тетовскитѣ паши — Абдурахмана и братята му. Мсб. III, 59.

Тоскова[1]), а споредъ 112 годишния старецъ дѣдо Стоянчо[2]), на Кюстендилъ. Четвъртиятъ братъ се викалъ Вели, а петиятъ Джеладинъ. Тъй или иначе, прѣзъ 1836 г. скопскиятъ санджакъ билъ управяванъ отъ Хасанъ паша, дивизионенъ генералъ, или, въ негово отсѫтствие, отъ брата му Хамзи паша, който ималъ сѫщиятъ чинъ. Промѣнениятъ скопски санджакъ ималъ тогава подъ себе си, казва съврѣменикътъ Ами Буе, аянетѣ на Качаникъ, Куманово, Кюстендилъ, Кратово, Щипъ, Велесъ, пашата на Калканделенъ (Тетово), войводата на Дупница и мюселима на Джумая.[3]) Отъ това се вижда, че кюстендилскиятъ санджакъ билъ раздробенъ на три: Радомирско отишло къмъ София, частьта отъ Кюстендилъ, Дупница до Щипъ се слѣла съ Скопско, а южнитѣ кази на санджака минали вѣроятно подъ Сѣръ. Прѣзъ 1836 г. кюстендилски аянинъ билъ старецътъ Лиманъ-бей, роднина на скопския паша. Този старецъ особено обичалъ музиката. Въ кѫщата си държалъ цѣла колекция, казва Буе, отъ часовници, стѣнни часовници съ звънци, разни свирки въ кутии и др.[4])

На слѣдната 1837 г. Кюстендилъ билъ вече отдѣленъ отъ Скопье и присъединенъ къмъ Нишъ[5]). При все това Гризебахъ прѣзъ 1839 г. поставя още кюстендилската каза подъ скопския пашалъкъ и забѣлѣзва, че послѣдниятъ билъ уголѣменъ съ присъединение на нѣкогашния кюстендилски санджакъ.[6]) Другарьтъ и спѫтникъ на Буе, Викеснель, бѣлѣжи, че прѣзъ срѣдата на XIX в. Нишъ билъ вилаетски центъръ съ санджацитѣ (ливи): Нишъ, София, Самоковъ и Кюстендилъ. Подъ прѣобразувания кюстендилски пашалъкъ влизали казитѣ: Кюстендилъ, Щипъ, Радовишъ[7]).

За послѣденъ пѫть, прѣзъ 1864 г., Кюстендилъ билъ прилѣпенъ административно къмъ друга насока, къмъ Дунава, и съставявалъ първостепена каза отъ софийския мютеса-

---

[1]) Тетовскитѣ паши, Мсб. XI, 412.

[2]) Дѣдо Стоянъ, баща на кюстендилския адвокатъ Драганова, е роденъ въ с. Жиленци, надъ Кюстендилъ. Той помни доста за султанъ Махмуда (1808—1839) и неговитѣ реформи.

[3]) *Boué,* La Turquie d'Europe, III, 187.

[4]) *Id.* Itinéraires I, 299.

[5]) *Id.* ib., 299.

[6]) *Griesebach,* Reise durch Rumelien usw. II, 233.

[7]) *Viquesnel,* Voyage dans la Turquie d'Europe I, 112.

рифлъкъ на голѣмия Дунавски вилаетъ, който ималъ сѣдалище въ Русчукъ. Въ кюстендилската каза влизали тогава, освѣнъ казалиския градъ, полската нахия, пиянешката нахия и крайшката, всичко 173 селища. Градътъ Кюстендилъ ималъ слѣднитѣ махали и крайща: Варо̀шъ (сега Градецъ), Ба̀глъкъ (между Вароша и хисарлъка; баглъкъ ще рече мѣсто съ лозя), Кайна̀рлъкъ (подъ самия хисарлъкъ, дѣто се намиратъ най-многото горещи извори, кайнаци), Паланка-капия при западния изходъ отъ града, Айдинъ (сега Студена), Биюкъ-кюпри между Варошъ и рѣката (на български Голѣми мостъ), Алай-бегъ (около Алай-баня), Чукуръ (при Чукуръ-баня), Дервишъ (при Дервишъ-баня), Кавакли (сега Тополище), Инджили (около Чифте-баня), Имаретъ (при едноименна джамия, на с. отъ хаврата), Фурка-таши (източната страна на Тополище), Табакъхане (всрѣдъ града, около старинския ханъ Табакъ-хане), Катранли (юго-източната махала по тепето), Аджундаръ (около джамията, чешмата и банята Аджундаръ), Сарай (между Фурка-таши и Стамболъ-капия), Стамболъ-капия (при източния изходъ на града), Черкесъ-махлеси (на най-източния край на града), Граница-каписи (при изхода за с. Граница), 2 цигански махали (Горенъ и доленъ Сериляк) и др. по-малки. Прѣзъ XVII в. махалитѣ били 11 на брой; по̀-извѣстни тогава били: Турханъ-заде-махала, Ески-махала и Баня-махала[1]).

Като голѣмъ турски центъръ, Кюстендилъ е ималъ около 60 джамии, месчеди (по-малки джамии обикновено безъ минаре), текета, тюрбета. Главнитѣ отъ тѣхъ са били: Фетихъ султанъ Мехмедъ джамиси (Шалдърванъ джамиси), Хаджи Ферхадъ джамиси (Табакъ хане дж.), Исакъ-паша джамиси (Аджундаръ дж.), Халилъ-паша джамиси (Черкесъ дж.), Иланли джамиси (на изтокъ отъ Каваклия до рѣката, наречена тъй поради змиевидно изграденитѣ тухли на минарета), Сюлейманъ паша (Имаретъ) джамиси, Хаджи Мехмедъ-аа (Булгаръ) джамиси, Синанъ Алай-бей джамиси, Хасанъ ефенди (саатъ) джамиси, Айдинъ джамиси, Мурадъ Челеби джамиси съ теке, Кая-бей джамиси (до Дервишъ-хамамъ), Чукуръ-месчеди (срѣщу Чукуръ-баня), Сиями месчеди (въ махалата баглъкъ), Къзълджикъ месчеди, Ахмедъ Факи месчеди (въ махалата Голѣми мостъ), Хамидъ баба месчеди (между Инджилия и Каваклия), Стамболъ-капи (Шейхъ Баядинъ) месчеди (сега

[1]) Срв. стр. 178.

жжща на учителя Д. П. Николовъ на Граничката капия), Мюдеризъ баба (Шейхъ Али ефенди) текеси съ джамия (махала Градецъ, въ двора на офицерския клубъ), Шейхъ Абазъ баба текеси, Джеляли Юсеинъ баба текеси, Юшаки баба текеси, Хаджиджикъ Юсеинъ баба текеси, Хамидъ баба текеси, Шейхъ Ибрахимъ баба текеси, Шейхъ Молла баба текеси, Шамли баба текеси, Чапанъ баба текеси, Дигеръ шапли баба текеси, Налбуръ Ахмедъ баба текеси, Шейхъ Сюлейманъ баба текеси и др. още толкова[1]. „Джамиитѣ, казва Г. Ангеловъ, въ своето хубаво описание на неотколѣшния Кюстендилъ, служеха само за Богомолие, а текетата и за прѣбивание, нѣщо като християнскитѣ монастири. Всѣко теке си имаше своитѣ дервиши, — по 20, 30, 50 и повече сектанти. Глава на текето биваше привилегированиятъ шейхъ. Дервишитѣ въ своето теке всѣкога намираха гостоприемство; принасяше имъ се даромъ: хлѣбъ, кафе, халва, пиляфъ, шербетъ и пр., излежаваха се цѣлъ день върху постекиитѣ и подъ сѣнчеститѣ дървета въ дворовете̌ на текетата, но за това пъкъ, когато извършваха религиозенъ обредъ, техвитъ (панахида), всички едногласно викаха: аллахъ, ааллаахъ! хуу, хууу! . . . по тактъ, плѣскаха и се въртѣха като изумѣли и най-послѣ падаха на земята въ несвѣсть . . . Кюстендилъ се посѣщаваше лѣтно врѣме и отъ чуждестрани дервиши, азиятци и африканци. Тѣ намираха въ тукашнитѣ текета и помежду турското население най-добъръ приемъ. Говорѣха непонятни езици. Повечето бѣха високи на ръстъ, черни или жълтоблѣди, съ хлътнали свѣтли очи, боси, гологлави, дълги коси, съ заметнати тънки бѣли джубета и запрегнати до ромената ржкави. Тѣ ходѣха по улицитѣ и правѣха разни фокуси: въртѣха въ ржцѣтѣ си желѣзни топузи, удряха се съ тѣхъ по голитѣ си гърди, прокарваха прѣзъ месата си дълги желѣзни игли, окачваха на бърнитѣ си халки, и слѣдъ това просѣха отъ хората пари, като имъ поднасяха голѣма индийска черупка, окачена на синджири. Тия дервиши бѣха страшни и отвратителни за срѣщанье и за гледанье.

„Въ Кюстендилъ се намираше и друга замѣчателна турска светиня; тя бѣше *сакали шерифъ* (свещената брада). Съ иждивението на Мехмедъ-аа Челеби-агинъ, прѣзъ 1868 г.

[1]) По списъка на кюстендилското мюфтийско намѣстничество.

кюстендилецътъ Ибрахимъ ефенди донесе отъ Цариградъ единъ косъмъ отъ брадата на пророка Мохамеда (?!). Тая светиня биде прѣчакана тогава на паланешкото шосе отъ всичкото турско население съ голѣмъ алай, — духовна процесия. Всичкитѣ дервиши носѣха сѣкирки, съхранявани въ текетата; всичкитѣ турски еснафи носѣха високи, зелени, надписани байраци, именуеми теберъ, на върха съ полумѣсецъ, и всичкитѣ аги държеха черни дълги броеници, полека вървѣха и прѣдъ себе гледаха. Процесията бѣше голѣма, но раздърпанитѣ и неджгавитѣ дервиши, съ своитѣ ръждясали сѣкирки и крѣсливи възклицания я прѣдставяваха много смѣшна. Косъмътъ биде поставенъ въ едно кукулниче, срѣщу Мехмедъ-агиния конакъ, което и до днесъ стои полуразрушено. Тукъ се стичаха, въ опрѣдѣлени прѣзъ седмицата дни на поклопение, правовѣрни, дори отъ близнитѣ градове турци". [1])

За кюстендилскитѣ бани и врѣмето на тѣхното построяванье и поправка се каза по-горѣ, на стр. 162, 163, 177, 179 и пр. Освѣнъ по банитѣ, обилната и гореща вода бѣше прокарана въ много частни, домашни бани, изъ пералищата, каквито особено изобилватъ въ махалата Кайнарлъкъ, изъ множеството абдестлъци, които се намираха край джамиитѣ, месчедитѣ и текетата и които служеха за промиванье (абдестъ) на молещитѣ се турци. Отъ тѣзи мѣста топлата вода се събираше въ четиристранни канали, дълбоки и широки по 1·5 метъръ и иззидани отдолу и отстрани съ камъне, а отгорѣ покрита съ антични гранитни плочи или обикновенъ плочникъ. На мѣста каналитѣ биваха посипани върху плочитѣ съ пръсть, а другадѣ плочитѣ се виждаха и изъ зиркитѣ и пукнатинитѣ се издигаше вълма-вълма гореща пара, като мъгла. Градскитѣ махленски заходи бѣха построени надъ тѣзи канали, които завличаха нечистотиитѣ въ р. Банщица. При по-раншното процъвтѣванье на града, тѣзи канали не ще да са били въ онова жалко състояние, въ каквото ги завари освобождението. Старински римски канали, съ яка тухлено-хоросанена постройка, се намиратъ на 3—4 метра дълбоко въ земята подъ пѫтя, що води отъ сегашното Педагогическо училище (западно крило) къмъ махалата

[1]) *Г. Ангеловъ*, Кюстендилъ, 54—55.

Кайнарлъкъ. Тѣзи канали не са изслѣдвани, но се чува още теченьето на вода. Дори и прѣзъ началото на XIX в. Кюстендилъ е билъ посочванъ между чиститѣ турски градове, каквито били тогава: Нишъ, Лѣсковецъ, Казанлъкъ, Родосто, Кюстендилъ, Джумая, Крива-Паланка, Кратово, Щипъ, Скопье, Воденъ и др.[1])

Кюстендилскитѣ горещи води извиратъ въ самото подножие на хисарлъка, който се състои отъ архаични микашистни скали. Изворитѣ са 36 на брой, главно въ махалата Кайнарлъкъ (Извори). Понеже на мѣста горещата вода се смѣсва съ студена отъ почвения пластъ, температурата на различнитѣ извори е различна, отъ 45° до 74° С, пъкъ има единъ изворъ и съ 21° топлина. Количеството на водата е много голѣмо; то ще се удвои, когато бжде уловена всичката вода, голѣма часть отъ която сега се разлива въ подпочвенитѣ пластове, безъ да излѣзе като изворъ. Споредъ измѣрваньята на минния инжинеръ Садаковъ, кюстендилскитѣ топли извори сега даватъ на една минута около 789 литри вода[2]), а геологътъ-минералогъ Ванковъ прѣсмѣта какво „количеството на изтичащата отъ сегашнитѣ хоризонти термална вода при Кюстендилъ нѣма да бжде по-малко отъ 5000 литри за 1 минута, т. е. количество нѣколко пжти по-голѣмо отъ онова на софийскитѣ термални извори“[3]). Досега водата е бивала изслѣдвана химически (качествено) отъ Палашева и Червенъ-Иванова.[4]) Миналата година бѣ направенъ по-подробенъ анализъ (качественъ и количественъ) въ Парижъ, въ минното училище, отъ химика Бушаръ, подъ ржководството на директора Шено. Въ скоро врѣме ще бжде обнародванъ най-обстойниятъ анализъ на кюстендилскитѣ води отъ химика-професоръ Добревъ. Резултатитѣ на послѣдния се схождатъ съ тѣзи на Бушара и посочватъ главно натриеви и симпурни съединения, кали, калци, желѣзо, магнези и др. Като такива, кюстендилскитѣ минерални бани

---

[1]) *A. Boué,* La Turquie d'Europe II, 178.

[2]) Срв. *Д-ръ В. Георгиевъ,* Минерални бани въ България. София, 1904, стр. 47—50.

[3]) Рапортъ на сжщия до министра на търговията и земледѣлието, отъ 1899 г., въ архивата на Кюстендилското общинско управление.

[4]) Сравни Медицински сборникъ, год. I, кн. 2 и 3, стр. 86.

иматъ неоспоримо цѣрително свойство. За тѣхната лѣчебность свидѣтелствуватъ сѣченитѣ въ древния Кюстендилъ римски монети съ образа на змия — символъ на цѣлебни води, съ образа на Асклепия — богъ на медицината, на дъщеря му Хигея — богиня на здравьето и пр. Около самитѣ извори и хисарлъка горѣ са били издигнати сгради за „асклепиона“ — болница-храмъ, който се е ползувалъ съ голѣма почеть у древнитѣ. За голѣма репутация на банитѣ говори и името Баня, давано отъ най-старо врѣме та и досега на гр. Кюстендилъ За лѣковитостьта на водитѣ е оставилъ свидѣтелство, както видѣхме, и единъ турски историкъ отъ XVII в. Съврѣменната медицина прѣпоржчва кюстендилскитѣ минерални бани за разнитѣ хронически болести на кожата, сифилисъ, ревматизъмъ, стомашни болести, рани, бронхитъ, начало на туберкулоза, възпаление на ставитѣ, лимфатичнитѣ жлѣзи, маточни нередовности и др. Кюстендилскитѣ топли води се използуватъ за бани, пералища, чешми и абдестлъци. Отъ 12-тѣхъ нѣкогашни бани сега работятъ само 5: Чифте-баня, Дервишъ-баня, Чукуръ-баня, Пазарь-баня и Алай-баня. [1])

Освѣнъ описания по-горѣ главенъ пжть, що е съединявалъ Цариградъ съ Адриатика, въ Кюстендилско са работѣли прѣзъ XIX в. и други второстепенни *съобщения*. Отъ Кюстендилъ за Кратово пжтьтъ е минавалъ прѣзъ планината Осогово: с. Богословъ, мѣстностьта Грамади. Кюнецъ, Бегъбунаръ, Шапка, Руенъ, Султанъ-тепе (Царевъ-връхъ), с. Дрѣнъкъ, билото на Плавица-планина, Кратово. Този пжть е много старъ. По него, съ малки изключения, е ставало съобщението въ римско врѣме, въ срѣднитѣ вѣкове и въ това врѣме. [2]) Отъ Кюстендилъ докъмъ Кюнеца той е доста удобенъ и още запазенъ между гората; дотамъ се отива и съ селски кола. Къмъ Руенъ тукъ-тамѣ са запазени слѣди отъ по-широкъ пжть и на мѣста личатъ и камъни. На пжтя при Грамадитѣ се нахожда изрѣзанъ въ гранитна скала древенъ елински надписъ за посочванье прѣдѣла между землищата, прѣдѣлитѣ (ὅρος) на градоветѣ. Старитѣ кюстендилци разказватъ,

[1]) Повече за водитѣ и банитѣ гл. стр. 8, 9, 13, 14, 15, 19, 45, 144, 147, 150, 161—163, 177—179, 181, 182.

[2]) Стр. 10, 25.

че когато нѣкой търговецъ тръгвалъ за Кратово, чакалъ дружина; дружината като се набирала на 15—20 или повече души съ коньe, само тогава тръгвала по опасния планински пѫть. Отъ Грамада се е отдѣлялъ други пѫть въ горнята долина на Елешница, за Атъ-Кория, Раково, Църната-скала (на сегашната турско българска граница), долината на Брѣгалница. Пѫтьтъ Кюстендилъ — Враня е минавалъ прѣзъ Крайщето. До прѣди 50 години той билъ много по-сносенъ отъ сегашния, който, може да се рече, не сѫществува. Когато божичкитѣ и власински желѣзни рудници работѣли съ всичката си сила, когато желѣзарскитѣ издѣлия—брадви, ножове, пушки—цъвтѣли въ Власина и Кюстендилъ, пѫтьтъ отъ Кюстендилъ е ималъ двѣ направления—едното направо за Враня, а другото прѣзъ Власина. Най-краткиятъ пѫть е минавалъ отъ Кюстендилъ прѣзъ Горановци, Босили-градъ, Долна-Любата, Горна-Любата, Бабина-поляна (сегашната сръбско-българска граница), Глогъ, Св. Илия, Враня, или отъ Босили-градъ за Долна-Лисина, Горна-Лисина, Рѫжана, границата, Крива-фея, Враня. Търговцитѣ, които боравѣли съ желѣзарска търговия, заобикаляли прѣзъ рударскитѣ мѣста —Божица и Власина, та пѫтували тъй: Кюстендилъ, Горановци, Горно-Уйно, Изворъ, Груинци, Божица, Власина, Сурдулица, Враня. Пѫтьтъ е на мѣста коларски, на мѣста конски. Търговцитѣ въ турско врѣме са пѫтували на коньe. Шосето Кюстендилъ—Босили-градъ сега е вече на привръшванье.

За старинитѣ и рударството въ Крайщето се каза погорѣ. За съобщението между Кюстендилъ и сѣвернитѣ крайща е имало коларски пѫть отъ Кюстендилъ прѣзъ Ханъ-търла (на и. отъ Новитѣ лозя), дѣто доскоро личеха натрупани дѣлани антични камъне, Копиловци, Шишковци, Стѣпско, дѣто до освобождението е стояла кула отъ кърджалийскитѣ врѣмена[1]), Скакавица (полска)[2]) и оттамъ за Радомирско или за Знеполско, по двѣ пососи. Сегашното шосе Кюстендилъ—Радомиръ е ново дѣло, отъ врѣмето на знаменития организаторъ Митхадъ паша. Негова работа е и мостътъ

[1]) Тази кула била на Мехмедъ-агинь дѣдо още. Кюстендилскиятъ аянинъ живѣлъ въ тази кула и се борилъ съ Каргалията отъ Дупница. Кулата прѣди 20-тина години била прѣобърната на черква.

[2]) Срв. Viguesnel, Voyage. Atlas I planche.

на Струма, подъ с. Коняво. По-рано пѫтницитѣ са минавали Струма съ ладия, между с. Копиловци и Дворище, надъ което има развалини. Отъ Дворище пѫтьтъ се е покачалъ и слизалъ въ Буновската долина, дѣто по старото шосе се отива въ Чокльово-блато (по сѣверния му край) до Поцърненскитѣ ханове, надъ които има нѣколко могили и обилна сладка чешма. Стариятъ римски пѫть отъ Кюстендилъ, край Жабокрътъ, Гирчавци, гранитния-мостъ на Струма (сега мѣсто „Раклитѣ"), Долня-Гращица, Горня-Гращица, Таваличаво и т. н. е работилъ до прокарванье шосето Кюстендилъ — Коняво — Клисура — Радомиръ. Покраината Пиянецъ се съобщава съ Радомиръ и София по пѫтя до Кадинъ-мостъ—Лилячъ—Козница – Клисура и т. н.

За турската администрация и животъ въ Кюстендилъ имаме цѣнни бѣлѣжки отъ Г. Ангеловъ; отъ тѣхъ тукъ ще направя нѣкои извадки.[1]) Каймакамскиятъ конакъ, голѣма двуетажна паянтова сграда, нѣщо на 150 метра сѣверно отъ катедралната черква, побиралъ въ 21 стая току-речи всичкитѣ кюстендилски учрѣждения. Учрѣжденията и длъжноститѣ въ кюстендилската каза били:

1. Каймакамъ казаи Кьостендилъ (Кюст. окр. управитель).
2. Мезлиши идаре казаи Кьостендилъ (Кюст. окр. управителенъ съвѣтъ).
3. Мезлиши даави Кьостендилъ (Кюст. окр. сѫдебенъ съвѣтъ).
4. Тапу меемуру (чиновникъ за издаванье тапии).
5. Ашаръ Меемуру (чиновникъ по десетъка).
6. Малъ сандъкъ одасѫ (ковчежничество).
7. Ерази ве хитамъ сандъги (земедѣлска и сиротска каса).
8. Беледие дайреси (градско управление).
9. Русуматъ ве мусекератъ дайреси (митнишко и акцизно управление).
10. Орманъ меемуру (горски чиновникъ).
11. Мукаитъ кятиби (чиновникъ по паспортитѣ).
12. Редифъ юзбашиси (воински началникъ).
13. Забтие дайреси (полицейско управление).
14. Телеграфъ ве поща дайреси (телеграфо-пощенско управление).

---

[1]) Срв. *Г. Ангеловъ,* Кюстендилъ, стр. 45 и слѣд.

Турското управление се водѣло съ малко чиновници, повечето отъ които получавали нищожно възнаграждение; затова пъкъ тѣ живѣели отъ рушвета, който е билъ току-речи мълкомъ узаконенъ. Управительтъ получавалъ мѣсечно 2250 гроша, неговиятъ секретарь—500 гр., прѣдседательтъ на сѫда 1500 гр., главниятъ сѫдебенъ секретарь—400 гр., слѣдовательтъ—250 гр., ковчежникътъ—400 гр., контрольорътъ — 500 гр., прѣдседательтъ на общинското управление (кметъ) не получавалъ нищо, секретарьтъ при кметството—250 гр., мюфетишътъ—400 гр., градскиятъ лѣкарь (гръкъ)—1000 гр., митнишкиятъ управитель—400 гр., писарьтъ му—250 гр., горскиятъ чиновникъ—150 гр., воинскиятъ началникъ—500 гр., полицейскиятъ началникъ —500 гр., всѣки отъ тримата бюлюкъ-башии (чауши)—170 гр., коннитѣ стражаре—140 гр., пѣшитѣ—60 гр., началникътъ на пощата—400 гр., раздавачътъ—80 гр.

Кюстендилскиятъ окрѫженъ управителенъ съвѣтъ се състоялъ отъ каймакамина, мюфтията, митрополита, главния секретарь и 4-ма членове, отъ които 2-ма българе. Тоя съвѣтъ засѣдавалъ два пѫти въ седмицата и разглеждалъ дѣла отъ държавенъ и отъ окрѫжно-стопански характеръ и други, като напр. да се продаде десетъкътъ по селата, да се прѣброяватъ овцитѣ, да се опрѣдѣлятъ земи за черкезитѣ, да се изслушатъ заявленията на лица, които искатъ да приематъ мохамеданство и пр. Когато прѣдъ каймакамина и прѣдъ този съвѣтъ се прѣдставяли селяне отъ Крайщето, то послѣднитѣ, по старъ обичай, събували царвулитѣ си и сваляли шапкитѣ си, нѣщо, което не вършели въ случая другитѣ жители на града или казата.

Сѫдебниятъ съвѣтъ засѣдавалъ ежедневно. Странитѣ се състезавали лично и твърдѣ нарѣдко си служели съ повѣреници, каквито били Кушъ-баба и берберъ Молла-челеби. Кадията често пѫти прѣкѫсвалъ говорителитѣ, ставалъ отъ миндеря, събувалъ си чорапитѣ, запрѣгалъ рѫкаве и всрѣдъ засѣдателната стая правѣлъ намазъ; слѣдъ това си порѫчвалъ кафе, пушелъ цигарата си, и спорещитѣ страни тогава продължавали своитѣ изложения.

Въ ковчежничеството постѫпвали ежегодно отъ цѣлата каза до 20 товара (юка)[1]) пари отъ даждия. Даждията били:

[1]) Юкътъ се е състоялъ отъ 100,000 гроша.

емлякъ 4% отъ стойностьта на имота; иджаръ 30/$_{00}$ отъ чистия доходъ на имота; тиджаретъ (патентъ) 30/$_{00}$ отъ печалата; беделъ (воененъ налогъ) по 28 гр. и 5 пари на мѫжка глава изобщо (отъ богатитѣ повече, отъ бѣднитѣ помалко); гюмрюкъ на виното и ракията 8%, ашаръ (десетъкъ) 10%; налогъ на овцетѣ, козитѣ и свиньетѣ по 3 гр. на глава. Постѫпилитѣ отъ даждия пари се употрѣбявали $^1/_{10}$ часть за заплата на чиновницитѣ, учителитѣ отъ руждието и пенсиитѣ на 20—30 сѣмейства, по 10 гроша мѣсечно на всѣко. [1]) Останалото $^9/_{10}$ се изпращало въ мютесарифлъка, въ София.

Бюджетътъ на градското управление билъ 20,000 гроша, прибирани отъ градскитѣ налози и глоби: кантаръ-капанъ, канъ-парасѫ, интизапъ, бачъ, глоба за продаванье ексикъ и др. Длъжноститѣ на общинското управление били съвсѣмъ малко: да освѣтява града съ 15 — 20 фенера, да кара гражданетѣ да пазятъ чисто прѣдъ кѫщитѣ и дюкянитѣ си, да гледа кой продава ексикъ, да не позволява да се продава свинско месо, да опрѣдѣля наркъ на хлѣба да гледа всѣко ново здание да се строи 1 метъръ навѫтрѣ отъ улицата и пр. Наглежданьето и оправяньето на студенитѣ и топли градски води било прѣдоставено на селянетѣ отъ с. Богословъ, които са били освободени отъ военния си данъкъ.

Полицейското управление въ града може да се рече се намирало въ рѫцѣтѣ на градския приставъ, чаушинътъ Мерко Хюсеинъ, синъ на потурчена българка. Ето какъ го описва Г. Ангеловъ: „Мерко Хюсеинъ бѣше хитъръ человѣкъ. Той съ тояга въ рѫка всѣка сутринь въ двора на конака разглеждаше и рѣшаваше разпритѣ на натрупалото се около него градско население. По исканье на тѫжителитѣ, веднага изпращаше стражарь изъ града за обвиняемитѣ или длъжницитѣ и заповѣдваше на послѣднитѣ да удовлетворятъ тѫжителитѣ, ако заявленията имъ намѣрѣше за умѣстни; или напротивъ — изпращаше тѫжителитѣ неудовлетворени и още осмѣяни, ако намѣрѣше възраженията на противницитѣ за умѣстни, и най-послѣ пъкъ на недоволната страна речеше;

[1]) Право за пенсия имали само сѣмействата на починалитѣ въ кръмската война войници.

„ако не си доволенъ отъ моето рѣшение, иди горѣ при кадията“. Въ полицията и въ сѫдилището разправията ставала съ българетѣ на български езикъ, толкозъ повече, че всички мѣстни турци са знаели българския езикъ. „Полицейската служба въ селата, казва Г. Ангеловъ, се изпълняваше много самовластно. Бюлюкбашията и заптиетата (стражаретѣ), кѫдѣто пристигаха, населението ги прѣчакваше, хубави гостби и подаръци имъ принасяше, и тѣ биваха сѫщински господаре надъ всичко въ домоветѣ. Животътъ, имотътъ и честьта на раята дѣйствително зависѣше отъ волята на тия управници. Селянинътъ българинъ, по неволя, когато се обръщаше къмъ нѣкого отъ тия царски човѣци, казваше му: „Господарь! ти Господь, ти баща, ти майка, моля ти се . . .“, но господарьтъ не всѣкога биваше умолимъ. Бюлюкбашията разглеждаше и разрѣшаваше въ селата всѣкакви искове и тѫжби на населението; въ каймакамския конакъ дохождаха селянетѣ отъ крайшката нахия — шопи, само за селски давии: за синоре, за мери, за гори и пр., а за малки разпри помежду си, тамъ се спогаждаха“.[1])

Санитарната страна на града е била съвършенно занемарена, или по-добрѣ казано, тя е била като въ всѣки турски градъ. Турцитѣ. наистина, подържали личната си тѣлесна чистота но общественото здравье било изложено на постоянни зарази. Многото гробища по джамийскитѣ и текелийски дворища всрѣдъ града, тѣснитѣ, мрачни и пълни съ локви улици, разливаньето на пропушенитѣ канали за горещитѣ води, прѣминаваньето на водопроводитѣ край нечисти мѣста, многото купища торъ и смѣть по двороветѣ и улицитѣ, злоупотрѣбението съ множеството кюстендилски овощия, пъпеши и др. плодове, — всичко това е докарвало постоянни или периодични заболѣвания, трески, тифусъ и др. болести. Честото появяване на чумата въ турската държава е намирала тукъ сгодно гнѣздо, отъ което се е отдалечавала само слѣдъ силно прорѣдяванье на населението. Прѣзъ 1813 г. върлувала по тоя край, както по цѣла европейска Турция, „голѣмата чума.“ Прѣзъ 1832, 1833 г. болестьта не могла да вземе широки размѣри. Прѣзъ 1836 г. чумата отъ Мала-Азия прѣминала въ Цариградъ, черноморскитѣ и бѣломорскитѣ брѣгове. Прѣзъ

[1]) По-подробно за бюлюкбашиитѣ въ Кюстендилско срв. *свещ. Любеновъ,* Сборникъ IV, Кюстендилъ 1902, стр. 40—43.

августъ мѣсецъ 1836 г. единъ чумавъ татаринъ, на минаванье прѣзъ Дупница, се поминалъ въ тоя градъ. Дрехитѣ му били продадени, та чумата се пръснала изъ града, дѣто траяла до другата година прѣзъ лѣтото, и прѣминала и въ Джумая. Прѣзъ юни 1837 г. чумата се явила въ София, прѣзъ юли въ Самоковъ и др. Тогава се упазили Кюстендилъ, Брѣзникъ, Радомиръ и Паланка. [1]) При появянье на болестьта, кюстендилското население е бѣгало въ Осоговската планина и, за прѣдпазванье, употрѣбявало въ храната си много чесънъ.

Лѣкаре въ Кюстендилъ са били тъй нареченитѣ „биляре“, или хекими, хекимбашии. Тѣ били повечето самоуци и практици, едни мѣстни българе, а други — гърци отъ янинскитѣ села. Тука заслужава да се поменатъ Христо хекимъ, синъ му Иванчо хекимъ и Алексо хекимъ. Хекиминътъ Христо, отъ с. Богословъ при Кюстендилъ, на 12-та си годишна възрасть заминалъ по печалба въ Солунъ, заедно съ други възрастни свои роднини. Тамъ той постжлилъ въ една италиянска спицария (аптека), дѣто приготвяли лѣкове и цѣрѣли. Малкиятъ Христо изучилъ занаята, научилъ италиянски, малко латински, френски, гръцки и турски езици, и прѣзъ началото на XIX в. го виждаме като воененъ лѣкарь въ турската войска, която придружавалъ въ походитѣ й въ гръцкото възстание. Една турска бурултия отъ 1821 г. е дадена отъ нишкия командантъ на хекимина Христо, който да може да пжтува свободно и да му се даватъ коньe, дѣто замине. Сѐ по това врѣме той се явява съ наслѣдени и прикупени имоти въ гр. Кюстендилъ и околностьта; домашнитѣ му живѣятъ ту въ Кюстендилъ, дѣто прѣзъ 1812 год. владиката Костанди става кръстникъ на сина му Ивана, ту въ Скопье.

Обр. 35. Лѣкарьтъ Иванчо Христовъ.

---

[1]) Boué, La Turquie d'Europe, III, 561—562.

Слѣдъ смъртьта на Христа хекимина, синъ му Иванчо (1812 — 1878), който изучилъ лѣкарския занаятъ при баща си, издържалъ изпитъ прѣдъ висшия румелийски санитаренъ съвѣтъ въ Битоля, прѣзъ 1851 г., и станалъ военепъ, а послѣ и градски кюстендилски лѣкарь. За голѣмото участие на хекимина Иванча въ народнитѣ и черковни работи отъ Кръмската война та до освобождението, говорятъ редица запазени документи отъ тази епоха, пъкъ и личнитѣ спомени на стари кюстендилци, негови по-млади връстници.[1]) Що се касае до самия лѣкарски занаятъ въ това врѣме и практиката на хекимитѣ, имаме цѣннитѣ бѣлѣжки на д-ръ Любенова, нѣкогашенъ младъ чиракъ на Алексо хекимина.

Алексо хекиминътъ билъ гръкъ, родомъ отъ янинското село Франгадесъ отъ Загоритѣ, отдѣто се раждали повечето биляре. Той билъ кюстендилски хекиминъ прѣзъ третята четвърть на XIX в. «Алексо хекиминътъ, казва д-ръ Любеновъ, бѣше около 60—65 годишенъ, съ низъкъ ръстъ, но здравъ и пъргавъ. Лицето му бѣше червено, малко хемороидално, очитѣ му живи, а косата му бѣла като снѣгъ. Той носѣше дълга шарена антерия, прѣпасваше се съ широкъ бѣлъ поясъ, посрѣдата на който стърчеше жълтъ пиринченъ дивитъ. Върху антерията бѣше облѣченъ съ дълъгъ лисичи кожухъ, който по кроежа приличаше на човалъ отъ сукно. На дъното на чувала бѣше оставена една дупка за главата и двѣ отъ странитѣ за ръцѣтѣ. Изобщо дрехитѣ му приличаха повече на калугерски, отколкото на мирски . . . Той бѣше врълъ гастрономъ и всѣкога намираше дълго разстоянието помежду обѣда и вечерята. Той имаше здрави всичкитѣ си 32 зѫби. . . Алексо хекиминътъ бѣше вѣренъ на догмитѣ на православната черква, всѣкога съ благоговѣние изпълняваше всичкитѣ вънкашни и вѫтрѣшни длъжности на единъ истиненъ християнинъ. Въ едно само правѣше изключение: при всичката негова набожность, виждаше се, че само душата му бѣше

[1]) Чичо на Иванча хекимина, Илия Ангеловичъ, станалъ сѫщо тъй лѣкарь въ Скопье, дѣто се и поминалъ въ 1874 г. За кюстендилската черква св. Мина завѣщалъ 2000 гр. Той продалъ имотитѣ си въ Кюстендилъ прѣзъ 1852 г. Въ книгата на Аверкия п. Стояновъ — Житіе святаго Григорія, 1852 г. между спомощницитѣ отъ Скопье намираме и Искѹснѣйшій г. Иліа докторъ отъ Кестенділъ.“

православна, а стомахътъ му протестантски, защото блажеше всичкитѣ пости, срѣда и петъкъ караше наредъ. Само на Разпети петъкъ и Кръстовъ-день постѣше, а на Обсѣчение глави св. Иоана червено не ядѣше. Всѣки праздникъ, подиръ черковенъ отпускъ, голѣмцитѣ се събираха у дома му да разискватъ за благосъстоянието на града и да се допитватъ до него за много работи, защото той не бѣше само лѣкарь, но и политическа личность. Турцитѣ за всичко го слушаха". Ето какъвъ е билъ дукянътъ-аптека на хекимина, какви са били лѣкарствата и какъ се цѣрѣло тогава.

«Отпрѣдъ на дукяна, намѣсто фирма, бѣше нарисуванъ съ различни бои самъ хекиминътъ съ своя националенъ костюмъ . . . Този дукянъ бѣше толкова голѣмъ, щото, ако се търкулѣше вжтрѣ магаре, опашката му щѣше да остане отвънъ. На пръвъ погледъ той приличаше много на налбантски дукянъ, защото по стѣнитѣ му висѣха голѣми клещи; но въ сжщото врѣме имаше сита и хавани, които въ налбантски дукянъ си нѣматъ мѣстото, а понеже се намираха вжтрѣ и стъкла съ лѣкарства, затова смѣло можеше да се каже, че това е аптека. Тази аптека бѣше четвъртита съ двѣ врати. Еднитѣ, парадни, служеха за влизанье на болнитѣ, а другитѣ —за изнасянье на непотрѣбнитѣ нѣща и на примрѣлитѣ отъ кръвоизпущанье пациенти, което често се случваше. Въ аптеката имаше 6 полици, и на тѣхъ бѣха поставени 19 стъкла, запушени съ кърпички намѣсто съ тапи, и съдържаха масла, сиропи и дори тинктури. Маслата бѣха отъ анасонъ, мента, дори имаше и заешка мазь, масла отъ мравки и мишки. Сиропитѣ бѣха отъ шамски черници, отъ вишни, череши и пр. Освѣнъ стъклата, въ аптеката имаше и 10—15 газови тенекета, пълни съ разни корени, листа и цвѣтя. Такива бѣха: липовъ цвѣтъ, мирверъ, дулкамара, валериана, беладона, лай-лай-кучка, трънлафилъ, сена, кинкина, папаверъ и още нѣкои. Въ пръстени гърнета имаше английска соль, горена магнезия, сѣра и нѣколко екстракта.

«Като аптечни принадлежности имаше по срѣдата на аптеката една голѣма маса, надъ която висѣха отъ тавана голѣми вѣзни, на които драмоветѣ бѣха отъ камънчета, тенекиени кжсчета и пшеничени зърна. До тѣхъ имаше и малки костени вѣзни, които повечето служеха за измѣрванье на жълтици. Имаше още 3 спатули, 2 половини отъ костени лъжици, които по-рано са служели за кусанье хошавъ, и една

пилюлна машина. Като аптечни принадлежности имаше още една голѣма дървена чотура, единъ желѣзенъ хаванъ, ощърбенъ отъ едната страна, 2 фарфорови и тѣ счупени: на единия кѫсоветѣ залѣпени съ червенъ восъкъ и туткалъ, а на другия изковани съ телъ. Имаше окачени на стѣната тенекиени джезвета за правенье инфузии и декокти, 2 хунии, които отъ ръжда едвамъ се познаваха, че са отъ тенекия. Висѣха на стѣната и нѣколко сита за прѣсѣванье на лѣкарствата. Имаше и едно кръглесто огледало, каквито има по малкитѣ берберски дукяни и което отъ едната си страна увеличаваше. Като хирургически инструменти на стѣната висѣха 11 бръснача отъ разна голѣмина, единъ скарификаторъ, 17 криви рога за пущанье кръвь, на които кожичкитѣ отъ смученье кръвь бѣха полуизѣдени, 4 голѣми клистира, които можеха да служатъ повече въ ветеринарна практика, отколкото за человѣческа. Имаше въ 2 голѣми стъкла пиявици, които бѣха турени на прозорцитѣ да се гледатъ отвънъ и да привличатъ мющерии. Имаше и 5—6 жълти легена за пущанье кръвь и 3 тави за приготовление на лапи. Забравихъ да кажа, че имаше и 2 голѣми пръстени кюпа, въ които всѣкога се намираше вода, варена съ горчиви лѣкарства, каквито са: генциана, пелинъ и квасия. Тази вода често биваше плѣсенясала, защото стоеше готова съ седмици, но отъ нея пиеха всѣка зарань по 1—2 чаши всички ония, които искаха да се прѣдпазятъ отъ нѣкоя епидемия. По срѣдата на аптеката имаше окачени по 10 глави морски кромидъ (scilla maritima); отъ него се приготвяше oxymel scillitique. Щомъ една глава се похарчеше, на мѣстото ѝ доставяше друга. Тѣ служеха повече за украшение, и на приходещитѣ въ аптеката болни се разправяше, че другадѣ въ турската империя такъвъ лукъ нѣмало, само на нашия Ескулапъ се изпращало това лѣкарство отъ гръцкия царь всѣка година по нѣколко глави.

«На източната страна имаше нѣщо като иконостасъ, дѣто висѣха 3 икони: едната на св. Богородица, втората на св. Пантелеймонъ, а третята на св. Козма и Дамиянъ. На една страна бѣха залѣпени портретитѣ на гръцкия краль и на нѣколко гръцки философи и войводи, а на всѣкждѣ праздното мѣсто бѣше изпълнено съ фигури отъ цигареви книги и кутии. Но всичко това бѣше нацапано отъ мухитѣ, тъй, щото едвали можеше да се различи единъ портретъ отъ други

На единъ край на дюкяна, близо до вратата, бѣха окачени късове отъ стари панталони и гащи, които служеха, както за процѣждаnье на лѣкарствата, така и за избръсванье на хаванитѣ, чотурата и вѣзнитѣ. Въ аптеката имаше едно малко долапче съ стъкла: това бѣше библиотеката на хекимина. Тя се състоеше отъ 3—4 гръцки книги: една патология отъ Пиру, единъ вѣченъ календарь, една ръкописна рецептура, подвързана съ дебели кори, уцапава и почернѣла като попски требникъ, и единъ тефтеръ за събиранье вересиитѣ. . . . Въ тази рецептура саморъчно бѣше записано отъ хекимина всѣко лѣкарство, което е подѣйствувало, отъ кого е научено, кому е давано и колко е платено за него; тъй напр.: цѣръ за уши, съставенъ отъ такива и такива лѣкарства, наученъ отъ владиката Захария. Нищо не платено за научваньето му. Или—лѣкарство за главоболие, научено отъ баба Струма, заплатено 13 гроша и 30 пари и т. н. Имаше любими отъ него лѣкарства, които се състоеха повечето отъ звучни названия. Напр.: Вземи индийски орѣхъ 20 зърна (намѣсто съ грамове лѣкарствата се измѣрваха съ пшеничени зърна), перуамски балсамъ 10 зърна, смирненски афионъ 3 зърна и халепска смокиня 15 зърна и тъй нататъкъ. За много лѣкарства имаше писано: това лѣкарство, дадено на Мехмедъ-ага, подѣйствува изведнажъ и усили половитѣ му органи; заплатено за него 15 гроша и една татлия. Съ едикое-си лѣкарство е излѣкуванъ кривиятъ Цвѣтанъ, който заплатилъ 5 гроша и 5 оки бобъ.

Относително цѣреньето и болеститѣ ето още нѣкои интересни свѣдѣния въ запискитѣ на д-ръ Любенова се́ за Алексо хекимина. „За триперъ и сифилисъ не ставаше ни дума по онова врѣме. Помня единъ турски офицеръ, като минаваше прѣзъ Кюстендилъ, дойде при хекимина и между другото му разказа, че страда отъ сифилисъ; като си излѣзе той, хекиминътъ ме накара 3 деня наредъ да мия съ пѣсъкъ аптеката. Давà ми и нѣкаква светена вода да напръскамъ аптеката навсѣкждѣ, дѣто бѣше стжпилъ и се допиралъ офицерътъ. Хекиминътъ опериpаше и катаракти, за което имаше специално направена единъ видъ дълга чорапена игла. Вакцинирaньето той извършваше отъ ржка на ржка. Когато нѣмаше ланцетъ съ себе си, правѣше тази операция и съ трънъ... Когато хекиминътъ прѣгледваше болни, нѣмаше край на въпроситѣ му. Той питаше болния на колко е години, дѣ се

е родилъ, кой го е кръстилъ, жененъ ли е, въ черква ли се е вѣнчалъ или у дома си и пр.; гледаше езика му, броеше пулса, прѣтегляше пикочьта и изпражненията му, мѣрѣше носа му, броеше зѫбитѣ му и правѣше други такива нѣща, които само неговата глава измѫдруваше. Уловѣше ли болния на мѣстото на прѣстѫплението съ нѣкое запрѣтено ястие, съ часове продължаваха уморителнитѣ обяснения: единиятъ обвиняваше, а другиятъ се оправдаваше. Той имаше още нахалностьта да бърка по джебоветѣ на болнитѣ, за да види отъ какви ястия имаше остатъци. Той имаше и билярска книга, въ която гледаше за бѫдещето на хората. Помня, че на всѣки, комуто гледаше, казваше, че ималъ неприятели и че една жена дохождала въ кѫщата му ужъ за огънь, но съ тайна цѣль да прави магии. Прибавяше още: „Благодарение, че си настѫпилъ на онуй мѣсто съ дѣсния кракъ; ако бѣше съ лѣвия, щѣше да останешъ на мѣстото.“ Дойдеше ли април, захващаше се прѣчистваньето на кръвьта. Това прѣчистване начеваше съ даванье лѣкарства за изкарванье, едно подиръ друго нѣколко пѫти наредъ. Захващаше се отъ английска соль и рициново масло и се свършваше съ кротонтиглово масло. И когато се явѣше въ изпражненията малко кръвь, което ставаше, разбира се, слѣдъ 15—20 пѫти отиванье по нужда, тогава вече болниятъ биваше сигуренъ, че му е прѣчистена кръвьта. Като настѫпѣше май, захващаше се кръвопущаньето, било съ обща кръвь, било съ пиявици, било съ банки (рогове) подъ езика, на челото и т. н... Хекиминътъ като мушнѣше съ ланцета въ набъбналата вена, кръвьта захващаше да тече... Оставаше се да изтече толкова кръвь, колкото се изискваше споредъ цѣната. Когато пациентътъ примрѣше, хекиминътъ знаеше вече, че кръвопусканьето е подѣйствувало, натискваше вената съ памукъ и прѣвръзваше раната. За прѣчистванье на кръвьта се туряха често и пиявици, особено на задника, тъй щото на онова врѣме рѣдко можеше да се срѣщне лѣкуванъ човѣкъ, на когото задницата да не бѣше прошарена отъ пиявици. Даваха се вѫтрѣшни цѣрове, пакъ за прѣчистванье на кръвьта; такива бѣха: симпурно цвѣте, кремъ-тартаръ, мѫтеница и др. Даваше се голѣма свобода и на дървеницитѣ, все пакъ за прѣчистванье. Хекиминътъ казваше, че тѣ смучели само нечистата кръвь. Дойдеше ли есень, даваха се лѣкарства за сила и то пове-

чето на половитѣ органи; тѣзи лѣкарства се наричаха кушъкалдъранъ. Тука влизаха всичкитѣ ароматически вещества; мискъ, ванилия, дарчинъ, индийски орѣхъ и др. такива. Тѣзи лѣкарства, направени на прахъ, се разбръкваха съ медъ и отъ тѣхъ се правѣше маджунъ, съ който се тъпчеше стомаха повечето на бейоветѣ и чорбаджиитѣ. Тѣзи лѣкарства обикновено нѣмаха такса, а се заплащаха повечето отъ женитѣ на болнитѣ съ долни ризи или татлии... Таксата за пущанье кръвь бѣше: за едно кръвопущанье до 2 оки – 5 гроша, за една ока – 3 гроша; за поставянье една клизма—60 пари, за двѣ – 100 пари; за едно слабително—единъ грошъ и т. н.“ [1])

Турското население въ Кюстендилъ прѣзъ XIX в. е било около 6000 души. То е държало въ свои ръцѣ по-голѣмата часть отъ земитѣ и имотитѣ не само въ града, но още и по селата, дѣто турско население току-речи и не е имало.[2]) Голѣмитѣ старорѣмски кюстендилски ханове – Деве-хани, Банали-ханъ, Ташъ-хани, Табакъ-хане-ханъ, Каранлъкъ-хани, които побирали цѣли кервани съ стотини коньe и камили, принадлежели на богоугодни заведения. Току-речи половината отъ дюкянитѣ и по-малкитѣ ханове били тъй сѫщо вакъфски. Голѣмитѣ конаци и сгради—всичко принадлежало на богатитѣ турцки земевладѣлци, стопани на по нѣколко чифлика. Между богатитѣ и влиятелни турци кюстендилци първо мѣсто е заемалъ Мехмедъ-аа, синъ на кюстендилския аянинъ въ кърджалийско врѣме, Челеби-ага, потурнакъ. Мехмедъ-аа (умр. 1876 г.) билъ на младини много години наредъ капуджи башия при султана; поради това му положение, пъкъ и поради огромнитѣ му богатства, той е билъ истински господарь на Кюстендилско. Голѣми пространства земи около града, селата: Копиловци, Побиенъ-камикъ, Трекляно, Чудинци,

---

[1]) Срв. *Д-ръ Любеновъ,* Медицината прѣди 35 години въ гр. Кюстендилъ, въ Медицински сборникъ за 1895 г. стр. 781—784.

[2]) Кюстендилскитѣ села Згурово и Пелатиково бѣха населени главно съ мохамеданско население; по-малко турци имаше въ селата Рашка-Гращица, Берсинъ, Горня-Гращица, Лилячъ, Скакавица, Коняво. Тѣзи селяне мохамедане се занимаваха съ земедѣлие и скотовъдство. Говорѣха български езикъ съ доста турски думи и форми, които са могли да научатъ отъ своя ходжа, отъ войнишкия си животъ и отъ сношенията си съ града. Градскитѣ турци имъ се смѣеха много за този имъ езикъ и ги подмѣтаха. Явно е, че тѣзи „турци“ са стари българе, незнайно кога, приели мохамеданство. Слѣдъ освобождението, по-голѣмата часть отъ тѣхъ се изсели въ Турско.

Чешлянци, Църварица, Търсино, Четирци, Берсинъ и др. били негови чифлици. Други 30—40 души турци притежавали кой 3—4 села, кой село, кой 1 чифликъ или части отъ чифлици. Всички живѣели охолно, „агаларски“. Останалото турско население имало по-малки имоти по града и селата и живѣело отъ приходитѣ си, или пъкъ било на служба по беговетѣ, дюкянджии по града, а най-рече пѫдари по селата. Имало и много бѣдни турци, безъ имотъ и неспособни за работа; тѣхниятъ гладъ и сиромашия били по-голѣми отъ тѣзи на българскитѣ сиромаси.

Ето какъ е описанъ турскиятъ Кюстендилъ отъ Г. Ангеловъ: «Градътъ Кюстендилъ . . . бѣше извѣстенъ поради многото джамии, месчеди, текета и други подобни капища, поради банитѣ, прочутитѣ топли минерални води, поради плодородното кюстендилско поле и огромнитѣ турски владѣния — чифлици по селата, поради ефтенията и удобноститѣ за прѣкарванье лесенъ, разкошенъ и спокоенъ животъ.... Кюстендилъ имаше чистъ типъ на турски градъ. При входоветѣ му на Стамболъ-капия, Паланка-капия (сега градска градина) и Буюкъ-капия (Голѣми-мостъ) стърчеха безбройни гранитни голѣми стълбове, останки отъ старитѣ врѣмена; тука бѣха турскитѣ гробища, изъ които тичаха бюлюци безстопански псета, и приходещитѣ человѣци рѣдко изминаваха царския пѫть безъ опасность. Въ града, когато се влизаше вечерь, человѣка обземаше голѣмъ страхъ отъ лоша срѣща, защото по това врѣме само турцитѣ деликанлии съ ятагане на поясъ скитаха изъ тъмнинитѣ; а когато се влизаше денемъ, тогава градътъ се виждаше въ самата му дѣйствителность: улици тѣсни, криви, калдърми развалени, трапове, локви пълни съ нечистотии и мърсотии, прѣдъ вратитѣ на турцитѣ земевладѣлци купове торъ; много улични стѣни на кѫщитѣ разпадали, грамадни каменни корита (саркофази), изъ които шуртятъ топли води, тукъ-тамѣ разлѣяни по улицитѣ; гѫсти мъгли отъ изпарения, джамии съ високи минарета, текета, полусрутени, грозни, тъмни капища и турски гробници, обградени съ пармаци, и прѣдъ всѣка фурна много псета, гладни, съ хлътнали очи, очакващи коматче хлѣбъ отъ нѣкой милосърденъ мусулманинъ за опрощение извършени грѣхове. Направата на кѫщитѣ, дюкянитѣ и други здания бѣше отъ дърво и каль. Бѣлосани съ варь кѫщи по улицитѣ бѣха само дишъ-авлиитѣ — външнитѣ отдѣления

на конацитѣ на агитѣ чифликчии, джамиитѣ и нѣкои още други обществени турски и малко частни здания. Такъвъ бѣше Кюстендилъ“ [1]).

Кюстендилъ, като голѣмъ турски центъръ съ много богоугодни заведения и дервишки текета, е билъ сжщеврѣменно и добро срѣдище за ползотворна книжовна работа. И сега, когато се е изселило всичкото токо-речи турско население отъ града, още се пазятъ изъ останалитѣ джамии около 1000 тома турски книги, повечето ржкописи, нѣкои отъ срѣднитѣ вѣкове. Наистина, много отъ тѣхъ са богослужебни книги, но има и чисто литературни работи и нѣколко исторически съчинения. Между кюстендилскитѣ турски писатели онъ XIX в. трѣбва да споменемъ двама — Сюлейманъ Кьостендилли и Мустафа. Сюлейманъ Кьостендилли се родилъ на 1750 г. и умрѣлъ къмъ 1830 г. По-голѣма часть отъ съчиненията си написалъ между 1820—1830 г. Отъ неговата биография узнаваме, че той е билъ авторъ на много поетически, исторически и теологически съчинения, и че написалъ една история на Кюстендилъ (تاريخ كوستنديل). Единъ неговъ ржкописенъ сборникъ съ биографиитѣ на турскитѣ писатели се намира въ Софийската нар. библиотека. Прѣзъ срѣдата на вѣка е живѣлъ поетътъ Кятибъ-оглу Мустафа, отъ когото е запазена сбирка отъ лирически пѣсни въ сжщата библиотека. Между турскитѣ пѣсни на този ашикъ (пѣвецъ) има и нѣколко български пѣсни (шарки болгаръ). Любопитна е една двоезична турско-българска пѣсень на кюстендилско нарѣчие, съчинена прѣзъ 1849 г.:

Дилберън елънде тести,
Яръндан селямън кьести.
Тако ти велички пости,
Помилуй, погледуй мене,
Я съм сирома’ сираче!

Дилберън елънде кашик,
Я тебе бар нели съм ашик,
Тако ти заминалио божик,
Помилуй и пр.

Дилберън фустани богаси,
Изгорѐ мене, кога си,

---

[1]) *Г. Ангеловъ*, Кюстендилъ, 36—37.

Каде си, ти моя си,
Помилуй и пр.

Ашадан гелийор Кочи,
Сърмая бензейор сачи,
Тако ти црните очи,
Помилуй и пр.

Витошун евине япъна
Коюна гирсъм ояна.
Тако ти свети Йована,
Помилуй и пр.

Освѣнъ турско и българско население, въ Кюстендилъ живѣеха евреи, цигане и черкези. Първото извѣстие за *евреи* въ Кюстендилъ е отъ 1559 г. Тогава миналъ прѣзъ града пѫтникъ италиянецъ и забѣлѣжилъ, че покрай турското население въ града има и „нѣколко кѫщи евреи." [1]) Мѣстното еврейско прѣдание знае, че първитѣ еврейски прѣселенци въ Кюстендилъ били отъ Солунъ, съ матеренъ езикъ испански. Най-стариятъ обаче еврейски родъ въ Кюстендилъ не е отъ испанскитѣ евреи, а отъ персийскитѣ (Алъ-аджемъ). Прѣзъ XIX в. се заселили и софийски евреи, каквито са напр. Таджеровци. За най-стара еврейска кѫща се посочва старата масивна сграда отъ голѣми гранитни камъне, тухли и хорасанъ на Аладжемовци, на главната чаршиска улица всрѣдъ града (сега вече съборена). Еврейската махала е главно около топлитѣ извори въ „Кайнарлъка." Сегашната еврейска синагога е нова сграда на мѣстото на по-стара такава. Старото еврейско население е тънало въ невѣжество, както и българското; съ училище то се е сдобило въ ново врѣме. Никакви книжни паметници и бѣлѣжки не се нахождатъ въ мѣстнитѣ еврейски книги за миналото на еврейската колония.

Циганското население обитава въ двѣ малки махали, на изтокъ и западъ на града, въ тъй нареченитѣ доленъ и горенъ Сериляkъ. Часть отъ циганетѣ се занимаватъ съ джамбазлъкъ, ковачество, кошничарство, ръшетарство и свирачество; друга малка часть отъ горния Сериляkъ са земедѣлци, а всички други са бездѣлници и просяци. Говорятъ развалено индийско нарѣчие, пълно съ турски, български и др. елементи. По вѣра са мохамедане, колкото за очи, а въ сѫщность нѣматъ никаква установена религия.

---

[1]) Starine X, 254.

Черкезитѣ се поселиха въ Кюстендилъ слѣдъ Кръмската война, а особено прѣзъ 1865 г. Тѣ бидоха настанени на Стамболъ-капия около старата джамия Халилъ-паша (послѣ наречена и Черкезска) около 30 семейства; други толкова въ горнята часть на града подъ черквата св. Мина. Тѣ напуснаха града съ дохожданье наруситѣ. Между населението оставиха споменъ съ гордата си кавказка стойка, съ особената си носия и особено съ изкусното си коньокрадство и обири.[1])

Българската община въ Кюстендилъ.

Историческитѣ и черковни извѣстия, мѣстнитѣ кюстендилски прѣдания на турци, българе и евреи, всички едногласно твърдятъ, че, скоро слѣдъ завоеванието на страната отъ турцитѣ, Кюстендилъ билъ обърнатъ на чистъ турски градъ, съ турско население. Освѣнъ Костадиновото кале на хисарлъка, освѣнъ името „Булгаръ-джамиси“ и нѣколко вѣковнитѣ брѣстове около черковнитѣ развалини на мѣстото, дѣто сега се издига черквата св. Богородица (св. Никола),— нищо друго не било останало въ Кюстендилъ, което да напомня на турцитѣ по-старото, срѣдневѣковно население на града. Това траяло докждѣ срѣдата на XVIII в., когато въ турския Кюстендилъ почнали да се заселватъ по градскитѣ покраини българе-селяне изъ околностьта. По разказитѣ на покойния старецъ дѣдо Христо Самарджията, прѣди 100 години въ Кюстендилъ имало всичко 15—16 български кжщи, 3 механи, една бакалница и една чаркчийница. Бащата на дѣдо Христа, за да може да работи занаята си самарджийство, билъ принуденъ да стане съдружникъ съ нѣкой кюстендилски турчинъ.[2]) И сега още се помни потеклото на старитѣ кюстендилски български родове—едни отъ с. Богословъ, други отъ с. Цървеняно, трети отъ с. Друмохаръ, четвърти отъ Крайщето и т. н. За заселваньето на българетѣ въ Кюстендилъ спомогнали главно размирнитѣ врѣмена въ Турско прѣзъ края на XVIII и началото на XIX столѣтие. Извънъ града кръстосвали въоржжени бунтовници и разбойници кърджалии, даалии, албанци, български хайдути и др., и убивали всѣкиго, въ когото би намѣрили нѣкаква придобивка.

[1]) *Г. Ангеловъ,* Кюстендилъ, 56.
[2]) Срв. Отчетъ на кюст. училище за 1897, стр. 4.

Бейоветѣ били принудени да градятъ кули по чифлицитѣ и селата си, да ходятъ съ ясакчии и да прѣкарватъ врѣмето си повече въ града. Когато, най-послѣ, съ султански ферманъ бѣ заповѣдано да се въоржжи и българското население по клисуритѣ, за да пази проходитѣ отъ кърджалиитѣ, традиционното онова турско прѣзрѣние спрѣмо християнетѣ като да било поомекнало. Застрашенитѣ извънъ града турци имали нужда отъ българе вече въ самия градъ: на Стамболъ-капия, Голѣми-мостъ, Паланка-капия, подобно на пàриитѣ заживѣли въ уединени кжщички българе, едни ковачи, други хлѣбаре, трети самарджии, четвърти ханджии. Необходимость отъ послѣднитѣ се усѣщала най-вече за селянетѣ, които идвали въ града на пазаръ или въ сждилище.

Старото кюстендилско българско население било сиромашко, неуко и невѣждо; то нѣмало помежду си и писмени хора, та когато ставало нужда, казва дѣдо Христо, да се проводи писмо за Пловдивъ или Цариградъ, трѣбвало да се отива въ Самоковъ, дѣто се намѣрвали грамотни человѣци[1]). Право е забѣлѣзалъ Е Карановъ, че въ началото на XIX в. въ Кюстендилъ не е имало българе да знаятъ четмо и писмо, поради което и между спомощницитѣ на Хаджи Якимовитѣ (Кърчовски) книжки отъ 1817—19 г. не личатъ имена на кюстендилци, а само на самоковци, дупничане, паланчане, кочанчане, кратовци и щипяне. Единственитѣ досега намѣрени първи слѣди за българско писмо въ новия Кюстендилъ се отнасятъ къмъ год. 1816, 1817. На едно бакърено блюдо у кюстендилеца К. Лѣкарски личи надписъ: Хрісто хекимъ 1816. Хекиминътъ Христо е дѣдо на сегашнитѣ братия Лѣкарски. Въ онѣзи години, въ гръцката завѣра, той е билъ лѣкарь въ турската войска. Яко е възможно, че поменатото блюдо и неговиятъ надписъ да не са отъ Кюстендилъ, а отъ друга българска покраина, може би отъ Скопье, дѣто хекимътъ Христо е живѣлъ дълги години. По-сигуренъ е надписътъ на единъ голѣмъ бронзовъ свѣщникъ, подаренъ на новопостроената нѣкога кюстендилска черква св. Богородица отъ нѣкого си хлѣбарь Косто отъ кюстендилското село Ръждавица. На подножието на свѣщника четемъ До велко і817 мцъ ианѹаріѧ: 24 де косто фѹрѹнцй ѿ село раждавица. Други надписи отъ тази епоха въ Кюстендилъ има отъ 1818 г., но тѣ

[1]) Тамъ, 4.

са на гръцки писани. На тѣхъ ще се повърна. Прѣзъ 1823 г. хекиминътъ Христо е оставилъ слѣдната бѣлѣжка върху единъ турски сѫдебно-шериатски актъ, издаденъ въ Кюстендилъ за кѫщата му: 1823 Мáиа 20 хóцето що чйнйхме трамп(а)та сóсъ кащата дѹховнико й азе хрісто хекѷмінѡ.

Грамотностьта у малобройната българска община се поуголѣмила, когато се съградила първата черква въ града, прѣзъ 1816 г., и когато наскоро въ черковния дворъ била направена малка и низка сграда за училище. Ето защо оттогава вече виждаме повече писмени българе, като протопопъ Манчо, синъ му Хараламии, попъ Георги Крекмановъ, попъ Стоянъ (градски учитель), Велинъ Пейчовичъ, Милошъ Кюркчи, Стоянъ мисирли, Мито абаджи, Нико мутафъ, Георги капамаджи, Хаджи Никола, Маноилъ ханджи и др., чиито имена личатъ по бѣлѣжки и актове отъ 1823 (хаджи Коле), отъ 1835, 1837 и др. По-късно, благодарение на новосъграденото по-голѣмо училище прѣзъ 1849 г., повечето отъ еснафитѣ и гражданетѣ се научили на четмо и писмо.

Откато прѣзъ XVIII в. българскитѣ кѫщи се броели на пръсти, прѣзъ 1863—1866 г. тѣ порасли на 319, споредъ както стои въ тогавашнитѣ канунъ-намета и въ владишкия описъ. Българетѣ населявали сé още краинитѣ на града: въ Варошъ-махала имало 61 кѫща, въ Айдинъ-махала — 80, въ Алайбегъ-махала — 24, въ Каваклия—25, въ Катранлия—45, въ Стамболъ-капия—84. Въ друга неофициална статистика отъ 1866 г. се посочватъ въ Кюстендилъ български кѫщи 520 съ 3522 души жители [1]) Повече отъ половината българско население се занимавало съ мѣстна търговия. Споредъ занятията си занаятчиитѣ се дѣлили на дружества, еснафи, съ свои прѣдседатели—устабашии и събрания—лонджи. Отъ кждѣ срѣдата на вѣка еснафитѣ вече излизатъ съ свои печати: Рѹфетъ кожѹхарски 1851, Рѹфетъ мѹтафски 1852, Рѹфетъ важарски 1866 и вематъ участие не само въ еснафскитѣ си събрания, но и въ общенароднитѣ. Така въ „общенародното събраніе“ прѣзъ 1867 г., 1-и януари, за прѣгледъ на черковнитѣ смѣтки и избиранье епитропи, участвували еснафитѣ: терзиски, чарчиски, бакалски, кюркчиски,

---

[1]) Срв. *С. И. Верковичъ*, Топографическо-этнографическій очеркъ Македоніи. Спб. 1889, стр. 16, 359.

абаджиски, мутафски, бояджиски, гайтанджиски, ковачки, самарджиски, въжарски, папучиски и грънчарски. Освѣнъ своя дюкянъ, черквата и къщата българинътъ въ това врѣме друго мѣсто не е знаелъ. Съврѣменникътъ Г. Ангеловъ прибавя: „Кафенета български нѣмаше; забавления за женитѣ нѣмаше, за нихъ дори вънъ отъ града нѣмаше свобода. Българинътъ и жена му никога не прѣкарваха врѣмето си напраздно; тѣ сами усаждаха двороветѣ си съ всѣкакви зеленчуци за яденье, тѣ сами работѣха въ лозьето, на нивата, въ градината и пр. Къщнитѣ потрѣбности — черги, възглавници, миндерлъци, облѣклото на всички у дома, изработени отъ вълна и отъ ленъ, привличаха справедливо завистьта на турцитѣ . . . Нѣкои сѣмейства си имаха свое жито, други го купуваха отъ пазаря, а всички домакинки сами го отсѣваха у дома си и изпращаха на воденица за брашно. Всѣка почти българска къща си имаше нуждната храна — зимовище. До 1860 г. хисарлъкътъ се пасѣше отъ кози и овце на българетѣ отъ Варошъ-махала, а пъкъ пространството Модро-поле се пъстрѣше отъ хубави градски крави, които вечерь на бюлюци влизаха въ града и пълнѣха улицитѣ като въ село. Всѣка почти българска къща имаше свое товарно животно, което непрѣстанно мъкнѣше дърва отъ Жиленската гора за 20 пари на день карачина. И така въ двора на българина имаше: царевици, бобовинье, ленъ, тикви, сѣно и слама за добитъка, но и голѣма камара дърва въ двора, и вкъщи кравье млѣко въ изобилно количество за дѣцата всѣкога се намираше . . . Обичаятъ щото да не се гледа въ двора на турчинъ, даваше право на послѣдния да не допуща на съсѣда си българинъ да има двоетажна къща, прозорци или високо дърво въ двора. Даваше му право всѣкакъ и всѣкога да може да безпокои българина въ домътъ му. При това, турчинътъ много лесно замахваше противъ раята; това зависѣше отъ негования кефъ, воля. Единъ голтакъ турчинъ безжалостно разцѣпваше съ арбията си главата на българина всрѣдъ пазаря, ако послѣдниятъ неволно се допрѣше до чепкена му. Ако турчинъ отидѣше въ конака и наклеветѣше нѣкой българинъ, че го ужъ напсувалъ на вѣра, веднага забтие закарваше съ бой българина и го набутваше въ затвора. Строго се прѣслѣдваше внасяньето на свинско месо въ града. Селянинътъ съ голѣмъ страхъ го донасяше, много укрито и под-

каняше гражданина българинъ: „Брате Христо, донелъ съмъ ти отъ *нашето*, 5—6 ока, ама е ногу убаво, като за приятель, нечешъ ли да го купишъ“? Такъвъ дързостенъ селянинъ, когато се заловѣше, изяждаше ужасенъ бой, скратяваха му живота. Турчинътъ наричаше българина гражданинъ лично чорбаджи и устà, напр.: *чорбаджи* Георги Дино, *уста* (майсторъ) Ризо Дюлгеръ, а задочно и двамата — *гявуръ*, българката пъкъ — *гявуръ кариси*. Думата гявуръ за българина имаше еднакво ругателно и прѣзрително значение, както за евреина думата чифутъ. Запрѣтено бѣше на гявурина да се изкачва на хисарлъка, за да не гледалъ оттамъ харемитѣ на турцитѣ. Запрѣтено бѣше на българкитѣ да ходятъ на баня, освѣнъ въ седмицата единъ пѫть, само вторникъ подиръ обѣдъ—врѣме опрѣдѣлено отъ мезлиша, пъкъ и тогава една ханъма, макаръ потуркиня, щомъ влѣзеше въ банята, изпѫждаше набиени и неомити стотини българки жени и дѣца, или ги попаряше съ врѣла вода. Прѣмълчаваньето бѣше спасителния изходъ отъ всѣко нападение и насилство. Пословицата *прѣтърпенъ—спасенъ* бѣше традиционно правило за живота на кюстендилеца българинъ, защото и самата власть не бѣше противна на подобни сцени“. Проходещитѣ по улицата българе сѫщо тъй не са бивали оставяни на мира; особено пъкъ си патили дѣцата. Това е накарало най-сетнѣ долньомахленци да си отворятъ ново училище и черква и да не пращатъ дѣцата си въ черквата св. Богородица, закждѣто трѣбвало да се мине прѣзъ турски махали, каквато напр. е била Аджундаръ. „И дѣйствително, казва съврѣменикътъ, махалата Аджундаръ бѣше населена изключително отъ зли турци, и прѣдъ тѣхнитѣ кафенета не можеха да минатъ българе, мѫжъ или жена, безъ лично оскърбление. Прѣдъ тия кафенета, а особно на площадката подъ развѣсената върба, постоянно сѣдѣха множество аги и дервиши въ разни костюми, а нѣкои облѣчени и въ кърджалийски джубета съ широки и дълги до земята рѫкави, съ голѣми червени фесове и на тѣхъ намотани разноцвѣтни: бѣли, сини, зелни голѣми чалми. Всѣки отъ тѣхъ държеше дългъ чибукъ съ голѣма лула, сърбаше отъ паничка *аджи кахве* и се разсмиваше отъ врѣме на врѣме само когато турчстата извършеха нѣкоя смѣхурия — грубо напсуеха, спънѣха или на шега набиеха проходещъ и уплашенъ гявуръ.

Тамъ Халимъ-ага сваляше отъ конь българетѣ яздачи и изскубваше мустацитѣ имъ. . . .

. . . Робството на българина ни най-малко не бѣ му отнело отъ християнското благочестие; той бѣше много въздръжливъ. Кюстендилецътъ българинъ съ голѣма охота и съ душевно удоволствие постѣше на редъ всичкитѣ прѣзъ годината постни дни; дори тежко болнитѣ строго се въздържаха отъ блажнотия. До освобождението агнета не се колѣха прѣди Гюргьовъ-день (агнешко месо и турцитѣ по-рано не ядѣха), па това не бѣше лошо нито отъ икономическа, нито отъ религиозна, нито отъ хигиеническа страна. Обикновената храна на кюстендилеца българинъ бѣше: ръженъ и царевиченъ хлѣбъ, млѣко, малко месо, повече бобъ, леща, зелье, лукъ, пиперъ и нѣкога винце, — храна растителна и евтена. Тоя еднообразенъ, първобитенъ и простъ начинъ за живѣянье чудесно му продължаваше живота до 100 и повече години, и имаше много такива человѣци и отъ двата пола". [1])

Независимо отъ еснафитѣ, всѣка махала, дѣто населявали българе, си имала свой български прѣдставитель — махлебашия, който служелъ за посрѣдникъ между своитѣ сънародници и турската власть. Всѣки махлебашия държелъ у себе си часть отъ общия печатъ на българската община, и го слагалъ на рѣшения и актове, за които били съгласни всичкитѣ махлебашии. Когато пъкъ се засилила борбата между гърци и българе, къмъ срѣдата на XIX в., българетѣ се организирали въ официална българска община, наричана и черковна, която подъ булото на черковата, ратувала за народното пробужданье изобщо, докато най-сетнѣ прѣзъ 1869 г. 1 юли, било отворено първото въ града свѣтско «Българско читалище». Отъ кодекса на читалището узнаваме, че по общо вишегласие били избрани за прѣдседатель на читалището Георги Ангеловъ, съкровищникъ — Василъ Иванчовъ, синъ на Христа хекимина, писарь — Хр. П. Манчовъ. Други членове били 36 души. Читалището е гледало съ сказки, послѣ черковенъ отпускъ, съ прѣдставления, съ пожертвувания да буди народния духъ и да развива съгражданетѣ си. То прѣустановило работитѣ си прѣзъ размирнитѣ години прѣди освобождението, но било възобновено прѣзъ 1879 год. съ

[1]) *Г. Ангеловъ,* Кюстендилъ, стр. 63—67.

слѣдията цѣль: „Цѣльта на читалището е разпространеніе на образованіето по между населеніето на гр. Кюстендилъ, Кюстендилскій окрѫгъ и по възможности въ Македонія; помаганіе на бѣдни ученици и съставяніе една библіотека.“ Покрай читалището, прѣзъ 1873 г. било основано и женско дружество въ Кюстендилъ. То се събирало на засѣдания слѣдъ черковенъ отпускъ въ женското училище. Душа на българското общество са били учителитѣ, нѣкои отъ владицитѣ, както и по-заможнитѣ граждане и първенци между които могатъ се спомена отъ 1864 г.: Ив. Христовичъ докторъ, Ангелъ Гьошевъ, Димитъръ попъ Новковъ, Илия Бойковъ, Георги Стефановъ, Петъръ х. Георгиевъ капламаджи, Димитъръ Карамановъ, Димитъръ Стоилковъ Самоковли, Кара Иванъ Велковъ, Димитъръ Станковъ, Йовчо Китановъ, Велинъ Петковичъ, Йовчо Маринковичъ, Давидко Стояновъ (сврака), Георги Диновъ, Христаки Давидковъ, Стоичко Цековъ и др. Къмъ първенцитѣ отъ 1872 г., освѣнъ нѣкои отъ горнитѣ, трѣбва да се прибавятъ Мито Чорбаджи Гогевъ, Манолъ Ангеловъ, Георги Митревъ, Стоянъ Станоевъ, Иванъ Тасевичъ, Стоименъ Стойчовъ и др.

Редомъ съ училищнитѣ и черковни работи въ Кюстендилъ назрѣвали и политически народни замисли; обаче тѣ не могли да намѣрятъ изразъ въ всенароденъ бунтъ едно поради малкото български сѣмейства въ града и, друго, поради крайната съсипия на кюстендилскитѣ селяне, които въ своето робско състояние по турскитѣ чифлици едва ли са могли да дигнатъ глава отъ черния трудъ. Само по-свободнитѣ планински крайща въ Малешевско и Осоговско, едни отъ които били рударски (маденджии), държали прѣзъ цѣлото столѣтие на щрекъ турскитѣ власти и население. Съ хайдушкия животъ въ Кюстендилско са свързани имената на Ильо войвода и Румена войвода; а народно-бунтовнитѣ движения са изразени въ Разловското възстание. *Ильо войвода*, като човѣкъ и хайдутинъ, може да се каже, е живъ изразъ на планинцитѣ малешевци по горня Брѣгалница. Нѣма българска малешевска кѫща, която да не е пращала свой стопанинъ, братъ или синъ да хайдутствува по Малешката планина, по Голакъ, по Пиринъ, Плачковица, Осогово и Рила, нѣма между българетѣ по-гордъ и свободолюбивъ край отъ Малешевския. Малешевецътъ съ своята голотия, своето

дигноглавие и бодрость е български черногорецъ, балкански албанецъ, а Ильо войвода бѣше истински малешевецъ. Роденъ въ с. Берово въ началото на XIX вѣкъ, Ильо Марковъ прѣкаралъ младинитѣ си като пандуринъ въ Рилския монастирь и като миренъ земледѣлецъ въ родния си край. Поводъ да стане хайдутинъ дало убийството на брата му Станко прѣзъ 1848 г., въ врѣме на жътва, отъ турци-спахии. Заедно съ ювака Стоименъ, който станалъ байрактарь, Ильо събралъ малка отбрана чета и въ скоро врѣме името му се прочуло по цѣла сѣверна Македония. Наклеветенитѣ прѣдъ войводата турски оналници и золумджии бивали улавяни и ни единъ живъ не билъ пущанъ. Турското население изтръпнало отъ страхъ. Потери, войска, лошо врѣме — нищо не помагало, а името на Ильо войвода сѐ растѣло, четата се уголѣмила до 300 души и властьта не знаела що да стори. По едно врѣме войводата, прѣоблѣченъ на вжглярь, дошълъ въ града Кюстендилъ, влѣзълъ всрѣдъ конака и, като си излѣзълъ, обадилъ за идваньето си на изплашенитѣ турци. Когато кюстендилскиятъ каймакаминъ уловилъ жената и дѣцата на войводата и ги затворилъ, съ цѣль да си отмъсти, Ильо веднага проводилъ писмо до турчина да освободи запрѣнитѣ, защото не щѣлъ да остави здраво нищо турско, ни човѣкъ, ни имотъ. Каймакаминътъ освободилъ веднага Ильовица и дѣцата ѝ. Къмъ края на Кръмската война (1855 г.), Ильовата чета, поради нѣкои вжтрѣшни несъгласия, се разпръснала и съвсѣмъ намалѣла. Възползувани отъ това, турскитѣ власти намислили да се сдобрятъ мирно съ войводата и го поканили да се прѣдаде, като му гарантирали свободенъ животъ. За по-голѣма здравина, турското обѣщание било подписано и отъ кюстендилския владика Авксентия. Старията кюстендилецъ Георги Димитровъ ни разправя, че дѣйствително Ильо заедно съ другаря си Камбера се прѣдалъ при горнитѣ условия, и въ черквата далъ тържествена клетва да стои миренъ, докато му бжде уздравенъ животътъ и имотътъ. Когато обаче Ильо насѣтилъ, че турцитѣ се тъкмѣли да го убиятъ, хваналъ отново гората. Турскитѣ управници и народни изѣдници веднага почувствували гнѣва на войводата. Благодарение на разсипничествата и грабителствата у властьта, не само българетѣ, но и турското население съчувствували на войводата. Когато властьта се вайкала какъ е било въз-

можно Ильо да се прѣоблѣче на катранджия, да влиза всрѣдъ града Кюстендилъ и пакъ да си излѣзе незабѣлѣзанъ, турската сиромашъ си думала явно по адресъ на голѣмцитѣ: «Ще го хванатъ зеръ, човѣкътъ си дохаждà въ града, продаде си катрана, па сега нека му уловятъ края . . . » Често пѫти, за подигравка съ турската власть, Ильо допращалъ «много здравье» на кюстендилския дере-бей Мехмедъ-аа и го питалъ дали може да го прѣчака еди-коя си вечерь, когато щѣлъ да му дойде на вечеря съ толкова и толкова момчета. Остроумието, пъргавината и рѣшителностьта на Ильовата чета разколебали всѣка надежда у турцитѣ: проводенитѣ въ потера сеймени и бюлюкъ-башии знаели, че не отиватъ срѣщу Ильо войвода, а къмъ гроба си, както това е изразено и въ пѣсеньта:

— «Въ Малешки села идете,
Илья войвода хванете,
Назадъ му рѫцѣ вържете
И въ тъмница го хвърлете!»
Низаме думатъ съ жаленъ гласъ:
«Пашо ле, царски заптио,
Прати ни долѣ въвъ Стамболъ
Съсъ царя да се биеме,
Ала ни, пашо, не пращай
Ильо да си гониме,
Че ми е Ильо войвода
На Крали Марка дѣтето.» [1])

Прѣзъ 1861 г. Ильо войвода го виждаме въ Бѣлградъ, дѣто, заедно съ Раковски и Ивана Кулинъ, обучава българскитѣ доброволци и се готви за българското възстание, което щѣло да се подпомогне отъ сърбитѣ. На 5-и юни 1862 г. буната въ Бѣлградско захванала. Слѣдъ отдръпванье на сърбитѣ въ Топчи-дере, Раковски и Ильо продължили боя 4—5 часа врѣме, когато съ появяваньето на чуждитѣ консули дѣйствията били прѣкратени. Заедно съ това и кроеното българско възстание трѣбвало да заглъхне, и Хаджи-Ставревата буна въ Търново била потушена безславно Ильо войвода ималъ въ баталйона си 1200 момчета. Той останалъ въ Сърбия и получилъ пенсия. Прѣзъ 1876 г. Ильо Марковъ на чело на

[1]) Срв. *Г. Димитровъ,* Княжество България II, 219.

една чета отъ около 300 доброволци, повечето българе, взелъ участие въ сръбско-турската война. Въ врѣме на руско-турската война Ильо войвода влѣзе въ Кюстендилъ съ четата си, па послѣ, замина за Пиянешко и Малешевско, отдѣто слѣдъ нѣколко мѣсечно «царуванье» се завърна, когато тѣзи крайща по Берлинския договоръ останаха подъ Турция. Пенсионираниятъ отъ сръбско и българско правителства войвода се установи на покой въ Кюстендилъ, при втората си жена сръбкиня и при синоветѣ си. Единъ отъ синоветѣ му биде убитъ надъ града, въ една хайдушка чета. Дѣдо Ильо го зарови край града, на една височинка до софийския пѫть, току при бесѣдката, наречена «Кръсто». Прѣзъ сръбско-българската война (1885 г.) дѣдо Ильо за послѣденъ пѫть събра сили и образува голѣма чета, съ която удари къмъ крайшкитѣ и врански села. Тогава сръбското правителство отне пенсията на войводата. Дѣдо Ильо се помина въ дълбока старость (93 години) въ Кюстендилъ, на 17-и априли 1898 г. Погребението му станало съ задушевно всенародно участие, каквото Кюстендилъ не виждалъ никога. Заслугитѣ и животътъ на Ильо войвода заслужватъ обстойно описание. Това трѣбва да стане по-скоро, докато са живи още неговитѣ сподвижници, близки и роднини.

Дѣдо Ильо войвода бѣ типиченъ прѣдставитель на старитѣ хайдути, що се възпѣватъ въ пѣснитѣ. Природата го бѣ дарила съ едра, прилична снага, права и горда стойка, високо дигната глава, изподъ сбранитѣ вѣжди на която гледаха сѐ високо двѣтѣ му очи; дори и когато приказваше нѣкому, войводата рѣдко поглеждаше въ него или въ земята. Свикналъ съ орѫжието си, а въ Сърбия и съ униформата, той не се отдѣляше отъ кривата си сабя, червенитѣ лампази не махаше отъ панталонитѣ си. Въ лѣвата рѫка носѣше камшикъ, защото дѣсната му бѣше ранена. Неграмотенъ (на печата му стоеше надписъ: Капитанъ Ильо Марковъ), като сръбския князь Милоша, строгъ и суровъ, справедливъ и откровенъ, дѣдо Ильо ругаеше остро новия редъ на нѣщата, новитѣ хора и алчностьта. Той не уважаваше никого отъ високитѣ сановници на свободна България, гълчеше ги, псуваше ги дори въ лицето имъ. Не оставяше войводата и селянетѣ. „Колко пари дървата бре?“ питаше той селянина. — Четири гроша — Четири чуми да те ударятъ . . ., от-

връщаше дѣдо Ильо, за тебе бѣше харно при турцитѣ да имъ думашъ: „молимъ те, аго, вземи тия дърва . . .“ Несъобщителниятъ горски юнакъ прѣживѣ като чужденецъ, като легендаренъ Крали Марко, срѣдъ новото общество, което търсѣше друго, а дѣдо Ильо знаеше старото.

Покрай своитѣ войводи и юнаци, сѣверомакедонскиятъ край помни и своята *Румена войвода*, която ходила по Осоговско кждѣ 1856—1860 г. Руменинъ дѣдо и баща били дервенджии, пазачи на кулата при Деве-багъръ, между Паланка и Кюстендилъ. Тѣ били отъ кюстендилското село Гюешево, дѣто се родила и Румена. Балканското и дервенджийско чедо се отличавало още отъ малко съ буенъ и живъ темпераментъ; скоро Румена се прочула съ веселието си, съ хубавото си пѣние, съ хороиграньето си. Когато запѣела, жътваретѣ неволно оставяли сърповетѣ, да чуятъ гласа ѝ, който се разнасялъ, както разказва прѣданието, дори до планината Църноокъ, на 3 часа мѣсто. Румена била надарена съ тънка половина, мургаво лице, черни очи и коса, но буйниятъ ѝ темпераментъ повече приличалъ на мжжки. Тя стрѣляла съ пушка удивително вѣрно: въ яйце ударяла, ябълка сваляла отъ главата на човѣкъ, и по волята си изваждала съ коршума краката на триножнитѣ селски столчета, разказва прѣданието. Тази левентъ Румена много се харесвала на турцитѣ, та мнозина се опитвали да я потурчатъ, дори паланешкиятъ каймаминъ сполучилъ да я граби, но скоро я освободилъ поради бунтъ у селянетѣ. Румена била оженена млада за гюешевеца Георгия. Георги отивалъ на работа въ кратовскитѣ рудници, а послѣ и въ Цариградъ; Румена тогава живѣела съ свекърва си Трендафилка. Въ това уединение Румена имала чести свиждания съ сейменитѣ отъ девебагърската кула („побратимъ“ ѝ билъ сейменинътъ Алия) и съ харамиитѣ, които слизали отъ Осогово. „Всичко Каменишко и Паланешко, казва биографътъ на войводкинята Е. Карановъ, разбра, че Румена има връзки съ харамиитѣ, които на бюлюци, на бюлюци сновѣха изъ планинитѣ. При какво и да е убийство по пжтищата, сѐ Румена се търсѣше отъ властьта . . . Баща ѝ откараха въ Скопье, държаха го една година въ затвора, той се повърна боленъ и умрѣ. Една голѣма потера пристигна даже отъ Нишко за прѣслѣдванье дѣдо Ильовата чета; хванаха Румена и я биха всрѣдъ

селото, за да каже нѣщо, ако знае; а тя, въ врѣме на биеньето мълчеше и, слѣдъ като стана, гордо се издигна между потерата и каза: „има да видите!“ Не бѣше Румена да не разбира и отъ патриотизъмъ; врѣмето, въ което тя живѣеше на този важенъ пѫть, бѣше врѣме на Кръмската война, когато турцитѣ се бѣха размърдали срѣщу Русия, а християнетѣ очакваха дохожданьето наруситѣ, които тоже наричаха бугарье; черковниятъ въпросъ бѣше пусналъ своитѣ благодатни зраци по всѫдѣ, особено разгарътъ е билъ силенъ въ Кюстендилъ, Паланка и Кратово, когато съ камъне се гонѣше гръцкия владика Диониси, и дѣто дѣдо Ильо съ своята проповѣдническа мисия върлуваше изъ планинитѣ, селата и даже градищата срѣщу турцитѣ, компрометираше турската власть навсѫдѣ и пръснуваше забравеното име „бугарье“, намѣсто кауре.» [1]) Особено ще е въздѣйствувала върху Румена една случка, станала прѣдъ самата кѫщица на бѫдещата войводкиня. Тази случка била — дохожданьето на дѣдо Ильовата чета (170 души) подъ водителството на байрактаря Стоимена, запаляньето на девебагърската кула, убиваньето на 3-ма проводени отъ Кюстендилъ арнаути и връщаньето на четата съ пѣсни и веселия въ планината, къмъ Калинъ-камикъ. Прѣкъ поводъ да излѣзе Румена по планината дало убийството на нѣкое турче, което се било скарало съ Румена за сѣно. Тогава Румена прѣжалила домашния кѫтъ, оставила 4-годишното си дѣте и, като казала на свекърва си: „Хайдуткиня съмъ, всичкиятъ свѣтъ е пропищѣлъ отъ мене! Е! нека стана хайдуткиня! Сбогомъ, да чувате Андона, много здравье на Георгия!“, тя се изгубила. Другарь на Румена612 станалъ ковачътъ Стоянъ отъ с. Кръкля; и двамата се заклели въ побратимство и посестримство, като братъ и сестра, и хванали гората. Когато се завърналъ Георги отъ Цариградъ, намѣрилъ кѫщата безъ Румена, съ която много се обичали. Година слѣдъ излизаньето си по планинитѣ, Румена изненадала домашнитѣ си съ своята чета, която навлѣзла всрѣдъ нощь въ Георгиовата колиба. На увѣщанията на свекърва си и мѫжа си, Румена отговорила: „Отъ менъ домакинство е вече далечъ, колкото и да ви жаля, а особно кол-

[1]) *Е. Карановъ*, Румена-войвода. Очеркъ изъ Осоговскитѣ планини. София 1886, стр. 16—17.

кото и да жаля малкия си Андона, който вече ме е и забравилъ. Азъ съмъ се вѣнчала за гората; побратимитѣ са мое домакинство". Послѣ това тя прѣдложила на мѫжа си да вземе и гледа двѣтѣ дѣца на байрактаря Стояна отъ с. Кръкля и дори да прибере и Стояница, съ която да си живѣятъ като мѫжъ и жена. По-късно така и станало. Румена се простила съ домашнитѣ си и съ разплакалия се Георгия, оставила му пари и хванала гората. Това било послѣдньото имъ вижданье.

Дружината на Румена се състояла отъ 5—16 момчета, събрани главно изъ каменишкитѣ и паланешки села. Всички момчета били се́ заклети харамии, двама отъ които бивали по-рано войводи. „Румена се ползуваше, казва Карановъ, съ правото да не казва на дружината си, дѣ ще бѫдатъ на другия день; и никога дружината не е претендирала туй нейно право; за туй потерата не е могла да намѣри слѣдитѣ на Румена, при всичко че тя, като невѣстулка се мѣркаше въ разни мѣста. Потери връху потери пристигаха, даже войска бѣше надошла изъ Битоля, дѣто бѣше меркезътъ, но никакъ не можеха да я заловятъ. Тя повсѫдѣ съсичаше агаларе, ударяше се съ бюлюкбашии; особено удоволствие имаше да се срѣща съ турски харамийски чети, които и повече бѣха измахнати изъ горитѣ. Дружината я наричаше „планинска царица". Турското правителство употрѣбяваше всевъзможни начини, даже и подкупничество, като искаше, ако е възможно, да я улови жива, и да я отведе съ тържество въ Скопье и Солунъ, защото искали да я видятъ пашитѣ. Всичкитѣ села бѣха потресени отъ биенье, особено Гюешево и Кръкля. Братътъ на Стояна лежа една година за Стояна въ Скопье;[1]) мнозина ханджии се изловиха. Потеритѣ бѣха непрѣстайни и по всичкитѣ посоки на горитѣ, дори до Плачковица."[2]) Самата Румена ето какъ е описана отъ единъ кюстендилски търговецъ, който съ другаритѣ си попадналъ веднажъ ненадѣйно заобиколенъ отъ четата: „Като излѣзохме на Печеници (връхъ при Кратово), чу се свирванье и „фръбъ" . . . изтръгванье на ножове отъ лѣва и дѣсна страна: видохме се обградени отъ 15—16 души. Насрѣдъ пѫтя

---

[1]) По-късно, Стояновиятъ братъ Георги билъ затворенъ въ Канлж-куле въ Солунъ, отдѣто и не излѣзълъ живъ.

[2]) *Е. Карановъ,* Румена-войвода, 19.

застана единъ младъ, съ изкарана пала отъ ножнитѣ, които висѣха прѣзъ рамото му на лѣва страна. Коситѣ му бѣха разплетени и висѣха на гърдитѣ му отъ двѣтѣ страни на главата; а главата му бѣше прѣвързана съ червена шамия по женски; беневрецитѣ му бѣха бѣлъ шаякъ съ червени гайтани; чепкенъ до пояса отъ бѣлъ шаякъ съ червени ширити и разтворени ржкави; на лѣвото му рамо — черна рѣсачка; силяхътъ надвисналъ надъ пояса. Тоската му бѣше кжса и окирлявена. Ние се сѣтихме, че това е Румена, защото бѣхме се наслушали за нея. Лицето ѝ бѣше опечено отъ слънцето и не можеше да се сѣтишъ, че е жена, но гласътъ ѝ звучеше на женски гласъ. Едни отъ дружината ни слѣзоха отъ коньетѣ; щипянецътъ съ бѣлия конь се разтрепери и едвамъ думаше. Тя казваше: „Не се бойте! Турци ли сте или бугарье?“ . . . Тя поиска тютюнъ, развърза шамията отъ главата си, напълни я отъ тютюнскитѣ ни кесета и занесе та раздаде наредъ на дружината. Послѣ се обърна къмъ насъ и ни каза: вървете! И ние тръгнахме.“ [1])

Слѣдъ нѣколкогодишно прѣуспѣванье и подвизи, въ четата на Румена се породили разногласия. Четникътъ Спасе („физически и нравствено низко, черно човѣче“) убѣдилъ нѣкои отъ дружината да се не покоряватъ на жена войвода, толкозъ повече когато сполучилъ да ги накара да вѣрватъ, че побратимството между Румена и Стояна се развалило. Войводкинята и байрактарьтъ били дѣйствително убити отъ Спасе и Милко между Градецъ и Габеръ (Паланешко). Четата обикаляла още 2—3 мѣсеца подъ войводството на Спасе. Четникътъ Стоилко, който се билъ заклелъ да отмъсти за Румена, убилъ Миле и Пешо и двама други (Спасе не билъ тамъ), и послѣ се прѣдалъ въ Паланка. Скопскиятъ паша го опростилъ.

Революционното българско движение, което се бѣ разширило изъ дунавска България и Тракия, сполучило да пусне коренъ и въ сѣверна Македония. Проповѣдникъ на бунтовнитѣ идеи тукъ станалъ главниятъ кюстендилски учитель Тодоръ Пѣевъ. Пѣевъ учителствувалъ въ Кюстендилъ прѣзъ 1868—1871 г. Когато напусналъ града прѣзъ 1871 г., той билъ успѣлъ вече да подготви съратници на революционното

[1]) Id., ib., 24—25.

дѣло въ удавения отъ турци Кюстендилъ. Неговиятъ замѣстникъ учитель Дим. Македонски продължилъ дѣлото съ успѣхъ, та вече въ 1872 г. прѣзъ лѣтото комитетътъ билъ съставенъ и утвърденъ отъ Тодоръ Пѣева, който заминалъ отъ Кюстендилъ за монастиря св. Якимъ. Прѣдседатель на комитета станалъ ревностниятъ другарь на Пѣева учительтъ Дим. Стояновъ, познатъ у населението съ име Даскалъ Димитри, а негови вѣрни другари били: Георги Митревъ, Иванъ Рамадановъ, Алексо Карамановъ, Иванъ Чорбаджи Гогевъ, Стоянъ Станоевъ, Димитъръ Бояджиски и др. Революционното дѣло пуснало послѣденъ коренъ въ Паланешко, въ монастиря св. Якимъ Осоговски, дѣто прѣзъ юни 1872 г. Пѣевъ и Македонски основали комитетъ подъ прѣдседателството на игумена Аверкия Стояновъ и другаре: свещеникъ Филотей, Дим. Пчелински, учительтъ Дим. п. Петровъ (Любеновъ). Отъ Осогово Пѣевъ се завърналъ въ Етрополе. Като заловили прѣзъ зимата Дим. Общия и Василъ Левски и ги обѣсили, името на Пѣева било много компрометирано и неговитѣ кюстендилски приятели поставени на око. Изплашенитѣ кюстендилци прикрили бѫдещата си бунтовна дѣйность, като образували мнимо търговско дружество (Акционерно касабско дружество). Начинатели станали главниятъ учитель Македонски и Георги Ангеловъ, които прѣзъ мартъ 1873 г. събрали еснафитѣ българе въ артиката на черквата св. Богородица и ги заинтересували съ голѣми печалби, ако се нареди подобно дружество, понеже дотогава търговията съ месо и кожи били въ рѫцѣтѣ само на евреитѣ. Гражданетѣ посрѣщнали съ готовнось прѣдложението, взели за пръвь пѫть 400 акции, гарантирани отъ Георги Диновъ, Манолъ Ангеловъ и Дим. Гогевъ, и събранитѣ 400 турски лири били прѣдадени на членоветѣ отъ въстаническия комитетъ Ал. Карамановъ и Ив. Гогевъ ужъ за касабска търговия. Турската подозрителность и еврейската конкуренция не дали възможность на дружеството да прѣуспѣе, та било принудено да ликвидира съ загуба за гарантитѣ.[1])

Прѣзъ 1876 г. се размърда и Царево-село въ Кюстендилско. Турцитѣ обвинили въ въстаническо съучастие 3 калугерки, които искали да отидатъ по просия въ Сърбия.

[1]) *Г. Ангеловъ,* Кюстендилъ, 74—76.

Послѣдвали затвори, изтезаванья, разкарванье до Кюстендилъ и София, което се продължило дори до 1877 г. И друго. Прѣзъ 1876 г., разказва Г. Ангеловъ,[1]) докато още се разслѣдваше царевоселската афера, въ село Разловци, пакъ пиянешка нахия, стана друго много по-важно, отъ чисто възстанически характеръ събитие, което, арестуванитѣ царевоселци, особено чорбаджи Нико тури още по-дълбоко въ тъмницата, а въ сѫщото врѣме хвърли въ голѣмъ и страшенъ огънь всичко българско въ града и казата население. Прѣзъ сѫщата 1876 г., нѣколко дни слѣдъ Срѣднегорското възстание и кланье, а именно на 8-и май, попъ Стоянъ отъ с. Разловци, зеть му Димитъръ п. Георгиевъ, неговиятъ братъ Костандия, Константинъ п. Стояновъ и др. застрѣляха въ день пладне находещитѣ се въ това село царски човѣци: Юсрефъ Хамидъ-Топчиевъ отъ гр. Кюстендилъ и другаретѣ му Халиманъ и Назифъ отъ с. Истевникъ, слѣдъ това повдигатъ българското население на орѫжие и се оттеглятъ прѣзъ митрошинския чифликъ за Малешевската планина. Кюстендилскиятъ каймакамъ-паша, дупничанецъ, телеграфически прѣдставилъ на мютесарифа Махзаръ паша събитието много прѣувеличено и лошо, и, вслѣдствие на това, на 12-и май по пладне пристигна въ Кюстендилъ, идещъ откъмъ Батакъ Келъ-Хасанъ паша на чело на единъ баталионъ пѣхота анадолска войска, съ два горски топа, за изтрѣбление немирната отъ нѣколко години насамъ въ Кюстендилъ рая. Той смѣталъ да направи отъ Кюстендилъ втори Батакъ. Войската бѣше пълно въорѫжена и готова да даде огънь. Цѣлото турско население, добрѣ въорѫжено, го посрѣщна на пѫтя при с. Багренци съ неописуема радость, че дочакало вече момента да изколе гяуретѣ. Митрополитътъ Иларионъ, свещеницитѣ, първенцитѣ българе и всичкитѣ еснафи тоже го посрѣщнаха при кьошка, кланяха му се до земята, а той отъ коня си изглеждаше ги много намръщенъ и съ зѫби скърцаше. Войската влѣзе въ града съпровождана отъ турцитѣ кюстендилци, настани се зя по хановетѣ, а пашата биде приетъ у конака на Мехмедъ-аа Челеби-агинъ. Тукъ прѣзъ нощьта се събра голѣмъ

[1]) Бунтътъ е описанъ и въ особена книга отъ *К. п. Стояновъ,* Тридесеть години назадъ. Исторически записки по първото македонско възстание прѣзъ 1876 год. Кюстендилъ 1903.

мезлишъ отъ държавни чиновници, отъ бегове и отъ агаларе, подъ прѣдседателството на пашата, разисквaха дълго врѣме и взеха рѣшение да се пристѫпи къмъ дѣло. На утрѣшния день, часть отъ войската заедно съ много башибозуци турци и черкези замина за село Разловци, потера по възстаницитѣ, а останалата войска се турна на разпорежданьето на полицията въ града. Потераджиитѣ, като пристигнали въ района на разбунтуваното село Разловци, изклали 10-на души мирни селяне, що си работѣли на полето, оплѣнили, изгорѣли нѣколко кѫщи и слѣдъ това се пръснали по другитѣ села въ Пиянецъ да вършать разни золуми; а властьта въ града, подпомагана отъ войската, захвана да дири комити между гражданетѣ българе, да прѣтърсва домоветѣ на подозрителнитѣ въ комитаджилъкъ, да привежда такивато въ конака и да ги набутва въ затвора. И най-първо тури рѫка върху Манолъ Ангеловъ Друмохарски, членъ на кадийския сѫдъ, и върху брата му Димитръ Ангеловъ, а слѣдъ тѣхъ бѣха затворени и братята Димитъръ, Георги, Христо, Макари попъ Новкови, Христо Бояджиски, Христо М. Гребенаровъ, Мито Сугаръ, Алексо Карамановъ, всички отъ града, — Ангелъ Митревъ отъ с. Горня-Гращица, Георги Хр. Гребенарь отъ с. Слокощица, Дим. п. Стояновъ отъ с. Косово, Велинъ Даскалътъ, попъ Василь, Николчо Таушановъ отъ с. Саволяно и много още други отъ разни села, и се започна мѫчението имъ, да кажатъ за себе и за други отъ града и околията, кои са царскитѣ душмане комити, които бунтуватъ раята противъ падишаха. Мѫченията имъ бѣха различни: бой съ тояги, постоянно държанье на крака, безсъние, дълги разпитванья при замахванье съ сабя, груби псувни, силни плѣсници и изобилни храчки. На всичкитѣ тия изтезания биде подложенъ най-повече Димитъръ Ангеловъ, като най-интелигентъ между другитѣ и силно подозрѣваемъ въ комитаджилъкъ. Той бѣше 38 годишенъ, бившъ учитель и прѣдставитель отъ Кюстендилъ прѣзъ 1870 г. въ народния съборъ въ Цариградъ по нарежданьето на Българската екзархия. Слѣдъ едномѣсечно мѫчение на всичкитѣ затворени, едни отъ тѣхъ още тукъ въ Кюстендилъ бидоха освободени, а братя Ангелови, п. Новкови и Ангелъ Митревъ съ голѣмъ воененъ конвой бидоха изпратени въ софийскитѣ затвори, отдѣто слѣдъ 2

мѣсеца и тѣ бидоха пуснати подъ полицейски надзоръ, но вече бѣха много измжчени и изтощени“ [1]).

Самото освобождение на града биде прѣдшествувано отъ едно сбиванье между разбунтуванитѣ вече селяне, събрани около с. Лозно, и турцитѣ. Това бѣше на Богоявление 1878 г. Слѣдъ 3 деня се узна, че Ильо войвода пристигналъ съ четата си въ с. Коняво, като авангардъ на рускитѣ войски, и поискалъ да се прѣдаде градътъ безъ бой. Неизбѣгалото къмъ Паланка турско население и българското изпратиха въ с. Коняво свои пратеници: 2-ма турци, нѣколко български първенци и владицитѣ Илариона и Игнатия да искатъ отъ страна на града руското дохожданье и покровителство. А понеже се чуваше, че руситѣ били въ намѣрение при Струма да прѣкжснатъ настжплението си и, слѣдователно, Кюстендилъ да остане още подъ Турция, населението изпрати до генерала Гурко въ София кюстендилеца Мито Чорбаджи Гогевъ за постжпки. Докато Ильо войвода съобщилъ на находещитѣ се въ Радомиръ руски войски желанието на кюстендилци, и Мито Гогевъ въ София, подпомогнатъ отъ софийски първенци, отъ Марина Дриновъ и италиянския консулъ Позитано изходатайствувалъ отъ главнокомандуещия рускитѣ войски въ София да се прати часть отъ войската въ Радомиръ, за да заеме Кюстендилъ. На 13-и януари, въ четвъртъкъ прѣди обѣдъ, пристигнаха въ Кюстендилъ около 40 младежи кюстендилци избѣгали, въоржжени и на фесоветѣ имъ налѣпени книжни кръстове, а слѣдъ тѣхъ пристигна и дѣдо Ильо съ четата си и 80 души руски кавалеристи отъ 2-и ескадронъ, 4-и Улански Харковски полкъ, подъ началството на подполковникъ Задерновски и офицеритѣ — ротмистъръ Вирановски, поручикъ Совойски и др. На края на града, на Стамболъ-капия, освободителитѣ бидоха прѣчакани отъ българското духовенство, отъ българското и турско население. Слисанъ, онѣмѣлъ отъ радость, петвѣковниятъ робъ българинъ гледаше съ невѣроятность станалото. Младитѣ конници съ пѣсни . . . *ай люле*. влѣзоха полека въ града . . . На утрето обаче руситѣ трѣбваше да се дръпнатъ надирѣ и да повлѣкатъ подирѣ си обезумѣлото отъ ужасия българско население, защото отъ Паланка настжпваше много турска войска съ то-

---

[1]) *Г. Ангеловъ,* Кюстендилъ, 77—79.

пове. Половината българе избѣгаха посрѣдъ силенъ студъ въ Радомиръ, една часть излѣзоха да се биятъ и бранятъ града, но скоро трѣбаше да отстѫпятъ заедно съ руситѣ. Посрѣдъ тревогитѣ и неизвѣстностьта, слѣдъ 3 деня, на 17-и януари се разчу страшната вѣсть: русъ гелиоръ, русъ гелиоръ! (руситѣ идатъ!). Турцитѣ се раздвижиха, взеха постове, други побѣгнаха съ коли, коньe и пѣша къмъ Паланка, българетѣ се изпокриха . . . При вечерь на сѫщия день, св. Антони, нѣколко топовни гърмежа откъмъ конявския пѫть вцѣпениха дишаньето на гражданетѣ: скоро въ града стана невъобразима бърканица . . . . войска и башибозуци бѣгаха прѣдъ руската конница, която гърмѣше изъ улицитѣ, застигаше бѣжанци, прѣбиваше кого-дѣ и вървѣше напрѣдъ . . . . Само нѣколко минути и всичко се свърши . . . . Спотаенитѣ въ своитѣ скришници българе излѣзоха по улицитѣ, едни да видятъ освободителитѣ, други да покажатъ човѣшката си звѣрщина — да грабятъ изъ турскитѣ кѫщи . . . .

При освобождението на Кюстендилъ взеха участие 4—5000 души войска подъ началството на генералъ Майендорфа. Тукъ влизаха: цѣлиятъ 4-и Улански Харковски полкъ, лейбъ-гвардейскитѣ полкове Егерски и Измаилски, единъ артилерийски полкъ съ 8 орѫдия и голѣмата българската доброволческа чета на дѣдо Ильо войвода. Прѣдосвободителнитѣ движения въ Кюстендилъ и неговото освобождение са описани живо и пространо отъ Георги Ангеловъ, къмъ чиято книжка могатъ се обърна любознателнитѣ читатели.

Сѫдбинитѣ на Кюстендилъ и неговото население отъ освобождението насамъ заслужаватъ по-обстоенъ прѣгледъ, който обаче се изоставя за друго мѣсто и книга.

IX.

Кюстендилската епархия прѣзъ XIX вѣкъ.

—·—

Бѣлѣжки за християнското население и черквитѣ въ епархията.

Като се закри пексвата сръбска патриаршия въ 1766 г., кюстендилската епархия биде подчинена подъ цариградския гръцки патриархъ до 1870 г., а слѣдъ това тя се отцѣпи и влѣзе подъ българската екзархия. Берлинскиятъ договоръ раздѣли епархията на двѣ половини: южната, съ Щипъ и Кратово, остана подъ Турция и биде присъединена къмъ скопската екзархийска епархия, а сѣверната, съ Кюстендилъ и Радомиръ, просѫществува до 1884 г., когато, слѣдъ смъртьта на нейния митрополитъ, биде присъединена, като малка по обсегъ, къмъ софийската.

Отъ кюстендилската черковна кондика, отъ редица писма и бѣлѣжки, останали въ архивата на митрополията, узнаваме, че просторътъ на кюстендилската епархия е билъ сѫщиятъ, както и прѣзъ миналитѣ вѣкове, когато тя бѣ подъ сръбската пекска патриаршия и носѣше име коласийска. Ето числото на кѫщитѣ въ градоветѣ и селата на кюстендилската епархия прѣзъ 1863—1866 г., споредъ официалнитѣ канунъ-намета и разхвърлянье на владишкия и патришки порѣзъ на кѫща по 4 гроша и 32 пари (всичко отъ 16,681 кѫщи 80,000 гр.):

Градъ Кюстендилъ	319	кѫщи по	4 гр. и	32 п.	=	1,531	гр.	8 п.
Полски села	2,039	«	«	«	=	9,787	«	8 «
Крайшки села	2,291	«	«	«	=	10,996	«	32 «
Пиянешки села	1,881	«	«	«	=	9,028	«	32 «
Каменишки села	355	«	«	«	=	1,704	«	
Градъ Щипъ и Ново-село	610+306			«	=	4,397	«	32 «

Щипски села	1,886	«	«	«	= 9,051	«	32 «
Градъ Кочани	207	«	«	«	= 993	«	24 «
Кочански села	1,740	«	«	«	= 8,352	«	
Градъ Кратово	204	«	«	«	= 979	«	8 «
Кратовски села	910	«	«	«	= 4,369	«	
Срѣдорѣчкисела[1]	1,071	«	«	«	= 5,140	«	32 «
Градъ Радомиръ	70	«	«	«	= 336	«	
Радомирски села	2,792	«	«	«	=13,401	«	24 «
Всичко кѫщи	16,681				Гроша 80,068	и	32 п.

Десетина години слѣдъ това, по исканьето на българската екзархия, въ врѣмето на митрополита Илариона, е билъ направенъ новъ описъ на християнскитѣ кѫщи и вѣнчила. Този описъ обаче не ще е вѣренъ, едно защото въ него не са взети на помощь турски официални прѣброителни статистики, пъкъ и въ показанията на самитѣ християне се забѣлѣзва извѣстно прикриванье. Самъ владиката Иларионъ се оплаква въ едно свое писмо до екзарха, отъ 31-и януари 1876 г., за Радомирско, дѣто «статистическо-то описаніе на вѣнчила-та и още не ся е свършило, понеже точно не сѫ ся описали, тъй напримеръ въ ветхый-тъ тефтеръ сѫ 5500 вѣнчила, а сега гы искарватъ 4600 вѣнчила. Па и въ другитѣ окрѫжія изъ епархіѭ-тѫ нѐ е описано и още точно.» Въ протокола на епархиялния кюстендилски съборъ прѣзъ 1873 г. са записани по общо рѣшение на свещеницитѣ:

1.	Кюстендилъ и казата	10,283	вѣнчила
2.	Радомиръ и «	5,403	„
3.	Трънски села	568	„
4.	Щипъ и казата	4,007	„
5.	Кратово и «	1,194	„
6.	Кочани и «	2,452	„
7.	Срѣдорѣчки села	1,845	„
		Вѣнчила	25,842

Доколко е порасло християнското население въ градоветѣ и по-голѣмитѣ села отъ 1863 до 1873 г., личи отъ слѣдната таблица за кѫщитѣ и вѣнчилата:

[1]) Срѣдорѣкъ се нарича покраината между рѣкитѣ Пчиня и Крива или друго-яче Козяшка села, около 40 на брой.

	1863 г.	1873 г.	
	кжщи	кжщи	вѣнчила
Кюстендилъ	319	?	?
Изворъ	50	55	81
Босили-градъ	70	73	93
Божица	188	197	344
Соволяно	68	91	106
Прѣколпица	55	62	90
Царево-село	75	109	152
Разловци	103	108	130
Истевникъ	92	130	166
Саса	70	73	94
Раково	80	93	140
Тишаново	99	125	183
Драмче	75	97	110
Ваксево	80	120	180
Радомиръ	70	109	?
Прибой	71	86	156
Лобошъ	82	112	?
Изворъ	98	112	?
Калища	77	81	154
Чуковецъ	92	86	178
Пенкьовци	70	73	100
Кратово	204	164	184
Злетово	57	57	77
Лѣсново	66	62	100
Щипъ съ Ново-село	610+306	960	1104
Барбарево	76	80	140
Свети Николе	62	99	124
Лѣсковецъ	78	80	88
Кочани	207	198	240
Оризари	83	127	151
Виница	77	86	91
Блатецъ	83	80	111
Байловци (въ Срѣдорѣкъ)	109	130	198
Орахъ	82	79	118

Въ кюстендилската епархия, прѣзъ третята четвърть на XIX вѣкъ, е имало 97 черкви и монастири. Въ владишкитѣ списъци на черквитѣ отъ това врѣме намираме:

Гр. Кюстендилъ, 3 черкви.
с. Колуша, 1 черква старинска, съ кувуклио, зидана съ тухли, разсипана и опустошена.
с. Копиловци, 1 д.[1]), пл.[2])
Цървеняно, 1 пл. и оп.[3])
Ямборано, 1 к.[4])
Ръждавица, 1 к. пл.
Таваличаво, 1 к.
Лозно, 1 д. нова.
Граница, 1 д.
Слокощица, 1 д.
Соволяно, 1 д.
Периволь, 1 д. оп.
Горно-Уйно, 1 д.
Изворъ, 1 к.
Трекляно, 1 д.
Горни-Коритенъ, 1 к.
Босили-градъ, 1 д.
Косово, 1 д нова
Долна-Любата, 1 д.
Църноощица, 1 д.
Божица, 1 к.
Бранковци, 1 к.
Прѣколница, 1 к.
Долно-село, 1 д.
Брѣсница, 1 д.
Въ Пиянешко
Царево-село, 1 д., оп.
Паничарево, 1 д., пл.
Вирче, 1 д. пл.
Градъ, 1 д. пл. разв.
Лѣшница, 1 д. пл.
Каменица, 1, д. пл.
Тишаново, 1 д.
Смоличино, 1 к.
Ваксево, 1 к.
Разловци, 1 д. пл.
Истевникъ, 1 д. пл.
Цръквинецъ, 1 д. пл. разв.
Радомиръ, 1 д. пл.
Върба, 1 д. пл.
Бобораци, 1 д. пл.
Раковица, 1
Чуковецъ, 1
Каси-лакъ, 1
Жедня, 1
Житуша, 1
Кленовикъ, 1
Изворъ, 1 пл. изгор.
Дебели-лакъ, 1
Егълница, 1
Калища, 1
Блатечница, 1,
Прибой, 1 д. пл.
Пчелинци, 1
Радибошъ, 1 монастирь опустѣлъ
Косача, 1
Лобошъ, 1
Враня-Стѣна, 1
Дивля, 1
Пенкьовци, 1
Ильовъ-долъ, 1
Празноглавци, 1
Лѣва-рѣка, 1
Долна-Сѣкирна, 1
Банишоръ, 1
Селишенъ-долъ, 1
Негованци, 1
Бѣльово, 1 монастирь св. Ив. Богословъ, съ 1 калугерь
Жабляно, 1 мон. Св. Ив. Кръститель
Цещера, 1 мон. св. Никола

---

[1]) д. = дървена.
[2]) пл. = плѣнена отъ турци.
[3]) оп. = опустошена.
[4]) к. = каменна.

Кратово, 1
Лѣсново, 1 монастирь
Злетово, 1
Шалково, 1
Щипъ и Ново-Село, 2
Горни-балванъ, 1
Гайранци, 1
Нѣманци, 1
Свети-Николе, 1
Пиперово, 1,
Уланци, 1,
Убогово, 1
Джедимирци, 1

Кочани, 1
Оризари, 1
Виница, 1
Липецъ, 1
Зърновци, 1
Блатецъ, 1
Бѣли, 1
Нивичане, 1
Соколарци,
Спаннчево,
Траканье, 1
Мон. св. Пантелеймонъ[1])

Голѣма часть отъ запустѣлитѣ черкви и монастири тукъ и не са споменати, макаръ че и до днесъ стоятъ на нѣкои стѣнитѣ, на други и покривитѣ, а въ трети е запазена и часть отъ срѣдневѣковната зография. За примѣръ само ще спомена нѣколкото щипски черкви (гл. стр. 200—204), черквитѣ около с. Ръждавица, черквата св. Спасъ при Кюстендилъ отъ 1330 г., черквитѣ въ с. Слокощица и др. Повечето отъ тѣзи черкви са на мѣстото на староврѣмски храмове, заварени отъ турцитѣ. До врѣмето на танзимата турската власть не е позволявала да се строятъ черкви, а само да се поправятъ и възобновяватъ древнитѣ съ сѫщитѣ си размѣри, както за това се учимъ отъ редица фермани. Прѣзъ XIX в., слѣдъ пожаритѣ и грабежитѣ на кърджалиитѣ, които не оставили здрава черква, са били съградени нѣколко нови черкви, пристегнати нѣкои стари, и то съ голѣми молби и ходатайства дори въ Цариградъ. Така, около 1805 г. съ ферманъ е била съградена кочанската черква св. Георги, прѣзъ 1816 г. била съградена кюстендилската св. Богородица, прѣзъ 1834 г. — изворската голѣма черква въ Крайщето, прѣзъ 1859 — монастирьтъ св. Мина въ Кюстендилъ и др. За образецъ на тѣзи султански позволителни за граденье черква, се по-

[1]) Тука не са поменати срѣдорѣчкитѣ села. Не е поменатъ и стариятъ Карпински монастирь въ източния Козякъ, при все че го намираме въ кюстендилската черковна кондика записанъ подъ вѣдомството на кюст. митрополитъ.

мѣстя надолу прѣводъ на фермана за изворската черква „Св. Тройца“:

Тугра на

Султанъ Махмуда ханъ II.

До високопросвѣтения и законо-шериатския кюстендилски наибинъ, сѫдия-мевляне, както и до всички високоучени, безпримѣрни тамкашни прѣдставители на властьта, аяне, градски първенци и въобще до всички властници! Нека всевишниятъ увеличи славата ви....

Отъ съдържанието на съставения ми и написанъ настоящи царски актъ, украсенъ съ императорскитѣ ми свещени знакове, който ще ви пристигне тамъ, ще узнаете обстойно какво:

Източно-православната черковна сграда (румъ-клисеси), извѣстна съ прозвището «Изворска черква» (Изворъ-клисеси), находеща се въ нахията Крайще, кюстендилска каза, съ течение на врѣмето се развалила и клонѣла на съсипванье, поради което раята християне отъ речената нахия се моля съ просба да ѝ се позволи да си поправи тази черква. Отъ констатираното, споредъ сѫдебно-шериатския редъ, доказателство за развалата на въпросната черава, излиза на явѣ още, че просторътъ ѝ е 48 аршина дължина, 30—широчина и 9—височина. Цариградскиятъ гръцки патрикъ и заседаещиятъ въ Стамбулъ митрополитски синодаленъ съвѣтъ се молятъ съ писмена просба и ходатайствуватъ да издамъ височайша царска заповѣдь, въ която да се помѣсти височайшето рѣшение и позволение за направата на тази черква, чиито основи да се положатъ тамъ, дѣто отъ старо врѣме личатъ, и по плана, какъвто е билъ по-прѣди.

Съобразно съ изискуемитѣ се постановления на свещения шериатъ, въпросътъ за поправката на казаната черква се подложи на разглежданье и прѣдрѣшение при върховния мюфтия шейхъ-юлъ-islямъ, достойниятъ и високоученъ богословъ-юристъ Меки заде Мевляне Мустафа Асимъ, комуто е билъ зададенъ слѣдниятъ въпросъ: «Допустимо ли е и може ли да се поправи една черква въ село върху истинскитѣ стари основи, по сѫщия старъ планъ и въ сѫщитѣ дѣйствителни размѣри, безъ да се пусне нѣщо повече, — черква, която отъ старо врѣме е била развалена»? На това е отговорено: «Бива, допустимо е», като при туй отъ шейхъ-юлъ-

ислямството, съобразно съ прѣдписанията на свещения шериатъ, е била издадена за случая и една свещенозаконна фетва, въ която изрично се казва за издаването отъ височайшата ми царска особа, по тоя случай, височайши царски актъ, за надлежното ми височайше разрѣшение да се поправи прѣдметната черква. Понеже е вече рѣшено и вписано въ свѣтлитѣ страници на императорския ми регистъръ да се издаде нуждното височайше разрѣшение по въпроса; и понеже е постановено вече, че въ случая трѣбва да се дѣйствува така, както е изложено въ духа и текста на издадената свещено-законна фетва, то азъ благоволихъ да издамъ и да изпроводя настоящата ми царска височайша заповѣдь, която обема въ текста и височайшето ми позволение за поправката на прѣдметната черква.

Прочее, позволявамъ, щото поправката па тая черква да стане съ условие и по начинъ, че на дължина, ширина и височина черквата да обнема онова пространство, което черквата е имала въ дѣйствителность въ старо врѣме, да нѣма повече нито една педа, нито единъ пръстъ дори, защото, съгласно съ прѣдписанията на свещения шериатъ, съизволението за поправката на въпросната черква само по такъвъ начинъ може да се разрѣши. Ако, по поводъ на това, нѣкои отъ сановницитѣ ми би се осмѣлили да позволятъ и допуснатъ, щото при поправката на тая черква да се обнеме повече пространство и да се гради извънъ старитѣ основи, като за тая цѣль би изисквали и взели отъ раята едно акче (аспра) или дори една бодка, — то явява имъ се, за прѣдупрѣждение, че всички провинени ще бѫдатъ безпрѣкословно публично поругани, прѣслѣдвани и наказани. А ти, господине сѫдио, господине аянине, и всички други, щомъ се научите за това, длъжни сте да дѣйствувате тъй, както е изложено по-горѣ, да постѫпвате законно и да отбѣгвате далечъ отъ противозаконни и нелоаялни дѣйствия, заради което издадохъ нарочно този си височайши царски ферманъ. При това ви заповѣдвамъ, щото, като пристигне при васъ тази ми височайша царска заповѣдь, длъжни сте да дѣйствувате, постѫпвате и се разпореждате по въпроса тъкмо тъй, както е изложено по-горѣ, и да се съобразявате съ духа и съдържанието на настоящия ми височайши царски актъ, къмъ който трѣбва, по служебенъ дългъ, да отдавате почить и пълно

довѣрие. Тъй да знаете; честь, почить и пълно довѣрие отдайте на височайшитѣ ми императорски знакове, туграта и монограма ми, положени отгорѣ начело на настоящия ми височайши царски ферманъ, издаденъ днесъ, 15-и день или въ срѣдата на мѣсецъ реби-юлъ-евелъ 1249 отъ егира (21-и юли 1833 г.)

(подписъ) Султанъ Махмудъ ханъ II.[1])

Що се отнася до православието на кюстендилската епархия прѣзъ XIX в., нека се забѣлѣжи, че рускиятъ генералъ и писатель Липранди, който лично е посѣщавалъ и изучвалъ България прѣзъ първата и втора четвърть на сѫщия вѣкъ, бѣлѣжи какво „въ *Кратовѣ*, *Брезницѣ*, *Радомирѣ*. *Костенджилѣ*, *Дупницѣ* и *Джумаѣ*, между Болгарами Православными живутъ цѣлыми округами Болгаре Католики, или правильнѣе Уніяты“. Авторътъ прибавя, че тѣзи католици българе били наричани отъ православнитѣ — „шопи“, „простаци“, „павликяни“ и че имало и „шопи“ православни. Униятитѣ били познати у турцитѣ и съ име „Пострумци“.[2]) На друго мѣсто Липранди твърди, че въ България „весь почти *Пострумскій* округъ Болгаре-Католики“.[3]) Твърдѣнието на Липранди е прѣувеличено. Въ мѣстното население не се помни нищо за католици-унияти българе въ сѣверна Македония, пъкъ и никакви писмени слѣди не са останали за тѣхъ. Допустимо е да е имало нѣкои села или сѣмейства католици и то главно при рударскитѣ центрове т. е. въ Осогово около кюстендилскитѣ рудници, въ селото Страдалово колибитѣ наречени Сасани, въ селата Згурово и Пелатиково (помашко население), село Саса, Божица, Кратово, Паланка и др. Любопитно е въ случая името на кюстендилското село Кутугерци, което безъ съмнѣние носи названието си отъ нѣкогашнитѣ си жители богомили «кутугери» (*κουνδούγεροι*, *κυδούγεροι*); а богомилитѣ най-лесно се поддаваха на католичеството и прибѣгваха подъ римската черква, както напр. босненскитѣ патарени наричани и кутугери (. . . *καὶ 'εποίησαν ἐκεῖ, ἐν Πόσνα, πολοὺς ἀπὸ Κουνδουγέρων εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας*).[4]) Освѣнъ саксонцитѣ и дубровничанетѣ католици, които още отъ срѣднитѣ вѣкове бѣха заседнали при рудницитѣ въ Кюс-

[1]) Прѣводъ отъ Д. Ихчиевъ.
[2]) *И. П. Липранди*, Болгарія, Москва 1877, стр. 34.
[3]) Id., ib., 55.
[4]) Срв. у *Голуб.* 592—594.

тендилско и Кратовско, въ тѣзи крайща са били пращани и мисионери католици, та не е чудно, че, покрай саксонцитѣ и дубровничанетѣ, е имало богомили и православни, които са били приели католичеството и са го пазѣли до началото на XIX в., както забѣлѣзва Липранди. Прѣзъ 1655 г. напр. въ Кратово билъ проводенъ католишки мисионеръ нѣкой си Стефанъ.[1]) Повече свѣдѣния би се намѣрили сигурно въ архивата на католишката пропаганда въ Римъ.

Кюстендилски митрополити. Черковниятъ въпросъ.

Ето списъкътъ на митрополититѣ и епископитѣ на кюстендилската епархия, отъ прѣминаванье на послѣдната подъ вѣдомството на гръцката цариградска патриаршия, отдѣлянье-то ѝ подъ екзархията, та до закриванього ѝ въ 1884 г.

1. *Гаврилъ*, споменатъ въ 1766 г. [2])
2. *Костанди*, прѣзъ първата четвърть на XIX в.
   3. *Авксенти*, „гръкъ“, епископствувалъ прѣзъ сжщото врѣме, може би като епископъ на Костандия. Споменатъ прѣзъ 1817 г.
4. *Артеми*, споменаванъ отъ 1829—1858 г.
   Замѣстници-помощници на Артемия били:
   5. *Авксенти*, 1832—1840 г.
   6. *Захари*, 1840—1845 г.
   7. *Дионнси*, 1845—1851 г.
   8. Пакъ *Авксенти*, 1851—1858 г.
9. Пакъ *Диониси*, 1858—1860 г., като митрополитъ.
   10. Панаретъ, епископъ-помощникъ на Дионисия до 1860 г.
11. *Игнати*, отъ 1861—1869 г.
12. *Илариопъ*, отъ 1872—1884 г.
   13. *Синеси*, отъ 1875—1878 г. помощникъ-епископъ на Илариона.

Отъ началото на XIX в. се споменава фанариотски епископъ въ Щипъ *Йеронимъ*, който изгорѣлъ славѣнскитѣ ржкописи въ митрополитския дворъ въ Ново-село.

---

[1]) Starine XXV, 194. Срв. и по-горѣ, 196.

[2]) За годинитѣ, когато се споменаватъ епископитѣ, гл. по-подробно надолу.

Гаврилъ е билъ сѫщиятъ оня, който, заедно съ другитѣ митрополити подъ пекската патриаршия, даде подписа си и съгласието си да се закрие послѣдната въ 1766 г. и се подчини подъ цариградската. Той е билъ по народность сърбинъ. Изпърво гърцитѣ са го оставили да управява кюстендилската епархия, но, неизвѣстно слѣдъ колко години, коварната грѫцка патриаршия, която бѣ дала обѣщание да запази завареннитѣ при пекската патриаршия архиереи, изпѫдила Гаврила и го замѣнила съ владика гръкъ. Това се учимъ отъ просбата на черногорския митрополитъ Сава Петровичъ, който прѣзъ 1776 г., въ съгласие съ архиереитѣ самоковски, щипски (кюстендилски), скопски (?), новопазарски, нишки, ужички, бѣлградски, босненски и херцеговски, се моли на московския митрополитъ Платона за подкрѣпа и ходатайство. Въ тази просба се обяснява какво едни отъ поменатитѣ архиереи били изгнани, лишени отъ прѣстолитѣ си и се скитали, а други били изпроводени на заточение, и се моли руския синодъ да се заеме за възстановление на сръбската патриаршия, и дори да можетъ битъ рꙋской архїерей архїепкопъ пеккой. Митрополитъ Сава обѣщава наруситѣ сръбска помощь въ врѣме на война съ Турция.[1])

Костанди, като кюстендилски владика, още се помни, ако и смѫтно, въ народнитѣ прѣдания. Като имаме прѣдъ видъ, че прѣзъ размирнитѣ кърджалийски врѣмена Костанди билъ гоненъ и прѣслѣдванъ въ самия градъ, че прѣзъ 1812 год. станалъ кръстникъ на Иванча Христовъ (по-сетнѣ лѣкарь) и че по-късно, прѣзъ 1821—1822 г. се споменава още като кюстендилски митрополитъ, можемъ каза, че той е архиерействувалъ прѣзъ първата четвърть на XIX вѣкъ. До 1816 г. кюстендилци се черкували въ кулушката староврѣмска черква св. Георги, дѣто по-рано било и архиерейското сѣдалище. Прѣзъ тази година, благодарение на благосклонностьта на турското правителство[2]) и ходатайствата на митрополита Костандия, който извадилъ и царски ферманъ, въ махалата Варошъ

[1]) Просбата е обнародвана въ Гласник XXII, 257—158.

[2]) Цѣнни са въ тоя случай бѣлѣжкитѣ на даскалъ Теодора отъ Пирдопъ: ѿ тогива (1814) насам до : 1820 : . . . сꙋлтан махмꙋда та дади изинъ да се направиха черкови новы ѿ темелъ ѿ Едрене насам (Спсп. XXXV, 670).

била съградена първата кюстендилска черква св. Богородица. И по-рано на това мѣсто имало стара разсипана черквица св. Никола, обрасла съ старински брѣстове. За направата на черквата стариятъ кюстендилецъ Г. Димитровъ бѣлѣжи слѣдньото: „Въ Кюстендилъ имало само една черква въ махалата Варошъ, която била построена прѣди 300 години, а въ другитѣ махали турцитѣ не позволявали да се построи. Тази черква, като била твърдѣ малка и поставена съвършенно въ земята, българетѣ извадили ферманъ за да я разширятъ. Черквата била поставена 1½ м. дълбочина и, като въздигнали стѣнитѣ, турцитѣ ги разрушили и българетѣ напуснали построяването. Слѣдъ нѣколко врѣме, по съвѣтитѣ на единъ влиятеленъ бей, тѣ изкопали още толкова дълбочина, поставили основитѣ и почнали да работятъ нощѣ само. Отъ всѣка една махала мжже и жени по редъ отивали да помагатъ, а дюлгеретѣ, когато чукали гвоздеи, туряли мѣ-

Обр. 36. Черквата св. Богородица.

шинъ отгорѣ, за да не се издава гласъ. И тъй, българетѣ въ Кюстендилъ построили крадншкомъ въ 1816 г. черквата Успѣние Богородици, която има 3 м. дълбочина“ [1]). Тази черква е съ двѣ отдѣления — дольньо и горньо, съ отдѣлни олтари. Дольньото, изкопаното дълбоко отдѣление е черквата св. Богородица; горньото отдѣление има храмътъ си на св. Никола, за споменъ на старинската срѣдневѣков-

[1]) *Г. Димитровъ,* Княжество България I, 55.

на черквичка св. Никола, която била въ развалини и на чието мѣсто била издигната сегашната сграда. Слѣдъ освобождението черквата биде постегната, прѣмазана, изписана и постлана съ мряморъ. Горньото отдѣление — св. Никола е „женска черква“ прѣзъ всички праздници, само на 6-и декември въ нейния олтаръ се извършва литургията. Въ отдѣлението св. Никола още се пазятъ на иконостаса старитѣ икони. На нѣколко отъ тѣхъ отъ 1818 г. четемъ имената на Лазара и братанеца му Лазо, зографи отъ янинското загорско село Ано-Суденà (Горня Студена): *Δια χειρὸς Λαζάρυ καὶ Λάζυ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ ἐξ Ἄνω Σουδενὰ Ζαγώρι καζὰ Ἰωάννινα 1818 ὀκτοβρίυ* 30.

За митрополита Костандия и неговия титулъ намираме бѣлѣжки въ единъ ръкописенъ ирмологионъ, намѣренъ въ Дупница: патріа́рхꙋ є҆вге́ні҆ꙋ все ст҃ѣйшемꙋ и҆ вселе́нскомꙋ патріа́рхꙋ многаѧ лѣ́та и: г҃нꙋ Константі́ꙋ преѡ҆сщ҃е́ннѣйшемꙋ, и҆ Бг҃оизбра́нномꙋ митрополи́тꙋ ст҃ейшыѧ митропо́лий кеѡстендилскіѧ, и҆ щи́пскіѧ, пречⷭ҇тный є҆ѯа́рхъ все́ѧ мѵсі́ѡ намъ же г҃нꙋ и҆ вл҃цѣ мно́гаѧ лѣ́та, съ прибавка, че това ще се чете подиръ Три святое, прѣди Апостола [1]. Отъ тази бѣлѣжка узнаваме, че Костанди е живѣлъ и прѣзъ врѣмето на цариградския патриархъ Евгения, т. е. 1821—1822 г. На единъ турски ходжетъ отъ 1823 г. [2] стои като членъ-съвѣтникъ на съдебно-шериатското кюстендилско съдилище и владиката Костанди, та е ясно какво и прѣзъ тази година е билъ живъ послѣдниятъ. Отъ по-горньото многолѣтствие, се учимъ още, че кюстендилскиятъ митрополитъ билъ и «екзархъ на цѣла Мизия.» Доколко този титулъ има нѣкое значение и доколко той е ималъ формално или фактическо териториално обоснование, ще се види, когато се проучатъ основно подобнитѣ титули давани на струмишкия, костурския, търновския, скопския, и др. митрополити. [3]

---

[1] Срв. *Спростр.*, Синодаленъ описъ, 129—130.

[2] Карановъ прѣдполага, че този Костанди може да е същиятъ скопски Константинъ, при когото стана закриването на пекската патриаршия. Отъ единъ ферманъ обаче, сега въ ръкописнитѣ тефтери на Соф. н. библ., се научаваме, че скопскиятъ митрополитъ Константинъ билъ убитъ съ пушка въ митрополитския домъ отъ собствения си яничаринъ ясакчия, въ 1181 г. (1766 г.).

[3] Кирилъ Пейчиновичъ казва, че написалъ книгата си Утѣшеніе грѣшнимъ „на простий язикъ болгарски долния Миссий скопский и

За черковнитѣ даждия на християнското население отъ врѣмето на Костандия имаме само слѣдньото извѣстие. Въ единъ бератъ отъ султанъ Мустафа IV отъ год. 1807—1808 узнаваме, че на кюстендилския митрополитъ било отсѣчено да дава на царската хазна 4200 акчета (аспри) мири-пешкешъ [1]).

Сѐ по врѣмето на Костандия се помни нѣкой си *Авксенти* гръкъ, въ чието врѣме въ двора на черквата св. Богородица било направено малко училище. Единъ владика Авксенти се споменава въ единъ гръцки надписъ на книгата *Ἁμαρτωλῶν σωτηρία*, принадлежаща на попъ Георгия отъ Паланка. (А този попъ Георги се споменава прѣзъ 1805 г. и 1833 г. [2]). Надъ имената на спомощницитѣ на книгата Чѹдеса Прес҃тыѧ Бг҃о-ро́дицы отъ кратовския учитель Хаджи Якима, печатана въ 1817 г. въ Пеща, е писано, че книгата излѣзла благодарение на Авксентия, кюстендилски архиерей, и многогрѣшния монахъ Якима [3]). Може би Авксенти да е билъ епископъ-помощникъ на митрополита Костандия Кюстендилски.

Артеми е билъ по рано александрийски патриархъ, а послѣ, прѣзъ втората четвърть на вѣка, станалъ кюстендилски митрополитъ; понеже билъ старъ и болнавъ, напусналъ Кюстендилъ и живѣлъ въ Цариградъ, а за управлението на епархията назначавалъ свои помощници-епископи. Най-напрѣдъ името му срѣщаме въ една бурултия отъ 1829 г., дадена на Артемия, чрѣзъ скопския Амзи паша, за свободно пѫтуванье и извършванье на християнскитѣ обреди. Ето прѣводътъ на тази важна за врѣмето заповѣдь: «Да бѫде извѣстно на моитѣ просвѣтени сановници аяне кюстендилски, кочански и на благородния ага на кратовскитѣ рудници, както и на всичкитѣ първенци въ тѣзи градове, че султанската ми воля е, щото всички мои подвластни раи да добруватъ и се наслаждаватъ на миръ, като бѫдатъ запазени и защитени отъ всѣ-

---

тетовский." Срв. *А. Шоповъ,* Изъ новата история на българитѣ въ Турция, Пловдивъ 1895, стр. 50.

[1]) *Јастребов*, Податци, 33.

[2]) Мсб. IV, 295—296.

[3]) Сїѧ здѣ совершишасѧ Архїереемъ Гд҃иномъ, Гд҃иномъ Аѵѯентїемъ Кюстендилскимъ, трѹдомъ же Іѡакі́ма.

какви натиски и злодѣяния. За съблюдението на пълна тишина и спокойствие, отъ страна на Високата порта са били назначени митрополити, които заедно съ това да изпълняватъ и религиознитѣ си треби. Но понеже кюстендилскиятъ митрополитъ, а именно калугерътъ Артеми (писано Адремиосъ), като изпълнявалъ духовно религиознитѣ си длъжности къмъ раята, като вѣнчавка, годявка, разводъ и др. подобни, срѣщалъ съпротивление отъ страна на нѣкои недобросъвѣстни лица и се оплакалъ, че това произлизало отъ вашата немарливость, и понеже вамъ е извѣстно съдържанието на височайшия ни царски ферманъ, даденъ въ ржцѣтѣ на поменатия митрополитъ, въ който ферманъ се обозначаватъ и правата за извършванье на духовно-религиозни треби, то съ настоящата царска бурултия ви заповѣдвамъ — отъ сега занапрѣдъ да не вършите надъ раята никакви насилия, противодѣйствия и беззакония, а точно да изпълнявате заповѣдитѣ ми означени въ височайшия beратъ, даденъ на поменатия митрополитъ. Приповтарямъ ви, че вие сте длъжни да се подчинявате на тая бурултия, да я уважавате и вършите точно тъй, както е писано въ нея, като отбѣгвате всѣкакви беззаконни дѣла. Даде се днесъ на мѣсецъ реджебъ 1245 (или декемврий 1829).»[1])

Артеми заминалъ за Цариградъ, но си оставилъ замѣстникъ самоковския калугеръ Авксентия, българинъ, когото като въздигналъ въ епископски санъ, направилъ голѣмо добро на българщината въ сѣверна Македония, пъкъ и на цѣлия български народъ, защото са извѣстни заслугитѣ на тогози Авксентия по народно-черковнитѣ работи въ Цариградъ. Освѣнъ това, той съ помощитѣ си и застжпничеството си е помогналъ да се изучи кюстендилчето Захария Струмски, който станалъ лѣкарь въ Цариградъ и прѣзъ черковно-народното движение принесълъ голѣми заслуги на своя народъ.

Авксенти, епископъ-замѣстникъ на Артемия, билъ поставенъ въ архиерейски санъ прѣзъ 1832 г. На единъ грцки актъ за прѣдаванье смѣтки отъ стария кюстендилски епитропъ (Георги Капамаджи) на новия (Милушъ Кюркчи) е подписанъ на гръцки вече епископъ «Диополски Авксенти удостовѣ-

1) Прѣводъ на Д. Ихчиевъ.

рява.» Ето факсимиле отъ този неговъ най-старъ сравнително подписъ:

№ 37. Факсимиле на Авксентиевия подписъ отъ 1832 г.

Още прѣзъ сѫщата 1832 г. Авксенти билъ улесненъ отъ правителството да пѫтува свободно изъ епархията. Това станало съ сѫдебно рѣшение, издадено отъ щипския кадия Есаидъ-Хюсеинъ Ружди, възъ основа на берата на кюстендилския митрополитъ. Рѣшението позволява на митрополита, на замѣстника му и на хората му да могатъ свободно да яздатъ коње и катъре, безъ нѣкой да имъ прѣчи за това или да имъ отнема добитъка; отъ друга страна рѣшението обявява конацитѣ имъ за неприкосновени, нито за войска, нито за каквито и да е въоръжени хора. При Авксентия и съ ходатайството въ Цариградъ на Артемия, била издигната въ с. Изворъ (Крайще) голѣма каменна черква, за която се помена по-горѣ. При Авксентия взе да се засилва и кюстендилското българско училище при черквата св. Богородица. Прѣзъ 1835 г. името на Авксентия личи по черковни актове въ Кюстендилъ, а сѫщо и между спомощницитѣ на нѣкои български книги. Коя година билъ прѣмѣстенъ въ Мостаръ (Босна) за митрополитъ, не можахъ да узная. Подиръ него, около 1840 въ Кюстендилъ дошълъ еритронскиятъ епископъ *Захари*, като Артемиевъ замѣстникъ.[1]) Прѣзъ януари 1846 г.

[1]) На единъ пергаментенъ сборникъ, въ Кюстендилското читалище, четемъ, че книгата била донесена въ града отъ с. Ръждавица, на года: 1842 : їѹлїа : 4 : оу єдїново време Єрїдрон Захарїа: Артемїєф епїскопъ (л. 2а).

дошълъ за Артемиевъ замѣстникъ епископъ Диониси. Слѣдъ 5 години за Артемиевъ намѣстникъ въ Кюстендилъ пакъ билъ проводенъ Авксенти, който билъ сѫщеврѣменно и велески митрополитъ. Отъ кюстендилската кондика личи, че Авксенти като велески митрополитъ е управявалъ и кюстендилската епархия до 1855 г., а слѣдъ тая година, като билъ назначенъ въ Велесъ гръкътъ Антимъ, Авксенти дошълъ въ Кюстендилъ като Артемиевъ замѣстникъ съ титла „Прѣждебивши Велески" и тамъ прѣстоялъ до 1858 г. Г. Димитровъ, който знае лично Авксентия въ Кюстендилъ, ето какво пише за този български владика: „Той бѣше извънредно строгъ, силенъ защитникъ на християнетѣ и ужасенъ гонитель на онѣзи бейове, аги и чорбаджии, които правѣха злоупотрѣ-

№ 38. Факсимиле на Захариевия подписъ.

бения и притѣсняваха сиромаситѣ. На такива хора само той не е билъ по угодата. Тѣ често пѫти го клеветѣли прѣдъ великия везиръ, прѣдъ патриаршията, и разни слухове пръскали противъ него, но народътъ го само защищавалъ. Слѣдъ назначението му на кюстендилската епархия намѣстникъ, гражданетѣ ... благодарятъ на патриарха и пр. . . Авксенти никой пѫть не оставяше да се потурчи нѣкое християнче. Облѣчената въ фередже мома той го сваляше отъ гърба ѝ вѫтрѣ въ съвѣта и изпращаше я въ митрополията, безъ да му се възпротиви нѣкой. Каймакаминъ, кадия и други бейове треперѣха отъ него[1]) . . . Авксенти, щомъ като забѣлѣзвалъ,

[1]) „Дѣдо Авксенти на пѫть отиваше, като нѣкой делибашия. Той яздѣше хубавъ бѣлъ конь, въ владишки такъмъ; на сѣдлото

че каймакаминътъ не изпълнявалъ своитѣ обязаности или злоупотрѣбява. той веднага го вдигаше (може би съ съдѣйствието на Артемия). Когато каймакамитѣ правѣли постжпки въ Цариградъ противъ владиката, народътъ отъ епархията веднага се застжпвалъ за своя архиерей. Така, въ едно свое прошение до великия везиръ противъ клеветитѣ на каймакама, кюстендилци между друго пишатъ: „Нашіо тува каймакаминъ Мустафа бей имѣющи злоба и вражда противъ Н. Прѣосвященство, защото му дума да не быватъ золуме и обыды на сиромашката рая, която се непрѣстанно оплакува и ожалюва предъ Н. Преосвященство, реченныйо каймакаминъ отъ душманлжкъ писалъ (каквато се научаваме отъ вонь) гдѣто той знаялъ, защото Н. Преосвященство божемъ заповѣдувалъ на чорбаджіите да развращаватъ хрістіанете да не работатъ и да покриватъ мадемыте да не можатъ да се юрутишватъ, но това отнюдъ не е вѣрно Молиме Ваше Височество, вашата рука е джлга да заповѣдате да се испита, и ако излезе това нѣщо истинно, ніе да быдеме повинни, и осужденни на секаква царска и церковна казнь . . .“ [1])

Прѣзъ 1858 г., слѣдъ смъртьта на Артемия, Авксенти очаквалъ да бжде оставенъ титуларъ на кюстендилския прѣстолъ, но билъ назначенъ дори въ Дурацо. Оскърбениятъ архиерей си подалъ оставката и се оттеглилъ въ Рилския монастирь. Патриаршията го извикала въ Цариградъ прѣзъ слѣдната 1859 г. Въ Цариградъ, като не се подчини на патриаршескитѣ гръцки желания, Авксенти се впусна въ бурния черковенъ въпросъ, подбуждà и поучава кюстендилци какъ да се борятъ, бивà пращанъ 2 пжти на заточение и се помина на 1 февр. 1865 г.

Диониси (албанецъ по народность), както се рече, билъ на два пжти кюстендилски владика, отъ 1845—1851 и отъ

се надѣваха кобурлуци, чибуклукъ при кобурлуцитѣ и една бѣла металическа топузинка. А се обличаше въ голѣмъ рѣсалия арнаутски чепкенъ, обшитъ съ гайтани, чохени потури, бѣло кече на главата обмотано съ чалма, а отгорѣ прѣхвърлена една свилена шамия. Когато въ 58-а година го назначиха за Дурацо, той казваше: „Пращаха ме въ Босна да стана бошнякъ; сега ме пращатъ тия тирани въ Тиранъ и Елбасанъ да стана арнаутинъ, но азъ никога нѣма да стàна фанариотинъ“. *Е. Карановъ* въ Отчетъ на Кюст. уч. за 1897, стр. 12.

[1]) Г. Димитровъ I, 417—421.

1858—1860 г., първиятъ пжть като замѣстникъ на Артемия, а вторията пжть като титуларъ. Ако и помощникъ на Артемия, той е билъ ржкоположенъ за кюстендилски митрополитъ (*χειροτονηθέντες μητροπολίτης Κεστεντηλίοι*) отъ цариградския патриархъ Мелетия, и пристигналъ въ епархийския градъ на 10 януари 1846 г. Диониси направилъ веднага черковна кодика, въ която да се вписватъ всичкитѣ главни дѣла на епархията, имотитѣ и състоянието на подвластнитѣ монастири и черкви и пр. Още сжщата година пролѣтьта владиката събралъ първенцитѣ и духовенството и рѣшили да се съгради въ града по-голѣмо училище, дѣто да се учатъ дѣцата

№ 39. Печатъ отъ 1845 г. и подписъ на Дионисия Кюстендилски (*Κεστεντηλίου Διονύσιος*).

на начални и по-горни науки . . . „що ползува юношеството, на Болгарско.“ Доброволни пожертвувания отъ Кюстендилъ и казата били събрани 37,635 гроша и 30 пари, и въ 1849 г. училището било привършено. Голѣма часть отъ тѣзи пари били злоупотрѣбени отъ владиката, но народътъ късно се досѣтилъ, та когато алчниятъ Диониси на другата 1850 г. побързалъ да събира помощи и за поправка на черквата св. Георги въ Колуша, населението, подбутнато отъ учитель Тонджарова, се раздвижило и поискало смѣтка за училищ-

нитѣ и черковни пари. Населението си избрало 12-членна комисия за прѣглежданье на общенароднитѣ и черковни смѣтки. Слѣдъ като били открити много злоупотрѣбения на Дионисия, додекадитѣ, както се наричаше комисията, „се впуснаха и въ други смѣтки, да търсятъ напр. злоупотрѣбения по царскитѣ вергии, даже и злоупотрѣбенията на нѣкои бегове, като напр. Мехмедъ-аа. Тѣ намѣриха много злоупотрѣбения и работата достигна дотамъ, щото дойде заповѣдь отъ Цариградъ да отидатъ нѣколко души отъ чорбаджиитѣ въ Цариградъ и съ тѣхъ Мехмедъ-аа, за да се разгледа тѣхното дѣло. Подозрѣнитѣ личности отидоха въ Цариградъ и, като прѣстояха тамъ почти 2 години, тѣ се възвърнаха въ Кюстендилъ, разбира се, слѣдъ много рушвети . . . Въ тѣзи бурни врѣмена на кюстендилската панама, владиката Диониси биде вдигнатъ отъ Кюстендилъ“.[1]) Подиръ 8 год. обаче Диониси пакъ билъ натрапенъ отъ патриаршията на Кюстендилци. Владиката пристигналъ въ града на 24-и декември 1858 г. и веднага заповѣдалъ да му се събератъ 50,000 гроша, защото ималъ твърдѣ голѣма нужда, а той самси излѣзълъ по епархията да събира отъ кѫща по 25 гр. На слѣдната година, 1859 г., събралъ помощи и съградилъ въ гр. Кюстендилъ черква-монастирь св. Мина. За да позволятъ турцитѣ да се построи монастиря тамъ, дѣто е сега и дѣто нѣмало никога друга черква, Диониси си послужилъ съ хитрость. Той поркчалъ да извадятъ отъ християнскитѣ гробища кокали и да ги заровятъ скришомъ въ светиминското мѣсто. И когато владиката убѣждавалъ турцитѣ какво по стари книги се знаело, че тамъ имало и по-рано черква, заповѣдалъ да копаятъ . . . Изровенитѣ кокали, положени по християнски обичай, убѣдили добродушнитѣ турци да позволятъ да се съгради черквата. Отъ едно писмо на д-ръ Захария Струмски узнаваме, че Диониси събиралъ пари и за направата дори на болница и богословско училище.[2])

Ето какви са били християнскитѣ вѣрски данъци въ врѣмето на Дионисия, опрѣдѣлени прѣзъ 1847 г. въ кодиката. За да замаже очитѣ на своето християнско стадо, Диониси опростилъ веднажъ за винаги мирията 110 пари, що давала всѣка кѫща („като харизана отъ нáсъ 'еднáшъ за всегдà“), но за

---

[1]) *Карановъ* въ Отчетъ и пр., стр. 16.

[2]) Това се твърди и отъ едно писмо на кюстендилци, стр. 335.

това пъкъ увеличилъ всички други данъци, като задължилъ, подъ страхъ на афоресванье, всѣка кжща да си прави всѣки мѣсецъ водосвѣтъ:

1. За водосвѣтъ всѣки мѣсецъ —20 пари
2. За „дожденˮа молитва“ 1 гр.
3. За кръщенье у града 3 гр.
   по селата 4 гр.
4. За 1-ва вѣнчавка у града 20 гр.
   по селата 25 гр.
5. За 2-а и 3-а вѣнчавка у града 30 гр.
   по селата 40 гр.
6. За погребение лице до 15 год. 5—10 гр.
7. За погребение лице отъ 15 год. нагорѣ 15—20 гр.
8. За четенье, по старому ?
9. Събиранье жито, вълна и др., както е било по-рано.
10. Свещеникътъ годишно ще дава на владиката ембатико за всѣка кжща на енорията си 5 гр. и 10 п.

За цѣла енория годишно 1 ока кафе.

(«ȋ нíщо дрꙋ́го пóвече нито ȋ ӑспра що Ѫ̃ вȋкатъ“, прибавя великодушниятъ Диониси).

11. Свещеникътъ да събира „по старому ȏбы́чаю“ маслото и вълната по енорийскитѣ бачии и да дава събраното на владиката.

12. Отъ вула за вѣнчавка за първи бракъ
   на владиката 5 гр.
   на училището 1 гр.
   на „писéцо“ 1 гр.
   на „služéбницыте“ 3 гр.
   За втори бракъ — двойно т. е. 20 гр.
   За трети бракъ — тройно т. е. 30 гр.
   На „бежанцы́“.[1]) 55 гр.
13. За архиерейска литургия на еснафитѣ
   на владиката 55 гр.
   на служителитѣ 25 гр.
   Литургия за „ꙋ̂сóпшите ȋ нíщите“ 25 гр.
   на служителитѣ 5 гр.

Въпрѣки тѣзи установени такси, Диониси прѣзъ 1860 г. взелъ съ записи, по нѣманье на пари, отъ вжжаря Гьоше

---

[1]) Тукъ се разбиратъ влаченитѣ моми или бѣжанки по момъка, безъ съгласие на родителитѣ имъ.

300 гр. за второ вѣнчило; отъ божичанетѣ Стояна Маринчевъ 770 гр., отъ Огняна Букоглавски 665 гр.; отъ босилиградчанина Станоя Стаменовъ 500 гр. Отъ ваксевци взелъ 2752 гр., за да имъ извади черковенъ ферманъ. За освѣщение на ямборската черква взелъ 1200 гр., за антиминса 150 гр., за водосвѣта 400 гр., за фамилиатика 200 гр. [1])

Кюстендилци, недоволни отъ грабителствата на своя пастирь, му отправили прѣзъ 1859 г. мѣсецъ юни 26-и една просба, която прилича повече на обвинение. Гражданетѣ се обръщатъ къмъ Дионисия:

1. Да потвéрдишъ кáсата ны шкóлска, и̂ да принýдишъ и̂ о̂ныя що не сá се подписали да сé подпи́шатъ и̂ о̂ни́ спомоществувáтели.

2. Да благоизвóлишъ да ни подáришъ що ѿбы́чашъ за ꙋ̂чи́лището, годи́шно.

3. Да благоизвóлишъ спорéдъ царското и̂радé да собéратъ свящéнницыте, со͡с вáше дозволéніе, расписаните по селáта по 6 гр.ш: отъ кáща церковно-шкóлски пари́.

4. Да ни́ предстойшъ каквотó знáешъ до вели́ката цéрква, за стáрыо бóрчъ 10 хиляди гр.: и̂ за опредѣленныте о̂тъ покóйнаго гр.ш: (sic) А̂ртéмі̂я о̂тъ діади́ката, и А̂рхиератиката.

5) Да хóдишъ сéкога на цáрскі̂о мезли́шъ и̂ да ни защишáвашъ катó бащá спорéдъ цáрското ирадé.

6. Да преглéдвашъ давійте ны кога ты се о̂плаче нѣ́кой нѣ́що по хрїстіански.

7. Обществото не чи́ни кабýлъ да пи́ше дáскало а̂рзýхале.

8. Да стéгнешъ дáскало ѿти ны распущи́ дѣцáта.

9. ꙋ̂ цéрквта сéками да сé чáти о̂тъ дéсна странá по гречéски на прáзникъ.

10. Що ти́ сáка кéфо да си прáвишъ прáви си о̂тъ своя́ кесія, но сиротия нечи́ни кабýлъ да развáляшъ нѣ́що ни ꙋ̂ митрóполїя ни́ ꙋ̂ школията дури́ непопрáшашъ ѿбществото, и̂ дури́ не зéмешъ отъ него зáписъ.

11. Да благоизвóлишъ да ни́ дадéшъ на е̂пи́тропо школски по е̂ди́нъ гр.ш за ꙋ̂чилището о̂тъ вýлите.

12. Да благоизвóлишъ да ни́ дадéшъ 10. гр.ш о̂тъ бежáнка, за ꙋ̂чилището и̂ що си зéлъ досéга и̂ що че зи́машъ о̂тъ сéга.

---

[1]) Срв. *Димитровъ,* I. 460.

13. Да благоизвóлишъ да дадéшъ на ѐпитропо школски що сѝ зéлъ повече отъ $3^1/_2$ за миріята, ȏтъ който като ѝзвадиме коџабашиските, кусуро да ȏстáнатъ за шкóлята, катó що даваше ȗ г̃о: 'Артемїя понеже миріята бѣше по 110 парѝ и 10 за коџабашѝски хакъ ȃ нé по $3^1/_2$.

14. Да благоизвóлишъ да зѝмашъ каквó що сé ȏбѣща ȗ нáмъ ȗ прéдъ мезлѝчо катó що зимаше и г̃: 'Артéмїя по 15. гр̃.: за перво. 30. гр̃.: за шкóлята, ȗ по ѐдѝнъ за коџабашѝски хакъ.

15. Ȏтъ бѣжанки да благоизвóлишъ да зѝмашъ по 65 гр̃.: за вýла й 10 гр̃р.: за ўчѝлището ны за коéто мнóгу ны досáждатъ сéлянето.

16. Не чѝнеме кабýлъ ни п̃п Нóфко ни ȏтъ сыновéто му ў митрополѝята, каквóто що ни се ȏбѣщȁ ѝ вáше Высокопреосвященство когá дойдé.

17. У митрополїята да сé ȏпредѣли ѐдѝнъ человѣкъ ȏтъ ѿбществото когóто намѣрите мунасжпъ вы́я со̃ ѿбществото, вѣренъ ȗ мѝренъ да седѝ дáйма ў митропóлїята за ѿбщото и на двѣте странѝ добро.

18. Молиме да нé ȏтягчáвате со̃ нóви даноцы свещенниците, който со̃ товá се извинѧ́ватъ ȗ досаждатъ на хрїстїáнето, ȃ óнѝ на ȃгѝте ȗ намъ: ȃ най пóслѣ и ны́я Вáмъ.

Главнитѣ недостатъци на Дионисия са изложени въ едно писмо-просба на кюстендилци до българскитѣ прѣдставители въ Цариградъ, отъ 15 май 1860 г. Отъ него са извлѣчени слѣднитѣ редове: „ . . . искаме еднозяы́чныа ȗ нáмъ пóзнатъ господи": 'Аѵѯéнтїя, и не щéме . . . Дїонѝсїа . . . Кайровыо чиракъ!! . . . Понеже башкá ѿтъ пїянството що не истрезнéва нѝкога, тȏй не познáва хрїстїáнето за своѝ чáда, но ȇврéето и цы́ганѣто ȗма за нáй вѣрни и любезни, сóсъ ныхъ замржква сóсъ ныхъ ȏсáмва, сóсъ ныхъ са совѣтова за церкóвни ȗ хрїстїански работи, оу ныхъ му са тефтéрето ѿтъ мїріа ȗ ѐмбатикъ, ȏнѝ дáватъ сингелїйте на священницыте ны за смѣхъ и поругáнїе на вѣрата ны. Той не ȏтидé оў нѝкоя хрїстїанска кȁща да ны óсвѣти водȁ и да ны благословы, . . . нó напротѝвъ ȏбходѝ и хóди сéки дéнъ по éврéето и прóчая. Той нѝкога оў растоя́нїе на ѐднȁ цѣла ... йина оу́ цéрквата не исполнѝ длъжностѝте си катó 'Архїа, той нѝкога не ѐ влезнȁлъ оў цéрквата со̃ мантїа и низъ

царската обыкновенна голема врàта, нó като èдинъ ѿтъ насъ сосъ рàсата влúза ѝзлúза низъ капиџúко, за коéто дýма самъ Хрістосъ «невходяй двéрми тàтъ есть ѝ разбóйникъ». И послѣ застáне на трóно катó ѝступàнъ, ѝ зàспи . . . Митропóлїята ны я направи на механы́ ѝ бакáлницы . . . раскопà мрѫтовцúте ны ѝ направú врезъ грóбищата ны маханы и налбàтницы . . . сиротиня да соблечé ѝ своята си кесіа да нипýни. Заправù монастúръ ѝ поповѣдà чрéзъ вѣстницыте во сúчката дуня̀ чù гіоà прàви богослóвско оучúлище, ишпитàля, дéто похарчú дваеси хіляди гр.: ѝ собрà стó ѝ педесé, à покáзва ны тефтéръ че похарчúлъ 80: хіляди гр.: ѝ докàзва че трéбе да му ги плáтиме . . . . Нóвыте ны черквы воспрé à стàрите ны запустú. Оучúтелите ны ѝзгоны́ ѝ шкóлите ны затворù . . . . Кàсата шкóлска ны растурù, ѿтъ вýлите ни се даваше по нѣщо за оучúлището, той ѝ товà ны не дàде . . . . Церквата ни е чурудисàла и собрàли сме нéкоя парà за да си я стéгнеме, той ны кàзва святà Богорóдица[1]) нéче да сé вѣнчáва защó и са пары! . . .»

За очертание физиономията на фенерското духовенство въ България нека прибавимъ и думитѣ на единъ очевидецъ за Дионисиева животъ. „Въ онова врѣме, владицитѣ, ако и да държаха, както турскитѣ паши, по нѣколко коньe за язденье и кочии (файтони), Диониси обаче, такъвъ салтанатъ никакъ не обичаше. Той си имаше една скромна съ двѣ колелца количка — сѫщо като боклукчийскитѣ, и, вмѣсто коньe, тя се теглѣше отъ единъ циганинъ на име Мехмедъ. Диописи щомъ извикаше: „Мехмедъ, докарай колата“, нѣмаше нужда нито отъ прѣкарванье ремици на коньe, нито отъ впрѣгане, а като влѣзѣше Мехмедъ между стрѫкитѣ, количката се намираше прѣдъ Дионисия, въ която той сѣдваше кръстато съ дългъ чибукъ и шише ракия въ рѫцѣтѣ. Мехмедъ повличаше количката, Диониси запушеше чибука, а тукъ-тамѣ изъ улицата навдигаше и шишето. Когато пристигнеше Диониси въ бахчата си, която се намираше окото 2 километра вънъ изъ града, сѣдваше на трѣвата, изпразнуваше шишето и, слѣдъ една дрѣмка, пакъ се вмъкваше въ количката. При заминаваньето му край кръчмата на Грабенаря Алексо, напълваше Мехмедъ шишето съ ракия и се отправяха за митрополията. Единъ

[1]) Храмътъ на старата черква е св. Богородица.

пѫть пиянията Дионоси заповѣдалъ на Мехмеда да изтегли количката на горния етажъ на митрополията, но това било доста трудно, даже и невъзможно, особено че Диониси, ако и кѫсъ, бѣше доста дебелъ, като зейтински кюпъ, но заповѣдьта му трѣбвало да се изпълни. Мехмедъ съ голѣми мѫки и напъванья изтеглилъ количката до половина на стълбитѣ, но като се изхлъзнала оттамъ изъ рѫцѣтѣ му, Диониси се намѣрилъ прострѣнъ на плочитѣ . . .»[1]) За безнравственото поведение на това духовно лице служи и факта, че въ колушкитѣ бахчи архиереятъ обичалъ да играе хоро по бѣли гащи и да се боричка съ женитѣ на своитѣ мекерета.

Негодуванието на народа срѣщу Диониси било голѣмо. Едно насърдчително писмо отъ Цариградъ (10 юни 1860) отъ Захария Струмски до своитѣ съотечественици като да ускорило изпѫжданьето на владиката. По съвѣтитѣ на Захария, кюстендилци дали просба до великия везиръ, който билъ въ Нишъ, оплакали се отъ грабителствата на владиката и посочили много примѣри. Назначената отъ великия везиръ слѣдствена комисия изпитала работитѣ: владиката билъ осѫденъ да повърне 600 турски лири за Кратовско и толкова още въ Щипско, които пари билъ надзелъ отъ християнетѣ. Слѣдъ това, по заповѣдь на везира отъ 3-и декември сѫщата 1860 г., Диониси билъ вдигнатъ отъ Кюстендилъ.

Заедно съ Дионосия билъ вдигнатъ и неговиятъ епископъ-помощникъ, който обикновено седѣлъ въ Щипъ—Панаретъ Стовийски.

Кюстендилци обявили, че искатъ да имъ дойде стариятъ владика българинъ Авксенти и се солидаризирали съ исканьята на останалитѣ българе—да се отхвърли гръцкото духовенство. За тая цѣль тѣ дали просба прѣзъ 1860 г. до турското правителство и си избрали прѣдставитель въ Цариградъ своя съотечественикъ д-ръ Захария Струмски (1861 г.)[2]) Тази черковна борба сдушила българското население и

---

[1]) *Димитровъ*, I, 459—460.

[2]) Захари, синъ на баба Сусана, още на младини билъ взетъ отъ кюстендилския митрополитъ Артемия и изученъ за лѣкарь. Установенъ и оженинъ за гъркиня въ Цариградъ, д-ръ Захари билъ на голѣма почетъ като лѣкарь. Прѣди черковния въпросъ той билъ много уважаванъ и отъ гърцитѣ, но-отпослѣ, като станалъ защитникъ на черковнитѣ интереси на своитѣ съграждане кюстендилци, той изгубилъ клиентела, билъ намразенъ, изпадналъ въ осѫдия и

го научила да брани своята народность. Прѣзъ 1862 г. българската община излиза съ свой печатъ: „П. Ч. (печатъ) на кюстендiлското общенародно духовно правленiе, 1862“.

Обр. 40. Кюстендилски общенароденъ печатъ отъ 1862.

Гръцкиятъ патриархъ, за да задоволи подигналитѣ се българе, назначилъ (1861 г.) за кюстедилската, прѣславска и пловдивска епархии владици българе, а и за другитѣ епархии далъ обѣщание. Българетѣ отговорили на тия назначения съ отказъ, защото изобщо не приемали хора пращани отъ патриаршията и особено докато не било рѣшено черковното питанье. Прѣдъ видъ на това, Игнати, новоназначениятъ кюстендилски владика (бивши Родоски), не се рѣшавалъ да дойде въ епархията си. Захари Струмски въ едно свое писмо отъ 13-и май 1862 г. отъ Халки пише на кюстендилския първенецъ Иванчо Христовъ, докторъ, какво Игнати прѣбивавалъ още въ Мидилъ. Въ друго писмо отъ 3-и мартъ 1863 г. Струмски обяснява на приятеля си Иванча, че владиката Игнати се възпира нарочно въ Цариградъ отъ българетѣ, защото, като назначенъ отъ патриаршията, „съ неговото тамо дохождане Кюстендилската Епархiя губи всѣкакво право отъ Болгарскiо вопросъ и пада подъ греческата духовна власть“. За да не страдатъ обаче духовно-религиознитѣ интереси на епархията и да има кой да ръководи черковнитѣ дѣла, Игнати изпратилъ своя протосингелъ въ Кюстендилъ. Протосингелътъ, който сѫщо тъй се наричалъ Игнати, трѣбвало съ помощьта още на двсица попове и двоица мирски лица да урежда обществото и се грижи за владишкитѣ данъци. Митрополитъ Игнатия го виждаме въ Кюстендилъ прѣзъ 1864 г. Игнати билъ родомъ българинъ отъ одринското с. Кара-агачъ и знаялъ българска книга, но гръцкото му възпитание и служба не могли да го направятъ полезенъ на българщи-

умрѣлъ въ 1869 г. въ крайна бѣдность, безъ да дочака рѣшението на въпроса. Синъ му, като студентъ, билъ убитъ, казватъ, на парижкитѣ барикади прѣзъ врѣме на Комуната, 1871 г.

ната. Изпърво солидаренъ съ българетѣ, той отхвърлилъ отъ черква името на патриарха, почналъ да споменава „Всѣкое православное епископство,“ и ще е могълъ да кара докрай съ българетѣ, толкозъ повече, че билъ и доста разбранъ, кротъкъ човѣкъ, ако да не станали нѣкои прибързани дразнѣния отъ възбуденото кюстендилско население. Гражданетѣ отказали да заплатятъ на Игнатия владишнината за врѣмето на неговото лично отсѫтствие отъ града, а това докарало до намѣса на властьта, до смразяванье и най-послѣ до изпѫжданье. Народътъ каралъ владиката да се откаже съвсѣмъ отъ патриаршията, но той като отказалъ, правили се нѣколкократни опити за позорно изхвърлянье на владиката отъ митрополията. Въ черква бивали устроявани народни негодувания, връзванье на владишкия тронъ съ синджире, изважданье на владишката кола на улицата, катеренье на покрива на митрополията, вмъкванье въ митрополията на нарочно пивнали демостранти и пр.

Обр. 41. Игнати Кюстендилски.

Всичко това се свършило съ едно всенародно подиганье, дѣто не липсвали и жени. което събрано прѣдъ конака заявило гръмко своето „Нéчеме го, нéчеме го!“ Полицията успокоила народа, и владиката въ скоро врѣме изпразднилъ митрополията (1869 г.). Прѣзъ м. октомври гръцката патриаршия повикала своя владика, но той дотолкова я послушалъ, колкото и послушалъ българскитѣ владици, които го поканили да участвува на българския народенъ съборъ въ Цариградъ. Игнати се отстрани въ имѣнието си въ кюстендилското село Соволяно и кѫщата си въ Кюстендилъ, дѣто дочака освобождението на България и умрѣ на 23 окт. 1886 г. Гъркоманската кюстендилска партия, състоеща се

отъ нѣколко цинцарски и 2—3 български семейства, продължавала борба съ мнозинството дори до освобождението. Много нежелани прѣрекания, сбиванья, непозволение да се закопаватъ гъркомане въ българскитѣ гробища, отдѣлянието на гъркоманетѣ въ особенъ параклисъ въ митрополията и уреждание тамъ на елинско училище и пр., още се помнятъ

№ 42. Подписъ на Игнатия.

добрѣ и разказватъ отъ кюстендилци. Бившитѣ гъркомане сега съ негодувание се сѣщатъ за нѣкогашната си заблуда.

Иларионъ, било затова, че е първиятъ избранъ български екзархъ и единъ отъ първитѣ български владици, било че е пръвъ и послѣденъ екзархийски кюстендилски митрополитъ, заслужва повечко внимание. Самъ Иларионъ ни е улеснилъ съ нѣколко автобиографични бѣлѣжки, които намѣрихъ въ архивата му и които прѣдавамъ тука надолу:

„На́ше смире́нїе родѐнь вь селото Ѐлена, се́га нареченъ граде́ць на. 1800 лѣто ѝли 1801, въ ст҃ое крещенїе нареченъ їѡань. ѿправославни[х] роди́телеи їѡань и́ василa. Чтенїе ѻ҃учихь вь сѫщото село, ѝ ѿбразо́вань вь монастирь свѣты Никола́і Тарновско ѿкружїе до. 27„ годи́ны. Въ ѡнова́ вре́мѣ вь оу҆чилищата преподаваха часословы и ѱалтиры церковно оу҆ченїе, граматика катихсись ѝ политическы наукы ѿнюдь неса слу́шаше. Ныи вь монасти́рь вь растоѧнїе на 27„ годины всѧки день ка́раши ны ста́рица ны прочитахме житїа́ свѣти[х] ѻ҃це́вь, про́лозы, бесе́ди с҃„го їѡа́на златоустагѡ а҆лфавить дохо́вныи, Ѐфремь сы́ринь. Ныи прочи́тахме ѝ старицатны толкуваше. Тамо прїѧхме ѿчасти ѿбразованїе, на .1819„ лѣто прїѧхме монашескыи ѝ дїаконскыи чи́нь ѿмитрополита тарновскаго. Тои оу҆тиди вь цари грать на 1821: Тогази ѿбесиха патриарха григорїа ѝ тарновскыи їѡаникїа. После доиди вь тарновь митрополить їларїонь. При него седѧхь. 15. 16: годины ѝ ѿчасты прїѧхь ѿбразованїе ѝ ѻ҃ть него, ѝ като са

престави іларіонь, доиди митрополить Неофить й при него седѧхь. 14„ годины діаконь, протосуггель, рукоположима й епископь да хóдѧ по епархіата му, после три годины дади ми ловчанската епархіа коѧто оуправлѧвах. 20: годины. 'И

Обр. 43. Иларионъ Кюстендилски, 1800—1884 (бивши Ловчански, първоизбранъ български екзархъ).

на: 1872: лѣто като бѣхми вь цариграть ѿпределихсѧ кюстендилскыи митрополить гдето й днесь прибивавамь стана стана шесь годи́ны.“ (Писано въ 1878 г.).

Тука дѣдо Иларионъ отъ скромность и не споменава, че е билъ единъ отъ ржководителитѣ на българския народенъ

съборъ въ Цариградъ, че е билъ пръвъ екзархъ и се отказалъ и пр. Това отчасти обаче той е описалъ много сърдечно на своя приятель, учительтъ Н. Златарски въ Търново. Кандидати за български екзархъ били приети петима души: Иларионъ Макариополски, Антимъ Видински, Иларионъ Ловчански и Паиси Пловдивски. Но тъй като въ дювлетъ-шураи изключили първитѣ двама отъ кандидатството, а отъ останалитѣ трима Паиси билъ болень, избираньето трѣбвало да се извърши измежду Илариона Ловчански и Антима Видински. Ето какъ самъ първоизбраниятъ български екзархъ Иларионъ Ловчански разказва на своя приятель Златарски въ Търново своето избиранье и отказванье. . . . „И като са сабра комисіята начна избираніето таино гласоподаваніе. и така излези за нази три гласа повече, наченаха да плещатъ раце, станаха викатъ дѣдо Ловчу пріятъ, азъ викамъ не пріемамь, наченахь да плача викамь стар самъ немоще(нъ) сам не чувамь кои те слуша, станаха владиците теглят ма за рацете цалувать ржка народь много нападнаха ма не можих да са отарва. Х. Иванчо, Чомаковъ Іоргаки ефенди филебеліи и прочія народь целувать ржка избраха ни. но забележи че патрика рекаль ако избирать отъ изверженитe ни (не) ще гу потверди. безь да ни кажать обаче теизи слухови комисарите направиха мазбатата за нази и я печатиха. тогази известиха на садразамина и тои казаль хошландисвамь от тоизи старець ала патриката не ще гу подверди на зорла не мога да го накарамь, и работата са поврежда, за това гледаите да обедити ловчанскіи да си даде оставката че после зло ще стани, ази обаче като видяхь и размислих че работата са збарква и патрика това тарси собрахми се комисіата владиците совѣтвахми са за оулесненіе да си дамъ оставката и воистина по премного са благодарих. и на второто собраніе дверемь затвореним изрекохь перво благодаря на честното правителство дето ма турна въ ирадето за кандидатин и второ на народа гдето ма избра за пржвь бжлгарскіи Екзархь, но ази си познавамь немощите, оустарях, тежко чувам, за това моля да ми пріемнити оставката, и тогази си направихме друга мазбата за видинскіи, народь отвань вика ще хчупять вратите, и като отворихми вратата едвамъ оубедихми народа и така като са даде мазбата очакваме дне(сь) оутре да излези

и очакваме видинскиіи да дойди. сіе во известіе и здрави бѫдети"[1]).

Освѣнъ по-горнитѣ автобиографични бѣлѣжки, Иларионъ е оставилъ на единъ листъ хартия и слѣднитѣ редове досежно архиерейската му работа въ Кюстендилъ. „Ныи, казва той, като са ѿпределихме ѡ ѐксархіата кюстендилскыи болгарскыи митрополить вь лѣто. 1872: ро ѿпределиха ни. 54" хилѧди гр. годишнина заплата. и като престигнахме вь Кюстендилъ направихме распись на венчила излезоха до 11: хилѧди венчила вь кюстендилското ѿкружіе. По соседните епархіи собирха по 7 и по 8: и по 10: гр. ніи не воспріехме за да не са ѿтѧгчи народа ѿ болгарските владици, решихме да се собирать по 5: гр. на венчило, и като се собраха ѿ венчилата ѿ ѡкружіето ѿстанаха несобраны по причина на греческіи владика които правѧше много раздори и до днесь седи вь грждат ни като думаши на болгарите не даваите ази ще ви земамь по 60 пари за това ѿстанаха всѧка година несобрани 5: хилѧди и седем хил. и 12: хилѧд и за четери години има недоплатена годишната заплата близу 40: хилѧди. вули можи да се издадатъ до 1000 гр., 2) За дозволеніе на бракосочетаніето ѿ две години насамъ земат са 25 гр. ѿ тизи пари архіереата зема: 6: гр. ѐксархіата зема 13: гр. и училището 6: гр., затова училищата са въ бедно состоѧніе 3) ѿ раздѣлителни писма земали са по 120: гр и полувината ѿ тѧх зема училището и полувина архіереа, и които са сирмаси земали са по 60: гр и ѡ тѧх полувината на училищи и полувьн архіереа, прих. 4) Митрополіета нѣма никакви не движими именіа, и нето идна аспра. 5) ѿ туи лѣто споради обстоѧтелствата не сме собрали нищо ѿ венчилата, ама иска да са собира. но за ту лѣто несмі почнали собрали ѿпиди, и колкото за миналата година иска да се собира и человѣцыте не са противѧть, но нуждно е да има ѿ полиціата человѣкь да знаѧть че оѿ правителството има дозволеніе".

Още когато бѣ избранъ пръвъ екзархъ, Иларионъ бѣше старъ на 70 г. Прѣзъ първитѣ години на владичествуваньето си въ Кюстендилъ той показа още малко енергия, обикаля нѣколко пѫти изъ широката епархия — Кюстендилско, Радо-

[1]) Приложение къмъ Църковенъ Вѣстникъ, кн. III, 51—52.

мирско, нѣколко трънски села, кюстендилското Крайще, Пиянецъ, Кратовско, Щипско и Срѣдорѣка. Прѣзъ лѣтото 1873 г. билъ пращанъ отъ екзархията въ Пиротъ да изслѣдва работата по обвиненията на пиротчане противъ владиката Партения. Прѣзъ 1873 г. се събралъ въ Кюстендилъ епархиаленъ съборъ, на който били взети нѣкои рѣшения и главно били опрѣдѣлени черковнитѣ даждия. Отъ протокола на този съборъ отъ 27 окт. 1873 г. узнаваме за слѣднитѣ рѣшения: Владичина да се събира 6 гр. на вѣнчило, отъ които 2 гр. и 15 пари за училището на общината. За училищата си общината да взима отъ всѣка вула (16 гр.) по 10 гр., а 6 гр. ще оставатъ за владиката; отъ разпустително писмо (120 гр.) за училището 80 гр., за владиката 40 гр.; отъ ржкополаганье свещеникъ 4 лири турски за училището и 2 л. т. за владиката; отъ сингелиитѣ на владиката само 10 гр.

№ 44. Печатъ и подписъ на Илариона Кюстендилски.

За личната издръжка на свещеницитѣ се опрѣдѣля: отъ рождена молитва 2 гр., кръщенье 6 гр., вѣнчавка 40 гр., опѣвло на богатъ 75 гр., опѣвло срѣдньо състояние 40 гр., опѣвло на сиромахъ 25 гр., маслоосвѣщение въ градъ 6 гр., въ село 15 гр., водосвѣтъ 1 гр., очистителна молитва 1 гр., отъ всѣка селска кжща по 1 кутелъ (2 шиника) жито, за панагия 1 шиникъ; обикновената вълна и гюргьовски кожи. За да се разширатъ енориитѣ, прѣдвидено било да се не ржкополагатъ нови свещеници, които се били намножили при гръцкитѣ владици, докато не остане числото имъ: 66 души въ Кюстендилско, 35 въ Радомирско, 20 въ Щипско, 18 въ Кочанско, 12 въ Срѣдорѣкъ, 10 въ Кратовско и 3 въ трънскитѣ села. На владиката се запрѣщава да вземе за освѣщение на черква повече отъ 3 лири турски. Тѣзи рѣшения имали сила само до другъ епархиаленъ съборъ. Протоколътъ

е подписанъ отъ владиката Илариона, отъ пълномощницитѣ кюстендилски, радомирски, щипски, кочански и кратовски.

Отъ писмата, размѣнени между екзархията и дѣдо Илариона, се вижда, че послѣдниятъ е билъ постоянно въ финансови затруднения. Неутихналата борба съ гъркоманетѣ, народнитѣ политически движения и възстания, войнитѣ съ Черна-Гора, Сърбия, Русия—спирали правилния вървежъ и на черковнитѣ работи, които останали много на заденъ планъ. Дѣдо Иларионъ се оплаква въ много писма, че мирията и всички други черковни данъци се събирали бавно и никога не могли се събра, поради което всѣка година се приключвала съ недоимъкъ. Отъ една страна за това той обвинява гъркоманския кюстендилски владика Игнатия, къмъ когото се прилѣпвали и свещеници и население, стига да бждѣли освободени или облѣкчени отъ черковнитѣ берии, а отъ друга страна посочва на размирнитѣ врѣмена. Прѣзъ юни 1873 г. Иларионъ пише отъ гр. Кочани на екзарха между друго: „Отъ всѣка страна имаме спжнкы. Грьцкыя агентинъ сѣе раздоры, като казва на народа: азъ ще ви владикувамъ безъ пары, българскыя владыка е схизматикъ“. Прѣзъ 1874 г. въ Кюстендилско било събрано само половината владишнина. „Причината на това е, казва Иларионъ, пребыванiе тука на Игнатiя, който е обѣщавалъ на селянытѣ по 2 гр. да имъ зема, ако го припознаятъ“. По-нататъкъ пише Иларионъ въ сжщото писмо: „Въ Козякъ—Комановско, като проводихмы человѣкъ да събира пари, върна са празенъ, защото селянитѣ му давали на кжща по $1^1/_2$ пари (попр. гроша).“ Екзархията провождала свои хора да видятъ отдѣ иде разстроеното положение на Иларионовата владишка каса. Найсетнѣ въ октомври 1875 г. билъ ржкоположенъ въ Цариградъ за епископъ на Илариона неговиятъ протосингелъ, кюстендилецъ Синеси, който като младъ и дѣятеленъ да помага на стареца, да ходи изъ епархията и събира владишнина. Синеси билъ нареченъ при ржкополаганьето епископъ Стовийски (щипски) за възкръсванье името на древнестовийската македонска епископия.[1])

---

[1]) Тука е допусната грѣшка отъ патриаршията, а послѣ и отъ екзархията. Наистина, въ нѣкои гръцки съчинения древниятъ [illegible]еонски градъ Стоби се идентифицира съ Щипъ (Стипионъ), та [illegible]блуждението е много лесно да се възприеме. Новитѣ обаче

Поради непълното събиранье на владишкитѣ данъци, страдали често и училищата, които се крѣпѣли между друго и съ владишката помощь. Гражданетѣ на 2 пѫти са заявявали да искатъ опрѣдѣленото отъ екзархията възнаграждение отъ владиката. Отъ запазени документи въ архивата на кюстендилското кметство узнаваме, че Иларионъ е внесълъ за училищата всичко до смъртьта си, 2 февр. 1884 г.. сумата 1600 лири за подръжка на градскитѣ училища. Въпрѣки паричнитѣ несгоди, дѣдо Илариопъ е цѣнилъ високо образованието и е радѣелъ за училищата може-би повече отъ всички други тогавашни български владици. Въ едно свое окрѫжно писмо до епархията си, Иларионъ говори за училищата така: „Тѣ сѫ, които ще развіятъ умственнитѣ способности на народа ни, и чрѣзъ тѣхъ само народа ни ще научи съзнателно длъжноститѣ си къмъ Бога, къмъ царя, къмъ себе си и къмъ ближнитѣ си.“ И за да види училищата на епархията си каквито той е желаелъ, назначилъ Йосифа Ковачевъ, единъ отъ ученитѣ тогава българе съ университетско образование, за главенъ инспекторъ и рѫководитель на училищата въ кюстендилската епархия. Дѣлото на Илариона било посрѣщнато отврѣдъ съ одобрѣние и посочвано за примѣръ на останалитѣ български краища. Въ завѣщанието на дѣдо Илариона отъ 1881 г. най-голѣмата отредена сума 75,000 гроша е за направата на училище въ Кюстендилъ, 88,000 гроша за богословско училище и други 2500 гроша са оставени за радомирското училище.[1])

Дѣдо Иларионъ дочака освобождението на Кюстендилъ, прѣкара тихо послѣднитѣ си старчески години и се помина на 2 февр. 1884 г., оплаканъ отъ всички граждане и селяне на епархията, които го много обичаха. Останкитѣ на дѣдо Илариона бидоха положени въ седещо положение току

историко-археологични издирванья поставятъ Стоби при сегашното с. Грацко, при вливаньето на Църна въ Вардаръ. Щипъ е Астибо. Срв. стр. 59.

[1]) Въ едно по-сетнѣшно завѣщание сумата за кюстендилскитѣ училища е замѣнена съ единъ чифликъ, който бѣ владѣние на владиката. Слѣдъ Иларионовата смърть, завѣщанитѣ суми не могли да се намѣрятъ въ наличность; тѣ били разграбени отъ нѣкои близки на митрополита хора. При даденъ случай азъ ще обнародвамъ завѣщанието, което е у менъ и дѣто се завѣщаватъ крѫгло число 300,000 гроша.

при лѣвата вжтрѣшна врата на черквата св. Богородица, въ хубавъ кявгиренъ гробъ, отгорѣ съ мряморни плочи и надписъ.[1])

Слѣдъ рѣшението на черковния въпросъ, въ кюстендилската епархия били заварени отъ Илариона около 200 *свещеника*, ржкополагани отъ гръцкитѣ владици:

1. Кюстендилъ и полето	26	свещ.
2. Крайще	23	„
3. Пияпецъ	24	„
4. Кратовско	14	„
5. Щипско	33	„
6. Кочанско	23	„
7. Радомирско	38	„
8. Трънски села	4	„
9. Срѣдорѣкъ, приблиз.	15	„
	200	свещ.

Само малка часть отъ тѣзи свещеници отговаряли на назначението си. Гръцкитѣ владици, като гледали да иматъ повече свещеници, които да не изпущатъ нѣщо отъ черковнитѣ данъци, пъкъ и самото запопванье като е ставало често пжти съ наддаванье, което отивало главно въ касата на владиката, епархията лесно се сдобила съ 200 души повечето неуки свещеници. Тѣзи 200 души биха могли да направятъ чудо между своя народъ, но тѣ по своя умственъ уровенъ бидейки на еднаква току-речи височина съ своето стадо, народътъ постоянно тънѣлъ въ невѣжество, при липса и на уредени училища. Ето впрочемъ какъ се произнася владишката канцелария за най-просвѣтенитѣ отъ свещеницитѣ, именно кюстендилскитѣ: „14 свяшенници въ града, отъ тѣхъ има: протоіереи, икономи и архимандрити, рукоположени отъ гърци владици. Нѣкои отъ тѣхъ четътъ чисто нъ на чтеніето разума отъ нюдъ на разумѣватъ, а по нѣкои немогътъ да си пишатъ името, наставленіе и поученіе на христіянете нѣма въ тѣхъ, а за своитѣ си приходи сж добри". За радомирскитѣ свещеници е отбѣлѣзано: „38 священици има рукоположени отъ грьцкы владици, прости даже и чтеніето имъ лишено. Не знаять да си пишять името, правило нерсдовно,

[1]) Въ завѣщанието си дѣдо Иларионъ иска да му се направи мряморенъ паметникъ съ надгробни стихове.

пѣяніе отъ нюдъ, всегдашна простота, нечистота, въ церквытѣ къмъ свѣтитѣ тайни непочитаніе. Единъ Архымандритъ Зиновій въ Бѣлградъ свършилъ курсътъ на ученіето. Той е учитель въ Радомиръ и е родомъ отъ селата Радомирскый...“

Гръцкитѣ владици, липсата на добри училища и непосилната турска власть не са могли наистина да дадатъ на кюстендилската епархия бѣлѣжити духовни лица. Но и при

Обр. 45. Свещ. Петъръ Цв. Любеновъ.

тѣзи несгоди сѐ са могли да се вѣстятъ двѣ-три имена, които не трѣбва да останатъ забравени въ страницитѣ на отечествената история. Тѣ са попъ Петъръ Цв. Любеновъ, дяконъ Агапи Войновъ и попъ Стоянъ Разловски. Свещеникъ *Петъръ Цвѣтковъ Любеновъ* се родилъ въ крайшкото с. Горни-Коритенъ прѣзъ 1816 г. Като останалъ сираче, Петъръ

билъ възпитанъ и наученъ на книга отъ брата си попъ Новко, който билъ единъ отъ най-събудenитѣ и учени свещеници на епархията, както личи отъ участието, което вземалъ въ църковнитѣ дѣла и нѣкои оставени негови книжовни бѣлѣжки. Петъръ се запопилъ въ врѣмето на владиката Захария и билъ пратенъ да свещенодѣйствува въ новата голѣма черква въ с. Изворъ. Тамъ прѣкаралъ 25 години, а послѣ се прѣселилъ въ града Кюстендилъ, отдѣто още 32 години продължавалъ да свещенодѣйствува изъ селата на околията и се поминалъ въ дълбока старость въ началото на 1905 г. Проницателниятъ и трудолюбивъ дѣдо Петъръ, като се движелъ повече отъ половина вѣкъ между селското население на най-затънтения и непознатъ български край—Крайщето, и свещеническата му дѣйность като дохождала постоянно въ досѣгъ съ народнитѣ прѣдания и суевѣрия, рекълъ да събере и опише народнитѣ обреди, вѣрвания, приказки и пѣсни, особено пъкъ като е знаелъ, ако и смжтно, тѣхното голѣмо значение за народното проучванье. Въ туй се заключава именно истинската висока заслуга на дѣдо Любенова, чието име, благодарение на цѣннитѣ му трудове, стана познато и извънъ прѣдѣлитѣ на България, между ученитѣ слависти и етнографи на другитѣ славѣнски земи. Фолклорнитѣ сборници на дѣдо Любенова носятъ слѣднитѣ надслови: 1) Баба Ега, сборникъ съ различни суевѣрия въ Кюстендилско, 1887, 2) Самовили и самодиви, 1891, 3) Сборникъ съ разни народни умотворения изъ Кюстендилско, 1896, и 4) Сборникъ, IV книжка. Като имаме прѣдъ очи цѣнната работа на дѣдо Любенова, можемъ възкликна заедно съ учителя Барутчийски: „Дѣдо Петре! Дано твоята дѣйность послужи за примѣръ на мнозина твои събратя!“ [1])

Дяконъ *Агапи Войновъ* е чуденъ типъ на смѣлъ народенъ учитель и проповѣдникъ, какъвто е могла да роди само епохата на черковно-националнитѣ разпри между българе и гърци. Ангелъ Войновъ се родилъ въ Кюстендилъ прѣзъ 1838 г. и още отъ ранна възрасть билъ даденъ въ новото градско училище, дѣто училъ при учителитѣ Христо Крантовъ, Ник. Тонджаровъ, Аверкия Стояновъ и Дамаскина. Прѣзъ 1857 г. станалъ учитель въ пиянешкото главно мѣсто Царево-село, дѣто отворилъ за пръвъ пжть българско учи-

---

[1]) Срв. Свѣтлина за год. 1905, III, 29.

лище по взаимната метода. Тамъ учителствувалъ до 1859 г., а до края на 1860 г. прѣстоялъ въ Кюстендилъ. Прѣзъ януари 1861 г. Ангелъ Войновъ заминалъ за Цариградъ съ владиката Дионисия, който билъ назначенъ въ Ксанти. Диониси взелъ Ангела съ себе си и прѣзъ пролѣтьта 1863 г. го ржкоположилъ дяконъ и прѣименувалъ Агапи. Слѣдъ двѣ години, прѣзъ 1865 г., дяконътъ миналъ на служба при маронийския митрополитъ Теоклита. Въ разгара на черковната борба дяконътъ напусналъ веднажъ за винаги гръцкитѣ владици и прѣзъ февруари 1866 г. се намѣрилъ въ Цариградъ, дѣто постжпилъ дяконъ въ българската черква св. Стефанъ въ Фенеръ. По край службата си въ черквата, Агапи учителствувалъ година и половина въ българското централно училище.

Цариградското българско общество, като оцѣнило добрата подготовка на дякона по български и гръцки езици, проводило го за учитель прѣзъ 1869 г. въ Солунъ. Тукъ се захваща одисеята на този народенъ учитель, комуто било писано да отваря на толкова мѣста изъ Македония за прьвъ пжть български училища и за защитата си отъ гърцитѣ да се бори съ слово и оржжие. На 8-и септември сжщата година дяконъ Агапи открилъ тържествено общинското българско училище, но слѣдъ два мѣсеца, по настояваньето на гърцитѣ, училището било затворено отъ властьта. На дякона било заповѣдано отъ Цариградъ да замине за гр. Воденъ, дѣто на 5-и ноември открилъ първото българско училище [2]). Гръцкиятъ владика Никодимъ и Челеби Мито не оставили смѣлия учитель ни една седмица. Наклеветенъ, изтезаванъ въ затвора, дяконъ Агапи Войновъ билъ закаранъ (съ единъ оскубанъ мустакъ) вързанъ въ Солунъ. Едва слѣдъ 4 мѣсеца врѣме властьта съобщила, че даскалътъ не бива да се върне по никой начинъ въ Воденъ. Рано прѣзъ пролѣтьта дяконътъ се явява въ другъ гръцки центъръ въ онова врѣме, въ Струмица, дѣто прѣзъ м. мартъ 1870 г. открива българско училище. Струмишката българска община бидейки малобройна и бѣдна, учительтъ събиралъ самси пари съ просия по градоветѣ и панаиритѣ сѐ за училището въ Струмица. Дяконътъ стоялъ въ Струмица двѣ години, до мартъ 1872 г., когато

---

[2]) *А. Шоповъ,* Изъ живота и положението и пр., 212—213.

една вечерь билъ нападнатъ отъ нѣколцина гъркомане, които искали да го убиятъ. Благодарение само на смѣлостьта и здравината си, Агапи могълъ да се отърве. Прѣзъ ваканцията будния дяконъ го виждаме на прилѣпския панаиръ. Тамъ, вечерь, слѣдъ дневното търговско движение, учители и книжаре българе се наговарятъ да сѣятъ народно чувство и да сдушватъ българетѣ търговци, надошли отъ разни страни на Македония. Агапи Войновъ тамъ е между първитѣ проповѣдници. Ето какви отзиви намираме за неговата дѣйность въ тогавашнитѣ вѣстници „Право“ и „Македония“ отъ 1871—1872 г. „Діяконъ Агапій, който зе участіе и въ четыритѣ главны събранія, съ общенародный си слогъ, съ гладкото и привлѣкателно произношеніе, съ живытѣ му движенія, съ убѣдителнытѣ си доказателства, изложи подробното съдържяніе на десетьтѣхъ заповѣди; ползѫтѫ отъ просвѣщението на цѣлый ны народъ; помощь къмъ бѣднытѣ ученицы; — изложи важнытѣ обстоятелства, които ны принуждаватъ да ся обьрне особенно вниманіе вьрху просвѣщеніето на женскый полъ. Въ свършваніе на таѭ темѫ ся отправи чястно къмъ Прилѣпчани: „чудно ми е, братія, какъ вы, които ся славите по надворъ съ отечестволюбивытѣ ви чувства, вы кои имате таквызь мѫжкы училища и читалище, да не сѫществува въ градецътъ едно дѣвическо училище и пр. На това г-нъ Т. И. Кусевъ отъ странѫ на съгражданытѣ си даде публично увѣреніе, че безъ друго по панагиръ ще отворятъ дѣвическо училище. . . . Ако имаше нѣчто надворъ отъ собственното достоинство, което даваше по-голѣмъ блѣсъкъ на рѣчитѣ на Агапія, то бѣ духовното му расо. Нашій народъ до сега не бѣ чюлъ отъ устѫтѫ на едно духовно лице нѣчто полѣзно и назидателно, което да послужи за нравственното му поправленіе, освѣнъ кавги по . . . да ставатъ най-върли гонителіе на просвѣщеніето, да си біѭтъ пеза (шега) съ всичко что служи за народното добро и съ развратното си повѣденіе правехѫ народа да ся гнуси отъ тѣхъ: за това не е нуждно да Ви разкрываме подробно причинытѣ, които правехѫ събраніята съ удивленіе и възхищеніе да посрѣщатъ назидателнытѣ наставленія на Д. Агапія и да го испраща съ шумны и дългы рѫкоплѣсканія.“ [1])

---

[1]) Ето единъ отъ хубавитѣ примѣри, съ които дяконъ Агапи украсявалъ плѣнителнитѣ си бесѣди по черковния въпросъ: „На

Слѣдъ като отворилъ и въ с. Зарово (лѫгадинска каза) първо българско училище, но и тамъ като го оставили спокоенъ само нѣколко деня, дяконъ Агапи се върналъ пакъ въ Воденъ, дѣто прѣстоялъ учитель 9 мѣсеца, безъ да получи ни пара заплата. По покана на бившия му учитель Дамаскина, тогава владика въ Велесъ, дяконъ Агапи отишълъ пакъ за учитель въ Струмица. Като не намѣрилъ обаче подкрѣпа между бѣднитѣ струмичане, дяконътъ се установилъ въ близкия градецъ Петричъ, дѣто прѣзъ септември 1873 г. отворилъ първо българско училище и учителствувалъ една година. Буйниятъ дяконъ билъ нападнатъ на 4-и юли вечерьта 1874 г. отъ гъркомане, които искали да го удушатъ. Здравиятъ и рѣшителенъ учитель съумѣлъ да даде добъръ урокъ на нападателитѣ си. . . . Прѣзъ слѣдната 1875 година виждаме скиталеца ту въ Цариградъ при униятската черква, ту въ Одринъ въ поляшкото общество. Прѣзъ 1876 г. униятскиятъ владика Нилъ завелъ дякона при екзарха Антима. Дяконътъ билъ приетъ на служба при Антима, който по-сетнѣ го изпратилъ въ бившата си епархия въ Видинъ, като замѣстникъ, за да нагледва духовнитѣ му права и домашнитѣ му нѣща. Руско-турската война заварила тукъ Агапия. Освободена България го направила прѣдседатель на видинския сѫдебенъ съвѣтъ (до окт. 1878 г.), учитель въ кюстендилското класно училище, секретарь на окрѫжната кюстендилска комисия (до 1894 г.). Старинитѣ и поквареното здравье изъ Македония не можаха да крѣпятъ дякона за дълго врѣме: прѣзъ 1895 г. той се оттегли въ сиромашия и, въпрѣки нѣколкократнитѣ си молби до Народното събрание за нѣкоя малка пенсийка, гласътъ му остана нечутъ отъ политиканетѣ, за които се очисти арената отъ нѣкогашнитѣ народни ратници и учители. Дяконъ Ангелъ (Агапи) Войновъ се помина въ Кюстендилъ прѣзъ май 1902 г. [1]), — отритнатъ дори и отъ самитѣ кю-

---

една пазарна площадь, седѣлъ единъ калугеръ върху единъ шиникъ. Мнозина отъ пазаргатитѣ го питали що има подъ шиника, той все отговарялъ, че нѣмало нищо. Наи-сетнѣ се нагласили нѣколкомина, та бутнали калугера. Кога кренали шиника, видѣли че подъ него отъ задуха едвай мърдалъ цѣлиятъ петмилионенъ български народъ" (Срв. *Н. Г. Еничеревъ,* Спомени отъ моето учителство вь Прилѣпъ, въ Мсб. XX, 43).

[1]) Срв. в. Струма отъ 1902, брой 38.

стендилци, които не са и подозирали заслугитѣ на своя скроменъ съгражданинъ и български учитель.

Докато попъ Петъръ Любеновъ се явява като етнографъ, дяконъ Агапи Войновъ като учитель-проповѣдникъ срѣщу гръцки посегателства, попъ *Стоянъ Разловски* се поставя на чело на първото македонско възстание прѣзъ 1876 г. Самата „Разловска буна“, както я нарича народътъ се очерта на кратко по-горѣ, стр. 309, а тука ще кажемъ за личностьта на попъ Стояна въ свръзка съ възстанието въ Разловци. Попъ Стоянъ бѣше заможенъ, влиятеленъ, рѣшителенъ и народенъ човѣкъ. Една обикновена тогава случка — изнасилваньето на една мома българка отъ турци прѣзъ 1872 г. дала възможность на попъ Стояна да се посвѣти на народнитѣ работи въ сърдцето на Балканския полуостровъ, всрѣдъ самата турска държава, и да затаи планове за възстание. Недоволенъ отъ протаканьето и пристрастното рѣшение на кюстендилския сѫдъ по горнята случка, попъ Стоянъ отишълъ дори въ София да дири потъпканата правда, да се застѫпи лично за притиснатото население. Скоро билъ изпратенъ пашовъ пратеникъ въ Разловци да изслѣдва работата. Това било прѣзъ срѣдата на 1874 г. Пратеникътъ билъ човѣкъ съ таинствено минало, български нѣкогашенъ учитель, а тогава турски чиновникъ; въ единъ свой разговоръ съ попъ Стояна той обадилъ, за голѣмо учудванье на попа, че съ подобни оплакванья нѣма да се умири страната и че ще трѣбва едно общо, народно възстание . . . Сѣмето било хвърлено, и то почнало да тлѣе. Пъкъ освѣнъ това, бунтовната мисъль у попа била подклаждана и отъ неговия интелигентенъ зеть Димитъръ попъ Георгиевъ Беровски, който билъ прѣслѣдванъ отъ правителството по черковния въпросъ. Прѣзъ 1875 г. идеята назрѣла хубаво, воинственитѣ пиянчане и малешевци рѣшили да дигнатъ възстание като въ Херцеговина. За да се изолира с. Разловци отъ турски погледи, разловчане прѣкупили сами спахилъка и съ туй не позволили на турци спахии да стоятъ тамъ. Взели да се събиратъ орѫжия; попъ Стоянъ набавялъ барутъ и олово отъ Кюстендилъ и Виница; орѫжие доставялъ нѣкой турчинъ отъ Пехчево. Въ сѫщото врѣме заминали за Солунъ синътъ на попъ Стояна — Константинъ съ Коте Карчовъ, за да набавятъ още орѫжия. За да не бѫдатъ подозрѣни, тѣ закарали добитъкъ, кожи и масло. Мнимитѣ търговци продали стоката

и подпомагани отъ своитѣ съотечественици Костандия, попъ Иванъ и Алекси п. Георгиеви, Стоянъ Цецовъ и др., тѣ накупили револвери и чифтета. Солунската българска учителка Славка, дъщеря на първата македонска учителка баба Недѣля, ушила копринено знаме — жълто поле съ лъвъ безъ корона [1]). Прѣзъ априлъ 1876 г. съ голѣми мжки оржжието било докарано въ Разловци отъ Дим. Беровски и Коте Карчовъ. Трѣбва да се забѣлѣжи, че паритѣ за въоржжението и изобщо за възстанието са били събрани между нѣколцина само заможни хора, а главно отъ попъ Стояна. Главенъ войвода билъ отреденъ Дим. Беровски. Той трѣбвало прѣдварително съ една малка чета да обиходи Пиянешко, Малешевско, Радовишко, Струмишко, Петришко и Мелнишко, да даде наставления и разпоредби за заеманьето на турскитѣ центрове и за по-нататъшно дѣйствие. Беровски още не билъ обиколилъ всичкитѣ покраини, когато дохожданьето на нѣколко турци въ Разловци ускорило възстанието. Пръснало се слухъ, че турцитѣ щѣли да закаратъ 10 на души селяне въ Царево-село да ги затворятъ и че 2 моми били отбѣлѣзани отъ турцитѣ за потурчванье. Селянетѣ рѣшили още сжщата нощь, срѣщу сжбота, 8-и май, да не оставятъ съселянетѣ си и да дигнатъ възстанието. На утрето, по опрѣдѣленъ редъ, четата заела селото, станало сбиванье съ турцитѣ, повечето отъ които били избити. Попъ Стоянъ запалилъ всрѣдъ селото своя ханъ и слѣдъ обѣдъ той и Дим. Беровски, възсѣднали на коньe, развѣли знамето и, на чело на 30—40 души възстаници, потеглили за Малешевско. Друга часть възстаници останали въ селото, докато да се дръпне всичкото население по планината. Четата въ Митрошинци убила 2 турци и обявила и тамъ възстанието. Селянетѣ се прѣнели съ покжщнина и стока въ планината. Слѣдъ отминаванье на четата, с. Разловци било нападнато отъ турци изъ околнитѣ села, изгорено, оплячкано и часть отъ населението му избито. Възстаницитѣ продължили пжтя си къмъ Малешевско и Кочанско и се спрѣли въ планината Плачковица. Четата продължавала да има отдѣлни сбиванья съ потерата, а селата били заети отъ много турски войски и башибозуци. Нѣ-

[1]) Знамето се пази въ сѣмейството на Димитрия Беровски въ Кюстендилъ.

колко стотинъ души били изпозатворени, мжчени, убивани; други влачени по Кюстендилъ, София, Солунъ; едни били осждени на 15-годишенъ затворъ въ Канли-Куле (Солунъ), други въ Дияръ-Бекиръ. Стариятъ попъ Стоянъ и раненийтъ му зеть Дим. Беровски още обикаляли планинитѣ съ 30 момчета, прѣслѣдвани, гладни. При едно сбиванье надъ Мелникъ, коньетѣ на попъ Стояна и на зетя му избѣгали, та четата била принудена да остави стареца въ колибата на единъ планинецъ, който да го пази. За другарь на попъ Стояна останалъ и братъ на войводата, попъ Ив. Беровски, който билъ сжщо старъ и боленъ. Войводата Беровски прѣминалъ съ момчетата къмъ Бѣласица, Петричъ и, прѣзъ Кюстендилъ, Радомиръ, прѣхвърлилъ въ Сърбия при дѣдо Ильо.

Попъ Стоянъ се прѣхвърлилъ по-послѣ съ четника Карчовъ въ Рилския монастирь. Тамъ обаче турската стража сполучила да улови попа и го затворила въ монастирската кула. Когато на утрето рано турцитѣ отворили кулата, за да покаратъ опасния бунтовникъ, послѣдниятъ мжжествено се опростилъ съ този свѣтъ . . . „единъ гърмежъ долетѣлъ изъ дълбочинитѣ на кулата, който събудилъ ехото на заспалата обитель. Така довърши отечественото дѣло великиятъ безвѣстенъ герой попъ Стоянъ Разловски.“ Тѣлото на попъ Стояна било погребено на третия чакъ день въ монастирскитѣ гробища. До самото освобождение смъртьта на попъ Стояна се е държала въ тайна. Проводенитѣ турци (главно кюстендилецътъ Хайдукъ-Сульо) да удостовѣрятъ самоличностьта на убитото лице били получили отъ монастиря 100 турски лири пари, и тайната била спазена. Разловското възстание се нуждае отъ нѣкои още разяснения. Тѣ биха могли да се дадатъ отъ множината останали живи дѣйци, а особено би се уяснило много, ако се напечататъ запискитѣ на войводата Димитъръ Беровски.[1])

---

[1]) За сега ще се задоволимъ съ вѣститѣ, изложени въ брошурата на попъ Стояновия синъ Константинъ — „Тридесеть години назадъ“, Кюстендилъ 1903 г., и бѣлѣжкитѣ на Г. Ангеловъ въ неговата брошура за Кюстендилъ.

X.

Бѣлѣжки за стари училища въ Щипъ, Кратово, Кюстендилъ и др.

Поради липса на извѣстия за врѣмето прѣзъ турското господство, началото на българското учебно дѣло се поставяше сѐ въ година 1835, когато се отвори прочутото Габровско училище. Нѣма съмнѣние обаче, че учението на българска книга не е прѣставало никога въ българската земя. Надникне ли човѣкъ въ старинскитѣ книги и ржкописи, прѣгледа ли сбиркитѣ на тази или онази черква и монастирь, сѐ ще намѣри спомени за български училища, учители и ученици.

Въ тѣзи спомени *училищата* се вѣстяватъ прѣди всичко въ *монастиритѣ*. Въ монастирскитѣ килии са се учили не само послушницитѣ, бждещитѣ монаси, но и външни свѣтски лица изъ околнитѣ градове и села. Така напр. нѣкой си Матей отъ Лѣсковско, като училъ въ Лѣсновския монастирь, учительтъ му Исай му подарява прѣзъ 1724 г. за прочитъ въ село единъ осмогласникъ, съ условие книгата да бжде възвърната въ монастиря слѣдъ смъртьта на Матея.[1]) Въ единъ ржкописенъ типикъ е записано прѣзъ XVIII в. писахъ азь павель граматникь (да се) знае коги беше на манастиръ та ѹчеше ѱалтиръ [2]). Въ едно ржкописно четвероевангелие четемъ: азъ влъко . . . коги ѹчахъ на локовшкиꙗ манастиръ [3]). Въ едно евангеліе, намѣрено въ бобошевския монастирь св. Димитъръ, при дата 1716 е писано: да се зна́е когда ѹча́шѐ данйлъ ѱалтйръ при доховника Дйѡнйс··ꙗ й прй егѹ́мена грйгориꙗ. [4]) Въ единъ служебникъ на монастиря Кирикъ и Улита бѣлѣжи нѣкой си Никола за учението си въ този мона-

---

[1]) *Стојан*. II, 63.
[2]) Синодаленъ описъ, 73.
[3]) Тамъ, 27.
[4]) Тамъ, 45

стирь: да́ сє знає кога а҆зъ Никола бєшє на с҃тыи Ки́ри́къ додохъ по чꙋмꙋтꙋ 1 година ꙋчихъ 5 годи́ни и҆зꙋчи́хъ наꙋсницꙋ и҆ пцалти́ръ. [1])

Училища имало по селата и градоветѣ. Монастирскитѣ метоси, пръснати по всички градове, са служили често пѫти и за училища. Тамъ таксидиотитѣ на монастиритѣ, покрай изповѣдническата си и бирнишка длъжность, събирали и дѣца на учение. Отъ училищата по градоветѣ особено били прочути двѣтѣ софийски училища, едното отъ които прѣзъ XVI в. било до черквата св. Недѣля — св. Краль. Пѫтникътъ Герлахъ, който миналъ прѣзъ София прѣзъ 1578 г., като говори за тази черква и мощитѣ на светеца, прибавя: «Край тая черква е едно българско училище, и освѣнъ него има въ града още едно друго, дѣто учатъ момчетата да четатъ. Гръцко училище тука нѣма. А отъ тия двѣ училища се възпитава най-голѣмата часть на българскитѣ свещеници". [2]) Прѣзъ слѣдния XVII в. виждаме училище въ гр. Враца. Учительтъ-попъ Тодоръ самъ пише учебницитѣ си, по които да сє оучатъ момче́тата що прїходѧтъ на оучѐніє . . . . въ лѣ́то . . . а҂хлв (1632). Прѣзъ 1714, 1732 г. учителствували въ Враца попъ Константинъ и синъ му попъ Димитъръ. Послѣдниятъ е вземалъ плата въ натура — вълна, сиренье, жито, бобъ и пр. [3]) Стари училища се споменаватъ и въ нѣкои по-голѣми села. Нѣкой си ученикъ Станко отъ Камено-поле забѣлѣзва на рѫкописно евангелие . . . коги ꙋчахъ на сєло конино [4]).

Ученитѣ людье на врѣмето се наричали граматици. Нѣкои отъ тѣхъ си работѣли занаята, прѣписвали книги и сѫщеврѣмено учели по нѣколко дѣца. За такива граматици се срѣщатъ доста бѣлѣжки. Имало е граматици и монаси. Специално учителско съсловие не е имало, защото учителството въ онова врѣме не могло да даде поминъкъ. Учительтъ (даскалъ) е бивалъ или мѣстниятъ свещеникъ, или клисарьтъ на черквата, или нѣкое свѣтско лице, което е събирало дѣца у дома си или въ черковната килия. Така, «граматикъ» нѣкой отъ с. Горни-Лозенъ забѣлѣжилъ на единъ рѫкописъ прѣзъ

---

[1]) Тамъ, 76

[2]) Спсп. VII, 118.

[3]) Материяли изъ историята на учебното дѣло въ България. Свезка 2, София, стр. 6.

[4]) Синод. описъ, 27.

1671 г. за . . .да се знае тоги беше доуховникь іакимь ѿ Софиа та ме оучеше [1]). На единъ старъ миней въ Щипъ стои добавено името на прѣписвача на книгата въ 1561 г., нѣкой се смирени и грѣшни «даскалъ» Антони Георгиевъ [2]). Въ другъ миней въ Рилската монастирска библиотека е приписано при дата 1702 г.: . . . петре оучеше при даскала . . . христофора [3]). Пакъ въ единъ рилски миней е забѣлѣзано отъ ученика: . . . оучихъ слово се ѿ даскала герасима . . . прѣзъ год. 1709. [4]) Между поклоници на Рилския монастирь отъ Карлово прѣзъ 1748 год. стои и името на георга ѕдѿпдоь (т. е. даскалъ). [5]) На самоковския прѣписъ на Паисиевата история четемъ приписка на Николае даскалъ [6]).

Тукъ са интересни и свѣдѣнията, които събралъ А. Шоповъ за стари велески училища. „Хаджи Мишо Кушевъ ... се е училъ въ Велесъ на българска книга още около 1750 година. . . Въ неговото дѣтинство е имало стари учители, които са учили по кѫщята си на сѫщата книга. Въ самото начало на настоящето (XIX) столѣтие и въ двѣтѣ части на Велесъ е имало частни български учители. Въ метоха на Рилския монастирь, освѣнъ това, е имало учитель на славѣно-български езикъ още въ конеца на миналото столѣтие и е училъ срѣщу едно седмично подаяние отъ страна на всѣкой ученикъ. Нѣкои отъ останалитѣ живи стари велесчане помнятъ името на учителя попъ Наумъ, който е билъ родомъ отъ Велесъ и е учителствувалъ отъ послѣдната четвърть на миналото столѣтие докждѣ 1815 — 20 година. А слѣдъ смъртьта на даскалъ Наума е учителствувалъ синъ му даскалъ Кице. Въ велеския рилски метохъ е билъ учитель въ 1810 година даскалъ Митре, който е билъ родомъ отъ с. Нагоричино, Кумановско. Училъ е момчетата и момичетата заедно. Даскалъ Митре е билъ първиятъ български учитель въ Велесъ, комуто се е плащало отъ черковната каса, а не частно отъ ученицитѣ.» [7])

---

[1]) Тамъ, 80.

[2]) Въ ржкописнитѣ записки на щипянина Бѣлаянинъ.

[3]) Рилски описъ, 36.

[4]) Тамъ, 38.

[5]) Тамъ, 58

[6]) Тамъ, 227.

[7]) *А. Шоповъ,* Изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ, Пловдивъ 1894, стр. 367—368.

Интересно е още, че въ единъ ржкописенъ миней срѣщаме имена на жени, които съ щедростьта си улесняватъ книжнината. Нѣкоя си Трендафила купува отъ София книга, за да я́ подари на монастиря Яковщица сию кѝгꙋ коупи трендафі́ла ѿ гра́дъ софіꙗ да слꙋ́жітъ за́ ненꙋ дш҃ꙋ и҆ . . . за сп҃а е҆й. Се́ тамъ, въ припискитѣ се споменава нѣкоя си даскалица и нѣкоя си Цона, която писала приписката . . . писа цѡ́на [1]). Датуванитѣ други приписки тамъ са отъ XVII—XVIII в.

Тѣзи първи училища можемъ ги назова килийни; тѣ са били главно частни, обдържани отъ ученицитѣ, които донасяли за училището дърва, за учителя храна и по нѣкоя и друга пара. Характерътъ на учението е билъ черковно-религиозенъ: четенье и заучванье на черковнитѣ книги и молитви. Господствуещиятъ, учебенъ езикъ е билъ тъй наречениятъ славѣно-болгарски, прѣзъ XVIII в. и началото на XIX.

Сѣверомакедонскитѣ градове и села, бидейки обиколени съ монастири, непрѣкжсвали никога своитѣ килийни училища. Рилскиятъ монастирь, бобошевскиятъ монастирь, монастиритѣ св. Якимъ Осоговски, св. Гаврилъ Лѣсновски, Карпинскиятъ св. Богородица, св. Прохоръ и др. по-малки са пръскали винаги просвѣта срѣдъ своитѣ околни селища. Въ епархийския градъ Кюстендилъ, дѣто християнското население се закрѣпило главно едва въ началото на XIX вѣкъ, училище се отворило веднага слѣдъ съгражданьето на черковата св. Богородица въ 1816 г. И оттогава то не било затворено, а се́ расло и се ширило. Прѣзъ 1810—20 учителствува въ Кратово прочутиятъ даскалъ Хаджи Якимъ Кърчовски и издава своитѣ сборници и прѣводи на болга́рскій ꙗзы́къ ра́ди ползы и҆ поꙋче́ніѧ. Спомощници на книгитѣ му се явяватъ сиромиситѣ учители: Та́со да́скалъ отъ щипското Ново-село, Бо́шко да́скалъ отъ щипското село Стануловци; главни закрилници на изданията прѣзъ 1814—1819 г. се явяватъ просвѣтени търговци и господаре, като хаджи Пецо отъ Щипъ, хаджи Станко и Нешо Марковичъ отъ Кратово, Димитрия Филиповичъ отъ Крива-Паланка, житель кратовски, Димитрия Зузура отъ тетевското село Сечища, и др.[2]) За забѣлѣзва-

[1]) Синодаленъ описъ, 141.

[2]) За първата книга Хаджи Якима отъ 1814 г. срв. *Теодоровъ* въ Спсп, LXI, 199—204.

нье е щедростьта на сѣверомакедонскитѣ градове и села за книжнината. Така, за книгата Различна поѹчителна наставленія на Хаджи Якима, излѣзла въ 1819 г. спомощницитѣ давали: Ново-село 500 гроша, а отдѣлнитѣ лица по 10, 25, 50 гроша всѣки. Още по-важно е, че между спомощницитѣ се явяватъ и жени: отъ Самоковъ — Катерина поклоница 25 гр., отъ Кратово—Стойна 10 гр., Станойка 10 гр., Евдокия 10 гр. Това показва, че сѣверна Македония не е очаквала потикъ за своитѣ училища отъ Габрово или отъ Копривщица, защото истинскитѣ огнища за черковна и народна будность—монастиритѣ били въ тѣхнитѣ околности, а освѣнъ това и нейнитѣ синове търговци по Пеща, Вѣна и др. не забравяли своя край.

Градъ *Щипъ* (съ Ново-село), може да се рече, е билъ единъ отъ събуденитѣ български градове прѣзъ всичко турско царуванье. Споредъ свидѣтелствата на стари щипяне, прѣди 100-тина години още половината отъ градското население е било грамотно. Въ киряководромиона на покойния виденъ гражданинъ Коцо Гюрковъ има доста бѣлѣжки за стара книжнина въ Щипъ. Въ врѣмето на фанариотския владика Йеронима, въ началото на XIX в., били изгорени много пергаментни и др. славѣнски ръкописи, намѣрени въ щипската (собств. новоселска) митрополитска сграда. Отъ двѣтѣ запазени книги покойниятъ щипски учитель Бѣлаянинъ споменава за ръкописния миней писанъ прѣзъ 1561 г. отъ Даскалъ Антония Георгиевъ. Сега са забравени имената на старитѣ щипски учители, пъкъ и писмени бѣлѣжки не са останали. Положително обаче се знае, че около 1830 г. въ Щипъ е билъ учитель „даскалъ" Трайко Клисаровъ отъ Щипъ. Неговото училище не било частно, а общо, народно. Възнаграждението му — 15 лири турски годишно се плащало отъ черковната каса; на Коледа, Възкресение или другъ голѣмъ праздникъ било му давало отъ ученицитѣ подаръкъ по нѣколко гроша. Учението му било «наустничарско» черковно: часословъ, псалтирь, осмогласникъ и апостолъ. Когато ученикътъ изучавалъ тѣзи книги, даскалъ Трайко му давалъ една тенекия, на която били записани на единъ редъ нѣколко имена; ученикътъ гледалъ отъ образцитѣ и изпълвалъ надолу тенекията съ свой прѣписъ. Слѣдъ писаньето, ученикътъ учелъ и «ракамъ» (смѣтанье). Край на ученьето билъ единъ тефтеръ, въ

който имало написани нѣколко заучени задачи и образци отъ темесукъ, боно, свидѣтелства и писма до роднини и приятели. Ученикътъ, който прѣминавалъ всичкитѣ горни науки, ставалъ граматикъ и достоенъ за попъ. Въ Трайковото училище ученицитѣ достигнали до 150 души.

Въ врѣмето на даскалъ Трайко имало и друго щипско училище, но то било частно. Въ него билъ учитель Хаджи Георги, отъ Щипъ. Училището се помѣщавало въ собствената кѫща на даскала. Ученицитѣ плащали по 30 пари седмично. Такива частни училища въ Щипъ е имало и по-сетнѣ, съ учители: Мане Кривото, Зафиръ П. Митевъ и Ефремъ П. Стоймановъ. Въ тѣзи училища се събирали по 30-тина ученика.

При свършъка на 1840 г. щипяне като почувствували нужда отъ по-уредено училище, условили за учитель своя съгражданинъ Павелъ Златановъ, който съ трудолюбието, вѣжливостьта и особено съ сладкогласното си пѣние въ черква привързалъ сърдцата на всичкия народъ. И при Златанова, комуто се плащало 16 турски лири годишно отъ черковната каса, учението било наустничарско. Прѣзъ 1846 г. гръцкиятъ владика Захари, който управявалъ кюстендилско-щипската епархия, като замѣстникъ на митрополита Артемия, докаралъ въ Щипъ двамина гръцки даскали. Като не сполучилъ да постави тѣзи даскали въ градското училище, владиката имъ отворилъ частно училище и наелъ кѫща. Събрали се 35 ученика, захванало се прѣподаванье, но буднитѣ щипяне сполучи слѣдъ единъ мѣсецъ да пропѫдятъ проповѣдницитѣ на гърцизма.

Щипяне, като узнали за новата ланкастерска метода на обучението, която била приложена успѣшно въ Кюстендилъ, проводили въ послѣдния градъ своя трудолюбивъ учитель Павла Златановъ на практика. Даскалъ Павелъ усвоилъ методата, върналъ се въ родния си градъ и захваналъ прѣподаваньето по взаимната метода. Населението останало доволно отъ успѣха и повишило платката на учителя на 36 лири. Слѣдъ Павловата смърть въ 1857 г., за учитель останалъ синъ му Димитъръ Павловъ съ 20 л. заплата и съ условие да прѣподава по новата метода на баща си. Скоро обаче учението се повърнало по старому, на наустничарство, и това траяло до 1861 г. Прѣзъ това врѣме учителствували щипянетѣ Анастасъ Ковачевъ съ 20 лири заплата и Апостолъ Златановъ.

Прѣзъ врѣме на борбитѣ по черковния въпросъ и изпжжданьето на владиката Дионисия и неговия епископъ Панарета Стовийски, духътъ на щипяне се особено подигналъ. Интелигентнитѣ граждане Дим. Живковъ, Мано Панайотовъ, Коце А. Бабамовъ, Хаджи Никола, Тасе Гочевъ, Мано Сеизъ-Колевъ, Арсо Печениковъ и др., като видѣли, че въ другитѣ български градове били отворени и главни училища, дѣто се учелъ добъръ български езикъ, повикали въ 1861 г. за учитель отъ Велесъ сръбския емигрантъ Георги Милетичъ. Милетичъ събралъ 30 по-напрѣднали ученика и ги учелъ на по-висока ука прѣзъ двѣ години врѣме. Той получавалъ 90 лири заплата, заедно съ съпругата си, която сжщо тъй учителствувала.

Слѣдъ Милетича и единъ другъ сръбски емигрантъ, Василъ, който учителствувалъ само 3 мѣсеца прѣзъ 1863 г., условени били за учители: Димитръ Павловъ, свършилъ курсътъ на Пловдивското училище на Я. Груева, за класенъ учитель съ 60 л. заплата, и Дим. С. Бѣлаянинъ, за учитель въ началното училище съ заплата 20 лири. Горѣпоменатитѣ граждане спомогнали да се купятъ прѣзъ 1867 г. отъ велеската Данова книжарница учебници за отдѣленията и класоветѣ. Родолюбивиятъ гражданинъ Мано Панайотовъ подарилъ 12 лири за покупка на книги за бѣднитѣ ученици. Въпрѣки прѣчкитѣ на владиката Игнатия, който намиралъ купенитѣ книги (свещена история, православенъ катихизисъ, българска история и др.) за протестантски, проклети и неодобрени, гражданетѣ подпомагали учителитѣ и училището сѐ напрѣдвало. Заплатата на основния учитель Бѣлаянина била увеличена на 45 лири.

Прѣзъ 1871 г. щипското училище се сдобило съ добра сила, Йосифъ А. Ковачевъ, щипянинъ, който се училъ въ Бѣлградъ и свършилъ киевската духовна академия. Првъ пжть той учителствувалъ въ Габрово, 1868 г., но билъ принуденъ отъ властьта да напустне. Слѣдъ това се условилъ за главенъ учитель въ щипската махала Ново-село, дѣто учителствувалъ една година и прѣминалъ въ варошкото училище въ Щипъ. Негови другаре станали Михаилъ А. Ковачевъ, Маджунковъ и Попъ Орушовъ. Йосифъ Ковачевъ стоялъ до 1873 год., когато билъ назначенъ отъ кюстендилския митрополитъ Илариона за главенъ инспекторъ на епархията му.

Прѣзъ това врѣме той направилъ много. Той тука въвелъ за пръвъ пѫть (слѣдъ като посѣлъ първото сѣме въ Габрово) звучната метода и, съ прѣподаванье на богословие, дидактика, методика и др. прѣдмети. той подготвилъ първитѣ пò-солидни учители и свещеници за България. При Ковачева се стекли мнозина ученици отъ разни крайща на българската земя, за да научатъ новата метода и се подготвятъ за модерни учители.

Слѣдъ Ковачева учителствувалъ отъ 1874 г. главниятъ учитель Ив. Карановъ, родомъ отъ Кратово и училъ въ Цариградъ и Русия, съ платка 55 лири. Слѣдъ Каранова пакъ повикали Д. Павлова и Бѣлаянина. По-късно другаре на Павлова били Конст. Шекериновъ, Ал. Живковъ и Анастасъ Чепрегановъ, които учителствували до 1883 г. Най-новата епоха тука изоставямъ.

Наредъ съ училищата въ самия гр. Щипъ, имало е открай врѣме училища и въ щипската голѣма махала Ново-село. Тамъ е било сѣдалището на владиката, та е възможно тамошното килийно училище да е по-старо и отъ щипското, онова въ Вароша. Първи учители въ новоселското наустничарско училище се помнятъ: Даскалъ Темелко, Апостолъ Паликариевъ, Костадинъ Сарафовъ, Симеонъ Момчеджиковъ, които по-послѣ станали свещеници. Наустничарството се крѣпило въ Ново-село до 1862 г., когато билъ условенъ щипскиятъ учитель Дим. Павловъ съ 65 лири заплата. Слѣдъ Павлова въ 1864 г. училището пакъ западнало. То се съвзело, когато дошълъ Йосифъ Ковачевъ въ 1870 г., прибралъ отъ варошкото училище по-възрастнитѣ ученици и ги подготвилъ за учители. Той получавалъ 60 л. заплата и послѣ заминалъ въ варошкото училище. Слѣдъ Ковачева останали да учителствуватъ въ Ново-село: Михаилъ Ковачевъ, П. Орушовъ, П. Валевъ, С. М. Панайотовъ, Т. Бабамовъ и др.

Първо дѣвическо училище въ Щипъ било отворено въ 1861 г. отъ учителката Ефка Милетичова. Тогава имало около 40 ученички.

Откакъ се помни, училищниятъ и черковенъ езикъ въ Щипъ е билъ сè българскиятъ. Знае се отъ запискитѣ на Бѣлаянина, че прѣди 1840 г. нѣкои отъ гръцкитѣ владици налагали на учителитѣ да прѣподаватъ на ученицитѣ си и гръцки «прочитъ» дотолкова, поне колкото да четатъ псалтира, октоиха и апостола по гръцки, макаръ и да не разби-

рали съдържанието; карали ги още да научатъ ученицитѣ си да знаятъ по нѣкой тропаръ на гръцки езикъ, та, когато владиката присжтствува въ черквата, да пѣятъ. Иначе прѣподаваньето и учението е ставало «само на славянский языкъ». Прочутиятъ македонски учитель Йорданъ х. Константиновъ бѣлѣжи прѣзъ 1852 г. за Щипъ въ „Цариградския вѣстникъ": „Щипъ е градъ български и въ църквитѣ му се служи български".

Между българскитѣ градове, дѣто славѣнската книжнина и писмо не са спирали прѣзъ турската епоха, трѣбва на първо мѣсто слѣдъ София да поставимъ *Кратово*. Благодарение на привилегированитѣ и заможни кратовски рударе, чиито имена се слушатъ до XVII в., благодарение на съсѣдния богатъ Лѣсповски монастирь, който е билъ виденъ центъръ за книжовна работа, въ този градъ всѣкога се е подържала славѣнската писменость. Свободата на богослужението и учението тука не е бивала тъй стѣснявана, че е било възможно покрай дубровнишката колония да се пращатъ и католически мисионере[1]).

Като захванемъ отъ XV в. та и до вай-ново врѣме, никога закрилници на книжнината, на черквитѣ, учени хора, прѣписвачи на книги не са липсвали отъ Кратово[2]). Всичко това показва, че учението на славѣнско четмо писмо и наука не се прѣкжсвало въ Кратово. И въ епохата на възражданьето този градъ пакъ се вѣстява на първо мѣсто съ своитѣ учители, книжовници и спомощници. Между тѣхъ на първо мѣсто стои Хаджи Якимъ Кърчовски. Ето какви животописни бѣлѣжки е могълъ да събере кратовецътъ Е. Карановъ за Хаджи Якима. „Прѣди стотина години появява се единъ граматикъ т. е. ученъ по онова врѣме. Този граматикъ е Хаджи Якимъ. Баща му на Хаджи Якима билъ отъ града Кърчево[3]); оттамъ тѣ минали въ Самоковъ, отъ Самоковъ въ Паланка, и оттамъ въ Кратово, дѣто Хаджи Якимъ билъ

[1]) Срв. 196.

[2]) Срв. 196. и сл.

[3]) Кърчово се нарича гр. Кичево и едно демирхисарско българско село.

дълго врѣме даскалъ[1]). Азъ прѣгледахъ книжята на Георги Якимовъ въ Кратово, единъ отъ внуцитѣ на Хаджи Якима, и намѣрихъ книгата: .... Ἁμαρτωλῶν σωτηρία ... 1793 ... И пакъ на коритѣ на 1-а часть Кормчия отъ 1787 г.: сїѧ свѧтаѧ книга ... мнѣ попа Георгїю, хаџи попъ Іоакимовичъ отъ Єгри-дере Паланка .... Въ лѣто ҂аѡє (1805) .... у градъ Самоковъ. Попъ Георги и попъ Давидъ, който е основалъ паланешката черква на 1833 г. ... са били синове на Хаджи Якима. Хаджи Якимъ, както казватъ, училъ се въ Цариградъ. Като даскалъ въ Кратово събиралъ е и момчета и момичета да учи; оттогава е останало обичай въ Кратово и момчета и момичета да се учатъ заедно. Хаджи Якимъ е живѣлъ въ Кратово нѣколко години около 1820, въ Кратово е правилъ своитѣ книги, които е печатилъ прѣзъ онова врѣме. Той и синоветѣ му[2]) са били скитници проповѣдници по различни черкви и параклисчета отъ Щипъ до Кюстендилъ. Въ едно отъ такива скитанья е и умрѣлъ Хаджи Якимъ"[3]).

---

[1]) Въ книгата „Митарства" отъ 1817 г. на Хаджи Якима се прикача титулътъ даскала Крчовскагѡ т. е. учитель кърчовски, та би трѣбвало да заключимъ, че тогава Якимъ билъ учитель въ Кичево (Кърчево), както мисли и Дриновъ (Спсп. XXXIV, 570). Но понеже прѣзъ сѫщата 1817 г. се печататъ и „Чудесата" съ настоянието на Кратовци, които ставатъ и първи спомощници на книгата, явно е, че даскалъ Якимъ тогава е учителствувалъ въ Кратово. Немислимо е Якимъ да учителствува прѣзъ 1817 г. въ Кратово и да се нарича „Кърчовски". Въ онова врѣме, знаемъ, учителитѣ са получавали прозвища споредъ градоветѣ дѣто са учителствували („Нїколай Христовичъ непотребный учитель самоковскій"). Менъ ми се чини, че даскалъ Якимъ не се подписалъ Крчовскагѡ, а Кратовскагѡ, както е написана тази дума по-долу въ заглавието на книгата Митарства. Ржкописното Т отъ онази епоха, прилично на грѫцкото скорописно Т, много прилича на буквата Ч, та е лесно било да се допусне грѣшка. Ако се приеме това, ще трѣбва даскалъ Якима да наричаме „Кратовски". Нѣкои допълнителни извѣстия биха освѣтлили това съмнѣние.

[2]) Понеже Хаджи Якимъ се нарича монахъ, прѣзъ 1817 г. въ книгата си „Чудеса" (Трꙋдомъ же Іѡакїма въ монасѣхъ много грѣшнагѡ) и йеромонахъ прѣзъ 1819 г. въ книгата „Различни наставления" (їеромонахомъ Іѡакимомъ хаџи), трѣбва да се приеме, че той е приелъ монашески чинъ слѣдъ като съпругата му се е поминала.

[3]) Мсб. IV, 295—296.

Заслугата на Хаджи Якима е голѣма не само за сѣверна Македония, дѣто той и синоветѣ му оставили много ученици, но особито тя е цѣнна за новобългарската книжнина изобщо. Хаджи Якимъ, съ свойтѣ книги на новобългарски езикъ отъ 1814, 1817 и 1819 г., и тетовецътъ Кирилъ Пейчиновичъ, който въ 1816 г. напечаталъ своето «Огледало» «преписано на прости языкъ болгарскій долнія Мѵссіи, скопскій и тетовскій», са първитѣ писатели, които се гласиха отъ сѣверна Македония съ свой простонароденъ, общедостѫпенъ и говоримъ български езикъ. Доста е да прочетемъ два реда отъ Хаджи Якима, за да видимъ какъвъ е езикътъ на този писатель: „У Цариградъ имало еденъ евреинъ, онъ ималъ едно дете седемь годи́ни, и ѿишло у цр҄ква сосъ деца хр҃стіански и се пречестило . . . .“ [1]) За кого и на какъвъ езикъ е писалъ, посочва самъ Якимъ въ редоветѣ: „иждивеніемъ православныхъ христіанъ штипскихъ и прочихъ градѡвъ болга́рскихъ . . . . на болга̀рскій язы́къ“ [2]). Първитѣ будители, слѣдователно, за българска народность и езикъ — Паиси, Кирилъ Пейчиновичъ, Хаджи Якимъ, Неофитъ Рилски — са били се́ изъ сѣверна Македония. Тука не трѣбва да̀ се забрави и Марко Теодоровичъ, «болгара родомъ изъ Разлога», който прѣзъ 1792 год. въ Вѣна печата букварь за сръбскитѣ дѣца, за учение на черковнославѣнския езикъ. Нѣма съмнѣние, че по тази любопитна книжка са учили и българчета. Единственията познатъ за сега въ България екземпляръ се намѣри въ Самоковъ и се откупи за Софийската университетска библиотека. Ако прибавимъ още, че и първитѣ български печатници и щампи на даскалъ Камче въ с. Ватоша (Тиквешко), [3]) на Хаджи Теодосия въ Солунъ и на Никола Карастояновъ въ Самоковъ се пораждатъ на македонска земя, трѣбва да кажемъ, че както древнята, тъй и новата българска просвѣта са просияли отъ македонскитѣ крайща.

Историята на *кюстендилското българско училище* захваща, може да се рече, заедно съ съграждането на кюс-

---

[1]) Срв. Спсп. XXXIX, 410.

[2]) Срв. Мсб. IV, 296.

[3]) Срв. *А. Шоповъ,* изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ, стр. 375—378.

тендилската митрополитска черква св. Богородица въ 1816 г. Въ черковния дворъ била направена «голѣма и тъмна четвъртита стая», изпърво непослана; това било училището. Покрай дуваритѣ околовръстъ имало пейки (отураци) за сѣдѣнье, но като се поувеличило числото на ученицитѣ, поставени били пейки и въ срѣдата на стаята".[1]) Първото кюстендилско училище било съградено, казва прѣданието, въ врѣме на гръцкия епископъ Авксентия. А този Авксенти, вѣроятно епископъ на митрополита Костандия, се споменава въ книгата на Хаджи Якима—«Чудеса» прѣзъ 1817 г. [2]). Отъ първия периодъ на кюстендилското училище се помни даскалъ Захари дѣдо Стоицевъ, самоковецъ. Захари билъ бѣлецъ. Той учителствувалъ дълго врѣме въ Кюстендилъ, прѣзъ 1825—1835 приблизително. Въ една смѣтка отъ 1837 г. за паритѣ на черквата е поменато и ѿ даскало захария 473 гроша. За кюстендилското училище особено се погрижилъ прочутиятъ прѣзъ гръцко-българскитѣ черковни борби владика Авксенти, самоковецъ. Той станалъ кюстендилски епископъ въ 1832 г., като замѣстникъ на Артемия. Тогава, като нѣмало други българе владици, очитѣ на сѣверомакедонското население били обърнати сѐ къмъ Авксентия. Прѣзъ негово врѣме станалъ кюстендилски учитель попъ Стоянъ, икономъ и добъръ псалтъ. Въ „Писменника" на Христаки Павловича Дупничанинъ отъ 1835 г. този «попъ Стоянъ учитель градскій" стои между спомощницитѣ отъ Кюстендилъ, заедно съ владиката. За да подигне училището, владиката намислилъ да доведе въ Кюстендилъ най-учения тогава българинъ — Неофита Рилски, който току-що билъ отворилъ габровското училище. По тоя случай за сега са извѣстни двѣ писма. Въ едно писмо отъ 29-и августа 1835 г. Дим. х. Йоановичъ отъ Самоковъ пише, между друго, на Неофита въ Габрово: „На 25-и августа бехъ на Кюстендилъ при епископа Авксентія, со единъ тамошенъ ближенъ, замина речъ ради ваше мудрословесие, иматъ намѣреніе да ви дове-

[1]) *Е. Карановъ* въ Отчетъ и пр. 4—5. Въ хубавата статия на Каранова за кюстендилскитѣ училища до освобождението са събрани цѣнни и подробни извѣстия за учебното дѣло въ Кюстендилъ. За този си очеркъ менъ остава малко да прибавя,—нѣкои нови бѣлѣжки и документи.

[2]) Спсп. XXXIX, 407. Срв. и по-горѣ.

датъ на Кюстендилъ за оучитель, рече Епископо какво е кабилъ ще да го доведемъ, и всегда желаемъ давно даде Богъ да си исполнатъ желанието» [1]) Въ друго писмо отъ 18-и августа 1835 г. самоковскиятъ учитель Николай Христовичъ Тонджаровъ пише на Неофита пакъ за сѫщото: „Прерадостен като слушам, защо Авксентіа Епископат ще вы доведе на Кіостендил, което желаем да бы было по-скоро, и тога треба весма често да дохождам будучи близу“. [2]) Неофитъ не е могълъ да дойде въ Кюстендилъ до 1830 г., защото отъ 1835—1840 г. той стоялъ въ Габрово, Казанлъкъ и Копривщица. Възможно е слѣдъ 1840 г., когато Неофитъ се прибралъ въ Рилския монастирь, да е прѣскочилъ и въ близкия Кюстендилъ за нѣколко мѣсеца, по нѣкои монастирски или училищни нужди. На тази мисълъ ни навеждатъ поне запискитѣ на щипския учитель Бѣлаянина, който като съврѣменикъ ни съобщава, че щипскиятъ учитель Павелъ Златановъ (учителствувалъ отъ 1841 г.) билъ проводенъ отъ щипяне „въ Кюстендилъ при учителя Неофита Рилски, за да са въспита по новата метода. Той съ свойтъ трудъ сполучи да изучи тази метода въ малко растояние . . .“ Не изглежда обаче Неофитъ да е бивалъ редовенъ учитель въ Кюстендилъ.

Около 1840—1844 г. учителствувалъ клисарьтъ Василъ Абаджията отъ Сапаревска-баня. Като клисарь той получавалъ 900 гр. годишно, а като учитель всѣки ученикъ (такива били 60 души) му донасялъ седмично по 5 пари. Клисарьтъ-учитель работѣлъ въ училището и своя занаятъ—абаджилъкътъ.

Христо Йоановичъ Крантовъ, дупничанинъ, синъ на граматика Иванъ Крантовъ, учителствувалъ въ Кюстендилъ слѣдъ Васила абаджията, отъ 1844—1846 г. Прѣзъ 1844 г той въвелъ въ кюстендилското училище ланкастерската метода, която изучилъ като подидаскалъ на Калиста Лука въ самоковското училище прѣзъ 1843 г. Крантовъ напусналъ Кюстендилъ, защото гражданетѣ не му харесали новото прѣподаванье. Но и Крантовитѣ наслѣдници, отъ които се помни Панайотъ Мисирокътъ (сърбинъ), монаситѣ Кесари и Йоа-

---

[1]) Мсб. III, 402.

[2]) Тамъ III, 404.

ники, прѣподавали по таблици. Панайотъ, който получилъ прѣкора си Мисировъ, поради червеното си лице, билъ крайно суровъ, жестокъ и безнравственъ човѣкъ. Той биелъ много дѣцата и обичното му обръщение къмъ тѣхъ било: „йерусалимски коньe!“ Отъ 1841—51 г. и отъ 1858—65 г. е бивалъ подидаскалъ и самостоенъ даскалъ кюстендилецътъ Андонъ Рановичъ, по-сетнѣ хаджи попъ Андонъ. Около 1847 г. дошълъ стариятъ учитель и другарь на Христаки Павловичъ — самоковецътъ Николай Христовичъ Тонджаровъ. Слѣдъ кратковрѣменно учителствуванье на Тонджарова, пакъ билъ повиканъ Крантовъ.

Прѣзъ 1849 г. било довършено новото широко кюстендилско училище пакъ въ двора на черквата св. Богородица. За направата на това училище било замислено още отъ 1846 г. Прѣкъ поводъ за това далъ алчниятъ за пари владика Диониси, който много обичалъ да събира пари и гради черкви, училища, болници, семинарии и пр. . . . Въ школската кондика отъ 1846 г. мѣс. априли е отбѣлѣзано на единъ листъ: «Тȣва ȣ градо школя като нéмаше, некои патъ мезличъ учинахме на светата митрополия, мунасипъ найдохме и пресекохме школо да се направи у црековнио дворъ: ами като место немахме: земахме три кащи трампаиленъ и съ пари: максусъ особито кондика направихме школска: у нея сичкото начертава, които сака да се научи за школото нека погледне у кондикото, да се научи за сичко“. Три мѣсеца слѣдъ дохождането си въ Кюстендилъ, Диониси стъкмилъ правилника за бѫдещето училище, който и билъ приподписанъ на 3-и мартъ 1846 г. отъ Дионисия, отъ неговия прѣдшественикъ епископъ Захари Еритронски, който още не си билъ заминалъ, отъ свещеницитѣ и първенцитѣ. Въ този правилникъ се прѣдвижда плата на учителя отъ школската каса. Отъ учителя се иска освѣнъ покорность на архиерея, нравственость и пазенье наредбитѣ на източната черква, още „да прилѣжава, елика възможно, да ги учи (дѣцата) да прочитатъ церковни книги, писание, аритметика, священний катихизисъ, история и елика другая, що ползува юношеството, на Болгарско. Понѣкогажъ да го обучава и на прочитание елинскихъ книгъ“. За одръжка на училището са забѣлѣзани слѣднитѣ параграфи: „ . . . Опрѣдѣлява се помощь, която ще да описуватъ епитропитѣ сколски. Отъ всяка вула,

що се дава отъ касабата и отъ овата (полето) по единъ грошъ. Отъ тия що умиратъ, отъ десеть години нагорѣ, подобно по единъ грошъ. На всѣко трилѣтствие единъ отъ священницитѣ и единъ отъ епитропитѣ школски да обхождатъ касабата и селата овалийски да просятъ милостиня за училището, писующи имената на спомоществувателитѣ .... Доклѣ да дойде училището въ совершенно состояние, должни са епитропитѣ да зематъ отъ родителитѣ на дѣцата, що учатъ: всѣка година отъ первия чинъ петнадесятъ гроша, отъ вто-

Обр. 46. Кюстендилското народно училище отъ 1849.

рия же десять, а отъ третия петь, и това тъкмо за три години". Още сжщата 1846 г. били записани за направа на училището слѣднитѣ пожертвувания:

Отъ владиката	1500	гр.
„ града Кюстендилъ	4915	гр.
„ Крайще и Каменица	7492	гр.
„ полето	8751	гр. и 30 п.
„ Пиянецъ	14,977	гр.
Всичко	37,635	гр. 30 п.

Благодарение на събранитѣ пари, отъ които повечето злоупотрѣбилъ владиката Диониси, благодарение на настояването на новоусловения учитель Тонджарова и особено на

бегликчията Димитраки Мицора отъ Пловдивъ, който извадилъ ферманъ, училището било сърадено прѣзъ 1849 г. То стои и сега. То се състои отъ широкъ общъ салонъ[1]) и двѣ стаички за учители и книги. За пръвь пжть били направени чинове за сѣданье и такива, на които да се пише по пѣсъкъ. Набавили се взаимноучителни таблици, окачили се по стѣнитѣ, заковали се необходимитѣ желѣзни обржчи и пр. Ученицитѣ били раздѣлени на 12 чина, на прѣднитѣ отъ които седѣли напрѣдналитѣ, а отдирѣ по-слабитѣ.

Учитель Тонджаровъ се брои за истински прѣобразователь на кюстендилското училище. Той билъ способенъ и неустрашимъ человѣкъ. Прѣзъ 1849 г. се условилъ за 3 години по 7 кесии (3500 гр.) на година, но устоялъ само година и половина. Тонджаровъ билъ тогава на около 45 години; носѣлъ фесъ прѣвързанъ съ черна шамия, дебело подплатено фермене, отгорѣ му дебелъ кюркъ до земята, дълга антерия и гащи отъ алена чоха. Понеже всичкитѣ ученици били, по тогавашния обичай, съ бръснати глави и перченъ на върха, новиятъ учитель поржчалъ нѣколко пжти на дѣцата да си пуснатъ коситѣ и само да ги стрижатъ; но понеже ученицитѣ не смѣяли отъ бащитѣ си да си оставятъ косата, единъ день Тонджаровъ взелъ ножицитѣ и остригълъ перченитѣ на ученицитѣ! Дигнало се шумъ изъ града, а особено изъ турцитѣ, които казвали, че това е московски навикъ. Тогава били въведени нови прѣдмети: история, география, катихизисъ, благонравие, басни Езопови, граматика, елински езикъ, писанье, смѣтанье, псалтика и «единъ видъ движения подъ такта на звънче». Учебната година свършвала на 30-и януари, деньтъ на Три-Светители. Методата на прѣподаваньето му била изобщо еднаква съ въведената и въ другитѣ български училища — взаимноучителната.

Между своитѣ най-добри учители кюстендилското училище смѣта даскалъ *Аверкия попъ Стояновъ*, йеромонахъ отъ Рилския монастирь. Даскалъ Аверки (1801—1881) се родилъ въ с. Рила, възпиталъ се въ Рилския монастирь и въ сѣрското гръцко училище. Отрано още Аверки се прѣдалъ на учителство изъ разни градища на България, въ Видинъ (1835 г.), въ Казанлъкъ (1836) и др. Въ Кюстендилъ той се явява заедно съ владиката Авксентия, комуто билъ

[1]) Сега раздѣленъ на класни стаи.

секретарь, и учителствувалъ отъ 1851 — 1858 г. Заплатата му е била 4000 гр., отъ които 1000 гр. отъ владиката. Помощници на Аверкия въ училището били Андонъ Рановичъ, попъ Григори и Георги иподидаскалъ. Въ основното (взаимното) училище тогава се прѣподавало по ланкастерската метода, а въ главното училище се учели: басни Езопови, оглашение, аритметика, география, граматика, история, гръцка граматика и прѣводи отъ гръцки на български, славѣнска граматика. Въ споменитѣ на стари кюстендилци, негови ученици, отецъ Аверки е познатъ съ ученостьта си и голѣмата си скромность. Поради тѣзи си качества, той билъ много обичалъ отъ населението; ето защо и послѣдньото съ готовность е слѣдвало проповѣдитѣ на своя учителъ за народна просвѣта и черковна борба. Когато отецъ Аверки напусналъ града прѣзъ 1858 г., той вече билъ оставилъ подготвени граждане, които карали съ успѣхъ почнатата борба. Освѣнъ това, бидейки отъ 1858—1878 г. монахъ и игуменъ въ съсѣдния монастирь св. Якимъ Осоговски, отецъ Аверкиевитѣ съвѣти не са прѣставали дори до освобождението. Пъкъ и бунтовнитѣ кроежи не останали далечъ отъ Аверкия. Прѣзъ юни 1872 г. виждаме стария 70-годишенъ учитель да стане прѣдседатель на втория македонски български революционенъ комитетъ, при помощници: свещеникъ Филотей, учительтъ въ Паланка Дим. Петровъ Любеновъ и Дим. Пчелински. Комитетътъ билъ основалъ отъ апостола Тодоръ Пѣевъ. Слѣдъ освобождението отецъ Аверки мина въ Кюстендилъ и стана игуменъ на Жаблянския монастирь край Струма (Радомирско), дѣто се и помина на 2-и ноември 1881 г.

Отецъ Аверки Стояновъ е познатъ и като писатель, който заслужава по-широко изучванье, когато се съберать пръснатитѣ му ръкописи. Голѣма часть отъ тѣхъ се намиратъ у проф. Ив. Шишманова, има нѣколко и въ библиотеката на Кюстендилското педагогическо училище и т. н. Отъ Аверкия са останали двѣ печатни съчинения: 1) Житіе свѧтаго Григоріа архіепіскопа Омиритскаго и преніе съ некого евреина именуемаго Ервана. Собрано и составено на славено болгарскій ѧзикъ отъ Аверкій П. С., монаха рылскаго. Бѣлградъ 1852. 2) Оглашéніе крàтко за бòлгарските децà. Собрàно и списано на Славено-Бòлгаркій ѧзыкъ отъ Аверкіа П. С. монаха рылскаго. Бѣлградъ 1852. Повече са

ненапечатанитѣ му произведения и прѣводи. Отъ тѣхъ можахъ да видя: тетрадка съ Надгробни рѣчи; друга тетрадка — Лѣкарска книжка; третя тетрадка — Восточенъ вопросъ и Българский народъ, съчинено въ Осоговския монастирь прѣзъ 1878 г.; четвърта тетрадка — Зерцало или огледало на Плутарха Херонея слово за длъжностите не само за новобрачното, но и за всѣко сопружество поліезно, преведено отъ Аврк. п. п. Стояновъ; пета и шеста тетрадка — Басни Ѐсѡповы, прѣводъ на 99 басни. Даскалъ Аверки е писалъ и стихотворения, отъ които едно — „Пѣсень Афродическому кирию", написано въ 78 петнадесетосложни хореически стихове противъ гръцкитѣ владици, е вълнувало умоветѣ на българетѣ по цѣла сѣверна Македония и се е пѣело по всички граводе и паланки. Самъ отецъ Аверки съставилъ и паралагаята на пѣсеньта съ псалтикийски ноти. Стихотворението и паралагията са обнародвани отъ Е. Карановъ [1]). Тука посочвамъ нѣколко стиха само за примѣръ:

Тая пѣсна сочинявамъ, изговарямъ отъ души:
Ти народе, милъ народе, не запушай си уши.
Ахъ нещастна наша цързво до-кога ти въ тъмнина,
Какъ не смислишъ, що си била во старитѣ врѣмена!

. . . .

Откога сме подпаднале подъ фенерска тегота,
Оттогазъ сме ний стигнали въ по-голѣма слѣпота.
Вси владици фанарйоти непрѣстанно ковъ коватъ,
Грабятъ, мъчатъ, притесняватъ, отъ Бога се не боятъ.

. . . .

Насъ не може да управя безязиченъ Кириархъ,
Нашъ да бъде, о Султане, нечеме гръкъ Патриархъ!

Достоенъ замѣстникъ на Аверкия въ кюстендилското училище станалъ архимандритъ *Дамаскинъ* отъ Копривщица. Дамаскинъ билъ свършилъ богословското гръцко училище въ Халки и учителствувалъ въ Велесъ. Въ Кюстендилъ той прѣстоялъ като главенъ учитель отъ 1858—1861, когато избѣгалъ отъ града, за да не бъде уловенъ отъ властьта, по до-

---

[1]) Отчетъ и пр. 19—21.

ношение на владиката Дионисия. Дамаскинъ билъ народенъ човѣкъ и добъръ ораторъ. Той получавалъ тайно по Стояна Балджията отъ с. Ръждавица революционнитѣ съчинения и вѣстници на Раковски, които му прѣдавалъ софийскиятъ извѣстенъ учител Сава Филаретовъ. Тѣзи опасни книги Дамаскинъ прочиталъ на довѣрени граждане, а изобщо за об-

Обр. 47. Архимандритъ Дамаскинъ.

разованието на населението той се грижелъ и набавялъ разни печатани въ Турско и Сърбия книги, допустими отъ властитѣ. Слѣдъ рѣшението на черковния въпросъ Дамаскинъ станалъ владика въ Велесъ, 1872—1875 г. При Дамаскина и слѣдъ него учителствували Андонъ Рановичъ, попъ Григори и Велинъ Бошняко. Велинъ билъ клисарь и много до-

бъръ подвързвачъ. Като учитель той се отличавалъ съ голѣмата си строгость; той биелъ немирницитѣ съ кампшикъ. Даскалъ Велинъ билъ истински типъ на старитѣ учители, които, ако и бѣлци, живѣели като калугере и съблюдавали искрено всичкитѣ строгости на обществената и вѣрска нравственость. Дори женитбата си даскалъ Велинъ смѣталъ за прѣгрѣшение, та когато на сватбата си се видѣлъ завлѣченъ отъ роднинитѣ си на хорото, той по едно врѣме се опомнилъ, погледналъ къмъ небето и съ гласъ извикалъ: . . . «Слѣзни, Боже, да видишъ, я що правимъ! . . .“

Прѣзъ 1864 г. 1-и февр. билъ условенъ за учитель на главното градско училище кюстендилецътъ *Дим. А. Гьошевъ* (Друмохарски), който се билъ училъ при Аверкия, Дамаскина и въ Солунъ. Въ условното между Д. Гьошева и кюстендилското общество е посочено, че на опрѣдѣленото врѣме ученицитѣ отъ взаимното училище ще се отдѣлятъ и ще се прѣдаватъ на по-горня наука на учителя Д. Гьошевъ; послѣдниятъ се задължава да учителствува двѣ години врѣме, съ 4500 гр. годишна заплата. Въ тритѣ класа на главното училище, дѣто първиятъ класъ билъ най-напрѣдналиятъ, програмата е била слѣдната:

1-и разредъ (класъ): катихизисъ пространенъ, граматика, числителница, гръцка читанка съ гръцка граматика, българска история, землеописание, краснописание.

2-и разредъ: кратко богословие, граматика, числителница, священна история, землеописание, читалище, краснописание.

3-и разредъ: священна история, числителница, читалище, краснописание.

На слѣдната 1865 г. за основното (взаимно) училище билъ условенъ Дим. п. Петровъ (Любеновъ) за до 1868 г. Прѣзъ това врѣме още продължавалъ да учителствува Андонъ Рановичъ. По една година учителствували Гяче хаджи Котевъ и Георги Гоцевъ (Кривио даскалъ) отъ Берово, ученикъ на Неофита Рилски и писарь на дѣдо Ильовата чета.

Слѣдъ Д. Гьошева, въ 1866 г. за главенъ учитель дошълъ *М. Буботиновъ*, по-рано софийски учитель. Учительтъ билъ много пъргавъ човѣкъ, пъкъ и черковната разпря тогава била въ разгара си. Буботиновъ явно говорѣлъ противъ гръцкия владика, насъсквалъ и ученицитѣ. Поради по-

явили се нѣкои школски раздори, които си водѣли причината извънъ училището, учительтъ трѣбвало да избѣга прѣзъ пролѣтьта 1868 г. Тогава имало 3 отдѣления и 2 класа въ училището, съ около 200 ученика. Тогава за пръвъ пжть въ Кюстендилъ захванали да празднуватъ: Нова година, Кирилъ и Методи, Седмочисленицитѣ. Въ черквата се чело вече само по български.

Замѣстникъ на Буботинова станалъ *Тодоръ Пѣевъ* (1868—71), по-късно проповѣдникъ на революционното дѣло и редакторъ на Периодическото списание въ Браила. И Пѣевъ, като своя прѣдходникъ, билъ трънъ въ очитѣ на гъркоманетѣ, а здравъ стълбъ и ржководитель на народната страна. Другаре-помощници на Пѣева били учителитѣ Димитъръ Стояновъ, Василъ Ташовъ, Андонъ Кърпачевъ, Христо попъ Манчевъ. Въ врѣмето на Пѣева се отворило Кюстендилското читалище (1869 г.); по Пѣево ржководство се основалъ революционенъ комитетъ въ Кюстендилъ (1872), а малко по-късно и въ Осоговския монастирь.

Главенъ кюстендилски учитель слѣдъ Пѣева станалъ *Дим. Димовъ Македонски,* който билъ извиканъ отъ София. Македонски учителствувалъ три години, отъ 1871 г. до 1874 г., съ заплата 7000 гр. на година. Ученици въ основното училище били около 200, а въ класното — 40 — 50. Като народенъ човѣкъ, Македонски, заедно съ Даскалъ Димитра, взелъ най-живо участие въ образуванье на мѣстенъ бунтовенъ комитетъ. Другаре-помощници на главния учитель били: Димитъръ Стояновъ, Атанасъ Храновъ, Михаилъ Саевъ и Петъръ Антовъ. Отъ запазенитѣ условни писма между общината и учителитѣ се вижда, че Храновъ и Саевъ получавали по 2000 гр. Петъръ Антовъ е билъ учитель по турски езикъ. За услављнето му Македонски пише отъ София до кюстендилската община (1871 г.) да не се взиратъ толкова въ окжсанитѣ дрехи на Антова и ги увѣрява какво учительтъ „вечъ билъ напустналъ отъ да бжде поданникъ и обожатель на бакхоса“.

Най-виденъ отъ кюстендилскитѣ учители, може да се каже, е билъ *„Даскалъ Димитрия“ Стояновъ* († 1874). Даскалъ Димитъръ билъ отъ кюстендилското село Ваксево. Той се училъ въ кюстендилското училище, но съ залѣганьето си сполучилъ да стане добъръ учитель, проповѣдникъ и псалтъ.

На млади години още Димитъръ Стояновъ се условилъ учитель въ изворското училище (Крайще) и учителствувалъ нѣщо 13 години. На учителя попъ Трифона (ученикъ на кратовския прочутъ учитель Хаджи Якима), който учителствувалъ найнапрѣдъ въ Изворъ, и на Димитра Стояновъ Крайщето дължи първото разпространение на просвѣщението. Всичкитѣ постари свещеници отъ този край съ гордость заявяватъ, че

Обр. 48. Даскалъ Димитъръ Стояновъ.

са били ученици на Даскалъ Димитрия. Въ Кюстендилъ дѣятелниятъ учитель основалъ прѣзъ 1865 г. ново градско училище въ долнята махала „Стамболъ-капия", а на слѣдната година съ голѣми мжки била направена и нова дольно-махленска черква Св. Димитъръ.[1]) Училището на Даскалъ Ди-

[1]) Учительтъ, като направилъ училището, заедно съ дольномахленцитѣ „намисли да направятъ черква, но тъй като „илямъ и ферманъ" не излазяли, тѣ нощно врѣме работили въ махалата, въз-

митра се прочуло скоро; въ него прѣбѣгали и ученицитѣ отъ старото варошко училище, та се събрали до 300 дѣца, между които имало доста мимичета. Даскалъ Димитъръ билъ отъ старитѣ хора: той обичалъ народната носия, та носѣлъ потури, джубе или голѣмъ кожухъ. По нравъ билъ строгъ, дѣятеленъ; строгостьта му отивала дори до деспотизъмъ. За него училището и черковата били сѐ едно: както гълчалъ дѣцата, тъй безцеремонно, въ черквата, отъ своя псалтовъ тронъ или отъ проповѣдническото си мѣсто, подвиквалъ на свещеницитѣ, а безпжтнитѣ и начервени богомолки пждилъ навънъ . . . Въ читалищнитѣ градски работи, въ борбитѣ съ гърцитѣ, при урежданье на революционния комитетъ, на който той билъ и прѣдседатель, Даскалъ Димитъръ билъ първиятъ ратникъ и проповѣдникъ. Право се казва въ дописката до в. Източно врѣме, брой 40, 1874 г., по случай смъртьта на заслужилия дѣецъ, че той „ревностно се е трудилъ дору до послѣднитѣ дни на живота си за развитието на народното чувство и между селене и между граждане и у много важни обстоятелства по народочерковния ни въпросъ е билъ почти единственната подпорка съ мждритѣ си ободрения и совѣти“. Трудолюбивиятъ Даскалъ Димитъръ се занимавалъ и съ книжнината. Пращалъ е дописки за народнитѣ работи до българскитѣ вѣстници. Прѣзъ 1872 г. напечаталъ въ Цариградъ „Слово за пастырството на духовныты пастыри. Издава Димитрій Стояновъ отъ Кюстендилъ“. Отъ многото слова и проповѣди, които държалъ прѣдъ народа, сега са запазени нѣколко тетрадки ржкописи, пръснати изъ града. Една тетрадка се намира въ новото хубаво училище, наречено на името на незабравимия възпитатель на кюстендилци — „Училище Даскалъ Димитри“.

Прѣзъ 1873 г. мѣсецъ юли владиката Иларионъ назначилъ съ свои срѣдства извѣстния учитель-педагогъ отъ Габрово

дигнали едно параклисче, въ което Дим. Стряновъ изрисувалъ светци, икони; намѣрили една чаша за потиръ, прибрали отъ хаджиитѣ 5—6 йерусалима, повикали за псалтове Нико Жабето и бившия книжарь на дѣдо Аверкия — Велина Ергелето; стариятъ попъ Никола имъ извършвалъ службитѣ. Когато се сѣтили турцитѣ, тѣ заповѣдали да се махне параклиса отъ това мѣсто. И едвамъ слѣдъ дълги мжки и неволи излѣзълъ ферманъ за направата на черквата . . . въ 1866 г.“ (*Е. Карановъ* въ Отчетъ и пр. 32).

и Щипъ *Йосифъ Ковачевъ* за „надзиратель на училищата и церквитѣ въ епархията.“ Съ едно окрѫжно писмо до общинитѣ въ Щипъ, Кочани, Кратово, Радомиръ и Кюстендилъ, владиката говори за високото назначение на училищата и за нуждата отъ опитенъ тѣхенъ организаторъ, какъвто той намѣрилъ въ лицето на „Ковачева отъ Щипъ, човѣкъ образованъ, мѫдаръ, кротакъ и забелѣженъ съ особната си способность въ това отношение.“ По-нататъкъ дѣдо Илларионъ продължава: „Негова милость г. Јосифъ Ковачевъ, нѣколко пѫти въ годината ще обикаля градоветѣ на епархията ми, дѣто ще престоява нѣколко време (споредъ работата), и въ пресѣдяваніето си той отъ моя страна ще испытва за състояніето на училищата и църквытѣ въ нравственно отношеніе и ще се старае съ учителитѣ и священницитѣ за по-доброто имъ улучшеніе. При това той още ще наставлява и поучава учителитѣ за начинътъ на по-доброто преподаваніе и, за да имъ показва и съ примѣръ, ще зима участіе и въ работата имъ.“ Ковачевъ билъ условенъ за 120 турски лири годишно или 1000 гр. мѣсечно, както пише дѣдо Илларионъ до екзархията. Изпърво Ковачевъ уредилъ кюстендилскитѣ училища и въ разстояние на 2 мѣсеца врѣме той съумѣлъ да въведе своята *звучна метода* и други школски новости за онова врѣме. Подиръ това той и владиката отишли и по другитѣ градове на епархията съ сѫщата цѣль. Въ Кочани обаче каймакаминътъ прочелъ на владиката едно писмо отъ призрѣнския валия, който питалъ истина ли владиката е назначилъ при себе си нѣкого си Ковачева съ 1000 гр. мѣсечна плата, тогози сѫщия, който се училъ въ Русия, учителствувалъ въ Габрово и, за нѣкои размирици, билъ изпѫденъ отъ Митхатъ паша за въ родното му мѣсто Щипъ, дѣто сѫщо тъй не бивало да учителствува. Дѣдо Илларионъ като видѣлъ, че той ще падне въ подозрѣние, каквото властьта имала и тъй към новитѣ български екзархийски владици, отговорилъ на каймакамина: „Дѣ са е училъ (Ковачевъ) ный не знаемъ. Ный го пріехмы за директоръ на училищата на епархіята ни и като го видѣхмы, че е хайлазинъ човѣкъ, го испѫдихмы отъ себе си“ . . . По-нататъкъ разправя дѣдо Илларионъ на екзарха: „Тогази казахъ на г. Ковачева, че ако и да желаехъ да го имамъ при себе си, но като пита за него едно такова Высоко лице, казахъ му, че не могѫ да го държѫ

при себе си, като му платихъ и 4000 гр. за 4 мѣсеца.“ Ковачевъ е ималъ планъ. както се учимъ отъ статията му въ Период. списание въ Браила, кн. XI—XII, да уреди едно духовно педагогическо срѣдньо училище въ Кюстендилъ. Той избралъ този именно градъ поради географическото му положение всрѣдъ българскитѣ земи, поради срѣдния му езикъ, поради евтенията, умѣрения климатъ и хубавитѣ околности.

Прѣзъ учебната 1874/75 г. главенъ учитель билъ Йосифъ Караминковъ отъ Калоферъ. Съ него учителствували Григоръ Карамановъ и Дим. п. Петровъ Любеновъ, кюстендилци.

Прѣзъ слѣднитѣ 1875/76 — 1876/77 г. главенъ учитель станалъ щипянинътъ Александъръ Живковъ, ученикъ отъ Николаевската гимназия. Другаре му били: кюстендилцитѣ Д. Любеновъ, Йорданъ Велиновъ, Андонъ попъ Димитровъ, Хараламби Драгановъ, кумановчанинътъ Михаилъ Поповъ и копривщенецътъ Георги Недѣлевъ, който прѣподавалъ турски и френски езици. Послѣдниятъ е билъ отъ по-рано учитель въ Трънъ, както се знае отъ едно свидѣтелство отъ знеполската (трънска) община, сега въ книгитѣ на дѣдо Илариона. Караминковъ получавалъ 5000 гр., Любеновъ — 3600, а другитѣ по 1800 гр.

Прѣзъ 1877 г. билъ повиканъ за главенъ учитель Ефремъ Карановъ отъ Кратово. Но едвамъ що захваналъ да нарежда училището, и него сполетѣла участьта на Ковачева, защото каймакаминътъ не могълъ да търпи за учитель този руски възпитаникъ.

За 1877/78 г., тъкмо прѣзъ размирното военно врѣме, за главенъ учитель билъ повиканъ прѣзъ май 1877 г. бившиятъ учитель Дим. п. Петровъ Любеновъ. Неговъ другарь билъ Андонъ Димитровъ отъ Кюстендилъ.

Въ дольномахленското училище слѣдъ даскалъ Димитрия учителствували: клисарьтъ Миле, попъ Иванчо и Нейчо Поповъ.

Дѣвическо училище се отворило въ Кюстендилъ около 1860 г. въ една частна кѫща до мѫжкото училище. Учителка била монахинята баба Пелагия. Прѣзъ 1863 г. учителка станала сръбкинята Рахила Баракъ, която прѣзъ 1860 г. била главна учителка на софийското дѣвическо училище. Тя учителствувала 3 годнни. Заплата получавала 2000 гр., но изкарвала по нѣщо и отъ шиенье частни женски дрехи, въ което помагала и майка ѝ Александра. Прѣзъ 1867 г.

се условила учителка въ Казанлъкъ, дѣто се и оженила за учителя Дим. Т. Душановъ. Прѣзъ 1870 г. тя напечатала въ Цариградъ книгата „Прѣсадъ на мѫдрость-та или сборъ отъ философски поучителни мысли и наука за воспитаніето дѣтинско и за новоуженены-ты“. Поминала се въ 1888[1]) г. „Отъ 1868—73 г., казва Карановъ, е учителствувала въ Кюстендилъ Мария Костенцева. А отъ 1873 до освобождението учителката Йорданка Манова отъ София. Въ врѣмето на Мария се нареди помѣщението за дѣвическото училище; още по-добрѣ то се устрои въ врѣмето на Йосифа Ковачевъ, когато нѣкои отъ учителитѣ прѣподаваха и въ дѣвическитѣ отдѣления и нѣкои отъ момичетата се учеха заедно съ момчетата и се направи входъ отъ мѫжкото училище въ женското—което всичко силно възнегодува гражданетѣ. Ученичкитѣ ходѣха съ шамии, забрадени прѣзъ уста, тъй щото лицата имъ се не виждаха, а въ врѣме на урокъ тѣ се разбрадваха и крайщата на шамиитѣ прѣхвърляха на главата или прѣзъ рамо; учителката караше ученичкитѣ да ходятъ гологлави, но и това бѣше станало сериозенъ въпросъ въ града. Турчетата, които не даваха свободенъ пропускъ на момчетата къмъ училището, още повече додѣваха на ученичкитѣ; за това учителката много пѫти се оплакваше на ханъмитѣ, пъкъ и прѣдъ самия каймакаминъ, който се разпореждаше да биятъ немирнитѣ турчета въ полицията Много пѫти се подбираха ханъми да посѣтятъ училището; ученичкитѣ четѣха прѣдъ ханъмитѣ, изпѣваха нѣкоя пѣсень, напр. „Многа лѣта . . .“, а ханъмитѣ, като сърбаха кафето, възхищаваха се и казваха: „машала, машала“ т. е. чудо Божие. За нѣколко години вече имаше момичета и за класоватѣ“.[2])

---

[1]) Срв. Свѣтлина за 1895 г., кн. IV, стр. 49—50.
[2]) Отчетъ, 36.

XI.

Надписи отъ Кюстендилъ и околностьта му.[1])

1.

Антични надписи.

1. Пауталия (Кюстендилъ). На гранитна, отчупена въ долнята си часть, плоча 1,38 м. × 0,50 м., зазидана въ сѣверната външна стѣна на Дервишъ-баня, е издълбанъ хубавъ надписъ, отъ който са запазени тритѣ начални реда. Отъ съдържанието на надписа личи, че камъкътъ е стоялъ надъ вратата на градската крѣпость. Въ AEM. X, 64 буквата н въ третия редъ е замѣстена, по погрѣшка, съ н и споредъ това и смисълътъ става малко другъ.

Първитѣ два реда образуватъ единъ хексаметъръ:

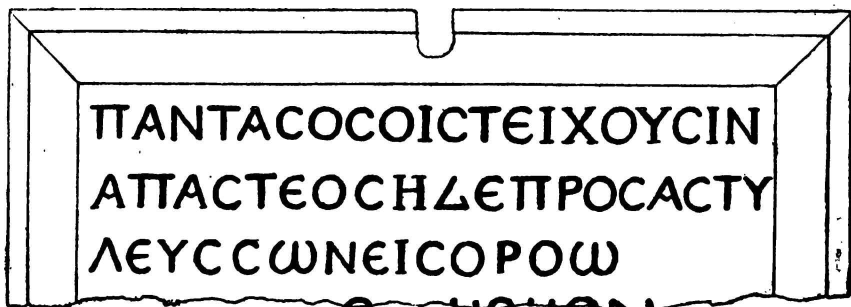

Прочетено: *Πάντας, ὅσοι στείχουσιν ἀπ'ἄστεος ἠδὲ πρὸς ἄστυ, λεύσσων εἰσορόω . . . .*

---

1) Старински надписи отъ и за Пауталия (Кюстендилъ) са обнародвани въ Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn; въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, София; у Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, Paris 1892; въ Bulletin de correspondance hellénique, Athènes; въ Ephemeris epigraphica; въ Corpus inscriptionum latinarum. Въ своята сбирка азъ поправихъ и допълнихъ нѣкои отъ обнародва-

2. Пакъ тамъ. Въ калдърма на Ташъ-кюпри (Каменни-мостъ) Иречекъ забѣлѣжилъ часть отъ надписъ съ голѣми букви (АЕМ. X, 64):

NTOC

3. Пакъ тамъ. Въ калдърма на Аспарухова улица стоеше по-рано часть отъ двуезиченъ надписъ, на гръцки и латински (АЕМ. X, 64):

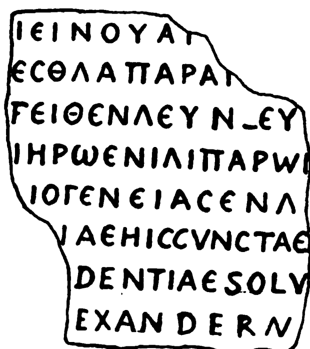

Отъ гръцкия текстъ се разпознава добрѣ *ἐσθλὰ παρά*... *ἐνὶ λιπαρῷ*, а отъ латинския: hic cuncta . . . (Al)exander.

4. Пакъ тамъ. На гранитна маса (столъ), съ форма ┬┬, 2 м. ╳ 1 м., открита въ турскитѣ гробища при сегашното дупнишко шосе, стои едъръ надписъ (АЕМ. X, 65). Сега камъкътъ прѣчупенъ стои въ двора на Софийския народенъ музей. Моето копие е взето въ Кюстендилъ, когато камъкътъ не бѣше счупенъ и надписътъ бѣше цѣлъ:

ЄΡΜΟΓЄΝΟΥC
ΚΑΙ ΗΡΑΙΔΟC
ΚΑΙ ΓΑΙΟΥ
ΧΡΗCΤΙΑΝΟC

Прочетено: *Ἑρμογένους καὶ Ἡραΐδος καὶ Γαΐου Χρηστιανός.*

5. Пакъ тамъ. На горнята половина на гранитенъ оброченъ камъкъ, намѣренъ въ двора на баба Анастасия Николова, махала Тополище № 399, срѣщу текето, стои първата часть отъ надписъ:

нитѣ надписи и други нови добавихъ. Добавихъ и такива, които са били намѣрени извънъ Кюстендилъ и близката околность, но въ които е поменато името на града по една или друга причина.

ΤΟΥΣ ΦΙΛΕΤΑΙΡΟΥΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥΣ
ΑΠΟΛΛΟΔWΡΟΝ ΓΑΙ
ΟΥ ΚΑΙ ΜΑΖΙΜ// Μ/

Прочетено: *Τοὺς φιλεταίρους καὶ φιλαδέλφους Ἀπολλόδωρον Γαΐου καὶ Μαξίμ(ου)* . . .

6. Пакъ тамъ. Въ калдърма, прѣдъ вратата на джамията въ пазаря Иречекъ забѣлѣзалъ полуизтритъ надписъ (AEM. X, 65):

ΑΣΚΗ ΠΗΚΔΑΣΕΝΙΜ (?) . . . ΝΕ . . Ν . . . .
. . . . . . ΥΝΤΟΥΠΕΔΟΣ . . . Α . . Ο . . .
. . . . . ΤΙΝW . . Ν . . . Ε . . . ΠΑΤΡΙΔΟΣ . . . C . . .
. . . . ΩΝΤΙΠΙΛ . . . ΑΧ . . . .

Могатъ да се прочетатъ думитѣ: *Ἀσκ(λ)ηπιάδας... πατρίδος...*

7. Пакъ тамъ. Въ кѫщата на попъ Петъръ Любеновъ, махала Студена, надгробна гранитна плоча 2.40 м. × 85 см. × 25 см. съ полуизтритъ надписъ:

ΑΖ ΟΛΟΓWΤΑΤΙ . ΠΟΥ ΙΟ /////////
///ΙΔΛ ////Ο /////ΟΠΙΛΕ ΕΥ ///////
—ΟΥ//ΤΛ//ΙΠΟΛΙΟΥΙΠ////ΤΟΥ WΝ
ΛΕΤΑΛWΝ/////ΑΙΟΥΙ///ΜΕ ////// ΑΔΙ
ΚΕΙΤΕ

Отъ думитѣ: *Ἀξιολογώτατος* и послѣдната *κεῖτε* (лежи, почива) се разбира, че подъ камъка е билъ погребенъ нѣкой „достойнословеснѣйши" мѫжъ.

8. Пакъ тамъ. На единъ каменень стълбъ, изваденъ отъ турскитѣ гробища на Голѣми-мостъ, Иречекъ прочелъ прѣзъ 1880 г. (AEM. X, 65):

ΜΟΥΛΠ/
ΑΣΕΜΠ/
ΑΔΕΩ (?)
. . . . . . Ο

Могатъ се възстанови имената: *Μ. Οὔλπ(ιος) . . . Σεμπ-(ρωνία)*.

9. Пакъ тамъ. На една подставка отъ мраморна статуйка личи оброченъ надписъ отъ тракийски жрецъ Дизасъ (Мсб. XI, 102):

ΔΙΖΑΣ ΔΙΛΖΕΝΟΣ ΙΕ
ΡΕΥΣ ΔΩΡΟΝ

Прочетено: *Δίζας Δίλζενος ἱερεὺς δῶρον.*

10. Пакъ тамъ. Четвероcтранна подставка съ сокълъ, прибрана въ двора на св. Мина, съ надписъ отъ края на II или началото на III в. (Срв. Мсб. XVI—XVII, 112):

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗΙ
ΤΟΝ ΚΡΑΤΙΣΤΟΝ
ΕΠΙΤΡΟΠΟΝ
TWN ΣΕΒΒ ΑΥΡ·
ΑΠΟΛΛWΝΙΟΝ
ΑΥΡ ΗΡWΔΗΣΠΟΠΟ
CΙΔWΝΙΟΥ ΔΟΥΛ
ΤΟΝΕΑΥΤΟΥ ΠΑ
ΤΡWΝΑ
ΕΥΤΥΧWΣ

Прочетено: *Ἀγαθῇ τύχῃ. Τὸν κράτιστον ἐπίτροπον τῶν Σεβ(αστῶν) Αὐρ(ήλιον) Ἀπολλώνιον Αὐρήλιος Ἡρώδης ὁ Ποσιδωνίου δοῦλ(ος) τὸν ἑαυτοῦ πάτρωνα εὐτυχῶς.*

11. Пакъ тамъ. На едната външна по-дълга стѣна на гранитенъ саркофагъ, 2,82 м. × 1,12 м. × 1,50 м., въ кѫщата на Аце Голчовъ, току до развалинитѣ на стария Джинъ-хамамъ, между Граничката и Стамболъ капия, има два надписа, отъ които единиятъ, съ изключение на двѣ-три букви, не се никакъ познава. По-добрѣ е запазенъ по-голѣмиятъ надгробенъ надписъ:

ΘΕΟΙCΚΑΤΑΧΘΟΝΙΟΙCΙΝ
ΛΗΝΟCΦΙΛΙΠΠΟΥΚΑΙΤΟΥΑΛΕΛ
...ΑΥ ΤΟΥΥΙΟΥΑΥΡΛΠΑΤΡΙΚΙ
ΟΥΝΙΚWΝΟCΙΕΡΕWC...ΤΑΥΤΑ
ΧΑΙΡΕ ΠΑΡΟΔΗΤΑ

Прочетено: *Θεοῖς καταχθονίοισιν. Ληνὸς Φιλίππου Κλίτου* (или *καὶ τοῦ*) *ἀδελ(φοῦ) αὐτοῦ υἱοῦ Αὐρ(η)λ(ίου) Πατρικίου Νίκωνος ἱερέως . . . ταῦτα. Χαῖρε παροδεῖτα.*

12. Пакъ тамъ. Два кѫса отъ надгробна плоча отъ черникавъ камъкъ, сега въ Софийския народенъ музей. Надписъ отъ II или III вѣкъ (BCH, XXV, 313):

ΠΕΤΡѠΝΙΟΙΕ /// ΧΗΙΖѠΝΚΑΙΦΡΟΝѠΝ
ΚΑΤΙΚΕΥΑΙΕ /// ΥΤѠΚΑΙΗΙΙΔΙΑΙΥΝΒΙѠ
ΟΥΑΛΕΡΙΑΠϹ /// <ΑΙΤΗΘΥΓΑΤ ///////////
///////////////////////////////

Прочетено:
Πετρώνιος ε(ὐτυ)χὴς ζῶν καὶ φρονῶν
κατεσκεύασε(ν α)ὐτῷ καὶ τῇ ἰδίᾳ συ(μ)βίῳ
Οὐαλερίᾳ Πο . . . . καὶ τῇ θυγατ(ρί). . . .

13. Пакъ тамъ. Гранитенъ жертвеникъ, 0,93 м.×0,44 м.×0,44 м. (BCH, XXV, 314):

	Прочетено:
ΙΥΠΟ ///////////////	*(Θεο)ῖς ὑπο(χθονίοις).*
////// ΓΑΜΕΤΗΜΟ ///////////	*(Τῇ) γαμετῇ μο(υ)*
ΝΕΒΡΙΔΙΙWΦΡΟΙΥΝΗ	*Νεβρίδι σωφροσύνη(ς)*
~~	
ΙΤΗΙΑΤΟΙΗΜΑΤΟΕΙ	*στῆσα τὸ σῆμα τό(δ)'ἐς*
ΤΕΙΜΗΝΠΑΡΕΙΘW	*τειμήν· παρείθω*
ΙΑΛΙΙΛΗΝΙΑΛΟΧW	*Σαλβι(δ)ηνὸς ἀλόχῳ.*

14. Пакъ тамъ. Горня часть отъ гранитенъ стълбъ, 1,5 м. (AEM. XV, 94):

ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗΙ
ΔΙΟΓΕΝΗϹ // ΓЄΝΟΥϹЄΓΔΙ /
ΛϹΟΛΠΙΟΟΜΗϹΒЄΓΔΙΚ
ϹΛΥϹΤΘΝΟϹΜΑΡϹΟΥΝΔΙΙΟ
ΙΙΛΕΙΜΙΝϹϹϹΥΝΔΙΚΟϹϹΑΡ
ΘΕΟΔWΡΟϹΙΑΥΔΙЄΥЄΥϹΤ
ΓχΙΟϹΚΑΓΙFЄΥϹЄ
ΑΙΟΓЄΝΗϹΔΙΟΓЄΝΟΟΥЄΤΟΥΚΑ
ϹЄΚϹΙΟϹΖΗΘΟΥΡΘΥΒΑΙΟϹΟΙΦΔϹϹΛΚΟϹ
ΔΙΟΤЄΝΠΑΝΘΥΑ
ϹLΥΜΟΝΙϹΟΥΛΠΙΑΝΘΥΑ
ΗΘΥΚΙΛΝΟϹΔVΟΝΤΘϹΑ
ΙИϹΛΗϹϹΜΥΡΑΚΝΑ
Γ
———————— ΜΑΥΚΙΑΝΟϹΧ
ΟΘΟΛWΡΟ

Прочетено възстановено (въ АЕМ. XV, 94):

'Αγαθῆι τύχηι / Διογένης Διογένους ἔγδι(κος), / . . . . όμης β' ἔγδικ(ος), / . . . νος Μίρσου (ἔγ)δι(κ)ο(ς / . . . σύνδικος . . . ., / Θεόδωρος (β') ά(ρχ)ιε(ρ)εὺς τ(οῦ / Δ)ιός Καπετωλίου, ἱε(ρ)εὺς Ε . . ., / (Δ)ιογένης Διογένου(ς) τοῦ κα(ὶ) . . ., / Σέκσ(τ)ος Ζήθου Ῥουβαῖος . . ., / Διο(γ)εν(ι)αν(ο)ῦ Α . . ., / Σ(τ)ρυμόνι(ο)ς Οὐλπιανοῦ Α . . ., / (Μ)ουκιανὸς ("Αρχ)ωνιος Α . . ., / . . . / . . . . . / Μα(ο)κιανὸς . . . ., / Θ(ε)ό(δ)ωρο(ς . . .

15. **Пакъ тамъ.** Гранитенъ стълбъ, високъ 2 м. (АЕМ, XV, 94):

	Прочетено:
ΑΓΑΘΗΙ	*'Αγαθῆι*
ΤΥΧΗΙ	*τύχηι.*
ΟΛΥΜΠΙΟΙ	*'Ολυμπίοι (ς)*
ΘΕΟΓΣΔΙΟΙ	*θεοῖς Διο(γε-)*
ΕΙΛΝΟΣ ΑΥ	*νιανὸς . . . .*
ΤΣЭΣΒΙΜ	. . . . .

16. **Пакъ тамъ.** Отчупенъ гранитенъ камъкъ зазиданъ въ сѣверната входна стѣна на Чифте-баня, мжжко отдѣление. На издадената часть на камъка се чете:

17. **Пакъ тамъ.** На западната каменна щерня въ Дервишъ-баня има часть отъ надписъ:

////////////	Прочетено: . . . (ἀνέ)-
ΘΗΚΕΝ	*θηκεν.*

Отъ тази запазена дума (*ἀνέτηκεν*, направи, въздигна) личи, че щернята е направена по-сетнѣ отъ долнята часть на старъ надписанъ камъкъ.

18. **Пакъ тамъ.** Мряморна плоча 2, 07 м. × 86 см. × 30 см., намѣрена при копанье разсадника на Овощар-

ското училище, близо до воденицата на С. Сарийски, дѣто са открити и олтарни основи. Надписътъ е много изтритъ:

YΞTΞΗCTONAYTO
ΞΞΓ ΞIONCEBMAY
PHΞOΞANOIΞNOY
KAMAYPHΛIOYCIPΘ
ΞΛΓAIONΞΞΔIA
ΞΞKAΠΞΞYΞN
ΞΛANΞNΞNOYΞ
ΞΞΞOYC
ΞΞΞYCΞI

19. **Пакъ тамъ.** Часть отъ мряморна плоча съ релъефно изображение на тракийски конникъ и надписъ отгорѣ. Плочата се пази въ музея на Педагогическо училище:

HΠIWC KAΛΛΠHNW

20. **Пакъ тамъ.** Голѣма керамида 70 см. × 40 см., малко изкорубена, намѣрена въ махалата Катранлия, съ латински надписъ отъ V — VI в. Керамидата се пази въ музея на Педаг. училище:

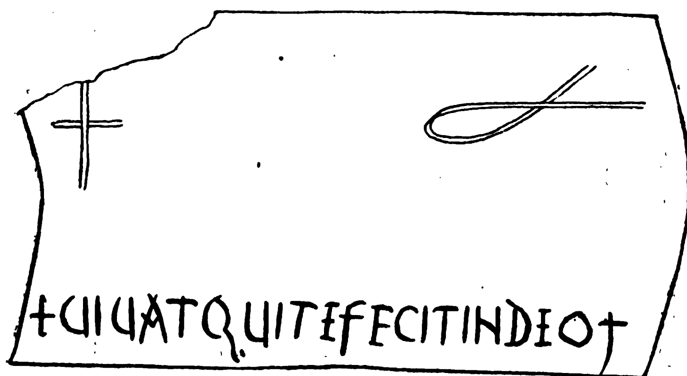

Прочетено: † Vivat qui te fecit in Deo †

21. **Пакъ тамъ.** Четиристранна гранитна призма, 55 × 53 см., намѣрена въ съборената сега джамия срѣщу Чукуръ-

баня. Запазена е само долнята часть на камъка съ хубавъ надписъ (краятъ):

. . . . . .
ΙΘΝΗΠΑ
ΑΡΙΣΤΟΝΣΟ
ΦΙΣΤΗΝ

Прочетено: . . . . . *ἄριστον σοφιστήν*.

22. Пакъ тамъ. Гранитенъ похлупакъ отъ дѣтски саркофагъ, сега служещъ за чешмено корито, при прѣсичаньето на правата улица съ кайнарлъшката. Отъ надписа стоятъ само началнитѣ двѣ букви:

D M

Прочетено: Dis Manibus (на подземнитѣ богове).

23. Посвѣщение на боговетѣ Асклепия, Хигия и Телесфора *пауталийски* отъ жреца Хераклиана, намѣрено въ Епидавъръ (Dumont, Mélanges, 482). Въ Пауталия (Кюстендилъ) и Епидавъръ е имало асклепионъ (храмъ-лѣчебница) съ култъ на поменатитѣ божества.

Ἀσκληπιῶι — Ὑγιείαι — Τελεσφόρ(ωι) — Παυταλιώταις — Ἡρακλιανὸς ὁ ἱερεύς.

24. Милиаренъ стълбъ, поставенъ въ Царибродско отъ градъ *Пауталия* (Кюстендилъ) на главния пѫть Цариградъ-Бѣлградъ (Мсб. XVI—XVII, 103). Надписътъ е отъ врѣмето на императора Каракала или Гета, когато легатътъ Прози Руфинъ управявалъ Тракия като намѣстникъ. Допъляенъ отъ В. Добруски, надписътъ се чете:

[Ἀγαθῇ τύχῃ. Ὑπὲρ τῆς τοῦ θειοτάτου αὐτοκράτορος Μ. Αὐρηλίου Ἀντωνίνου] τύχης τε καὶ νείκης / καὶ αἰωνίου διαμονῆς, ἡγε/μονεύοντος τῆς Θρακῶν / ἐπαρχείας Λ. Πρωσίου / Ῥουφίνου πρε(σ)β(ευτοῦ Σεβα)στῶν ἀντιστρατήγου, / τὸ μείλι(ο)ν ἡ Παυταλεω/τῶν πόλις εὐτυχῶς.

25. Милиаренъ стълбъ (отломъкъ), 1·36 м. вис. и 0·37 м. диаметъръ, побитъ отъ *Пауталия* на главния римски пѫть въ Царибродско. Стълбътъ е намѣренъ въ с. Калотина. Съдържа края отъ надписа. (Мсб. XVI—XVII, 103):

. . . ἀντιστρατή]γου ἡ Παυταλεωτῶν
πόλις τὸ μίλιον ἀνέ-
στησεν
εὐτυχῶς.

26. Милиаренъ стълбъ 1,24 м. вис., 0,40 м. диам., горѣ и долѣ отчупенъ, поставенъ отъ *Пауталия* на царибродския римски пѫть. Стълбътъ е намѣренъ въ с. Градине. Надписътъ (Мсб. XVI—XVII, 104) е отъ врѣмето на императора Александра Севера (Срв. D. Kalopothakes, De Tracia provincia romana, 58), когато тракийски намѣстникъ билъ Рутили Криспинъ:

. . . . τύχης τε
καὶ νείκης καὶ αἰω
νίου διαμονῆς, ἡγε-
μονεύοντος τῆς
θρακῶν ἐπαρχε
ίας Ῥουτιλλ(ίου)
Κρισπείνου, πρεσβ[ευτοῦ]
Σεβ[αστοῦ] καὶ ἀντιστρα-
τήγου, ἡ Παυτα·
λεωτῶν πόλις τὸ
μείλι[ο]ν ἀνέστησεν
εὐτυχῶς.

27. Отъ двуезичния надписъ, съдържащъ просбата на скаптопарцитѣ (дупнишка Джумая) до императора Гордиана (238—244), се знае и за простора на *пауталийската* община на изтокъ, именно селището Скаптопара (Джумая). Отъ многото обнародванья на надписа, за насъ важи туй отъ Кацарова, съ прѣводъ и обяснителни бѣлѣжки (Годишникъ на Софийския университетъ, I, 28—38). Тукъ изваждамъ само редоветѣ, които говорятъ за положението на Скаптопара:

. . . δέησις παρὰ κωμητῶν Σκαπτοπαρηνῶν τῶν καὶ Γρησειτῶν . . . Ἡ κώμη ἡ τοῦ βοηθουμένου στρατιώτου ἐνστ(ὶν) ἐν τῷ καλλίστῳ τῆς πολειτ(ε)ίας ἡμετέρας τῶν Παυταλιωτῶν κειμένη, καλῶς μὲν τῶν ὀρῶν καὶ τῶν πεδίων ἔχουσα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ θερμῶν ὑδάτων λουτρὰ οὐ μόνον πρὸς τρυφὴν ἀλλὰ καὶ ὑγείαν καὶ θεραπείαν σωμάτων επιτηδειότατα πλησίον δὲ καὶ πανήγουρις πολλάκις μὲν ἐν τῷ ἔτει συναγομένη, περὶ δε (κ)α(λ)(άνδας) Ὀκτωμβρίας καὶ εἰς πεντε καὶ δεκα ἡμερῶν ἀγ(ομένη).

28. На сѣверо-западния носъ отъ стълбоветѣ на Кадинъмостъ на Струма стои гранитна плоча, издѣлана отсетнѣ ромбовидно, дълж. 1,50 м., шир. 0,90 м. Плочата е донесена отъ *Пауталия* при граденье на моста. Отъ надписа стоятъ 3 реда безъ начало и край.

Отъ втория и третия редове могатъ се прочетѫ думитѣ:
. . . *Α)ἰμιλίαν, ἧς . . . ἀνὰ τὴν (?) πατρίδα Παυταλίαν ἔλαχε* . . .

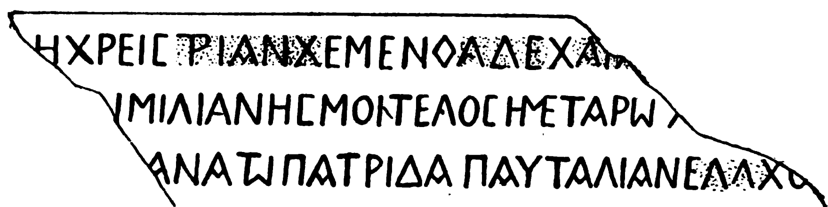

29. Надписи съ посвѣщения и имена на войници (преториянци), служещи въ императорската гвардия въ Римъ, родомъ отъ *Паутaлия:*

а) Посвѣщение, въ което слѣдъ София е споменатa Пауталия съ начертание POTELENSE (Срв. стр. 8—9). Не е ясна думата MIDNE, която може да означава селище, градъ (CIL. VI, №. 2819):

. I . O . M /// NCCIE //
AVR . BITVS
SACERDOS . VOTVM
(qu) OD VOVIMVS
CIVES . PROV . TRAC
IE REG . SERDICENS
MIDNE . POTELENSE
SALVO . C_0 L MARTIS
ET HERCVLIS
V . S. L. M. D. N. CALLENO
AVG . VII ET SABINILLO
COSS

б) Преториянецътъ отъ VI кохорта (CIL VI, № 2616):

DOLENTI . MIL . COH . VI . PR . 1 . IN
(gen) VI . VIX . AN . XXX . M . VI . D . XII . MIL
(a. . .)' M . V . D . XV . NATVS . PAVTALIAE
. . . SEBASTIANVS . MIL . COH
SS . HER . ET . CONSO
(br) INVS . DE . SVA . PECVNIA
B . M . F .

30 а). **Село Рила.** Надписъ намѣренъ въ черквата съ името на *Пауталия*, която на изтокъ е държала и Рилския край (Dumont, Mélanges, 567):

Τὸν βωμὸν τόνδε ἡ Παυταλιωτῶν πόλις.

б). Каменентъ надписъ, съ името на *Пауталия*, намѣренъ въ Пловдивъ въ улицата, която води отъ Джумаята

къмъ черквата св. Богородица (Мсб. XII, 338). Отъ надписа е запазено това:

Прочетено:

ΑΓΑΘΗΙ	
ΠΑΙΛΔΙΟΣΚΟΥ	Ἀγαθῇ (τύχῃ)
ΠΟΛΕΙΤΗΣ·ΙΕΡ	Π(όπλιος) Αἴλ(ιος) Διοσκου(ρίδης) (Φιλιππο)
ΣΙΤΑΡΧΗΣΔΙΑΒΙΟΥ	πολείτης ἱερ(εὺς καὶ) σιτάρχης διὰ βίου(τῆς
ΠΑΥΤΑΛΕΩΤΩΝ ΠΟ	Παυταλεωτῶν πόλεως . . .
ΓΕΝΕΙΩΝΙΙΑΝΚ	

в). Преториянецъ отъ XII кохорта (CIL VI, № 2772): Възстановенъ надписътъ се чете:

D(is) m(anibus) s(acrum). Aur(elio) Mestro ex evok(ato) qui mil(itavit) in l(egione) a(nnis) VI, in Cast(ris) praet(oriis) an(nis) XXI, nat(us) vico Biialcost reg(ione) Pautaliense q(ui) v(ixit) aun(is) XXXVI m(ensibus) II h(ora) I, Aur(elius) Vitupaus vet(eranus) fratri b(ene) m(erenti) fecit.

Отжслечни надписи съ имена на преториянци отъ *Паутàлия* (Срв. Eph. epigr. IV, 894 c) и d) passim, CIL VI, № 2397):

а) M AVR M F VLP DIZ A PAVTA(LIA).
б) T AE T F AEL TITIANVS PAVTA.
в) M F VLP BALBV S PAVTA.
г) . . . INV S PAVTA.
д) M AVR M F VLP CAPITO PAVTA.
е) M. AVREL M. F. VLP CELSV S PAVT и др.

31. Осоговска планина. Въ мѣстностьта «Грамади», 5 часа юго-западно отъ Кюстендилъ, на стария пжть отъ Кюстендилъ за Кратово и Кочани, на единъ гранитенъ блокъ, 2,50 м. × 1 м., е издълбанъ едва узнаваемъ надписъ съ букви високи 10 см.:

ΟΡΟϹ
ƵYAKO
Z P E PUN

Прочетено Ὅρος . . . . Срв. стр. 9.

31 а. Милевска планина (въ кюстендилското Крайще). Между селата Милевци и Груинци, на една височина, на каменень блокъ стои изрѣзано:

ΟΡΟΣ

Прочетено: ὅρος . . . (прѣдѣлъ).

32. Хълмъ нареченъ „Пропасть", между Кадинъ-мостъ и с. Лилячъ. На самия връхъ са натрупани едри камъне така, че образуватъ малка ограда. На най-голѣмия камъкъ, 3 м. × 1·75 м., е издълбано отъ сѣверна страна писмо, отъ което се разбира, че оградата, колиба (скиния), принадлежала на тракиеца Мукианъ Долесъ:

CKHNH
MOYKIANOY ΔΟΛΗ
ΟΥC

Прочетено: *Σκηνὴ Μουκιανοῦ Δολήους* (*Δουλήους*). Имената *Μουκιανός* и *Δόλης* се срѣщатъ твърдѣ често у тракитѣ и беситѣ (Срв. Tomaschek, Thraker II, 34; Мсб. XVI — XVII, 18, Dumont, Mélanges etc. 338, 340, 347 и др.).

33. Село Яменъ, източно до разкопкитѣ при Кадинъ-мостъ. Плоча отъ пѣсъчникъ, прѣчупена отгорѣ, 1·55 м. × 70 см. × 22 см., прибрана въ Кюстендилското педаг. училище. Запазенъ е слѣдниятъ надписъ:

- - - - - - - - - - - -
ET . . . ΛΦ . . . YM
BIωCACAETHKE
MEPKOYPICOIKO
NOMOC THIΔIA
ΓYNAIKIMNH
MHC XAPIN

Прочетено: . . . *Βιώσασα ἔτη κε'*
Μερκούρις οἰκο
νόμος τῇ ἰδία
γυναικὶ μνή
μης χάριν.

34. **Село Таваличаво.** **Жертвеникъ отъ пѣсъчникъ, 80 см. X 60 см. X 40 см., намѣренъ въ мѣстностьта „Грдбо“. Тамъ се откриха и зидани гробници съ кръстове отъ Юстинияново врѣме. Надписътъ е посвѣщение на тракийския богъ Се(а)базия отъ страна на селскитѣ първенци общинаре, отъ чиито имена са запазени по нѣколко букви:**

KYPIIICEBAZ
EΠIK·ΩIMAPX
MOY ... KEP
ΛI ... OY
EΟΘΙΚΛΙΜ
KOYBEΛIOY
ENOITO

Прочетено: *Κυρίῳ Σεβαζ(ίῳ)*
ἐπὶ κωμάρχ(ων)....

35. **Кадинъ-мостъ.** На гранитна плоча, **въ калдърма на южната страна на моста, 1,10 м. X** 70 см., **се намира едва узнаваемъ надписъ, който е изтърканъ отъ ходенье по него:**

O
AK
ΛI...YHOTIΘ...C
ΛEINMHTEΛΓOΓ
ΛOTEM...

36. Село **Коняво.** Надгробенъ четиристраненъ жертвеникъ, 1,28 м. X 56 см., сь тракийски имена. (Мсб. XVI—XVII, 111):

	Прочетено:
AΣMOYKA	*Δίζ)ας Μουκα-*
ZENEOΣΣTPO	*ζένεος Στρο-*
YΛHNOΣE	*μ)υλην(ό)ς ἐ-*
ΛYTΩZΩNKA	*αυτῷ ζῶν κα(ὶ)*
ΦPONΩN KATE	*φρονῶν κατε-*
ΣKEBAΣENXA	*σκέβασεν. Χα-*
IPE ΠAPOΔEI	*ῖρε παροδεῖ-*
TA	*τα.*

37. Пакъ тамъ. **Жертвеникъ, високъ** 80 **см**. (**АЕМ.** **XV**, 95), **съ слѣдния надписъ:**

ΤΥΧΗΙ ΒΙΟΣ	(*Ἀγαθῇι*) *τύχηι βιοσ . . .*
ΛΕΔΥΥΛΟ	. . . .
ΜΟΓΕΝΟΥΣ	. . . *μογένους*
ΑΡΥΝΝΚ	*ἄρ(χω)ν κ(αὶ)*
ΣΥΜΝΑΣΙΑΓ	*γυμνασιάρ-*
ΧΗΣΤΟΝΒΩ	*χης τὸν βω-*
ΜΟΝΕΚΤΩΝ	*μὸν ἐκ τῶν*
ΙΔΙΩΝ	*ἰδίων*
ΕΥΤΥΧΗΣ	*εὐτυχῶς.*

38. Село **Ръждавица.** **Въ мѣстностьта «Црквището», подъ селото на** 700 **метра, на лѣвия брѣгъ на Струма, дѣто се откриха черква, стари градежи, колони гранитни и мраморни, се намѣри и голѣма надгробна плоча,** 3,80 **м.** × 70 **см.** × 10 **см., на мѣстния управитель на крѣпостьта (кастрофилаксъ):**

ΧΡΤΩ
ΥΙΩΔΘ
ΗΙΣΙΠΡΑ
ΦΛΑΚΟΣ
ΑΜΣΥΙΩ
ΝΩΔΘ
ΣΚΡΕΛ
ΔΑΒΣΣ
ΙΑΤΓΟΥ
ΡΤΩΝ
ΜΕΣΤΡΟ
ΘΙΥΙΟ

Срв. стр. 25.

39. Село **Николичавци.** На **гранитенъ жертвеникъ,** 1,90 **м.** × 0·75 **м., намѣренъ въ турскитѣ гробища, се чете слѣдниятъ надписъ:**

ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗΙ
////// ΟΙCΚΑΤ /////ΧΘ//////Ο///
ΥCΚΕΙΟΥΛ'Α
ΚΕΛΣΟΥΘΥΓΑΤΗΡ /////////////
ΤΗCΑΝ ////// ΚΑΙΛΝ ////////
ΙΟ ΑΝΤWΝ ΝΗΙΔΙΟ:CΤ
//// ΝΥCΚΛΙΑΝΤW ///// ΤΗΡΟ
////// ΝΗ /////////CΧΛ/////

Споредъ прѣписа на Иречека (АЕМ. X, 67) и копието на Шкорпила (АЕМ. XV, 95), текстътъ може да се възстанови така (Dumont, Mélanges, 314):

Ἀγαθῆι τύχηι.
(Θε)οῖς κατ(α)χθ(ο(ί)ο(ις).
. . . υς κε Ἰουλία
Κέλσου θυγατὴρ (ἀνέσ)-
τησαν . . . . καὶ Ἀ(ντωνί)-
(νῳ? καὶ) Ἀντωνίνῃ ἰδίοις τ-
(έκ)νυς καὶ Ἀντω . . . Τήρο(ν)
(μ)νή(μη)ς χά(ριν).

40. Село **Скриняно**. Мряморна оброчна плочка, 18×15 см., съ релъефно изображение на 3 държещи се за ржцѣтѣ нимфи, сега притежание на Никола п. Новковъ въ Кюстендилъ. Надъ изображението е надписано:

ΚΥΡΙΑΙΣ ΝΥΜΦΑΙC

а подъ него: . . . . ΟΓЄΝΙC . . . .
. . . ΛΟΥ ЄΥ . . . .

Прочетено: *Κυρίαις Νύμφαις . . . . ογένης . . . λου εὐ (χαριστήριον)* или *εὐ(χή).* Срв. Dumont, Melanges, 319.

41. Село **Горановци**. Мряморна плочка съ релъефъ на богиня Хера и съ надписъ отгорѣ (Мсб. XVI—XVII, 55):

ΚΥΡΙΑ ΗΡΑ т. е. *Κυρίᾳ Ἥρᾳ.*

42. Пакъ тамъ. Друга подобна плочка и надписъ (Мсб. XV—XVII, 55):

ΚΥΡΙΑ ΗΡΑ.

43. Село **Лозно**. Голѣмъ античенъ надписъ въ метрически стихове. Като не можахъ да обдиря камъка, който ще да е прѣнесенъ или употрѣбенъ нѣйдѣ, задоволихъ се съ прѣ-

писа на архимандрита Илия Николовъ доставенъ на Иречека (АЕМ. X, 66) и възстановката на текста отъ Гомперца.

Νηοὺς μὲν θυόεντας ἐδείματο . . . .
ἀθανάτοις μακάρεσσιν ἔχων θεοπειθέα θυμόν·
τοῦτο δ' ἐπ' ἠλιβάτοιο πρὸ ἄστεος ἤνυσεν ἔργον,
κυδίστων τείχισμα δοριοθενέων βασιλήων,
ὄφρα κεν ἀστυφέλικτον ἔχοι περιωπέα νηόν
ψυχή, ἐπὴν μοίρη βιότου τέλος ἀμφικαλύψη.

44. Село **Рашка-Гращнца.** При разкопаванье на старото «Црквище», за да строятъ нова черква, подъ прѣстола намѣрили написанъ камъкъ, съ слѣднитѣ запазени букви:

. . . . . ΙΤΥΧΗ	(Ἀγαθῆ)ι τύχη(ι)
ΟΚ ΊΧL	. . . .
ΝΔ L	. . . .
Ο |Χ|	. . . .
Ε	
ΕΚ WΝ ΙΔΙ WΝ	ἐκ τῶν ἰδίων.

45. Село **Смоличино.** Камененъ (нечистъ гранитъ смѣсенъ съ едъръ пѣсъчникъ) стълбъ, 2 м. дължина, 90 см. диам., намѣренъ въ коритото на Елешница и донесенъ, както се прѣдполага, отъ с. Страдалово отъ тамкашно старо «Црквище». Надписътъ е слабо запазенъ. Прѣдставямъ го по копието на учителя Георги Неновъ:

ΘΙΝΙΟΧ
ΛΑΊΓ
ЄΟϹΓΛ
ΛЄΟϹΞΛ
ΛΊΙϬΗΑΛΔΙ
ϬЄ ΙѠΓΗϹ
ЄΥΧΗΝ

46. Пакъ тамъ. На камъкъ намѣренъ въ мѣстностьта «Юручки гробища» стои началото на надписъ отъ християн-

ската епоха. Тукъ прѣдставенъ по копието на учителя Георги Неновъ:

47. Село **Лилячъ**. Гранитенъ четвъртитъ жертвеникъ, 1,50 м. вис., 0,65 м. широкъ и дебелъ, побитъ западно до селото, въ нѣкогашнитѣ турски гробища. Срѣдната часть на надписа много поврѣдена:

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
ΤΟΙϹ ΚΥΡΙΟΙϹ
ΔΙΕΙΚΕΗΡΑΚΕ…
…ΡΟΔΠΗϹΚΟ
…ΕΜΙ ΙΟΙϹ…
…ΕΡΝΟΙΣΝΗΠ
…ΙΟΚΑΖΕΝΕΟϹ
ΚΕΗϹΥΝΒΙΟϹ
ΑΥΤΟΥΑΥΡΗ
ΚΑΙϹΔΗΜΟϹΘΕ
ΝΟΥϹΕΥΚΑΜΕΝ
ΟΙΑΝΡΟΚΚΑΜΕ…
ΕΥΤΥΧΙϹ

Може да се прочете: *Ἀγαθῇ τύχῃ. Τοῖς κυρίοις Διὶ καὶ Ἥρᾳ καὶ . . . . (Μ)υκαζέιευς καὶ ἡ σύνβιος αὐτοῦ Αἰρη(λία) . . . Δημοσθένους . . . εὐτυχῶς*

48. Мѣстность „*Мощени*“ до **Кадинъ-мостъ**. Въ зидищата на разкопкитѣ се намѣри плочка отъ пѣсъчникъ и на нея издълбани черти-фигурки, нѣкои отъ които приличатъ на германскитѣ и славѣнски руни (Срв. Dr Jan Leciejewski, Runy i runiczne pomniki slowianskie, Lwów 1906) а други ни наумѣватъ старинскитѣ още и неразгадани надписи по бѣломор-

скитѣ острови, по Мала-Азия и Балканския полуостровъ. Ето факсимиле на плочката и рѣзкитѣ въ естествена голѣмина. Мѣстата съ дребнитѣ чертици са послѣ изчукани:

49. Въ мѣстностьта „Црквище", на пѫтя отъ Кюстендилъ за с. Радловци, на 1 ч. разстояние отъ града, се намиратъ развалини отъ старински храмъ и други древности. На единъ отъ камънетѣ при храма, 90 см. × 80 см. × 30 см., гранитъ, има слабо запазенъ надписъ:

ΤΚΜϹΟ ΝΕΟΙΤΕ ΕΝΟΙΟΝ
ΕΧŌ·ΙΝΕΡΑΓΝ
ϹΑΘΕΙΔΕΚΤΞΑΤΕϹϹΙΝΟϹΟΙϹ
ΕΧΕΝΕΙϹΕΥ ΜΝΡΛΝ
ΓΙϹΙΝΔΕΝΜΕΙ ΤΗΜΙΜΟΧΟΡΙ
ΡΖΔΝΟΝΞΤΟΚΗ
ΟΥΝΟΙΜΛΔΟΥϘΙΝΟѠΝΗΝΕϹ
ΞΧΕΙΝΤΕΜѠΝΟϹ

50. Въ сѫщата мѣстность, 100 метра юго-западно отъ черквата, има други развалини и побитъ гранитенъ жертвеникъ, 1·70. вис., 0·45 м. широкъ въ срѣдната по-тѣсна часть, и слабо запазени два надписа, отъ двѣтѣ страни. Отъ единия и другия надписи е запазено слѣдньото:

1)

ΡΑΠΑCΙΝΑ≷ΠΕШΥΠ
NШΗΕ ΙΙΝΥΛΝ
ΕΟ
ΕΜΥ
ΙΕΝΠΕΙΜΤΟΝΤ

ΚΛΙΗΛΝΟΝCΟ
VΟΝ·ΓΛΙ

2)

ΙΙΝΓΛΥΤЬΝΡΟΙΛ ΡΑΜC
Ο ΜΡΤΕΡΙΙ

2.

Срѣдневѣковни и нови надписи.

51. **Градъ Кюстендилъ.** Двуредовъ славѣнски надписъ на градския часовенъ звънецъ отъ 1429 г. За звънеца и надписа по-подробно гледай стр. 164—167:

✝ CΙЕЗВОНОСТОМК НІКОЛЕ ВЬ ЛѢТО ЅЧЛЗ
П О НЗВОЛЕНІЮБЖ ІЮАЗЬ Р АД ОСАВЬ ПРІАЖХ

52. Пакъ тамъ, въ зидоветѣ на „Костадиновото кальѐ“ (хисарлъка), въ най-горнята юго-западна страна, на единъ камъкъ личатъ слѣднитѣ драскулки, които наумѣватъ часть отъ славѣнски надписъ:

:+ІНЊ·/′′

53. Пакъ тамъ. Турски стихотворенъ надписъ отъ 1606 г. на мряморна плоча, която по-рано стояла надъ вратата на

голѣмия старъ керванъ-сарай „Деве-хани“ (камилски ханъ), а сега е прибрана въ Педагогическото училище. Прѣводъ на надписа се даде на стр. 172:

سنه ١٠١٥

54. Пакъ тамъ. Турски надписъ отъ 1734 г., надъ вратата на джамията Ахмедъ-бей, за поправката на послѣднята. Срв. за джамията стр. 169—170:

55. Пакъ тамъ. Новогръцки надписъ на мряморна надгробна плоча, стоеща прѣди години на чешмата въ училището при св. Богородица. Тази плоча е била на гроба на Апостола Лазаровъ отъ янинското село Ано-Судена (Загорьето). Срв.

за това гръцко сѣмейство стр. 324. Развързанъ надписътъ се чете:

> *'Ενθάδε κεῖτε ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ*
> *'Απόστολος Λαζάρου ἐζ' 'Ιωαννίνιν ἐκ τῆς*
> *χώρας "Αιω Σουδενὰ Ζαγόρι.* 1827 *'απρι-*
> *λίου* 3.

56. **Пакъ тамъ. Надписъ на стѣната на рилския метохъ въ Кюстендилъ отъ таксидиота хаджи Агапия:**

1859; маїй пріидо́хъ
Совершйхъ ѡбновленїе-то
1864.

Настоѧщ'й-а монастырскїй домъ ѡбновйхъ со́с' собствен-но-то ми йждивенїе почти като йзново, който домъ да ми быде днесь за тѣлесны-те ми ўспокоен'ѧ заедно й за дꙋшев-но-то ми спасенїе й вѣчно воспоминанїе, ами́нъ.

Ѡ до́ме, монастырск й до́ме! докога́ ли ще се оўспокоѧ-вамъ нераздѣлно съ тебе! днеска си домъ на мои-те оўспо-коенїѧ, оўтре же дрꙋго́мꙋ н най послѣ никомꙋ.

Х: Ага́пїа Іер^х: рш: й дх: кюстендил.

57. **Кадинъ-мостъ. На южната дѣсна страна на моста е отредено особито мѣсто за гранитна плоча, на която има турски надписъ за съграждане на моста отъ Исакъ паша въ** 1470 **г. За надписа, неговия прѣводъ и за самия Кадинъ-мостъ** гл. стр. 155—158.

58. Мѣстность *Мощени* до Кадинъ-мостъ. При разкопкитѣ около старинската черква, сѣверо-източно при Кадинъ-мостъ, се откри каменна колона, 2·15 м. вис. и 0·54 м. диаметъръ, съ полузапазенъ надгробенъ надписъ съ юсово кирилско писмо, срѣднебългарска редакция. Камъкътъ билъ направенъ отъ Стефана на жена си Теодора, мѣсецъ декември 4-и:

:ОІ·Н·N:
ЄТЄСА
ЖЄ Є NА
ЄUДОРА
МСАРА·Д·Д
NБРѢ БЬДА
АПРОСТН

Прочетено: . . . . Стев(ф)а(нь) жена (или є) Ѳодора (или є) мѣсѧца. д. дкиврѣ б(ог)ь да ѧ прости.

59. Село Скрино, отечество на св. Ив. Рилски. Гранитенъ стълбъ, 1·20 м. дългъ, доленъ диаметъръ 34 см., горенъ диаметъръ 30 см., съ юсовъ кирилски надписъ. Камъкътъ е прѣнесенъ въ Софийския нар. музей:

ВОΛЄNОВЪ КЄІ
МНКЫКNАZЬ:
КРЬYНNА

Прочетено: Воленовъ камикь кнѧзь.: Крьчина.

По-долу отъ Скрино, между Бобошево и Рила, се намира с. Кръчино.

Въ владѣнията на кюстендилския князь Константина прѣзъ XIV в. се споменава и Козница *Кричановска*. (Miklosich, Mon. serbica, 191). Сега въ Кюстендилско има двѣ Козници — Горня и Долня. Въ хрисовула на Шишмана отъ 1387 г. между селата на Рилския монастирь стои и Кръчино.

60. Село Долня-Лисина. Надписъ надъ вратата на черквата св. Параскева за съгражданьето и изписваньето на храма прѣзъ 1610 г. Палеографични особици: ꙑ = т, н = и; употрѣбение на точката за раздѣление на думи, слогове и цифри:

† изволение^м ѿца и поспешение пъврішение^м. ст҃а. г҃о. дх҃а. сьи. Бѿьствни хр҃а: ст҃а препотопна. параскева: сьзда се:. и пописа се вле^т. ѕ҃. р҃. і. и. месеца: апріліа. . . . кога:.

61. Село Божица. Надписъ отвѫтрѣ надъ вратата на божичката черква св. Никола за прѣзографисванье, отъ год. зирѕі (7116—1608). Палеографични особици: ı = и; ч = ц; ѱ = ж:

† изволением оч҃а и сапоспишение сина: и савьршение ст҃аго дѹха саписа се сига храмь божестивн҃ ст҃ого чѹдотворца никола ва лѣто ÷ зирѕі ÷ и би настоıатель прѣсвитер никола: и подѹжи его егьликоѵ.: и бати михаиль идига стоань ювица: и свасемі ктитори.

62. Пакъ тамъ. На стѣната въ сѫщата черква е издълбанъ съ нѣкакво острие славѣнски записъ за дохожданье тамъ прѣзъ 1700 и 1701 г. на кюстендилския митрополитъ киръ Данилъ. Отгорѣ, слѣдъ 50 год., е отбѣлѣжено на гръцки: мѣсецъ юли 12-и 1750 г. Като датуванъ надписътъ е важенъ за палеографията въ Кюстендилско прѣзъ 1700 г.

Прочетено: *Ἰυύλιος (Ἰούλιος) ιβ'* 1750.

прихѡди здѐ . . . кѵр Даніил въ лѣто ѕ҃сй (7208 — 1700) пакй й въ лѣто ѕ҃сд (7209—1701). . . .

Надпись № 62.

63. Селището при с. Ръждавица. Старата Ръждавица, казва прѣданието, се викала Златица и била разположена малко сѣверно отъ сегашното село, на дѣсния брѣгъ на Струма, въ мѣстностьта „Селището“. Сега Селището е лозя, но изъ тѣхъ личатъ останки отъ старински градежи и една порутена срѣдневѣковна черква. Отвжтрѣ по стѣнитѣ още се познаватъ образитѣ на светцитѣ и срѣдневѣковно юсово кирилско писмо. Така, надъ образа на св. Григория и на свитъка, що държи въ ржцѣ, се четатъ слѣднитѣ хубави редове отъ XII—XIII в.:

СТЪІ ГРГОРІЄ БОГОСЛОВЄЦ :
Ж БОГЪ ПО:
: СЪЩАѪ:
: НАСЪИН:
: АОСТНѪ:
: НЩЄДРО:
: ТАИН:СѢ:
: РЪНИЪНШ

Сё съ подобно писмо са изписани и другитѣ части на стѣнитѣ, около светцитѣ:

†	бе сты :	спасеніѥ	гь стобоѫ. . . .
:	и въ сты :	таинѫт . . .	
:	хъ почи :	спдоби . . .	
:	ваѫ иже :		
:	тръсты :		
:	мъ. гласо :		
:	мъ отсер. . .		

64. Село **Ръждавица.** Надписъ надъ южната врата на черквата Успѣние Богородично за изписваньето ѝ прѣзъ 1600 г. отъ ктитора Ювица, жена му Яна и синъ имъ Божко. Палеографични особици: и=и:

† Изволение^м^ ѿца и поспешение^м^ сина и саврьшеніе^м^ ст҃аго д҃ха ѝ пѝсасе сіѝ храмь ва лѣто з҃. р҃. и҃. ѿ кхтититорь ювица и подрѹжію ꙗна. и сина ею бошкоте богь да прости аминь:

65. Село Пастухъ. Надписи отъ прѣди 300 и повече години има и въ 4-тѣ стари пастушки черквички; отъ тѣхъ обаче заслужва повечко внимание надписътъ за изписваньето на черквата св. Богородица, горѣ на канарата, дѣто има и развалини отъ срѣдневѣковно укрѣпление. Ктиторе са селянетѣ отъ съсѣдното село Блато. Хилѣдната на датата не се познава, а само десетицата и единицата; при все това обаче, като се има прѣдъ видъ палеографията на други надписи отъ тази покраина, може се възстанови годината, именно 1557. Въ послѣдния редъ е употрѣбенъ и ѧ:

(Изво)лѣніемь ѻ҃ца. ѝ поспѣшеніемь с҃на и сьврьшеніем) (ис8са) х҃а исьписа се си бжтвни храмь стые б҃це нашей м^оа^ ріа въ (з҃)ѝ з҃ ѝ е (7065—1557) потоу ктитори село Блат- некто мало некто мн^о^го . . . ни бѝ нек^о^то стаов8 и по др8жіе деніа. ѝ гем имь [1]) в8лчо^те^ . . . гникь помени г҃и стаакоте помени г҃и попа міле прѣзвт і др(8жіе) любо- вью пожих8 б҃ь да и^х^ простить а҃мінь сьврьше се храмь м҃ . . ноевр'а з҃ д҃нь: ∾ ∾ помѧни г҃и поп (..л҃ıа..).

[1]) синь имь (?)

XII.

Прибавки.

Стр. 20. Старински мостъ на Струма при с. Долня-Гращица.

Отъ запазенитѣ досега гранитни дѣлани камъне и тѣхното разположение узнаваме, че мостътъ е билъ съграденъ по посока отъ изтокъ къмъ западъ. Още стоятъ основитѣ на източната мостова опора и основитѣ на 4 стълба, всѣки дебелъ по 3 метра и широкъ 5,50 м., колкото е билъ широкъ приблизително и мостътъ. Ето чертежъ на запазенитѣ мостови размѣри:

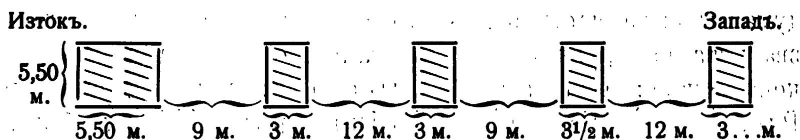

Стр. 42—43. Къмъ името „шопъ, шопи“.

Освѣнъ посоченото свръзванье на името „шопъ“ съ племенното название на часть отъ печенѣзитѣ, по-рано са се изказвали и други мнѣния за произхода на това име. Шафарикъ мислѣше, че името шопъ наумѣва нѣкогашното тракийско племе „сапеи“, що живѣли край Бѣло-море; П. Р. Славейковъ тълкуваше името отъ „шопка“, чучуръ на чешма; трети виждаха въ името смисъль на „шапка“ и т. н. Друго любопитно обяснение е дадено въ ржкописната Хилендарска българска лѣтопись, листъ 46 б (ползувахъ се отъ прѣписа на С. Аргировъ, университетски библиотекарь въ София). Като говори за войнишкитѣ права на българетѣ подъ нѣкогашната турска управа, лѣтописецътъ добавя: „А шопи ся зовани по турскы (сопа) тояга болгарити имаха едни чинъ войска всегда съ тояги да пазят воскрыліа на бой кога ся быятъ, и днесъ кадя ходят и тоягите си носятъ . и ся зоват шопи“.

Стр. 81. Селища подъ градъ Германия (Дупнишко).

Историкътъ Прокопи бѣлѣжи, че въ врѣмето на Юстинияна (VI в.) въ Дупнишко билъ съграденъ наново градъ Скаплизо и други 6 подновени, поправени: *Ὑπὸ πόλιν Γέρμανε, νέον μὲν Ζκαπλιζῶ. Ἀνενεώθη δὲ Γερμὰς, Κανδαρὰς, Ῥολλιγερὰς, Σκινζερίες, Ῥιγινοκάστελλον, Σουαγωγμένσε* (De aedif. IV, 4). Самата Дупница, дѣто се намиратъ слѣди отъ старини, е била единъ отъ току-що изброенитѣ градове подчинени на главния градъ Германия (Сапаревска-Баня). Ако имената *Γέρμανε* и *Γερμὰς* не означаватъ единъ и сѫщи градъ, трѣбва да се прѣдположи, че при Германия е имало и друга крѣпость съ подобно име. Селата Мацакурово (Гюргево) и Баня, може да се каже, съставятъ едно градче въ двѣ махали; и въ двѣтѣ има старини; прѣзъ Мацакурово тече р. Джерманъ. Бѫдещи разкопки ще освѣтлятъ въпроса за точното положение на Германия. Тамкашното население е спазило споменъ за нѣкогашенъ Свиленъ-градъ. Името Ролигера е сложна тракийска дума, втората часть отъ която — гера — се срѣща въ названията на други тракийски селища съ окончание—гера,—кера,—кара; първата часть пъкъ е запазена въ сегашното име Рила (Ръıла). Пѫтникътъ Бусбекъ прѣзъ 1554 г. бѣлѣжи името съ Rulla. За старинностьта на с. Рила говорятъ намѣрени тамъ антични надписи, както и едно дълго, неизслѣдвано още подземие.

Стр. 93. Къмъ историята на монастиря Св. Якимъ Осоговски.

Слѣдъ смъртьта на своя богатъ ктиторъ князь Константина Кюстендилски и слѣдъ турското завладѣванье на сѣв. Македония, монастирьтъ не е билъ порушенъ и оплѣненъ, както е станало съ Рилския монастирь напримѣръ. Напротивъ, той е билъ уважаванъ и отъ властьта. Прѣзъ 1463 г., когато завоевательтъ на Цариградъ, султанъ Мохамедъ II, отивалъ на походъ за Босна, на излизанье отъ Кюстендилъ се отбилъ въ християнската обитель. За това се учимъ отъ една хроника, писана въ сѫщия монастирь: въ л. ѕцоа (6971—1463) . . . цръ мехмед вегъ . . . доходи оу манастирь Сарандапоръ на кривои рѣцѣ (Гласник земальског музеја. Сарајево 1894, стр. 461).

Десетина години слѣдъ това, прѣзъ зимата 1474 г., калугере отъ този монастирь се отзовали въ Дубровникъ по

милостиня. Дубровнишкиятъ съвѣтъ (consilium Rogatorum) разрѣшилъ да се подарятъ 20 перпера пари милостиня на българския монастирь св. Якимъ (. . . elemosinam monasterio Sancti Joachim partium Bulgarie), както е забѣлѣзано въ Liber Rog. отъ 1473—1474 г. на дубровнишката архива (Иречекъ въ Псп. LV—LVII, 241).

Въ една бѣлѣжка на по-горѣпоменатата хроника се съобщава, че прѣзъ 1489 г. се билъ поминалъ игоуменъ Сарандапор'скыи кур Арсеніе (Гласник з. м. 1894, стр. 462).

За нѣкогашното реноме на монастиря доста говори и слѣдната апокрифна бѣлѣжка, която се намира въ сборника на попъ Драголя: Четвер'тыи монастырь Осоков (Осогов) и тоутъ лежитъ тѣло свѧтаго Исаи пророка и тѣлеса свѧтыхъ моученикъ Кирикѧ и Оулиты и свѧтаго Илариона новаго епископа мегленскаго и преподобнаго Иѡаникиѧ Сарандапор'скаго чоудотвор'ца (Споменик V, 30).

Стр. 100. Къмъ историята на Лѣсновския монастирь.

Въ описанието на монастирскитѣ вещи и имоти отъ 1846 г., направено отъ кюстендилския гръцки владика Дионисия (*Καταγραφὴ τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου Λεσνόβου*) и подписано отъ стария игуменъ Арсениѧ и новия Ната(на)илъ, намираме цѣнни свѣдѣния за богатството на Лѣсновския монастирь. Отъ този описъ узнаваме, че освѣнъ многото сребърни черковни вещи, одежди и служебни книги, освѣнъ различнитѣ монастирски земедѣлски сѣчива, сѫдове за вино и ракия, житници, покривки и пр., монастирьтъ е ималъ: 1 лозье въ с. Лѣсново отъ 8 дюлюма, 1 лозье въ с. Злетово отъ 2 дюл., 2 лозя въ с. Стърмошъ отъ 3 дюл., 1 нива до монастиря 80 шиника, 1 чифликъ въ с. Стърмошъ съ ниви 500 шиника, 1 воденица съ 3 витла въ Злетово и съ годишенъ доходъ 350 кутли брашно кесимъ, при воденицата 2 бахчи отъ 3 дюлюма, 1 метохъ въ Кочани и малъкъ имотъ къмъ него. Монастирьтъ е притежавалъ и жива стока: 7 коня, 2 катъра, 3 магарета, 30 крави, 4 рала волове, 250 овце, 230 кози, 15 свинье.

Стр. 109, 111. Карпински монастирь.

Прочутата нѣкога архилевска черква Въведение Богородично, въ жеглиговската покраина, бащина на Дѣяновци, е

сегашният Карпински монастирь Въведение Богородично. Този монастирь е разположенъ близу при с. Страцинъ, на дѣсно отъ шосето Крива-Паланка — Куманово. Приказва се, че монастирьтъ билъ основанъ прѣди 1100 години. Слѣдъ пропаданье на Константиновото княжество подъ турцитѣ, монастирьтъ ще да е продължавалъ да съществува. Прѣзъ 1592 г. е писано едно евангелие въ монастырь Кѧрпино, въ храм въведенїа прѣсветые богородице въ лѣт . ѕ҃ . ї҃ . [1]). Отъ същия вѣкъ и монастирь е запазенъ единъ молитвеникъ сега въ йеродякона Йос. Христовъ въ Скопье. Монастирьтъ запустѣвалъ нѣщо 4 пъти отъ пожари и потисничества, докато, най-сетнѣ, неизвѣстно точно кога, монастирьтъ билъ откупенъ отъ кратовския бей Ахмедъ Чалма и съ това останалъ подъ закрилата на турцитѣ. Селянетѣ, за този откупъ, събрали и продали всички сребърни накити на женитѣ си. Говори се, че въ старо врѣме монастирьтъ билъ много голѣмъ и заможенъ и че въ него живѣли около 300 калугера. Прѣзъ 1806 г. дохождалъ во Карпино извѣстниятъ български писатель Кирилъ Пейчиновичъ, тогава игуменъ на Марковия монастирь [2]). Друго по-положително извѣстие за монастиря имаме едва отъ 1846 г. То се намира въ кондиката на кюстендилската митрополия при инвентаря на Карпинския монастирь, съставенъ отъ гръцкия владика Дионисия и подписанъ отъ Рисанда монахъ подписа се сосъ своѧ рѹка. Отъ този инвентарь (1846: *αὐγούστου α': Καταγραφὴ τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου Κάρπινας*) узнаваме, че монастирьтъ, покрай многото сребърни вещи, съдове и др., е притежавалъ 11 екземпляра различни стари ръкописи на кожа, 12 минея, 1 октоихъ, 1 триодъ, 1 ирмологионъ, 1 киряководромионъ, 2 апостола, 1 голѣмъ псалтирь. Недвижими имоти е ималъ: 12 отдѣлни ниви, които давали годишно 163 шиника; 1 чифликъ въ Нагоричино; 1 бахча за зарзаватъ отъ 3 дюлюма; 4 ливади. Добитъкъ имало: 6 коня, 15 крави, 3 рала волове, 200 овце, 76 кози, 25 свинье.

Стр. 114—115. Къмъ прѣдаваньето Кюстендилъ на турцитѣ и васалството на сѣверомакедонското княжество.

Освѣнъ извѣстията на Хаджи Калфа и Сеадедина, които отнасятъ подчинението на Кюстендилъ прѣзъ 773 г. отъ

---

[1]) *Стојановић*, Записи III, 162. [2]) Спсп. LXIII, 280.

егира, тукъ ще прибавя още едно отъ историка Рамазанъ заде.

Въ ржкописната Обща и турска история (Тарихи умуми-иле тарихи османи), писана прѣзъ 1638 г. отъ Рамазанъ заде, която се съхранява въ Софийската нар. библ., на листъ 298 четемъ: „Въ 773 г. (или 1372 г.) султанътъ заминалъ самси за Румелия, а Шахинъ паша завзелъ областьта Кюстендилъ и я турналъ подъ свое покровителство. Слѣдъ като били завоевани и останалитѣ градове и мѣста, кюстендилскиятъ господарь, който владѣялъ българската земя съ златнитѣ и сребърни рудници и който ималъ достатъчно своя войска, съобщилъ заедно съ другитѣ свои зависими владѣтели, че нѣма да излѣзе противъ султана; а наопаки, той посрѣщналъ послѣдния съ подаръци и му прѣдалъ ключоветѣ на крѣпоститѣ. Султанътъ го облѣкълъ въ почетни дрехи, турналъ го подъ данъкъ харачъ и го оставилъ да си упражнява властьтá. Слѣдъ туй падишахътъ се върналъ и пристигналъ въ Бруса». (. . . . Кюстендилъ текюри вафийри мемаликъ ве сипахе ве зеръ ве симъ маденлеръне мааликъ ве диари болгара хакимъ олмагинъ саири мюлюке серферу енемъ икенъ падишаха мукабилъ олмааджагънъ билубъ хедаяиле каршу гелубъ калялари мефтахларънъ теслимъ итмигинъ халяатъ гийдирилубъ, хараджа кесилубъ, хюкюметинде ифа олунубъ. Бадеху падишахъ донубъ, Брусаа гелди).

За важностьта на столичния градъ на сѣверна Македония—Кюстендилъ прѣзъ XIV в. говори и писмото на кастамонския управитель Исвендяръ-бей до Мурада I, отъ 1374 г., въ което като се честитява на султана за придобититѣ македонски градове и области Сѣръ, Кавала, Драма и др., особено се изтъква прѣдницата на „областьта на Константина съ славния (шухретъ) градъ нареченъ Кьостендилъ". Срв. Сборникъ на султанската кореспонденция отъ Феридунъ бей (Меджмуай мюншеатъ елъ селатинъ I, стр. 98).

Стр. 130, 131. Турска монета отъ кюстендилското княжество.

При завоеванието и послѣ, турцитѣ са сѣкли пари въ нѣколко различни града на Балканския полуостровъ: Одринъ, Кратово, Сѣръ, София, Кипровци, Скопье, Цариградъ. При тѣзи градове ще трѣбва да прибавимъ и Кюстендилъ. Въ нумизматската сбирка на В. Аврамовъ въ София се на-

мѣри слабо запазено сребърно акче (аспра), отъ едната страна на което хубаво личатъ думитѣ „Зарьби Константинъ 785", а отъ другата стоятъ нечетливи думи:

Тука думата Константинъ се отнася до столния градъ на сѣверомакедонското княжество Велбуждъ, който по името на своя господарь почналъ да се нарича отъ турцитѣ Константинъ или Константинова земя

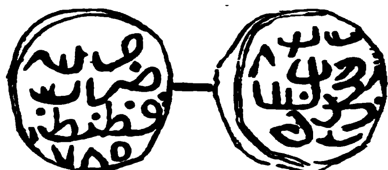

Обр. 49. (Угол. 2 пѫти).

(илъ)—Кьостенд-илъ. Въ надписитѣ на турскитѣ монети подиръ думата „заръбъ" стои името на града, дѣто било станало сѣченьето (заръбъ). Датата 785 т. е. 1383 отговаря тъкмо на врѣмето, когато Константинъ бѣ станалъ васалъ Мураду (1372 — 1394). Името „Константинъ" тука не бива да се смѣсва съ „Константиние" (Цариградъ), защото въ Цариградъ се сѣкли турски пари едва слѣдъ паданьето му, въ 1453 г.

Стр. 131. Константинъ Драгашъ.

Освѣнъ въ посоченитѣ на стр. 131, 138, 139 извѣстия за наименуванието на кюстендилския князь Константина и съ второ име „Драгашъ", такъво още едно се намира и въ Романовия типикъ отъ XIV в. — мѣсеца маіа .зі. дьнь прѣстави се Костандинь Драгашь. Въ датата има погрѣшка. Срв. стр. 138. (*Стојановић*, Записи III, 70).

Стр. 143. Къмъ името „Кюстендилъ".

Съставено е отъ името на князь Константина и турската дума илъ (область, земя) и, слѣдователно, ще рече „Константинова земя". Така се нарича велбужскиятъ край прѣзъ XV в. и отъ българина Константина Костенски — землıа Коньстаньтинова, както и отъ яничарина сърбинъ Михаилъ отъ Островица (Срв. стр. 143).

Стр. 180—181. Къмъ възстанието въ Качаникъ, Куманово и Крива-Паланка, прѣзъ 1689 — 90 г.

Въ единъ ръкописъ на Бѣлградската нар. библ. четемъ какво . . . въ лѣто ,з.р.ч.и (7198 — 1690) . . . тогда разби Халилъ паша со воиска Скопъе и Качаник исече скопъска нахиıа. Тогда беше тешко зло и скапиıа сьд цѣѡ е. (*Стојан.* III, 179).

Стр. 190—191. Радомиръ.

Въ Хилендарската българска лѣтопись (срв. стр. 407) листъ 46 б, като се говори Страцимировото поражение при Видинъ, за заробванье на населението отъ турцитѣ и прѣселението му, прибавя се: „тàкѡ и що гѝ заробы у Нишъ, у Радомѝрското насели“.

Стр. 238. Кратовски рудници.

Слѣдъ Косовската битка турцитѣ посегнали на вѫтрѣшното самоуправление (стр. 115—116) на Константиновото сѣверомакедонско княжество. Прѣзъ 1390 г. султанъ Баязидъ завладѣлъ кратовскитѣ рудници, които били експлоатирани отъ Константина. Послѣдниятъ обаче сѐ останалъ господарь на своята земя (срв. 137). За турското посегателство намираме поменъ въ рѫкописната *Нишанджи-пашова история* (Нишанджи паша тарихи), писана въ 1565 г. На листъ 44 а на това старо сѫчинение (сега въ Соф. нар. библ.) при завоеванията на Баязида се чете: „Завладѣванье на кратовскитѣ рудници — 1390 г.; завладѣванье на крѣпостьта Скопье — въ 1390 г.“ (фетихи мадени Кратово 792, фетихи каляи Искюбъ 792).

Стр. 322 сл. Къмъ извѣстията за кюстендилския владика Костандия.

Отъ сѫчиненията на Соколова и Гедеона по историята на цариградската патриаршия (И. И. Соколовъ, Константинопольская церковь въ XIX вѣкѣ, Спб. 1904, стр. 537—538; *М. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες*, стр. 692) узнаваме, че цариградскиятъ патриархъ прѣзъ 1834—35 г. Константинъ II билъ по-рано кюстендилски и търновски владика. До 1819 г. той билъ архидяконъ при кизическия митрополитъ Константия; прѣзъ тази година(?) мѣсецъ септември билъ назначенъ кюстендилски епископъ, а въ юли 1827 г. билъ назначенъ да управява търновската епархия.

Стр. 324. Титлитѣ на велеския и скопски митрополити прѣзъ срѣдата на XIX в.

Въ края на рѫкописната псалтикия, писана отъ Андона Рановичъ,[1] паланешки и кюстендилски учитель прѣзъ срѣдата

[1] Рѫкописътъ се намира у сина на Андона Рановичъ — Атанасъ Храновъ, сѫщо тъй нѣкога кюстендилски учитель (стр. 375).

на XIX в., намираме интересни многолѣтствия за велеско-кюстендилския митрополитъ Авксентия (срв. стр. 328) и на скопския Йоакима. Първото гласи:

Αὐξεντίου τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ʽαγιωτάτης μητροπόλεως Βελεσσοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου Μακεδονίας ἡμῶν δὲ πατρὸς καὶ δεσπότου πολλὰ τὰ ʼʼετη.	**Аѵксе́нтїю високопреосвященнѣйшемꙋ и҆ богопроизведѐнному на свꙗтѣйшїѧ митропо̀ли Велешкїѧ и҆ пречестнѣйшемꙋ е҆ксáрхꙋ Македонскомꙋ, нáшемꙋ же ѻ҆тцꙋ и҆ владѝцѣ мно́гаѧ е҆мꙋ лѣ́та.**

Второто гласи:

ʼΙωακείμου τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σκοπίου ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου κάτω Μυσίας ἡμῶν δὲ πατρὸς καὶ δεσπότου πολλὰ τὰ ʼʼετη. За поставянието на Скопье въ долня Мизия гл. стр. 365.

Стр. 375. Училищни разходи въ кюстендилската каза прѣзъ 1870.

Въ едно окржжно писмо отъ българския синодъ въ Цариградъ отъ 2-и априлъ 1870 г. узнаваме за прѣдвиденитѣ разходи по кюстендилскитѣ училища:

Кюстендилъ, главно училище съ двама подучители и други разноски, най-долу . . .	25,000	гроша
Двѣ основни училища	6,000	„
Дѣвическо училище	5,000	„
Въ Крайщето, главно училище	4,000	„
„ „ двѣ основни училища . .	3,000	„
„ Пиянецъ, главно училище	4,000	„
„ „ основни училища	3,000	„
	50,000	„

Стр. 398. Къмъ пауталийскитѣ надписи.

При софийското село Волуякъ билъ намѣренъ каменень стълбъ, вис. 1,60 м. съ диаметъръ 0,20 и 0,40 м., побиванъ отъ Пауталия прѣзъ врѣме на тракийския легатъ Помпони Антистиянъ (238—242).) (Срв. АЕМ. XIV, 155—156):

ʼΑγαθῇ τύχῃ·/ ʽΥπὲρ ʽυγίας καὶ σω/τηρίας καὶ νίκης/ τοῦ κυρίου ἡμων Μ. ʼΑν(τωνίου)/ Γορδιανοῦ εὐτυχοῦς/ εὐσεβ(οῦς) σεβ(αστοῦ) καὶ τῆς ἐκ)/φιλεστάτης αὐγούστης / Φαβουρίας (sic) *Σαβινίας/ Τραγκυλλίνης ἡγεμο/νεύοντος τῆς Θρα/κῶν επαρχ(είας)/ Πομπωνίου (ʼΑν)τεσ/(τι)α(ν)οῦ (πρεσ)β(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) ἀ(ντ)ισ(τρατηγοῦ) / . . . ἡ (Π)αυταλεω/τῶν πόλις το μίλιον/ εὐτυχῶς.*

ПОКАЗАЛЕЦЪ

на имена и нѣща.

*) Титъ Ливи разказва, че Филипъ V Македонски прѣзъ 211 г. обсаждалъ столицата на племето меди (по срѣдня Струма) — Ямфорина (et urbem Jamphorinam, caput arceinque Maedicae, opugnare cœpit, XXVI, 25).

Погрѣшки:

Стр.:	*Редъ:*	*Вмѣсто:*	*Чети:*
37	Забѣл. 2-а	ἐσθλανθη	ἐσθλαϐώθη
78	5	1198	1199
86	Забѣл. 1-а	ма	има
128	15	Петричъ	Перинъ
129	Забѣл. 1-а	граганския	грачанския
162	3 отдолу	Дефъ-хамами	Джинъ-хамами
173	14	половина	четвърть
180	Забѣлѣжка 1 и 3 да се размѣнятъ		
234	9	Гракарци	Геракарци

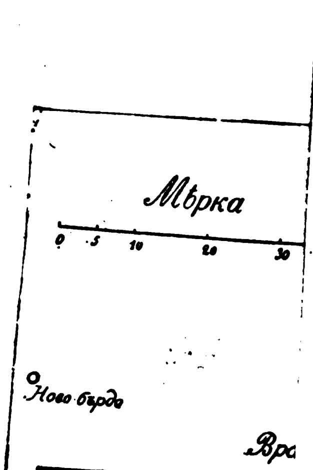
Мѣрка
0 5 10 20 30
Ново бърдо

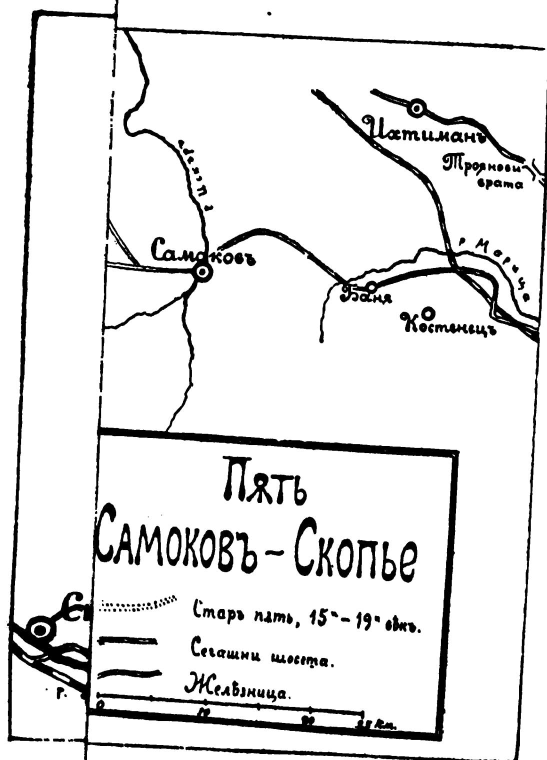
Ихтиманъ
Траянови врата
Самоковъ
Баня
Костенецъ
р. Марица
Пѫть
Самоковъ – Скопье
Сегашни шосета.
Желѣзница.

Погрѣшки:

Стр.:	*Редъ:*	*Вмѣсто:*	*Чети:*
37	Забѣл. 2-а	ἐσθλανθη	ἐσθλαϐώθη
78	5	1198	1199
86	Забѣл. 1-а	**ма**	**нма**
128	15	Петричъ	Перинъ
129	Забѣл. 1-а	граганския	грачанския
162	3 отдолу	Дефъ-хамами	Джинъ-хамами

Мърка

0 5 10 20 30

Ново бърдо

Гиляни

Прѣшово

Корчинъ

Злокукяни

Нагоричино

Кума-ново

Матейче

Скупи

Скопье

Велесъ

Чабуна

Цѣна 5 лева

(За изпращане съ пощата се прибавятъ още **50** стотинки).

Намира се за продань въ книжарницата на

Хр. Олчевъ, София.